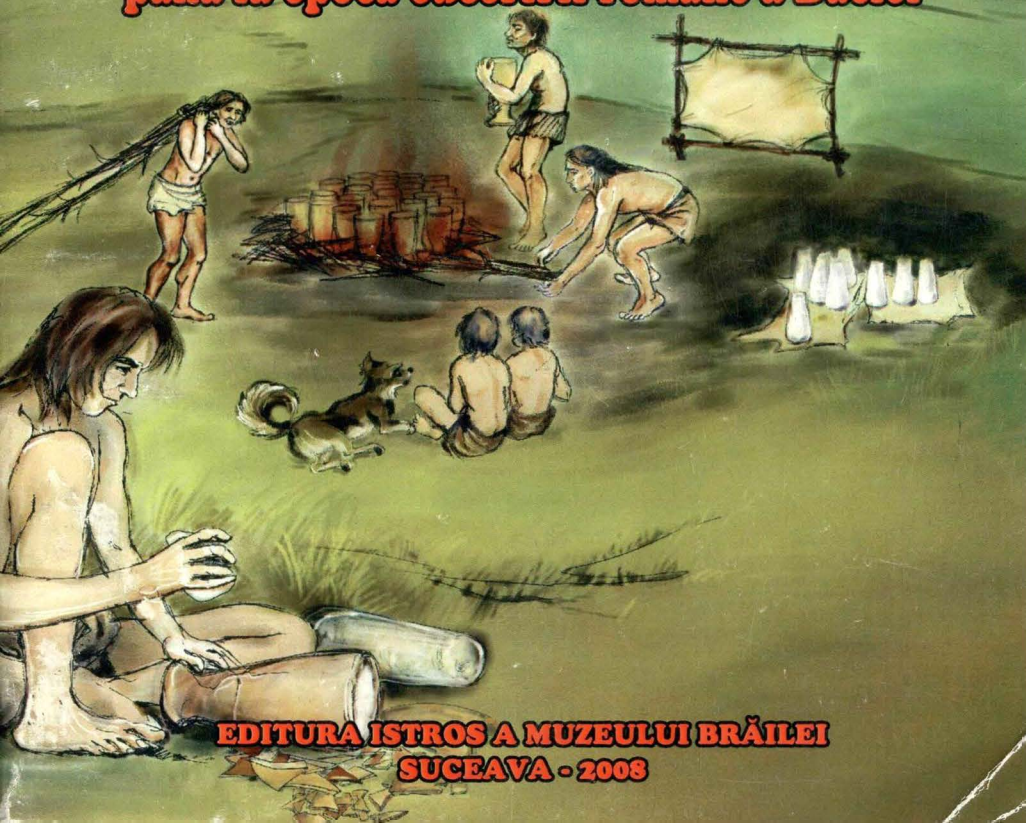

MUGUR ANDRONIC

ISTORIA BUCOVINEI

De la începuturi
până la epoca cuceririi romane a Daciei

EDITURA ISTROS A MUZEULUI BRĂILEI
SUCEAVA - 2008

MUGUR ANDRONIC

ISTORIA BUCOVINEI

**De la începuturi până la epoca
cuceririi romane a Daciei**

Societatea Culturală „Ștefan cel Mare” – Bucovina ține și pe această cale să își manifeste toată gratitudinea față de următorii sponsori, persoane juridice, firme conduse de persoane cu alese calități umane:

SC Restaco SRL (Mihai Bradu),
SC. Alimentara SA, Suceava (Violeta Țibulcă),
SC Auto Mitric SRL (Daniel Mitric),
SC FLORCONSTRUCT SRL (Vasile Florea),
SC Civica Grup (Mihai Bejenaru),
MONITORUL DE SUCEAVA (Tiberiu Avram),
Birou Notar Public Petru Atănăsoaiei (membru de onoare al Societății),
SC Comaliment S. A. (Gheorghe Buruiană),
ASSIST SOFTWARE (Gheorghe David, Daniel Tănase),
SC Darex Auto (Adrian Chichioi),
SC Litarh SRL (Daniela Liteanu-Voinescu),
SC Eucalipt Farm SRL (Liviu Șugăr),
Federația I.M.M.- jud. Suceava (Mihai Deliu),
SC Evel Mod SRL (Liliana și Ovidiu Butnariu, Gabriela și Florin Bîrzan),
SC Mirador Impex SRL (Valerian Alexandru Găină),
SC Muha SRL (Doru Muha),
SC Construcții Pop Strugar SRL (V. Strugar),
Camera de Comerț, Industrie și Agricultură, Suceava (Ovidiu Donțu),
SC Super STAR – Rădăuți (Cezar Sănduc),
SC Mărțișoru Com. SRL (Elena și Nicanor Boloca, Cacica),
SC Iason Turism SRL (Corina și Adrian Stamatîn),
SC Leagănul Bucovinei SRL (Aurica și Andrei Breabăn),
SC Trofica SRL (Elena și Vasile Moraru),

precum și unor persoane fizice, Cornel Havârneanu (membru de onoare al Societății) și Nicolae Grudniki și dr. Cristian Irimie simpatizanți ai Societății editoare.

Societatea Culturală „Ștefan cel Mare” – Bucovina
Pagini din istoria și cultura Bucovinei
- VII -

MUGUR ANDRONIC

ISTORIA BUCOVINEI

**De la începuturi până la epoca
cuceririi romane a Daciei**

**The History of Bukovina, volume I,
From the Beginnings to the Roman Conquest of Dacia**

***Історія Буковини, том I,
Від початку й до епохи римського завоювання Дакії***

**Editura ISTROS a Muzeului Brăilei
Suceava – 2008**

*Sotiei mele,
Pentru susținere și înțelegere, și
lui Ștefănel, care ne-a adus atâta lumină...*

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
ANDRONIC, MUGUR

Istoria Bucovinei / Andronic Mugur – Brăila:

Editura Istros a Muzeului Brăilei, 2008.

5 vol.

ISBN 978-973-1871-21-9

Vol. I: De la începuturi până la epoca cuceririi romane a Daciei – 2008 –

ISBN 978-973-1871-22-6

97(498.6)

Coperta reprezintă o reconstituire a exploatării prin recristalizare a sării de la o fostă slatină, care exista în incinta vechii saline Cacica, de către comunitățile preistorice ale culturii Cucuteni (concepție M.Andronic, realizare grafică I.Țibulcă).

CUPRINS

Introducere	6
Cadru geografic	9
I. PALEOLITICUL, MEZOLITICUL, NEOLITICUL ȘI ENEOLITICUL MELEAGURILOR BUCOVINENE	11
II. PERIOADA DE TRANZIȚIE, EPOCA BRONZULUI, ȘI EPOCA FIERULUI	101
III. PRIMELE SECOLE CREȘTINE ȘI CUCERIREA ROMANĂ A DACIEI	282
Abrevieri	331
Summary/illustration	334
Резюме.....	341
Ilustrații	345

INTRODUCERE

Nu cred că sunt multe lucruri sfinte în viața fiecărui om, ca acela al devotamentului față de melegurile din a cărui apă, aer și foc i-au fost zămislite trupul, gândul și duhul. Atunci când părăseam de bunăvoie „orașul interzis” – Bucureștiul, unde văzusem lumina zilei din sfinți părinți bucovineni, pentru a-mi dedica tot restul vieții „Dulcei Bucovine”, nu aveam să știu că voi scrie și această carte, dar doream ca toată osteneala ființei, tot restul vieții, să se îndrepte spre patria albastrului și verdelui de Voroneț și Sucevița... Acum știu că ar fi trebui să mă mai nasc înzecit pentru a-i da acesteia ceea ce merită.

Istoria melegurilor bucovinene, căci la acestea se referă practic în principal titlul lucrării, care s-ar putea și astfel numi, a cunoscut un tragism cu nimic mai prejos ca alte provincii istorice europene, și din cauza ocupației de către imperiului sovietic stalinist a jumătății sale nordice, în urma căreia s-au produs atât de multe drame umane. În cele din urmă, atât în România, cât și în Ucraina, și chiar ocazional în afara lor, s-a ajuns să se scrie două istorii paralele, dar adesea nu și congruente.

Pășind spre un nou viitor european al celor două țări vecine, am considerat că trebuie făcut și un început în a se scrie o istorie comună a Bucovinei. Mai mult, anii trecuți am inițiat prin distinsa societatea finanțatoare a acestei lucrări și un proiect tranfrontalier cu finanțare PHARE, propunând un manual comun de istorie a acestei provincii, bilingv, și aceasta chiar cu aproape un an înaintea unei propuneri de aceeași natură a guvernului României în relația sa cu partea ungară. Dar persoane malefice, de condiție mizerabilă, cred că au intervenit subtil și subversiv pe plan local, unde s-a făcut de altfel și evaluarea. Un proiect de maximă eficiență aplicativă și de cheltuire a finanțelor europene, cu un preț cu totul și cu totul minimal (cu puțin peste 10.000 de euro!). Un proiect de vizare exact a principalelor obstacole de natură istorică, care încă trenează în îmbunătățirea substanțială a relațiilor cu partea vecină ucraineană. Un proiect inclusiv cu aplicații în lumea viitorilor dascăli, studenților de la facultățile de istorie de la Suceava și Cernăuți, cuprinzând și practică arheologică în cea mai mare fortificație din România, cea preistorică de la Dersca/Botoșani, peste care trece actuala linie de frontieră... Un proiect depus spre finanțare doi ani la rând succesiv și lucrat cu tenacitate... Un proiect care implica specialiști de marcă, inclusiv vicepreședintele comisiei academice româno-ucrainene... Ce poți să mai spui... Dar „biruit-a gândul”, vorba cronicarului, deasupra mizeriei umane și

iată că o parte din scopurile proiectului, refuzat de către acei „experții”, care s-au ascuns în anonim, se văd materializate.

Au trebuit însă mai mulți ani de trudă, în care adesea liniștea necesară cercetării a fost perturbată de stres excesiv, la care au contribuit din plin și tot felul de ... să le spunem elegant..., supărări generate de către unii dintre cei ce care imi vizau cu insistență funcția managerială, dar despre care vom face referiri viitoare în alt context. Greutăți suplimentare, permanente, au fost consultarea și traducerea din limbi puțin accesibile, a deosebit de numeroase studii realizate de către arheologii ruși și ucraineni, dar și parcurgerea a numeroase polemici și ezitări interpretative, care s-au acumulat de-a lungul vremii în cercetarea arheologică a acestor îndepărtate timpuri. Desigur, materialul informativ a fost deosebit de bogat, deoarece prezentarea istoriei acestor meleaguri nu se putea trata decât în legătură cu realitățile în primul rând ale zonelor mai apropiate din punct de vedere geografic, județele Botoșani, Neamț sau Iași, raioanele Edineț, Briceni... sau regiunile Cernăuți, Ternopol, Hmiel'nicki... și acolo unde a fost cazul mult mai departe. Deci, până la un punct, istoria meleagurilor bucovinene se confundă și se integrează întregii istorii a poporului nostru.

Desigur, la o astfel de temă, atât de complexă și de dificilă, nu ne-am propus nici măcar din start să atingem perfecțiunea. Cu siguranță alte ediții de viitor vor fi mai performante, dar ceea ce este important este faptul că prezenta lucrare este o apariție în premieră absolută, atât în România, cât și în Ucraina și mai departe. Într-adevăr, doar segmente din destinul istoric al Bucovinei au mai fost publicate de-a lungul timpului, cât și o sumară schiță istorică acum mai bine de un secol, datorată lui R. F. Kaindl, la care ne vom referi mai jos. Mult mai consistente istoriografic au fost ulterior lucrările lui I. Nistor, *Istoria Bucovinei* (ce tratează însă doar perioada de după anexarea austriacă - reeditare 1991). S. Neagoe, autorul volumului *Bătălia pentru Bucovina* (București, 1992), an în care N. Ciachir publică tot la București *Din istoria Bucovinei (1775-1944)*, același titlu având și cartea istoricului sucevean M. Iacobescu din următorul an, volumul respectiv ocupându-se doar de perioada 1774-1862. În Ucraina, la Cernăuți, a apărut în 1991 lucrarea de popularizare *Istoriya Bukovini. Ceastina perșa do 1774*, carte de amator, Arcadii Jukovski (A. Žukovs`kij), aflat în diaspora ucraineană cu mai multe decenii în urmă, și care tratează foarte superficial (sau deloc), adesea deformat, primele epoci preistorice și istorice. Lucrarea a urmat unei încercări mai vechi, copiind-o în mare parte, D. Kvitkovs`kij, T. Brinzan, A. Žukovs`kij, *Bukovina: ij minule i sučasne*, Paris-Filadelfia-Detroit, 1956.

Lucrarea, din care, subliniem de la început, nu ne-am propus să facem nici un repertoriu arheologic și nici unul exhaustiv de bibliografie, și care se adresează în egală măsură atât specialiștilor, cât și publicului larg, inclusiv studenților din țară și din regiunea Cernăuți, aici în speță celor de etnie românească, va apare în următoarele volume în viitorii ani sub semnătura a diverși istorici și arheologi din ambele țări, cuprinzând practic istoria meleagurilor bucovinene până la zi. La o astfel de amplitudine tematică, este de la sine înțeles, cartea nu poate și nici nu și-a propus să vizeze amănuntul, decât atunci când este necesar.

În sfârșit, nu trebuie uitate profundele mulțumiri adresate Societății Culturale „Ștefan cel Mare” - Bucovina din Suceava, pe de-o parte, finanțatorul principal al acestei cărți, ca și a viitoarelor volume, și ținând cont de dificultatea cu totul deosebită a lucrării, cât și pe de alta, colegilor menționați în continuare, datorită discuțiilor, opiniilor și adesea informații utile oferite cu generozitate: S. Pivovarov, O. Šman’ko, M. Il’kiv și A. Moisei - Cernăuți, V. Haheu, I. Borziac, O. Levițchi și V. Dergačev - Chișinău, M. Babeș - București, N. Ursulescu, S. Teodor, V. Chirica, A. László și N. Bolohan - Iași, V. Cavruc - Sf. Gheorghe și nu în ultimul rând colegilor suceveni M. Ignat și B. Niculică.

Primul volum al *Istoriei Bucovinei* a fost lansat de către Societatea Culturală „Ștefan cel Mare” – Bucovina, la Cernăuți/Ucraina, la 28 Noiembrie 2008, zi istorică pentru români și an în care, la 8 octombrie, a fost sărbătorită, atât la Suceava, cât și la Cernăuți, prima atestare a vechii metropole a Bucovinei de pe Prut, prin hrisolul lui Alexandru cel Bun. Se încheiaseră 600 de ani de istorie...

Autorul

Dacă am privi de undeva de sus spațiul geografic european și meleagurile bucovinene, nu știu în ce măsură privirea ne-ar fi atrasă în mod deosebit spre acestea din urmă. Cu siguranță însă, că aici jos, farmecul naturii, al Carpaților, i-au dat zonei o individualizare aparte. O margine din fosta „Țară de Sus” a Moldovei medievale, spațiul nord-vest moldav își va câștiga definitiv personalitatea o dată cu perfida cotopire austriacă de la 1774.

Jumătatea sudică a vechii provincii istorice se include astăzi în județul Suceava, care mai înglobează spre părțile de S-V, S, S-E și E teritorii care au aparținut României de dinaintea Unirii din 1918. La rândul său, și regiunea Cernăuți, cea mai mică față de cele douăzecișipatru de regiuni ale țării vecine, a beneficiat administrativ de zona basarabeană a Hotinului.

Principalele forme de relief din județul Suceava sunt Podișul Sucevei, ale cărui extreme sud-latitudinale se apropie de orașul Roman, partea sa nordică ocupând o suprafață considerabilă din sudul regiunii Cernăuți și partea montană. Prima, cu sectorul său cel mai bine individualizat, Podișul Dragomirnei (alt. medie cca. 450 m), se derulează în trepte altitudinale crescătoare spre conexarea cu zona cunoscutelor obcini sucevene, cu înălțimii medii în jurul a 1000 de metri. Teritoriul județului este brăzdat de cursul unor râuri importante, Bistrița, Moldova, Suceava și Siretul, cu direcția de desfășurare în general SE – NV, fiind de-a lungul timpului adevărate culoare de circulație umană și de valor materiale.

Regimul climatic este temperat-continental, cu precipitații abundente (medie 538 mm anual la Suceava). Din cauza circulației maselor de aer dominante dinspre nord, perioada de îngheț la sol durează în medie 115-135 de zile pe an, una dintre cele mai lungi comparativ cu alte regiuni de podiș din spațiul românesc. La rândul lor, solurile mai puțin productive, ca și întinsele suprafețe forestiere de altădată, nu au încurajat în mod special practicarea agriculturii, aceasta făcându-se numai în limitele strictului necesar de existență.

În cadrul regiunii Cernăuți se disting ca unități orografice Carpații ucraineni (cu înălțime maximă de 1565 m), Podișul subcarpatic și cel al Hotinului. Primul, plasat între munți și cel de-al doilea, prezintă altitudini de circa 300-500 m. La rândul său, Podișul Hotinului ocupă spațiul dintre cursurile Prutului și Nistrului, cu medii altitudinale de 200-300 m.

Temperatura medie anuală a aerului în Podișul Hotinului este de 7-8°C, iar în zona muntoasă de 5-6°C, unde minima absolută a aerului în luna ianuarie a fost de -40°C. În același areal de podiș, cantitatea medie anuală de precipitații este de până la 600 mm, la munte putând ajunge în cantitate dublă.

Sistemul hidrografic din regiune se însumează Prutului Superior și Nistrului de Mijloc, ale căror izvoare se nasc din Carpații nordici. Media anuală a volumului de scurgere aici a Prutului este de 2,4 km³, iar cea a Nistrului de 10,2 km³.

În zona de podiș frecvente sunt solurile podzolite și molice podzolite. În general ele reflectă particularitățile rocilor superficiale, ale condițiilor climatice de relief și ale pânzei freatice.

Din punctul de vedere al vegetației silvice, se disting trei districte distincte de foioase: cel podolico-basarabean (stejar, stejar cu carpen, sau numai carpen), caracteristic pentru Podișul Hotinului; cel subcarpatic (fag cu brad, fag, sau stejar); cel al molidului, al vegetației alpine și subalpine (molid, molid și brad alb, sau îmbinări cu foioase).

Concluzionând, spațiul nord-moldav a oferit în general bune condiții de viațuire, inclusiv o serie de materii prime, în primul rând prețioasele minereuri carpatice.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ:

V. Băcăuanu și colab., *Podișul Sucevei*, București, 1980.

V. Tufescu, C. Martiniuc, I. Șandru, *Piemontul Moldovei*. în vol. *Piemonturile*, București, 1973.

N. Pop, I. Iosep., D. Paulencu, *Județul Suceava*, București, 1973.

*** *Atlas prirodnih uslovij i estestvennyh resursov Ukrainskoj SSSR*, Moscova, 1978.

Ja. I. Župans'ki (red.) *Geografija Černivec'kogo oblasti (navčal'nij posibnik)*, Cernăuți, 1993.

I. PALEOLITICUL, MEZOLITICUL, NEOLITICUL ȘI ENEOLITICUL MELEAGURILOR BUCOVINENE

Paleoliticul. Când meleagurile bucovinene au simțit prima dată căldura și apăsarea pasului uman ? Cu siguranță din timpuri imemorabile și aceasta nu se va putea cunoaște cu exactitate niciodată. Nici reconstituirea evoluției istorice a comunităților de vânători și pescari paleolitici de la răsărit de Carpații Orientali, și deci și din Bucovina, nu este o problemă încă simplă de rezolvat*. Pentru a avea o comparație, trebuie să menționăm faptul că cele mai vechi urme ale existenței umane în România datează tocmai din paleoliticul timpuriu (inferior), atestat prin descoperirile de pe cursul mijlociu al Oltețului, de la Bugiulești, cu o vechime de cel puțin 1.500.000 de ani (Păunescu, 2001, 73, 76).

În general punctele cu descoperiri de locuire paleolitică sau de faună cuaternară au fost rodul unor identificări întâmplătoare (lucrări edilitare și de excavări industriale), cercetări de teren, sau săpături arheologice propriu-zise. Descoperirea unor astfel de vestigii este deosebit de dificilă, față de cele ale epocilor de mai târziu, deoarece în zona de munte (și premontană) suprafețele arate sunt mult mai rare, în fânaș și în pădure aproape neputându-se identifica vizual material litic (unelte, arme și așchii de prelucrare din piatră). În acest sens merită de amintit aici faptul că la Poiana Stampei s-a descoperit o piesă din șist negru, ceea ce demonstrează prezența omului paleolitic chiar și la o înălțime de peste 1700 metri (Idem, 1998, vol. I/1, 38; pentru multe alte informații a se vedea încă o sinteză, Idem, 1999). Mai mult și mai nou, anul trecut s-au descoperit câteva piese litice din paleolitic (gratoar din bazalt, lamă mică din silicolit, ...) la Pietrele Doamnei-Rarău (alt. maximă 1651 m; pl. 3/5), nu departe de cabana turistică de acolo (Andronic, 2008, spre tipărire, pct. 8).

Pe de altă parte, cel mai adesea cercetarea de teren, de suprafață, nu duce la descoperirea a numeroase piese din silex, sau alte roci, pe baza cărora s-ar putea face determinări mai exacte cronologice și culturale, tehnico-tipologice. Iată de ce cercetarea vestigiilor paleolitice este departe de a-și fi îndeplinit misiunea științifică. Oricum, interpretarea descoperirilor din Bucovina trebuie să țină cont în mod evident de etapa cunoașterii asupra situației generale de la răsărit de Carpații Orientali (Păunescu, 1998, 32-38).

* Pentru cadrul larg al problemei și bibliografie, vezi Chirica, Borzic, 2005, 5-25.

În mod cert cele mai numeroase puncte de locuire din spațiul cuprins între Carpații Orientali și râul Siret aparțin celei de-a doua culturi în ordine cronologică, a paleoliticului superior, Gravetianului, a cărei vechime estimată este în România între 28.000 și 12.000 B.P. (before present). Dintre acestea, mai frecvente sunt siturile arheologice din penultima etapă evolutivă a Gravetianului, cea a VII-a (din sistematizarea lui Al. Păunescu), datată între 14.000-12.000 B.P. (*Ibidem*, 38).

În partea sudică a Bucovinei istorice, mai precis în actualul județ Suceava, alături de descoperiri din Gravetian - Siret-Dealul Ruina, Botoșana, Cajvana (Dealul Pe Cajvana și cătunul Codru), Mihoveni (loc *Cahla Morii* și Dealul Grochii), Părhăuți/Todirești, Pojorâta, Bosanci, Lisaura/Ipotești și probabil Ilișești - s-au înregistrat și câteva situri mai vechi, datând probabil din Musterian - Sf. Ilie/Șcheia, Plăvălari/Udești și Rusca/Dorna Arini, ultimul la circa 1.100 metri altitudine. Tot în Gravetian s-ar mai putea încadra mai sigur unele descoperiri mai recente de piese de silex: Straja, Vicovul de Sus, Bivolărie/Vicovu de Jos, Arbore, Berești/Hănțești, Călinești-Enache/Dărmănești, Rădăuți cât și dealul Osoi din apropiere (**Andronic et alii, 2004, *passim***). La Rădăuți, după informațiile lui P. Rezuș, în vadurile Pozenului și ale Suceviței din apropiere, s-ar fi descoperit unelte „de prund” din paleoliticul inferior (!), ceea ce este mai greu de crezut, în lipsa argumentelor și pieselor respective (**Rezuș, 1975, 23**). Mult mai plauzibile sunt însă vestigiile litice din paleoliticul superior, care s-ar fi descoperit la circa 200 m sud de Biserica Domnească de aici (*Ibidem*, 23).

Primei culturi a paleoliticului superior, anterior deci Gravetianului, Aurignacianului îi poate aparține punctul Suceava/*Câmpul Ciorii* (probabil o etapă post mijlocie), dar și cel de la Bogdănești/*Groapa lui Gavrilă* (dacă nu Musterian final) (**Păunescu, 1998, 37, 91-92, 94-95**, cu bibl; **Andronic, Batariuc, 1992, 12-13, 19**). În sfârșit, unele descoperiri paleolitice, și ele sărace cantitativ și calitativ, nu au putut fi datate mai sigur. Între acestea se enumeră și numeroasele situri descoperite recent de către autor în plină zonă montană, la care ne vom referi ulterior, ele putând constitui totuși o nouă fază de cercetare, și relevând o prezență umană montană preistorică deja surprinzător de evidentă.

O descoperire deosebită este și cea de la *Slatina Doroteia/Frasin* (pl. 3/6), constând numai în unelte și așchii din roci locale, fără ceramică, ceea ce se constituie, cel puțin până în acest moment după informațiile noastre, în *cea mai veche dovadă din România a folosirii de către om a izvoarelor cu apă*

sărată (Andronic, 2007, 75-75; Idem, 2008).^{*} La aceasta adăugăm descoperirea noastră de dată mai recentă a doar câteva spărturi de marnă calcaroasă în strictă apropiere a slatinei de pe Pârâul Slatinei din cătunul Runc/Cacica, piese care se pare că poartă și ele urme ale activității umane.

În teritoriul Moldovei dintre Carpați și Siret, Al. Păunescu a contabilizat 119 puncte cu locuire paleolitică, aici incluzându-se și nivelurile de locuire din siturile cu stratigrafie complexă. Repartizarea pe județe, firește în acest stadiu al cercetării, se prezintă astfel: Vrancea - 10, Bacău - 11, Neamț - 70 și Suceava - 28 (Păunescu, 1998, 37). În schimb, dincolo de Siret, în județul Botoșani, în faza finală a repertoriului arheologic de aici, se luaseră în evidență deja 27 de puncte aparținând doar Gravetianului (Chirica, Tanasachi, 1981, 271). Numărul deosebit de mare de puncte ale prezenței umane în paleolitic din județul Neamț, îl putem explica probabil prin amploarea deosebită a cercetărilor arheologice care s-au desfășurat aici datorită construirii în anii 1959-1960 a hidrocentralei de la Bicaz.

Deci până în prezent în Bucovina, ca și în restul spațiului dintre Carpații Orientali și Siret, nu s-au descoperit resturi de locuire din paleoliticul inferior (fie și final), ca și din din mezolitic (Tardenoisian). Cele mai vechi urme de locuire din acest areal (ca și din Bucovina de altfel) au aparținut în cel mai bun caz etapei finale a Musterianului, dacă nu unui Aurignacian Timpuriu (Păunescu, 1998, 37). Pentru prima situație (sfârșitul paleoliticului mijlociu), avem în vedere trecerea omului de *Neanderthal*, de la ceata primitivă la sistemul gentilic, în paleoliticul superior din unirea mai multor ginți matriliare formându-se tribul. Tot acum au apărut și primele manifestări de artă. În urmă cu circa 35.000 de ani se consideră că a apărut omul modern, creatorul culturilor paleoliticului superior, perioadă caracterizată prin creșterea ritmului inovațiilor tehnologice, apariția unei diversități mai mari a uneltelor și folosirea altor noi materii prime (cornul și osul).

Într-o privire generală la răsărit de Carpați, dacă ar fi să ne luăm după numărul mare de puncte din prima cultură a paleoliticului superior (Aurignacian) descoperite în județul Neamț (13), față de unul singur (Suceava/*Câmpul Ciorii*) din județul Suceava, ca și după disproporția deosebită existentă ulterior în Gravetian (15 - Suceava, 49 - Neamț, 9 - Bacău, 4 - Vrancea) ar putea fi sesizată o direcționare de intensitate de locuire spre

^{*} Pentru o privire generală a folosirii slatinelor în preistoria Moldovei, vezi Andronic, *mss.* 2004, în pregătire pentru tipărire în anul 2009, comunicare la simpozionul internațional *Arheologia pre- și protoistorică a sării*, Piatra Neamț, 21-24 oct. 2004. Pentru alte sinteze pentru neoliticul din Moldova, vezi Ursulescu, 1993 a, 489-496; Monah, Dumitroaia, 2008.

nordul Moldovei. Din păcate însă, aici trebuie să avem mereu în memorie existența cercetărilor intensive, tenace, de altădată din zona lucrărilor de la Bicaz.

Cercetările din ultimele decenii de la răsărit de Carpați au conturat mai bine existența a patru zone de locuire mai intensă: Podișul Moldovenesc, bazinul hidrografic mijlociu al Bistriței, cel mijlociu al Prutului și cel mijlociu al Nistrului. În prima parte a paleoliticului superior, în Aurignacian, comunitățile umane s-au concentrat în perimetre restrânse din cele trei bazine menționate, în strânsă legătură cu zăcămintele de roci pe care le foloseau pentru unelte și arme. O diversificare deosebită a aceloră din silex va avea loc în cadrul perioadei Gravetianului oriental (26.000/24.000 - 12.000 B.P.). Se remarcă acum poli-funcționalitatea uneltelor, pe lamele din silex obținându-se la capete unelte diferite, dar și o scădere a dimensiunilor acestora, ca tendință de microlitizare. Așa cum au demonstrat-o cercetările arheologice din Moldova, folosirea silexului de Prut s-a făcut pe distanțe de sute de kilometri (**Brudiu, 2006, 45**).

Este de la sine înțeles că, o dată cu cercetarea arheologică de teren completă și mult mai temeinică a zonei noastre de studiu, ca și în restul spațiului est-carpatic, se vor descoperi mult mai multe situri și informații, despre vechimea locuirii umane de aici. De altfel, cercetarea noastră de suprafață vreme de peste 12 ani a teritoriului cuprins în bazinul hidrografic Soloneț (de numai cca. 217 km²), a dus deja la identificarea unei densități remarcabile de puncte de locuire paleolitică: Părhăuți, Cajvana (cu cele două puncte amintite deja) și Solonețul Nou/Cacica (**Andronic, 1997, passim**).

Fiecare dintre aceste situri arheologice au o poziționare remarcabilă. Dealul Muncel (Părhăuți/Todirești), care a adăpostit ulterior și cea mai mare așezare Cucuteni din bazinul Solonețului, ocupă o poziție dominantă la confluența Sucevei cu acest afluent al său (pl. 3/1). La Cădru/Cajvana, unde s-a cercetat o mare necropolă tumulară din prima epocă a fierului (Hallstatt), oferă de asemenea o mare perspectivă spre cursul mijlociu și superior al râului Solca, un alt afluent important al Sucevei. În sfârșit, la Solonețul Nou/Cacica, botul de deal ce desparte cursul modest, spre izvoare, al Solonețului, de obârșia pârâului Valea Bună, în fapt două bazine hidrografice distincte (Soloneț și Humor), a adăpostit, până la marile distrugerii provocate aici de extragerea de lut pentru interesele casnice ale sătenilor, vestigii destul de concludente: unelte și așchii din silex, silicolit și gresie. După o astfel de piesă, un gratoar pe lamă masivă, de tip carenat, punctul s-a putut data în Aurignacian (**Ibidem, 73, pct. 135**).

Tot se pare din această perioadă, beneficiind de asemenea de o poziție deosebită, la confluența pârâului Putna cu Moldova, situl de la Pojorâta a beneficiat de săpături arheologice, care au demonstrat aici existența efectivă a unui *nivel efectiv de locuire* din paleoliticul superior. Materialul litic de aici, compus din circa 100 de piese, în majoritate așchii neretușate, dar și trei nuclee prismatice, 17 lame simple, una de tip *à crête*, alta *tronquée*, ș. a. (gresie glauconitică, silex, foarte puțin menilit) au dus la o datare ipotetică în Aurignacian (**Tănase, 1998, 451-452**), deși Al. Păunescu l-a considerat din Gravetianul oriental final (etapa a VII-a/ - **Păunescu, 1998, 33, 92, 93**).

Cercetările noastre de teren din ultimii ani, în zona de munte a județului Suceava, au dus la noi descoperiri paleolitice. Mai frecvent ele sunt reprezentate de simple așchii din silex, puternic patinat, fără posibilități mai exacte de datare: Molid/Vama - terasă a pârâului Dobra, Poiana Micului/Mănăstirea Humorului - grădina cantonului silvic de la confluența pârâului Scorușet cu Pârâul Mărului (așchii din marnă calcaroasă și silex, burin dublu și mică lamelă *à dos* cu trunchiere dublă, retușată, din silex patinat) și terasa pârâului Humor din dreptul confluenței cu pârâul Stoeneasa Mare, sau oraș Frasin, terasa din dreptul confluenței Moldovei cu Suha (fragmente de lame din silex și roci locale). În schimb, deși nu au beneficiat încă de săpături propriu-zise, situl de la Vatra-Dornei/*Pârâul Chilieii* (pl. 3/3) și cel de la Coverca/Panaci, la vremea lor și ele halte de vânătoare ale omului paleolitic mereu în contact și urmărire cu turmele de animale vâdate, au oferit ceva mai mult material litic. Primul amplasament beneficiază de o poziție dominantă (azi aici este ridicat un releu de telefonie mobilă), asupra văii Bistriței și confluenței acesteia cu Dorna (**Andronic, 2007, 80-82**).

Zona montană a Bucovinei ascunde cu siguranță încă multe situri paleolitice. Investigațiile noastre foarte recente de teren (2007) numai în sectorul văii superioare a Moldovei, în cuprinsul comunelor Breaza și parțial Moldova-Sulița a dus la mai multe descoperiri notabile (**Idem, 2008, passim**). Un material litic redus cantitativ, a fost descoperit pe micul bot de terasă a pârâului Răchitișul Mic, în spatele gospodăriei pădurarului C. Ursache (pl. 3/4), constând dintr-un fragment de lamă mijlocie neretușată din gresie, o așchie mijlocie cu rețușe și scobituri rețușate pe ambele laturi, inclusiv pe suprafața distală și deșeuri de cioplire din jasp. Tot aici, după 1971 s-au găsit accidental o lamă de silex de Prut, nepatinată, de peste 12 cm lungime, ulterior pierdută, un gratoar(?), din aceeași rocă. Datarea pieselor deocamdată nu poate fi sigură, din cauza numărului lor extrem de redus. În fața bisericii Sf. Mihail și Gavril, în apropierea cimitirului aflat pe terasa Bistriței Aurii, s-a colectat un bogat material litic, compus din lame, burine, străpungătoare,

așchii și un nucleu fragmentar de lame (pl. 2/8, 9). Inventarul se poate data larg în paleoliticul superior. Alte piese din metasiltite, provin de pe terasa de pe partea stângă a gurii de vărsare a văii pârâului Porcescu, în Moldova: lamă mijlocie din gresie, gratoar masiv din șist negru; lame din șist negru; diverse bucăți de rocă, rezultate în timpul ciopririi. Pe terenul terasei de pe partea stângă a gurii de vărsare a pârâului Breaza în Bistrița Aurie, la câteva zeci de metri de cimitirul satului, s-a identificat un alt sit: două vârfuri de lamă din jasp, gratoar pe bot de lamă, rulat și multe așchii rezultate în urma ciopririi. Și materialul de aici se poate data în paleoliticul superior (Aurignacian).

În sfârșit, se mai merită a se menționa câteva noi puncte din cercetarea noastră din cursul anului 2007, interesante prin ineditul lor: Câmpulung-Moldovenesc, cartier Deia, ulița mărginașă numită *Lut* (lame fragmentare, nucleu epuizat și o cantitate remarcabilă de așchii, deșeuri din ciopliri antropice din jasp), Ciocănești (nucleu epuizat din jasp), Teșna/Coșna (gratoar din silex puternic patinat – pl. 2/4), Crucea (două lame din roci locale, jasp și metasiltit) și probabil Ortoaia/Dorna Arini. Desigur, în privința datării mai precise a acestora, vor fi necesare multe reveniri de cercetare (*Ibidem, passim*).

Ținând cont de realitățile statistice care au dus la constatarea că „Moldova reprezintă regiunea cea mai bogată în locuri gravetiene în aer liber” (Căpitanu, 1968, 9, 11, unde se face și istoricul descoperirilor din bazinul hidrografic al Bistriței) și de faptul că marea majoritate a siturilor de pe cursul mijlociu și inferior al Bistriței (Bicaz - Mogoșanu, Matei, 1981, 416; Secu, Ceahlău, Dârțu, Bistricioara, Bofu, Grințieș - Nicolaescu-Plopșor, Păunescu, Mogoșanu, 1966, 8-30 și Poiana Cireșului-Piatra Neamț - Căpitanu, 1969, 7), toate cu punctele lor, se datează în Aurignacian și Gravetian, piesele din silex descoperite în mediul montan au putut aparține în mod normal tot paleoliticului superior.

Un bogat material litic s-a descoperit în așezarea gravetiană de la Udești (pl. 2/1, 3, 5). Dintre cele 3323 piese, 76% au fost realizate din silex de Prut, 16,14% din roci carpatice (menilit și șist negru) și 7,85% din roci de prund, ceea ce demonstrează legăturile deosebite ale acestei (acestor) comunități umane cu valea Prutului (Bitiri, 1981, 332). Fenomenul a fost surprins, de altfel, în procente apropiate, și în așezarea gravetiană de la Dolhasca/*Dealul Viei*, aflată în aceeași microzonă geografică: silex de Prut - 78%, gresii locale - 19%, marnă - 1,80% și 1% șist negru de Audia (Chirica, Tanasachi, 1981, 271).

Prelucrarea intensivă a silexului de Prut este demonstrată și de cercetările de la Cotu Miculinți/Botoșani, unde s-au identificat peste 60 de „ateliere” de cioplire a sa, alături de cea având ca materie primă oasele de ren (Cârciumaru, 2005, 221). Cele două datări cu carbon radioactiv (stratul V și VII) au avut ca estimare 18.810 ± 300 B.P., respectiv 20.140 ± 410 B.P. Situl de aici are analogii în Basarabia și Ucraina, pe Nistrul de Mijloc (Cosăuți/Soroca, Kormanî IV/Kel'menci și Molodova V/Sokirjani - Brudiu, 2005, 3, 5).

Cel mai frecvent în aceste situri arheologice s-au identificat numeroase specii de animale vâdate, ceea ce trebuie să presupunem ca valabil în mare parte și pentru zona noastră de studiu: *Bison priscus*, *Cervus elaphus*, *Cervus capreolus*, *Equus caballus*, *Equus spelaeus*, *Bos primigenius*, *Rhinoceros tichorhinus*, ș. a. (Chirica, Borziac, Chetru, 1996, 70-94). În general deci în această perioadă de climat rece cele mai importante specii de animale pentru alimentația omului paleolitic erau speciile mari: bizonul, calul, renul și mult mai rar mamutul, în Carpați, cerbul și renul fiind mult vâdate (Ibidem, 192-193). O importantă materie primă pentru unelte și obiecte diverse au fost coarnele de ren, oamenii primitivi fiind aproape permanent în contact cu turmele acestora. Din os, prin despicare, tăiere și șlefuire se obțineau vârfuri de sulită, de lance, de harpon, împungătoare, spatule, sau chiar ciocane pentru sfârâmat.

În Bucovina s-au descoperit și resturi de paleofaună, de mamifere pleistocene, cel mai adesea fără să fie asociate cu vestigiile arheologice. De exemplu, oase de mamut (*Mammuthus primigenius*) s-au identificat la Arbore, Bălinești/Grămești, Dolhasca, Botoșana, Stulpicani, Ilișești, Suceava, Tișăuți/Ipotești sau Udești, resturi de cerb (*Cervus elaphus*) la Cârlibaba, Botoșana și Suceava, de bizon (*Bison priscus*) la Liteni, Ilișești, Suceava și Tișăuți, de cal fosil (*Equus fossilis*) la Soloneț/Todirești, Ilișești, Suceava sau Udești, și în sfârșit de rinocer (mai multe specii) la Lisaura/Ipotești, Ilișești și Suceava (Păunescu, 1998, 74-77).

Merită să mai menționăm aici și o informație de dată mai recentă. În anul 1999 a fost descoperit la Luncușoara/Udești, în albia majoră a râului Suceava, probabil provenind dintr-un mal rupt, un os de mamut pietrificat (lungime 67 cm, lățime maximă 22 cm), al cărui un capăt prezintă urmele unei retezări (antropice ?) - Andronic, 2006, 13

În ceea ce privește flora din paleoliticul superior (Aurignacian) de la răsărit de Carpații Orientali, pe baza analizelor paleobotanice efectuate din situl de la Dârțu-Ceahlău, s-a demonstrat existența unui covor vegetal alcătuit din păduri de conifere (*Abies alba*, *Abies pectinata* și *Pinus silvestris* - Păunescu, 1998, 79).

Cele mai reprezentative situri din Musterian de la răsărit de Carpați s-au cercetat tot în județul Botoșani, la Ripiceni și Mitoc. Depozitul cu materiale arheologice de la Ripiceni măsoară 12 metri grosime, iar cea mai timpurie datare cu ^{14}C indică pentru Musterianul II de aici $44.450 \pm 4.700/2.900$ B.P. (Cârciumaru, 2005, 79-80). În ceea ce privește vechimea primilor oameni de la Ripiceni/Izvor, Al. Păunescu o consideră între 65.000 - 60.000 de ani (Chirica, Borzic, 2005, 7).

În aceeași ordine de idei, a posibilelor pendulări a unor comunități umane din valea Prutului spre Carpați și invers, menționăm faptul că și Aurignacianul e bine reprezentat în aceeași zonă (Ripiceni/Izvor și Mitoc/Mahul Galben), cu datări între 24.400 - 31.850 B.P. (Cârciumaru, 2005, 106), dar și pe acela că cea mai mare vechime absolută pentru Gravetian din România s-a înregistrat la Mitoc/Mahul Galben, unde primul strat arheologic s-a putut data cu o vechime de 27.500 ± 600 B.P. (Ibidem, 218-219). Prin urmare, nu trebuie uitat deci faptul că cea mai mare densitate de așezări gravetiene se constată la răsărit de Carpați, în special pe valea Prutului, cu acestea concurând cele de pe cursul mijlociu al Bistriței, la care ne-am referit succint deja mai înainte.

Și din punctul de vedere al materiei prime folosite în obținerea uneltelor de piatră cercetarea este departe de-a fi mulțumitoare. Doar un studiu microscopic de specialitate pentru utilajul litic de la răsărit de Carpați – incluzând aici și Bucovina – temeinic și pe un număr mare de eșantioane ar putea lămuri proveniența rocilor folosite în scopul obținerii de unelte. În mod cert erau folosite atât roci depozitate în prundișul apelor curgătoare (mai ales cuarțit), ținând cont de faptul că pe malurile lor se deslășura în principal deplasarea cetelor umane aflate aproape permanent în căutarea hranei, cât și cele care se puteau descoperi în depozite geologice (naturale), mai ales în rupturi de teren.

Cel mai adesea erau folosite silexul (de diferite facturi și nuanțe, în funcție de proveniență), silicolitul, gresia silicioasă sau cuarțitică, menilitul, sau șistul negru de Audia. Într-adevăr, silexul, datorită structurii sale criptocristaline, fin granulat, a convenit cel mai bine tehnicilor de cioplire a bulgărilor și de retușare ulterioară a uneltelor, astfel desprinse din nuclee. O mare cantitate din această materie primă folosită în Bucovina a putut proveni din depozitele naturale aflate pe Prutul Mijlociu (zona dintre Rădăuți-Prut și Ripiceni), dar și posibil - ceea ce este încă de demonstrat - din Carpații Orientali. În cazuri mult mai rare, precum unele unelte de la Dolhasca/Dealul Viei, nu departe de limita sudică a zonei noastre de studiu, a putut fi vorba și

despre silex de pe cursul mijlociu al Nistrului, din zona Soroca-Atachi (Păunescu, 1998, 47).

Față de Aurignacian, când predomină gresia silicioasă cu glauconit, sau cea cuarțitică, marnele și șisturile negre, în etapa următoare a Gravetianului capătă importanță silexurile și menilitele (*Ibidem, passim; Chirica, Borzic, Chetaru, 1996, 70-94*). După opinia noastră această ultimă constatare poate avea semnificația unei mai mari mobilități a comunităților umane, interes crescut pentru o materie primă superioară (ca silexul) dar și creșteri a contactelor interumane, generatoare indirect a vehiculării de bunuri pe spații geografice mai mari. De asemenea, demn de reținut este și faptul că în privința uneltelor din paleoliticul superior, de pe ambele părți ale Siretului, în speță din Gravetian, nu se constată deosebiri tehnico-tipologice, ceea ce poate să ne ducă la ideea existenței acelorași grupuri culturale, parte componentă a culturii gravetiene din Europa de est și deci acelorași comunități umane aflate pe același nivel de evoluție și de mobilitate de habitat (Păunescu, 1998, 47).

Cercetarea problemei începuturilor viețuirii umane în Bucovina este deci departe de-a fi încheiată, urmând ca eforturile de investigare de teren și prin săpături arheologice, care se vor desfășura pe parcursul acestui nou secol, să aducă mult mai multe lămuriri.

În această ordine de idei, considerăm ca fiind cel mai plauzibil faptul ca primele prezențe umane în partea sudică a Bucovinei să fi fost datorate unor deplasări sezoniere dinspre cursul mijlociu și superior al Prutului, știindu-se faptul că în județul Botoșani s-au depistat sau cercetat numeroase situri paleolitice, precum Ripiceni/Izvor, Ripiceni/Stânca, Mitoc/Valea Izvorului, Mitoc/Pârâul lui Istrati, sau Mitoc/Malul Galben, databile în Aurignacian și Gravetian, situri care beneficiau de bogate zăcăminte de silex de Prut. Acest tip de silex a fost dominant în toate așezările gravetiene timpurii cercetate pe terasele Bistriței de la Ceahlău, ceea ce poate sugera fie existența unor legături permanente cu zona Prutului Mijlociu, unde se găsesc asemenea zăcăminte, fie proveniența de acolo a acestor locuitori paleolitici (Mogoșanu, Matei, 1981, 416-417), fenomen se pare generalizat în etapa de mijloc a Gravetianului de pe valea Bistriței (până la 62% silex) (Chirica, Tanasachi, 1981, 275). Această posibilă deplasare a putut fi inclusă într-o anumită migrație de comunități umane gravetiene dinspre est (de la răsărit de Nistru) spre Moldova și prin pasurile Carpaților Orientali și a celor de curbură dincolo de munți. Argumente în acest sens sunt unele similitudini tehnico-tipologice ale uneltelor, dintre unele situri din bazinul Ceahlăului, sau chiar

cel de la Pojorâta din Bucovina și descoperiri făcute în S-E și N-E Transilvaniei.

Prin urmare, în spațiul bucovinean, ca și în cea mai mare parte a Europei răsăritene, a evoluat una din grupele regionale, asemănătoare, ale Gravetianului oriental (sau est-european), care au supraviețuit până la ultimul glaciator (**Păunescu, 1970, 21-22**). Pentru perioada de sfârșit a paleoliticului (epipaleolitic), care în Europa s-a desfășurat între cca. 13.300 - 9.000 B.P., în care s-a manifestat tendința de încălzire a climei care determină și împușinarea vânatului de talie mare, are loc o diversificare culturală, manifestată în România, spre exemplu, prin delimitări teritoriale evidente ale anumitor grupuri umane regionale. În Moldova comunitățile aparțin ca tehnologie a uneltelor Epigravetianului final, care are drept caracteristică folosirea a numeroase unelte de mici dimensiuni, microlite.

Mult mai multe urme de viață preistorică și mai vechi au fost identificate în actuala regiune Cernăuți, din Ucraina, ceea ce ne determină să zăbovim mai mult pentru arealul nord-bucovinean. Faptul nu este deloc întâmplător. Condițiile bune de trai din spațiile bazinelor Nistrului Mijlociu și Prutului Superior, pe sectoarele lor de curgere, au fost valorificate de către omul preistoric încă din paleoliticul inferior, cu circa 300.000 - 350.000 de ani în urmă. Teritoriul indicat se afla în întregime în afara zonei de răspândire al ghețarilor continentali din epoca cuaternară, beneficiind de bogate resurse animale și vegetale, cu relief variat (zonă premontană, de deal și de șes), care favoriza nu numai utilizarea diferitor procedee de vânătoare și culegere a multor plante comestibile din flora spontană, dar și găsirea de amplasamente prielnice pentru așezări în locuri protejate natural, bogate în resurse piscicole, de apă potabilă și silex, materie primă din care omul preistoric confecționa majoritatea uneltelor sale de muncă. Pe parcursul cuaternarului în clima regiunii, în mediul ambiant, ca și în alte zone din Europa, s-au perindat perioade de glaciație (Günz, Mindel, Riss, și Würm), întrerupte de perioade interstadiale, mai calde. În dependență de prezența lor în mediul ambiant, decurgea și viața florei și faunei, de care depindea în mod esențial viața omului preistoric.

Cele mai timpurii urme de locuire în spațiul apropiat regiunii Cernăuți au fost depistate de către P. Boriskovski în anul 1946 în apropierea satului Luka-Vrubleveckaja/Kam`janec` Podil`s`kij - reg. Hmel`nic`kij, pe malul stâng al Nistrului (**Boriscovski, 1953, 23-47**). Aici au fost descoperite peste 150 de piese arhaice cu urme de lustruire și o adâncă pătrundere a patinei, caracteristice pentru piesele din Acheulean. Multe piese, astfel atribuite de către cercetătorul amintit, au fost puse la îndoială de către alți specialiști, dar

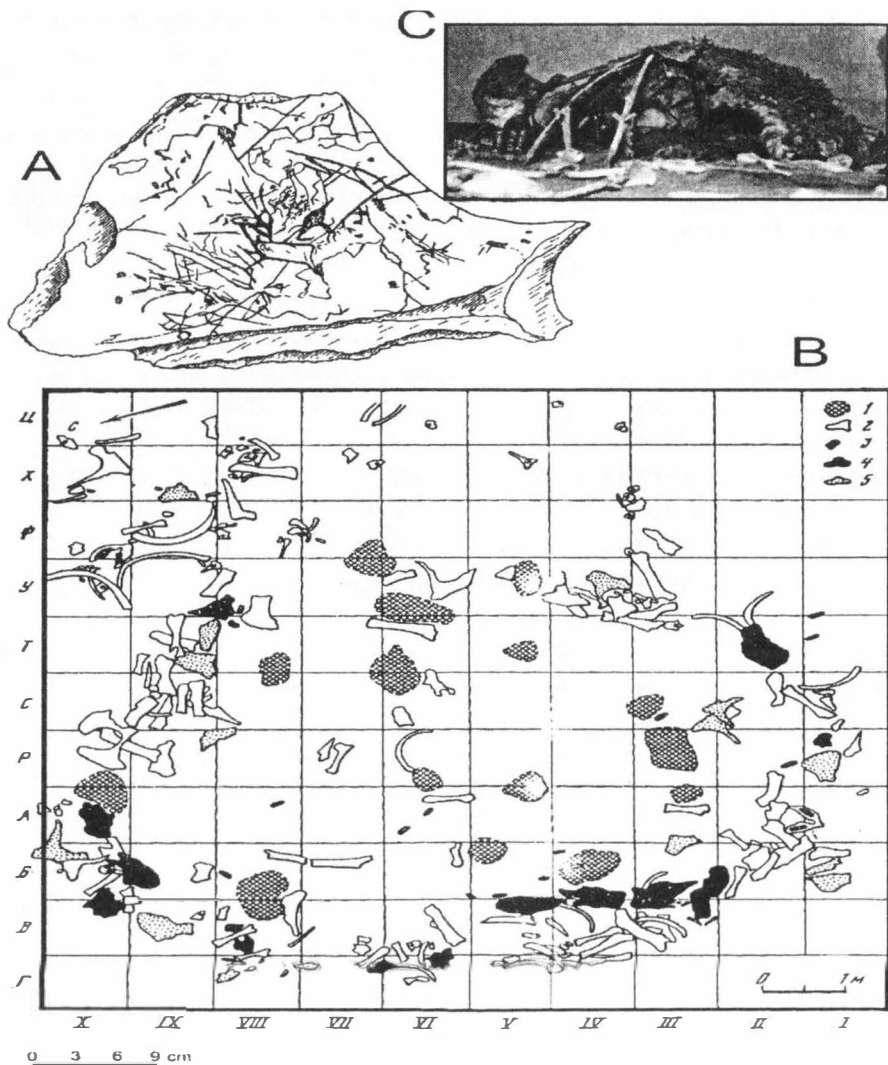
printre ele peste 75 de piese sunt certe, inclusiv trei toporașe de mână. caracteristice pentru paleoliticul inferior, care, fără îndoială, pot fi datate cu peste 300.000 de ani în urmă. În valea Nistrului au mai fost descoperite și alte piese arhaice de aceeași vârstă, printre care menționăm pe cele identificate de către A. Černyš lângă satul Ofatinți/Răbnița (**Černyš, 1965, 14-33**), un toporaș de mână, găsit lângă satul Boșernița/Criuleni, tot Rep. Moldova (**Covalenco, Puțunică, 2005, 168**), sau altele din valea Nistrului și Prutului, date în Acheuleanul Mediu (**Chirica, Borziac, 2005 a**).

Acheuleanul Tardiv este de acum reprezentat de unele stațiuni umane cu un număr mai important de piese și cu o localizare mai exactă. Astfel, Černyš a descoperit două puncte cu materiale arheologice din epoca de sfârșit a paleoliticului inferior lângă Babin/Kel'menci). Piese similare au fost descoperite de către arheologul N. Anisiutkin în terenul râpei *Khišlenski Jar* de lângă Hotin (**Anisiutkin, 2001, 12, 68-77**). Dar cele mai importante mărturii de locuire a zonei Prutului Mijlociu în epoca acheuleană târzie (cu circa 150.000 de ani în urmă) au fost descoperite în stațiunea pluristratigrafică paleolitică de la Ripiceni/*Izvor*-Botoșani, amintită deja, și Duruitoarea Veche/Râșcani, Rep. Moldova. La Ripiceni, în nivelul inferior (nr. 8) au fost depistate numeroase piese arhaice, printre care racloare, piese denticulate, vârfuri de tip *Tayac*, caracteristice pentru etapa evoluată a paleoliticului inferior, sau premusterian (**Păunescu, 1993, 18-22**). Într-o peșteră de la Duruitoarea Veche, arheologul N. Chetaru a depistat două niveluri de locuire umană din paleoliticul inferior, reprezentate de numeroase piese din silex, oase ale animalelor vâdate de om și urme de vetre de foc (**Chetaru, 1973, 14-20**). Această sit, unde omul a locuit o vreme mai îndelungată, este cel mai timpuriu din zona Prutului Mijlociu.

În această perioadă, în lunca Prutului omul preistoric vâna în principal ursul de peșteră, mamutul de formă biologică timpurie, rinocerul lănos, calul sălbatic și bizonul. Astfel, omul a valorificat zona Prutului Mijlociu încă din epoca paleoliticului inferior și a continuat să locuiască aici cu unele mici întreprinderi și în epocile următoare.

*

Epoca paleoliticului mijlociu, sau cum mai este numită de către specialiști, epoca musteriană, este marcată în zona regiunii Cernăuți de peste 70 așezări și puncte (**Černyš, 1973, 16-28**). La această etapă de evoluție a paleoliticului (cu o vechime de circa 120.000 - 40.000 de ani), omul a frecventat spații mai largi, inclusiv zonele de platou și cele premontane ale Carpaților. Dar ca și în paleoliticul inferior, omul se așeza mai frecvent pe malurile Nistrului, Prutului și ale afluenților lor.

Pl. 1: **A**, fragment de omoplat de mamut cu figuri incizate, Molodova 1, Musterian; **B**, răspândirea resturilor arheologice aparținând unei locuințe-adăpost musteriene de la Molodova I (niv. 4): 1-locuri unde a ars focul; 2-oase mari de animale; 3-dinți de mamut; 4-resturi de cranii animale; 5-resturi de omoplați și de oase ale bazinului. **C**, reconstituirea adăpostului paleolitic de la Molodova I, niv. 4, După A. Černyš, 1982. Scări diferite.

În zona Nistrului Mijlociu, inclusiv pe teritoriul regiunii Cernăuți, sunt depistate și pe larg studiate stațiunile pluristratigrafice paleolitice cu niveluri de locuire din Musterian de la Chetrosu, Molodova I și V, Kormanî IV, iar în zona Prutului Mijlociu - stațiunea pluristratigrafică Ripiceni/Izvor și cele din toltrele malului stâng al Prutului - Buzdujeni I, Trinca I-III, Butești, ș. a. (**Chirica, Borziac, 2005, 12-129**).

Cele mai importante, mai intensiv studiate și mai semnificative din punct de vedere științific sunt stațiunile pluristratigrafice de la Chetrosu/r. Hotin, Molodova I și V, și Kormanî IV din raionul Kel'menci. Aceste stațiuni au furnizat mii de unelte din silex, numeroase resturi de schelete ale animalelor vâdate de către om, resturi vegetale, vetre de foc, urmele celor mai vechi locuințe din oase de mamut și cele mai timpurii mostre de veritabilă artă musteriană din paleoliticul mediu.

Stațiunea Chetrosu, descoperită și studiată de către N. Anisiutkin, a furnizat informații despre trei niveluri de locuire musteriană. Cel inferior are în repertoriul pieselor litice urme reminiscente ale Acheuleanului Tardiv, reliefate în procedeele arhaice de debitaj al silexului, în unele tipuri de piese, precum ar fi cele denticulate și racloarele de forme arhaice. Nivelul mediu este de tip *Levallois*, dar destul de arhaic. Este plasat într-un nivel de sol fosil (interstadiul climatic Brerup) și este datat cu o vechime de circa 62.000 - 60.000 de ani. În acest nivel a fost descoperit un adăpost-paravan din oase de mamut, care, până în etapa actuală a cercetării, poate fi considerat drept cea mai timpurie locuință de suprafață din epoca musteriană din estul Europei (**Anisiutkin, 2001, 78-99**). Locuitorii care au abandonat aceste vestigii de locuire aveau o arie mai largă de răspândire, fiind semnalati în alte peste 30 de stațiuni și puncte din regiunea Cernăuți. Printre ele ne vom opri la cele mai importante stațiuni, care nu numai că mărturisesc despre o continuitate de viață în preistoria acestei etape a paleoliticului, dar și au atestat importante realizări ale omului preistoric în diferite domenii, inclusiv în cel spiritual.

Stațiunea Molodova I a fost descoperită de către I. Botez în 1928 și studiată prin cercetări ulterioare de către N. Moroșan în perioada României Mari și de către A. Černyš cu unele întreruperi între anii 1949-1982. În stațiune au fost depistate cinci niveluri de locuire musteriană, plasate în depunerile tardicuaternare, formate între circa 60.000 și 38.000 de ani în urmă, precum și două niveluri de locuire din Gravetian și unul din epipaleolitic (**Černyš, 1973, 26, 48, 63**).

Nivelurile musteriene au furnizat bogate colecții de piese litice, printre care racloare, vârfuri și lame cu urme de prelucrare secundară, un bogat inventar osteologic provenind de la animalele vâdate de om, în care

predomină oasele de mamut și vetre de foc. Este extrem de important nivelul 4 de locuire a stațiunii, unde au fost depistate resturile unei locuințe umane de formă circulară, la construcția căreia au fost utilizate oase mari ale membrilor, omoplați și defense de mamut. În incinta ei s-au sesizat urme de la cinci vetre, fapt care ne demonstrează că aici s-a locuit un timp mai îndelungat (pl. 1/B, C). În ultimii săi ani de viață Černyš a mai depistat la Molodova în nivelurile 3 și 4 urmele încă a trei locuințe, dar rezultatele acestor cercetări au rămas din păcate nepublicate. În nivelul 4 de locuire al stațiunii Molodova I au fost depistate două piese (omoplați de mamut), pe care prin gravură și prin intermediul ocrului (roșu și de culoare închisă în amestec cu cenușă și cărbune) au fost desenate și incrustate, poate, cele mai vechi „mesaje” artistice ale omului preistoric din Europa – pl. 1/A (**Idem, 1982, 127-130**). Prin aceste descoperiri de artă paleolitică pentru prima dată în Europa s-a documentat utilizarea vopselelor minerale în scopuri artistice. Ca piesă de artă paleolitică ea a fost recunoscută de mai mulți cercetători ai epocii (**Ocladnicov, 1978, 124-127**). Urme posibile ale unor locuințe terestre, documentate prin unele aglomerații din piese de silex și oase fosile au fost depistate și în nivelurile de locuire 11a, 11b și 12 din stațiunea Molodova V (**Černyš, 1987, 7-91**), situată la numai doi kilometri mai la nord-vest de stațiunea Molodova I, ca și în nivelurile de locuire musteriană de la Kormanî IV (**Idem, 1977, 18-32**).

Astfel, în stațiunile amintite deja au fost depistate urmele unor locuiri umane cu vechimi de circa 60.000 - 40.000 de ani în urmă, de tradiție culturală *Levallois*, fără forme bifaciale în repertoriul uneltelor. Stațiuni din acest facies cultural local al Musterianului au mai fost depistate la Oselivka/Kel'menci, Balamutovka/Zastavna, sau pe teritoriul orașelor Hotin și Cernăuți.* Acest facies *Levallois* al Musterianului a fost depistat și în zona Prutului Mijlociu, la Butești/Glodenî, Rep. Moldova, și în unele stațiuni descoperite de către N. Moroșan în perioada interbelică de lângă satele Corpaci/Râșcani și Sculeni/Ungheni, Rep. Moldova. Tot în zona Nistrului Mijlociu, lângă Hotin, în împrejurimile satului Ataki/Hotin, N. Anisiutkin a depistat încă o varietate de stațiuni din epoca musteriană (punctele *Osyпка, Stynka*/rom. *Stânca*/ I-IV, *Șipot* I-II, ș. a.), reprezentate, în special, de materiale litice fără vreo stratigrafie certă, incluse de către el în cultura musteriană de tip *Stânca* (**Anisiutkin, 2001, 148-169**). Materialul litic de aici reprezintă nuclee de factură protoprismatică, în general un „melange” organic de tipuri, caracteristice pentru paleoliticul superior, caracteristice pentru

* Cercetări 1982 I. Borziac și N. Anisiutkin. Informații prețioase de la colegul de la Chișinău dr. I. Borziac, căruia îi mulțumim și cu acest prilej.

Musterian. Trebuie să menționăm aici însă faptul că Ilie Borzic consideră că aceste serii de unelte incluse de către Anisiutkin în cultura musteriană *Stânca*, reprezintă, de fapt colecții de piese litice, culese de pe locurile opririlor de scurtă durată a primilor oameni de tip fizic contemporan, care au pătruns inițial în Europa și în continuare, au generat Aurignacianul european (**Borzic, Chirica, Văleanu, 2006, 50-52**).

Oricum, aceste materiale de vârstă musteriană ilustrează una dintre formele de tranziție de la Musterian la paleoliticul superior, și în acest sens, sunt extrem de importante și prețioase pentru preistoria zonei noastre de studiu. Paralel cu musterianul de tip *Levallois* și cel inclus în cultura *Stânca*, în partea mijlocie a interfluviului Nistru-Prut, inclusiv în regiunea Cernăuți, a fost depistat și Musterianul cu caracter tipologic, specific Micoquianului tardiv, de tipul nivelurilor 2-7 din stațiunea Ripiceni/*Izvor-Botoșani*. Acest Musterian, studiat multilateral și publicat monografic de către Al. Păunescu (**Păunescu, 1993, 28-87**), reprezintă industrii litice omogene, formate în baza așchierii *Levallois*, dar spre deosebire de Musterianul-Levallois de de tip *Molodova*, are în componența lor multe forme bifaciale, reprezentate de raclă bifaciale, cuțite de tip *Pronchnik*, precum și de vârfuri de lance. Prelucrare bifacială de acest tip nu este cunoscută în industriile de la Chetrosu, Molodova I și V. Kormani IV. Faciesul post-Micoquian a evoluat între circa 70.000 - 40.000 de ani în urmă și a evoluat din Micoquianul Europei Centrale (**Chirica, Borzic, 2005, 223-250**).

Stațiuni, urme de locuire ale acestei variante ale culturii musteriene au mai fost depistate la Volodeni/Edineț, în punctul *În Durduca*, Corpaci/Edineț, Rep. Moldova, sau lângă Kicman` (rom. Coțmani) și în suburbia Mahala a orașului Cernăuți*.

Astfel, în epoca musteriană densitatea populației devine ceva mai mare în comparație cu perioada precedentă. apar stațiuni stratificate de durată mai lungă. Procesul de înăsprire a climei după interstadiul Brerup i-a condiționat pe oamenii din zonă să se adapteze la mediu și un răspuns adecvat la această provocare climaterică a fost apariția locuințelor. Este posibil ca aceste amenajări, la construcția cărora se utilizau pe larg oasele mari de mamut, să fi fost, printre cele mai timpurii din Europa.

*

Paleoliticul superior. În etapa actuală de cunoaștere a realităților arheologice și paleoantropologice, mulți specialiști consideră că omul de *Neanderthal*, purtătorul culturilor arheologice musteriene, a conviețuit timp

* Cercetări de teren I. Borzic și N. Anisiutkin, 1982. Informații I. Borzic.

îndelungat, în unele zone ale Europei, concomitent cu omul de tip fizic contemporan (*Homo Sapiens*). Ultimul a apărut cu circa 100.000 de ani în urmă în Africa de Est, de unde a pătruns în Asia de sud, cea vestică și apoi în Europa. În general, se consideră că omul de tip fizic contemporan a pătruns în Europa în fazele de regres ale Mării Negre, undeva cu 70.000 - 60.000 de ani în urmă. Primele urme ale lui sunt detectate la Mamaia/Constanța, pe urmă pe Nistru Mijlociu și sunt reprezentate de către industriile preaurignaciene de tip *Stânca* (**Borziac, Chirica, Văleanu, 2006, 124-160**). Dacă aceste ipoteze sunt corecte, atunci și actuala zonă geografică a regiunii Cernăuți poate fi inclusă în arealul de pătrundere a omului de tip fizic contemporan. Despre stațiunile pre-Aurignacianului am amintit deja. Aurignacianul Timpuriu, depistat în nivelurile inferioare de la Mitoc/*Malul Galben*, datat cu o vârstă de circa 32.000 de ani (B.P.), poate reprezenta o revenire a primului val, de „întoarcere”, dinspre vest spre est a populației aurignacienilor. Urmele acestui „val” sunt reprezentate doar de patru niveluri de locuire de la Mitoc/*Malul Galben* și, posibil, de nivelul superior de locuire din stațiunea Corpaci, de pe malul stâng al Prutului, din fața stațiunii Mitoc/*Valea lui Stan* (**Otte, Chirica, Haesaerts, 2007, 3-12**).

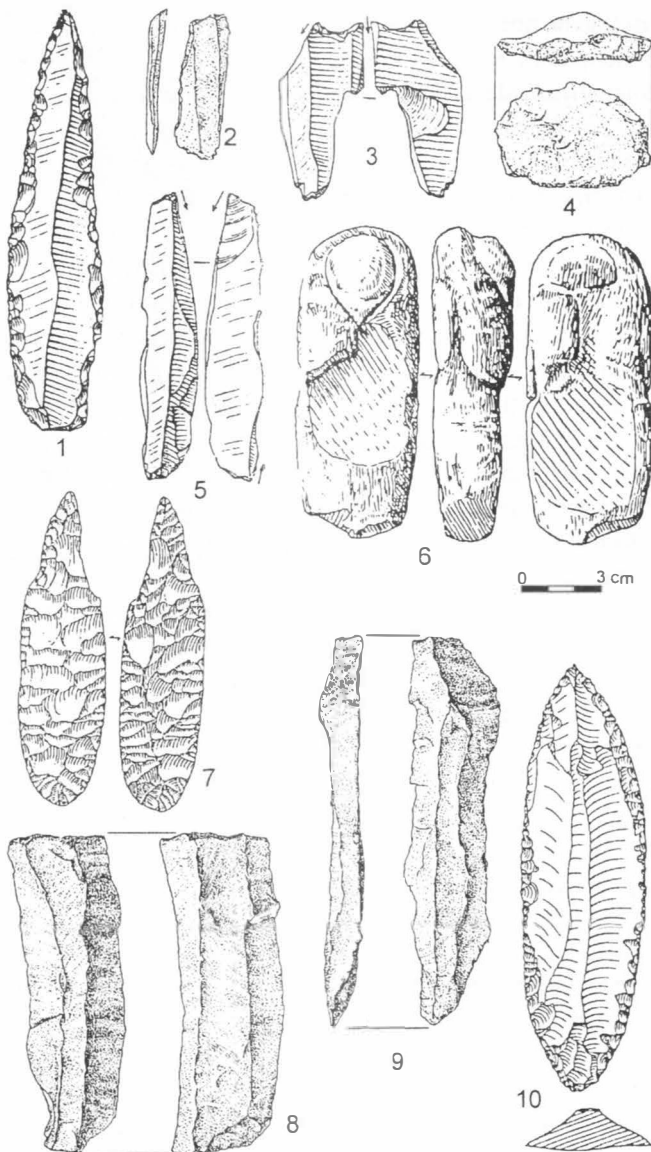
Acest Aurignacian, sub forma unor serii de piese culese la suprafață, a fost depistat și pe Nistrul Mijlociu, de exemplu, la Hanusivka, mai la sud de orașul Galič (Halici)/Ivano-Frankivsk (**Boriskovski, 1953, 122-130**). Piese ale Aurignacianului Timpuriu au fost depistate probabil și în unele puncte, incluse de către A. Černyš în harta stațiunilor paleolitice și mezolitice din zona Nistrului, citată deja. Din păcate, materialele nu se păstrează la Cernăuți, ci la L`viv (Lvov), devenind neaccesibile pentru noi.

Aurignacianul mediu din spațiul cuprins între Nistru și Prut, pe cursul lor mediu, este reprezentat de cultura aurignaciană *Prut* (**Borziac, Chirica, Văleanu, 2006, 258-300**). Ea este reprezentată de unele stațiuni de pe Nistru din raionul Hotin (Babin I, niv. inf.), Kel'menci, Oselivka I (niv. 3, 4), de un șir de stațiuni din zona Prutului Mijlociu - Gordinești, Corpaci (niv. inf.), Trinca/*Izvorul lui Luca*, (r. Edineț, Rep. Moldova), Ripiceni/*Izvor* (niv. 2a, 2b), posibil, Mitoc/*Valea Izvorului*. Această variantă a Aurignacianului a evoluat pe timpul relativ cald și umed din interstadiul, când s-a format solul fosil de tip *Schtilfried-B* (Europa Centrală), *Ohaba* (România) și *Breansk* (Europa de Est). Perioada este estimată între circa 31.000 și 23.500 ani B.P. Inventarul litic al acestor stațiuni a moștenit unele forme arhaice de unelte (ra cloare, denticulate, piese cu scobituri retușate), au în componența lor forme bifaciale (vârfuri de lance, etc.), dar și tipuri aurignaciene, care, în fond, prevalează. În unele industrii sunt unele tipuri relevante, precum „segmentele

de cerc”, care, posibil se utilizau în calitate de aplicații pentru uneltele compozite. Așezările acestei culturi sunt destul de mari și populația care le reprezenta se ocupa cu vânatul în special al cailor și bizonilor. În această perioadă în zona vizată de noi mamutul, conform cercetărilor de la stațiunile amintite, se întâlnea foarte rar, și numai în perioadele unor microstadii mai reci.

Cu circa 28.000 de ani B.P. în spațiul nostru geografic apar purtătorii culturilor caracterizate prin complexul tehnologic al utilajului litic gravetian, care locuiesc concomitent în zona dintre Carpați și Nistru, inclusiv și pe teritoriul nord-bucovinean, timp de peste opt milenii. Dacă unii specialiștii din România au identificat cinci-șase etape de evoluție a Gravetianului (**Păunescu, 1998**), alți cercetători definesc evoluția în această perioadă a unui tehnocomplex unic gravetian, caracteristic și pentru Europa Centrală și cea de Est, dar care a evoluționat în cadrul unor culturi arheologice distincte (**Borziac, Chirica, Văleanu, 2006, 23-60**).

Oricum, Aurignacianul în spațiul vizat de studiul nostru monografic a avut o evoluție dintre cele mai timpurii în plan european (niv. inf. Aurignacian de la Mitoc/*Malul Galben*, niv. 10-8 al stațiunii Molodova V/Sokirjani (pl. 2/7, 10), niv. inf. ale stațiunilor Babin I și Voronovica I/Kel'menci, amintite anterior). Aurignacianul tipuriu (datat cu circa 28.000 - 20.000 de ani B.P.) este depistat în cadrul a peste 30 stațiuni din lunca Nistrului și al Prutului. Chiar în lunca Nistrului, în stațiunile Kormanî IV (3 niveluri de locuire), Molodova V, (3 niveluri de locuire), Babin I, Oselivka I, Voronovica I, etc., sunt situate cele mai importante stațiuni ale Gravetianului Timpuriu. El este reprezentat de industrii litice în care predomină gratoarele simple, burinele și vârfurile unifaciale de tip *Molodova*, apărând și piesele din lame *à dos abattu*, precum și unele piese din os. În această etapă apar și cele mai timpurii piese artistice și de podoabă (niv. 8 al stațiunii Molodova V). Etapa următoare de evoluție a Gravetianului Timpuriu (între circa 25.000 - 24.000 de ani B.P.) este marcată în regiunea Cemăuți pe Nistru și pe Prut de Gravetianul cu vârfuri *à cran* (vârfuri de săgeată și de lance cu scobitură laterală retușată, confecționate din lame). El este prezent în niv. 2 gravetian de la Mitoc/*Malul Galben*, sau de nivelul 7 de locuire din marea stațiune gravetiană pluri- stratigrafică Molodova V. Această cultură a pătruns în zonă dinspre vest, fiind semnalată anterior în marile stațiuni gravetiene din Cehia (Dolny Vestonice, Pavlov, Pshedmosti, etc). Această variantă a Gravetianului cu vârfuri *à cran* dispare repede din zonă și aici continuă să evoluționeze Gravetianul Timpuriu tipic, reprezentat de către nivelurile 6, 5 și 5 a de la Kormanî IV/Kel'menci, de unele industrii din nivelurile de locuire de la Mitoc/*Malul Galben*, care își finalizează evoluția cu circa 20.000 de ani B.P. Din acest timp în climă apar mari schimbări, orientate spre răcirea și aridizarea ei.

Pl. 2: Piese litice de la Udești (1, 3, 5), Poiana Micului/Mănăstirea Hlucorului (2), Teșna/Coșna (4), Breaza (8, 9) și Molodova V, niv. 10 (7, 10) și figurină antropomorfă gravetiană din marnă de la Molodova V, niv. 3 (6) – după Bitiri (1, 3, 5), Andronic (2, 4, 8, 9) și Černyš, 1961. Scări diferite.

Anterior, în zona subcarpatică de la Ceahlău/Bicaz-Neamț au mai evoluat unele comunități ale Aurignacianului mediu și tardiv fără forme bifaciale (Dârțu, sau Bistricioara /*Lutărie*, niv. inf.). Aceste comunități au fost semnalate și pe Nistru, la Climăuții de Jos/Șoldăneți, Rep. Moldova și posibil la Kormanii IV (niv. 6) (Borziac, Chirica, David, 2007, 5-220). O dată cu înăsprirea climei dispar aurignacienii și în zonă evoluează în continuare Gravetianul tardiv, reprezentat de peste 150 stațiuni, dintre care majoritatea lor sunt depistate pe Nistrul Mijlociu - Molodova I (niv. paleoliticului superior), Kormanii IV (niv. 5a-1), Molodova V (niv. &-1), Babin I (2 niv. sup.), Voronovica (niv. sup.), Ataki, Oselivka III, și multe altele din regiunea Cernăuți, precum și în Rep. Moldova (Cosăuți - 23 niv. de locuire), Vadul Rașcov, Otaci II, etc. (Borziac, Chirica, Văleanu, 2006, 320-334). Gravetianul Târziu, ori Epigravetianul, cum mai este numit de către unii specialiști, cunoaște o evidentă unificare tipologică. Industriile conțin doar trei-patru grupe importante de unelte din silex, printre care gratoarele simple din lame, burinele pe trunchiere retușată și diferite varietăți de piese cu bordul (laturile) retușat abrupt, care serveau ca de piese pentru uneltele compozite cu mânere din lemn ori os. O piesă unicat, fără loc sigur de descoperire, este

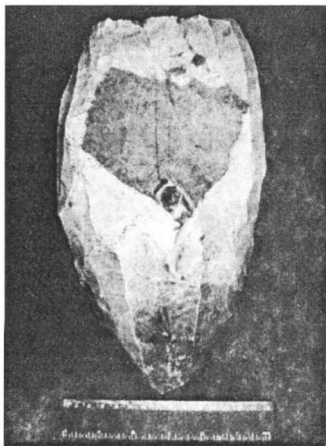

Fig. 1 – Piesă masivă din silex, loc necunoscut

perculatorul masiv din silex, în greutate de peste două kilograme, folosit probabil pentru spargerea craniilor de mamut, în scopul extragerii creierului (fig. 1). Piesa se găsește în colecțiile cabinetului de arheologie a universității din Cernăuți.

Variate și numeroase devin piesele din os, corn de ren și fildeș de mamut. Sub forma de vârfuri de lance, „săpăligi”, ciocane-târânăcoape, acc. vârfuri de săgeți, etc, inclusiv așa zisele „batoane ale comandantului” ele se întâlnesc în număr considerabil la stațiunile din nivelurile 7-1a al stațiunii Molodova V, în nivelurile de locuire gravetiană de la Molodova I, Cosăuți, pe Nistrul Mijlociu, la așezările gravetiene din grottele Stâncă Ripiceni, Duruitoarea Veche (niv. sup) din valea Prutului. Evoluția Gravetianului în perioada 19.000 - 10.000 B.P. a decurs în cadrul unei culturi locale, care a căpătat denumirea de *Molodova-Cosăuți-Cotul Miculinți* (*Ibidem*, 127-325). Pe Prutul Mijlociu, în nordul județului Botoșani, această cultură este reprezentată de numeroase niveluri de locuire din stațiunea pluristratigrafică Cotul-Miculinți/Coțușca, Crasnaleuca/*Staniște*, mai la sud de două niveluri de

locuire din stațiunea Ripiceni/Izvor, sau de marea așezare Costești I/Râșcani, Rep. Moldova. În această etapă cunosc o reală evoluție piesele de artă, printre care multe obiecte utilitare cu decor incizat, unele pandantive din marnă, figurine feminine (depistate în nivelul 3 de la Molodova V (pl. 2/6), sau nivelul 2 din stațiunea Cosăuți). Capătă de asemenea o largă răspândire piesele de podoabă, reprezentate de pandantive din marnă (Mitoc/Malul Galben, Cosăuți, Molodova V, niv. 6) cu ornament incizat și punctiform, mărgelile din molari de ren, os, și din alte materiale. În intervalul de timp între 13.500 și circa 10.000 ani în mediul ambiant au loc metamorfoze esențiale, cauzate de încălzirea treptată, dar sub forma unor evoluții ciclice, a climei și are loc un proces complicat de schimb de situații, anterior relativ constante, în floră și faună, care contribuie la dispariția animalelor din perioada glaciară (în special al renului polar, care în etapa Gravetianului tardiv era principala specie vânată a omului preistoric), și instaurarea climei din holocen. Are loc procesul de tranziție de la paleolitic la mezolitic, proces, care a început încă din etapa de circa 13.000 - 12.000 de ani B.P. Au loc și schimbări de populație în zonă. O dată cu animalele din perioada glaciară dispar și gravetienii, în locul cărora, dinspre Peninsula Balcanică pătrund purtătorii unor culturi mezolitice.

*

Mezoliticul. Următoarea etapă distinctă, mezoliticul, a fost considerată de către unii specialiști, mai ales perioada sa timpurie, drept o prelungire a epipaleoliticului, în care începe procesul de neolitizare a economiei comunităților umane (cca. 10.000/8.000 - 6.500/5.500 B.P.). Pe parcursul a circa două milenii, se produc câteva progrese notabile: după ce cu foarte mult timp înainte omul descoperise mijlocul de obținere a focului (cca. 600.000 - 700.000), se domesticește primul animal, câinele, se produc primele luntrii din trunchiuri scobite (monoxile), plase de pescuit, și începe folosirea arcului cu săgeți (spre sfârșitul paleoliticului). Deși din această perioadă, mai scurtă ca durată și mai greu de surprins arheologic, nu avem până acum atestări certe în sudul Bucovinei, cu excepția unei lame din silex microlitică descoperită de către autor relativ recent în localitatea Poiana Micului/Mănăstirea Humorului (pl. 2/2), acest fapt nu demonstrează deocamdată existența unui real vid de populație (Andronic, 2007, 82; Idem, 2008, cu precizări).

Retragerea spre nord a calotei glaciare de la începutul postglaciareului duce la schimbări în floră și faună. Vegetația de tundră de climă arctică este înlocuită cu una de climă mai caldă, subarctică, situație în care o parte a faunei de climă rece migrează spre nord. Deși renul continuă să fie mult vânat, crește ponderea animalelor de talie mai mică, arcul fiind indispensabil.

În ceea ce privește utilajul litic, acesta capătă un pronunțat caracter microlitic. Activitatea de culegător se diversifică și datorită încălzirii climei, și unei tendințe de stabilizare a comunităților umane, începe să se practice recoltarea sezonieră a unor plante, putându-se face și provizii.

Dacă cultura materială din prima parte a mezoliticului aparține epipaleoliticului, în schimb trecerea la neoliticul timpuriu s-a făcut mult mai nuanțat în timp și spațiu, ceea ce presupune că adesea, într-o perioadă de tranziție, comunități de vânători și pescari au avut relații apropiate și de durată cu cele care începuseră prelucrarea primitivă a pământului și creșterea de animale domestice. De altfel, este foarte probabil ca și în România, în zone mai izolate, ca și în alte țări europene, să fi existat în paralel, pe regiuni mai mari, o coexistare a comunităților de paleolitic superior, epipaleolitic și neolitic timpuriu. În acest sens, în Franța s-a constatat existența pe la jumătatea mileniului IV î. Chr. a diverse comunități aparținând din punct de vedere cultural mezoliticului, protoneoliticului și neoliticului (**Păunescu, 1970, 32**).

În această etapă istorică, în care se trece la paleolitic la neolitic, reprezentată în țară prin câteva culturi legate și de zone mai mult sau mai puțin apropiate de frontierele țării (Campignianul arhaic – așezarea atelier de la Lapoș/Buzău; Romanello-Azilianul – în Banat; Swiderianul – cete de vânători în tundra alpină din masivul Ceahlău și Cheile Bicazului, cu analogii în sudul Poloniei, de unde probabil au și venit), în spațiul sud-bucovinean nu se cunosc până acum puncte certe de locuire epipaleolitice. Doar Tardenoisianul (cca. 9.000 - 7500 B.P.), una dintre cele mai târzii culturi epipaleolitice, este reprezentat în partea nordică a Moldovei de patru situri în microzona Ripiceni/Botoșani, aceasta dezvoltându-se pe un fond gravetian final întârziat, cu influențe și din partea Tardenoisianului nord-vest pontic, complex răspândit în larga arie dintre Siret, Dunărea de Jos și Nipru.

Să vedem care este situația și în părțile regiunii Cernăuți, unde comunitățile umane din paleoliticul final au evoluat în perioada de metamorfoze ciclice (Bölling, Dryas) ale tardiglaciului (cca. 13.000 - 11.000 de ani B.P.). În zona Nistrului Mijlociu, în regiunea Cernăuți, epipaleoliticul poate fi considerat, ca reprezentat de siturile, considerate de către A. Cernyș ca de „tranziție” de la paleoliticul superior la mezolitic - Molodova V (niv. 1, 1a) și Ocelivka (3). El include aceste situri în faza I timpurie de dezvoltare a mezoliticului din zonă, denumită *molodoviană*. Pentru ea este caracteristică o microlitizare mai evidentă, decât în paleoliticul superior a pieselor, utilizarea preponderentă a așchiilor în

calitate de semifabricate pentru confecționarea uneltelor, apariția primelor piese zise *geometrice*, a segmentelor de cerc și a trapezelor alungite (Černyš, 1975, 124-126).” Etapa a doua, care de fapt corespunde de acum mezoliticului, este denumită faza *Oselivka*. În cadrul ei este introdus un șir de situri cu inventarul modest, printre care se impune situl Oselivka I, (niv. sup.) Ca și în faza anterioară *molodoviană*, faza *Oselivka* se evidențiază prin piesele încă relativ mari, dar de acum sunt semnalate unele segmente de cerc și unele trapeze, care marchează apariția și instaurarea în inventar al uneltelor compozite cu mânere. Gratoarele devin mai mărunte, apar cele circulare și laterale din așchii. Faza a treia de evoluție a mezoliticului este marcată de cea numită *Ataki*, după situl Ataki VI. În această etapă, care de fapt marchează de acum mezoliticul veritabil, apar nucleele piramidale, unele vârfuri triunghiulare de săgeți, se mărește considerabil numărul trapezelor, dar treptat se micșorează în industrii cel al burinelor și al pieselor din lame, ca și cel al lamelor cu bordul retușat abrupt. De asemenea, apar sporadic unele vârfuri de săgeată de tip *sviderian*. Primele trei faze ale mezoliticului, evidențiate de către A. Černyš, pot fi încadrate în epipaleolitic. Purtătorii lor erau în zonă tardigravetienii, care o dată cu instaurarea în mediu a Holocenului și dispariția animalelor de turmă din Pleistocen, dispar și ei. În zonă, după un hiatus de circa 800-500 de ani se infiltrează o populație de altă origine, venită dinspre sud-vest, din Balcani (Borziac, 2008, 34). Ultima etapă de evoluție a mezoliticului este marcată de faza *Frumușica*, care include peste 30 stațiuni și puncte cu materiale din această perioadă (circa 9.000 - 6.000 de ani B.P.). De fapt, ea este faza de tranziție de la paleolitic la neolitic și este reprezentată de siturile culturii mezolitice *Grebenniki* (Černyš, 1975, 174). Siturile acestei culturi au o arie geografică mare de răspândire și sunt cunoscute în spațiul dintre Bugul de Sud și Carpații Orientali. În teritoriul dintre Carpați și Prut ea este numită drept cultură mezolitică Tardenoisiană (Păunescu, 1999, 24-30). Siturile culturii *Grebenniki* sunt numeroase și reprezintă staționări de scurtă durată a unor grupe mici de vânători nomazi, care se ocupau cu vânătoarea animalelor solitare, culesul și pescuitul. Inventarul litic este reprezentat de gratoare mărunte circulare, unele lame și lamele retușate, cât și numeroase trapeze. În etapele tardive apar vârfurile de săgeată din os (Černyš, 1975, 124-127; Borziac, Chirica, Prepelița, 2007, 5-27).

* Lucrarea citată este de referință pentru epoca mezoliticului din zona Nistrului Mijlociu. Aici au mai contribuit prin cercetări de teren și unele publicații R. Gribovič, I. Borziac și S. Covalenko.

În etapa epipaleolitică, la Molodova V, (niv. I și Ia) sunt semnalate locuințe de suprafață de scurtă durată (sezoniere) de tipul celor gravetiene din paleoliticul final. De asemenea, sunt semnalate unele locuințe și în etapa de trecere la neolitic (Soroca I și Mirnoe, situate pe Nistru, dar mai la sud de regiunea Cernăuți). Arta pe obiecte arheologice produse de către comunitățile mezolitice din spațiul Nistrului Mijlociu nu este încă cunoscută. În schimb, în apropierea satului Balamutovka/Zastavna, A. Cernyș a descoperit într-o peșteră unele desene rupestre, atribuite mezoliticului (Černyš, 1975, 182).

Deci mezoliticul în spațiul Nistrului Mijlociu, inclusiv pe teritoriul regiunii Cernăuți, ca și în sudul Bucovinei, n-a evoluat spre neolitic. Populația mezolitică de tip *Grebenniki* a fost schimbată de alt val de emigranți, de această dată neolitici, veniți dinspre Balcani, care de acum erau crescători de animale și agricultori.

Concluzionând, cercetarea problemei începuturilor viețuirii umane în Bucovina este încă departe de a se fi încheiat, urmând ca eforturile de investigare de teren și de săpătură sistematică ce se vor desfășura în acest secol să aducă mult mai multe lămuriri. Oricum, în acest stadiu încă modest la care s-a ajuns în cercetare, în ceea ce privește partea sudică a Bucovinei, apariția primelor cete umane este cel mai posibil să fi avut ca punct de plecare valea Prutului de Mijloc și de Sus, aceasta în conexiune permanentă cu cea mijlocie a Nistrului.

*

Neoliticul. La rândul său, și așa-zisa „problemă a neolitizării” societății omenești este departe de-a fi bine cunoscută, atât pe arealuri geografice largi sau - și cu atât mai mult - în zone și provincii istorice (Ursulescu, 2000 g, 76-85, cu bibl.). Și în Bucovina, inclusiv la răsărit de Carpații Moldovei, s-au făcut totuși progrese remarcabile în cercetarea epocii neolitice în general. Nu este cazul aici să intrăm în detalii privind global această perioadă*.

Din păcate, etapa de început, i-am spune „de tranziție” dintre sfârșitul paleoliticului final și prima cultură arheologică (Starčevo-Criș), respectiv primele comunități umane care cultivă pământul și cresc animale domestice, este încă foarte puțin cunoscută. Nu întâmplător, astfel, modul de trecere de la stadiul de vânător, pescar și culegător existent sute de mii de ani, la cel de producător al celor necesare traiului este una dintre cele mai semnificative probleme ale cercetării preistoriei, comparabilă poate doar cu etapele genezei speciei umane.

* Vezi ca privire sintetică subcapitolele semnate de M. Petrescu-Dîmbovița, N. Ursulescu și D. Monah din tratatul academic (sub red. Petrescu-Dîmbovița, Vulpe) *Istoria Românilor*, 2001, 111-209, inclusiv bibl.; M. Petrescu-Dîmbovița, 1978, 43- 69 și N. Ursulescu, 2002, *passim*.

Faptul că în unele situri arheologice din Orientul Apropiat aparținând perioadei postglaciare nu au apărut unelte de piatră șlefuită și fragmente ceramice, dar sunt atestate resturi arheologice de animale deja domesticate și de plante cultivate, demonstrează cu certitudine trecerea la noul mod de viață, această etapă, - acolo unde a existat (Anatolia) - primind denumirea de „neolitic aceramic” sau „preceramic”.

După cât de bine se cunoaște, saltul la noul stadiu de dezvoltare al omului, datorat poate și unor condiții climatice deosebite, s-a petrecut în Orientul Apropiat, acolo unde, de fapt, s-a aflat în stare sălbatică o mare parte din plantele și animalele sortite noului proces economic. Firește, în această zonă geografică, ca și ulterior în cea europeană, neolitizarea nu a fost sincronă pentru toate comunitățile umane, cele mai vechi dovezi în acest sens în Orient putând data în jur de 8.000 – 7.500 î. Chr. Datorită „roirii” din aproape în aproape, gradual, fie pe uscat spre Peninsula Balcanică (inclusiv nordul Dunării) sau maritim, pe lângă coasta mării, a unor astfel de comunități ce practicau agricultura, chiar dacă una primitivă, extensivă, cu plantatorul și săpăliga, s-a ajuns la neolitizarea întregii Europe, și deci și la unificarea etno-culturală a celei mai mari părți a populației din spațiul carpatic românesc de mai târziu. În neoliticul timpuriu și în etapele următoare din România se cultiva mai ales grâul de tip *Triticum monococcum* L., de obicei amestecat cu alte specii. Datorită sedentarizării comunităților umane, în neolitic se generalizează practica constituirii de rezerve de hrană, în special cereale, ținute în vase de provizii și în gropi de bucate săpate în pământ.

Din cauza primitivismului agriculturii practicate de către locuitorii neolitici timpurii era necesară schimbarea frecventă a amplasamentului așezării. Adesea se desțeleneau terenurile de pe terasele din apropiere, acolo unde și copacii erau mai rari, terenul mai fertil și tot acolo se fixau și noile vetre locuite. Dacă la această muncă rolul principal îl aveau bărbații, în schimb, muncile agricole (semănarea cu un băț ascuțit plantator, întreținerea culturii și recoltarea) erau efectuate în principal de femei. La astfel de recolte sărace trebuie să ne închipuim că încă mult timp culesul, pescuitul și vânătoarea au avut o pondere deosebit de importantă în alimentație. De abia în eneolitic se va folosi un plug primitiv cu brăzdar din corn de cerb, ca de exemplu cel de la Trușești/Botoșani, sau cel de la Dolhasca (Chirica, Tănăsache, 1977, 309-311), ca și forța de tracțiune a animalelor, ceea ce va fi un salt imens în progresul cultivării plantelor (pl. 8 /7).

Printre dovezile practicării agriculturii sunt secerile din corn de animale, cu „dinți” tăietori din piese din silex, resturile de vase mari, de

provizii, gropile special amenajate pentru depozitarea cerealelor (din care uneori s-au păstrat mici cantități carbonizate) și râșnițele primitive.

Bărbații se ocupau cu vânătoarea și activitățile care necesitau efortul fizic cel mai mare, iar femeile cu o serie de îndeletniciri casnice, care se vor dezvolta și ele, precum torsul, țesutul și olăritul, vase care până la cultura Cucuteni vor fi arse în gropi și cuptoare simple, deci cu o singură încăpere, în care focul era în contact direct cu oalele respective.

Chiar dacă agricultura joacă rolul primordial, vânătoarea continuă să fie practică, mai ales, credem noi, în sezonul rece atunci când rezervele de hrană erau drămuite și când vânatul putea fi ușor urmărit pe zăpadă. Până acum în așezările neo-eneolitice de la răsărit de Carpați au fost descoperite oasele a 19 specii de animale sălbatice, dintre care șase deja dispărute: castor, elan, bizon, bour, zimbru și cal sălbatic (*Equus Przewalski*). De asemenea, se practica pescuitul (oase de pești mari la Glăvăneștii Vechi/Iași, pentru cultura ceramicii lineare) și culesul de fructe sălbatice: alune, prune, caise, corcodușe, cireșe, nuci, mere, pere și măceșe (Comșa, 1996 a, 172, 206-211).

În aceeași ordine de idei trebuie de asemenea să subliniem și faptul că în urma contactului dintre noii veniți și populațiile epipaleolitice, ce persistau pretutindeni cu tradițiile lor în cultura materială și spirituală, avându-se în vedere și dezvoltarea demografică care a urmat datorită climei temperate de după 7.000 î.Chr., favorabilă unei evoluții demografice accelerate, se va ajunge la crearea unor culturi arheologice distincte, grupuri și aspecte locale, unele fiind caracteristice numai spațiului actual al României.

În neolitic și viața spirituală devine mai bogată, atât prin diversificarea repertoriului de motive decorative cu semnificații magico-religioase din ceramică și plastica zoo- și antropomorfă, toate legate de culturile fertilității și fecundității. Deosebit de important este și faptul că în eneolitic apar și primele necropole, în care se sesizează în mod clar rituri și ritualuri funerare.

Față de taberele vânătorilor și pescarilor din paleolitic și mezolitic, așezările omenești s-au concentrat de obicei pe văile apelor, fiind mai numeroase, mai populate și de o durată mai mare. În funcție de stadiul de dezvoltare economico-socială, de existența unor pericole reale, unele comunități și-au fortificat așezarea, prin șanțuri, valuri și palisade din lemn. La rândul lor, locuințele evoluează de la faza celor mai adâncite spre cele de suprafață, uneori chiar cu etaj. Cercetările de la răsărit de Carpați, cele din așezarea precucuteni de la Târpești/Neamț și în special cele cucuteniene de la Hăbășești/Iași și Trușești/Botoșani au pus în evidență stadiul avansat preurban la care se ajunsese.

O altă mare descoperire neolitică a fost metalurgia aramei, din care au început să se confecționeze unelte, arme și podoabe. Fie în stare nativă, fie redus din minereuri sulfidice sau oxidice, obținerea și prelucrarea cuprului a fost primul pas în istoria metalurgiei omenirii. Față de temperatura necesară arderii ceramicii (700 - 1050° C), topirea minereului de cupru se făcea la temperaturi de sub 900°. În schimb, fluidizarea cuprului pur se obținea la cca. 1085° C, neajuns care va fi înlăturat spre sfârșitul eneoliticului și începutul epocii bronzului, când s-a constatat că metalul amestecat în procent mic cu arsenic (uneori prezent și în minereurile de cupru), devenea primul aliaj din istorie - bronzul, a cărui fluidizare, se producea mai facil la aproximativ la 900° C. În plus, produsul finit, armă sau uneltă, se caracteriza printr-o duritate considerabil crescută.

Dacă în Orientul Apropiat și Mijlociu folosirea minereurilor de cupru prin batere la cald a avut loc deja în mileniul VII î. de Chr., nu același lucru se poate spune despre spațiul carpato-dunărean, unde primele obiecte, unelte și mici obiecte de podoabă s-au realizat prin tehnica ciocnirii în mileniul V î. Chr. (culturile Criș, Vinča și Boian-faza Bolintineanu).

În spațiul culturilor eneolitice târzii, între care și Cucuteni, au început să se producă în număr tot mai mare topoare și securi de aramă, unele descoperite în depozite cu valoare de teaurizare ale unor personaje tribale. La acestea s-au adăugat pumnale, ace, cârlige de undiță, brățări, pandantive ș.a. Notabile sunt în acest sens depozitele Cucuteni A de la Cărbuna (Rep. Moldova, cu 343 de piese !), sau cele cucuteniene de la Hăbășești/Iași. Brad - din zona Romanului și Ariușd/Covasna.

În Bucovina se găsesc destul de frecvent zăcăminte folosite în obținerea cuprului, precum cele de la Cârlibaba, Țibău/Cârlibaba, Fundu Moldovei, Pojorâta și Valea Putnei/Pojorâta, Mestecăniș/Iacobeni, Ostra, *Slătioara/Stulpicani, Crucea, Dorna Arini ș. a.* Față de partea sudică a versanților estici a Carpaților Orientali, în zona montană a județului Suceava se constată o densitate deosebită a unor astfel de zăcăminte, care alături de unele tipare, sunt dovezi ale obținerii și prelucrării pe loc a cuprului și ulterior a bronzului (Boghian et alii, 2004, 138-142; Mares, 2002, 348-350).

Față de taberele vânătorilor și pescarilor din paleolitic și mezolitic, așezările omenești s-au concentrat de obicei pe văile apelor, fiind mai numeroase, mai populate și de o durată mai mare. În funcție de stadiul de dezvoltare economico-socială, de existența unor pericole reale, unele comunități și-au fortificat așezarea, prin șanțuri, valuri și palisade din lemn. La rândul lor, locuințele evoluează de la faza celor adâncite spre cele de

suprafață, uneori chiar cu etaj. Cercetările de la răsărit de Carpați, cele din așezarea Precucuteni de la Târpești/Neamț și în special cele cucuteniene de la Hăbășești/Iași și Trușești/Botoșani au pus în evidență stadiul avansat spre cel preurban la care se ajunsese prin îndeplinirea unor criterii absolut necesare: limitarea spațiului locuit prin fortificarea unor incinte cu ajutorul șanțurilor și valurilor de pământ; concentrarea locuințelor în acest spațiu mult mai îngust; ordonarea lor în cercuri, șiruri paralele sau grupe, unele având și etaj; stratificarea accentuată socială prin apariția uniunilor de triburi și a unor autorități locale sau zonale; amplificarea unor meșteșuguri (prelucrarea aramei, olăritul), ale căror produse se puteau chiar comercializa (Ursulescu, 2000 i, 24-26).

În neoliticul timpuriu la nordul Dunării de Jos se afirmă două tipuri culturale diferite. Primul, datorat comunităților stabilite în zona balcanocarpatică (grupul *Gura Baciului-Cârcea*), se înrudește cu o serie de descoperiri din Bulgaria, Serbia și chiar Macedonia. Agricultorii acestei culturi, ajunși în România după jumătatea mileniului VI, asimilează etnic și material elemente ale locuitorilor locali epipaleolitici, răspândind cultivarea pământului și domesticirea animalelor în Oltenia, Banat și Transilvania.

Al doilea, difuzat din Grecia prin Bulgaria și Serbia spre aproape tot restul Europei de S-E, *Starčevo-Criș*, s-a răspândit gradual aproape în întreaga țară, inclusiv Bucovina, cu excepția Dobrogei, S-E Munteniei și N-V Transilvaniei, în ultima zonă penetrarea sa fiind stopată de nașterea, în bazinul Tisei, a culturii cu ceramică liniară. Difuzarea sa s-a petrecut atât prin deplasări de populație, dar și prin vehiculare de obiecte și de idei novatoare. Trebuie de asemenea subliniat și faptul că *Starčevo-Criș a fost primul mare complex cultural cu ceramică din Europa de sud-est.*

*

Starčevo-Criș evoluează în perioada timpurie a neoliticului (cca. 6.000 – 5.500 B.C.).* În existența acestei culturi, cu precădere în S-V României, s-au putut delimita patru faze majore și unele subfaze și aspecte zonale, în nordul și estul țării cultura răspândindu-se mai târziu, în special în faza a treia, preluând și ducând cu sine în timp o serie de elemente ale culturii Vinča, răspândită la noi în Banat și vestul Olteniei, marcând maxima extindere

* După folosirea sistemului B.P. (before present), vom indica anii după metoda radiocarbon (^{14}C), cu o calibrare a anilor conform normelor internaționale, ei fiind precizați prin B.C. (before Christ). Desigur, cu cât culturile arheologice au fost mai îndepărtate în timp, deocamdată în această etapă a cercetării trecutului preistoric, aproximările sunt foarte largi, în datarea unor orizonturi culturale existând și opinii contrare în lumea specialiștilor în domeniu.

teritorială (inclusiv în Moldova), care vor putea fi identificate arheologic în cele din urmă chiar până în îndepărtatul bazin al Niprului. Fără să intrăm în amănunte, între elementele tipice culturii Vinča, care au ajuns astfel la răsărit de Carpați amintim o serie de aspecte legate de forma și decorarea vaselor, începutul perforării uneltelor șlefuite (topoare, dar și măciuci), ca de exemplu toporul descoperit în așezarea de la Suceava, sau pandantivele perforate din piatră, prezente și în culturile bugo-nistriană, sau Hamangia din Dobrogea. Oricum, dacă la Dunăre purtătorii vechii culturi Vinča au reușit să își creeze propria identitate, în Moldova și până departe, chiar până spre Nipru, ei au dat doar unele impulsuri vieții neolitice de acolo în plină afirmare.

Cultura Starčevo-Criș a dat naștere în Balcani la mai multe variante zonale: Karanovo I și Kremikovici în Bulgaria, Starčevo în fosta Iugoslavie și Criș în estul Ungariei și în România (Berciu, 1966, *passim*, Comșa, 1987, 67-73).

Migrarea dincolo de Dunăre, la nord, a purtătorilor culturii Starčevo-Criș, petrecută în jurul datei de, cca. 6.100 B.C. (5.200 b.c. - necalibrat) (Mantu, 1995, 215) și apoi spre mieznoapte și răsărit, a avut cauze probabil legate de o înmulțire mai accentuată a populației și de căutarea de soluri mai productive, de unele condiții și schimbări climaterice, dar și de sosirea de noi populații din zona Anatoliei la Dunăre, care vor crea în cele din urmă acolo culturile Vinča și Dudești (Ursulescu, 2000 c, 207-209).

La răsărit de Carpați ea evoluează în trei perioade distincte, ce corespund subfazelor III B, IV A și IV B ale sistemului de periodizare propus de VI. Milojević și adaptat pentru România de Gh. Lazarovici. În Moldova cultura a existat timp de 4-500 de ani (după determinările necalibrate cu ¹⁴C între circa 4.900 - 4.500/4.400; circa 5.800 - 5.400/5.300 B.C.) (Idem, 1984, 31-42; Idem, 2000 j, 101).

Deocamdată, în faza actuală a cercetării din România, nu sunt lămurite încă raporturile dintre autohtoni pe de-o parte - și aici trebuie să avem în vedere inevitabil faptul că fiecare zonă geografică, distinctă, a avut în aceste timpuri foarte îndepărtate specificul său - vânători, culegători și pescari târzii epipaleolitici, sau chiar deja cultivatori, dar fără ceramică, și pe de alta agricultorii și crescătorii de animale ai culturii Starčevo-Criș (pe viitor S-C), cultură care a pătruns la nordul fluviului într-o etapă deja formată la ea acasă.

Existența unor tipuri de unelte în nivelurile mai vechi ale culturii poate indica după Al. Păunescu moșteniri ale tehnicii tardenoisienne, ceea ce pune problema zonei de contact inițial și de asimilare de către cei mai vechi neolitici a fondului aceric cu inventar de tradiție tardenoisiană, proces de asimilare care se pare era avansat la apariția acestei culturi la nordul Dunării de Jos. Demn de remarcat este și faptul că unele tipuri de unelte din nivelurile

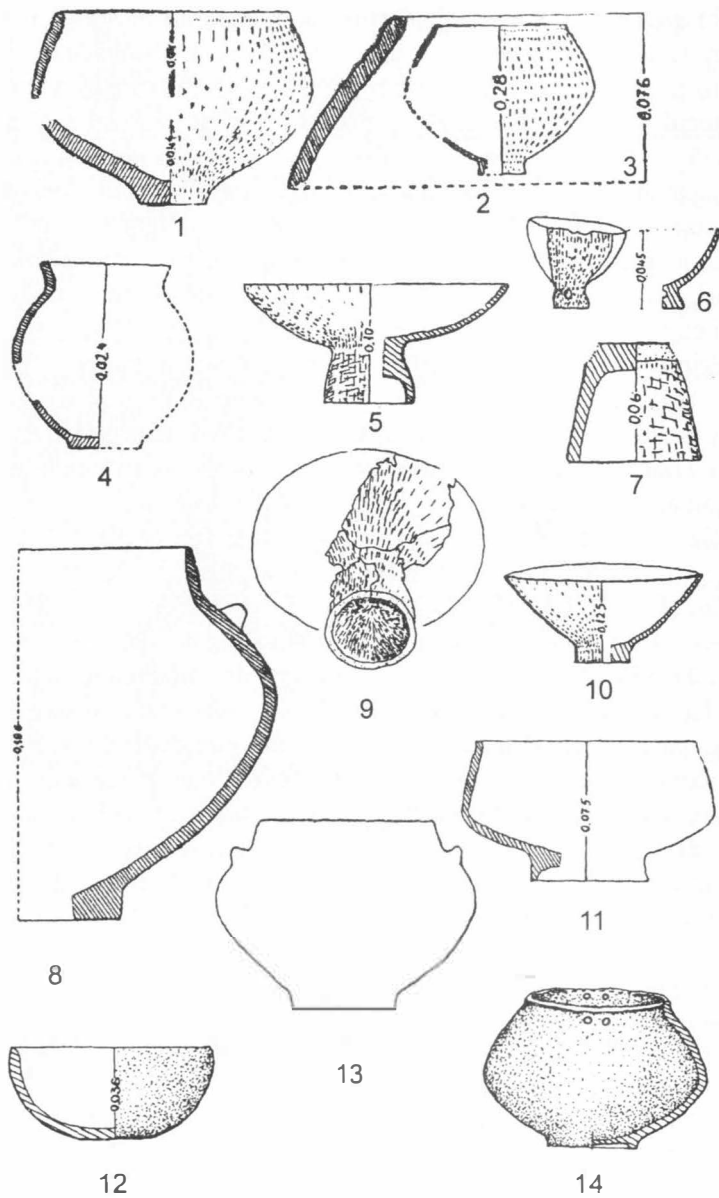
mai vechi ale așezărilor Criș din România au analogii apropiate cu nivelurile de locuri aceramice din sudul Peninsulei Balcanice (**Păunescu, 1970, 37**).

În prima etapă de locuire din așezarea de la Suceava, ceramica nu are în amestecul pastei decât pleavă și materii organice și prezintă trei categorii, foarte fină, fină și uzuală. În cea de-a doua etapă, ceramica uzuală crește ca pondere, iar în cea de-a treia dispare pictarea cu alb și categoria foarte fină, perfect netezită, fiind tot mai mult folosit ca ingredient în pastă nisipul, și uneori chiar pietricele foarte mici. În sfârșit, în ultima etapă, alături de alte schimbări, nisipul continuă să fie tot mai mult folosit, ca și unele forme de străchini cu picior înalt și tehnica incizării decorului (pl. 4/1-14).

Prin urmare, dacă așezările din partea sudică a Moldovei aparțin unei variante regionale legate mai mult de aspectul Starčevo, descoperirile variantei noastre nordice au fost legate mai mult de aspectul Criș din centrul și nordul Transilvaniei. Limita dintre cele două variante în mod logic nu a fost fixă, evoluând probabil și de-a lungul vremii în funcție și de mobilitatea umană. Se apreciază că ea pornea în vest de pe la Piatra-Neamț, continua spre Roman și se oprea la sud de Iași, pe cumpăna dintre bazinele Jijiei și Bârladului (**Ursulescu, 1984, 33**).

Alte fenomene demne de atenție sunt legate de evoluția variantelor (**Ibidem, 31-35**). Dacă cea sudică, în legături permanente cu zonele sudice de origine, își continuă o existență calitativă, în schimb, cea nordică va cunoaște un proces de oarecare degenerare culturală, dar și o evoluție cu particularități, datorate contactelor cu orizontul cel mai vechi al culturii ceramicii liniare din zona învecinată nordică. În ceea ce privește deosebirile evidente între variante, fără să intrăm în amănunte, ele constau în unele tipuri de unelte de piatră șlefuită, în tehnica de execuție și decorare a vaselor, în repertoriul lor de forma ș.a. (**Idem, 2000 j, 92-95**).

După datele acumulate până la zi, încă nu se poate afirma simultaneitatea locuirii atât în jumătatea de nord cât și în cea sudică a Moldovei, dar nici infirmată. Oricum începuturile acestei culturi nu sunt atât de timpurii ca în Transilvania, la răsărit de Carpați ele plasându-se în faza a III-a, când are loc mărirea arealului său spre nord și est, unele comunități depășind chiar și linia Prutului, și exercitând astfel influențe zonale vizibile în cea de-a doua fază (**Sokolec**) a culturii bugo-nistriene. Ulterior de la vest de Prut, în faza a III-a a acestei ultime culturi, pătrund și mai mult influențe Criș la nivelul ceramicii locale din Basarabia (**Marchevici, 1974, 43-45; Danielenko, 1969, 217**), cercetările relativ recente demonstrând chiar o penetrare sporadică a culturii dincolo de Nistru (**Ursulescu, 1998 b, 30-31**).

Pl. 4: Ceramică Starčevo-Criș din situl de la Suceava, după Ursulescu. Scări diferite.

Dacă este greu de demonstrat că penetrarea culturii S-C s-a desfășurat perfect sincron, atât în sudul cât și în nordul Moldovei, în schimb, se pare că acest proces s-a petrecut pe două căi diferite: pe de-o parte din partea de nord a centrului Transilvaniei, prin pasurile Rodnei și Bârgaielor și valea superioară a Moldovei spre Podișul Sucevei și Câmpia Jijiei, iar pe de alta, din S-E Transilvaniei și N-E Munteniei spre jumătate de miazăzi a spațiului est-carpatic. În ultima sa fază de existență, în sud continuă legăturile cu zonele dunărene, în timp ce în jumătatea nordică încep să se resimtă influențe din partea celei mai vechi faze a culturii cu ceramica liniară din Europa Centrală. Penetrarea culturii peste Prut este însă oprită acum de fenomenul infiltrării dinspre est a culturii Nipru-Donet, care-și pune amprenta în chip evident asupra fazei *Samcinci* a culturii bugo-nistriene (Marchevici, 1974, 129, 134). Încetarea culturii în Moldova, petrecută la sfârșitul ultimei sale faze de existență (și aici se include, de exemplu, ultima etapă, a patra, de locuire de la Suceava), a fost cauzată de pătrunderea purtătorilor culturii cu ceramică liniară, mai precis a variantei mai noi cu ceramică decorată cu capete de note muzicale. Din păcate nu se cunosc deocamdată informații legate de modul cum s-a desfășurat impactul dintre cele două populații, nici dacă unele așezări Starčevo-Criș au mai supraviețuit o vreme noilor veniți, ele însă transmițând în ceramica noii culturi o pondere deosebită a categoriei grosiere.

Chiar dacă se constată uneori existența unor grupări de locuințe, datorate probabil organizării sociale gentilice, așezările nu au avut un plan riguros și cu atât mai mult nu au avut preocupări de fortificare a lor. Firește, ca și în orice epocă, ele s-au plasat în contact nemijlocit cu sursele de apă, pe râuri mai mari (Prutul, Siretul), sau mai mici (Suceava, Moldova). Cele mai multe însă au gravitat în apropierea apelor mai modeste (Sucevița, Racova, Vaslui, ș.a.), dar mai ales a afluenților cu totul secundari (peste 50% din totalul siturilor cunoscute până în prezent în Moldova) (Ursulescu, 1986, 95-97).

Populația acestei culturi a construit la început mai frecvent locuințe adâncite cu circa 40-60 cm, de tipul semibordeiilor, ulterior preferând mai mult pe cele de suprafață, situație observată și în așezarea de la Suceava (Idem, 2000 h, 169-170, și pentru alte informații). În privința formelor și a orientării, locuințele nu au avut un numitor comun fiind pătrate, rectangulare, relativ trapezoidale ș.a., în schimb, s-a sesizat tendința, cu timpul, a măririi suprafeței lor, datorată probabil unui spor demografic familial, de la 8-9 m² la 20-25 m². Oricum ele aveau o singură încăpere. Intrările erau de obicei pe laturile sudice, ferite de vânturi și intemperii. Scheletul construcției se realiza din pari legați probabil cu ajutorul corzilor vegetale, spațiile dintre pari fiind umplute prin împletirea de crengi lutuite. Podeaua era amenajată direct pe

pământ, prin bătătorire. Foarte rar, o parte din podea, unde se desfășurau activități casnice, era arsă, ca de exemplu la locuința de suprafață nr. 1 de la Suceava; cu excepția vetrelor spațiul locuit nu avea alte amenajări fixe.

Alături de importanta așezare de la Suceava/*Parcul Cetății*, unde s-au descoperit în total urmele de la II locuințe, patru gropi și unul sau chiar două (?) morminte de inhumație, a cărei comunitate umană, datorită sistemului primitiv de agricultură practică, și-a mutat ulterior vatra în apropiere, pe *Câmpul Șanșurilor*, la foarte mică distanță de Cetatea de Scaun, dar și pe terasa înaltă de altădată a Pârului Cacaina din punctul *Șipot*, de sub Dealul Cetății, în Bucovina au mai fost făcute unele descoperiri ale acestei culturi (*Idem*, 1984, 68).

La Liteni/Liteni ceramica provenind din săparea unei locuințe s-a datat în faza IV B, iar la Probota/Dolhasca, unde s-a descoperit și un strat de locuire Precucuteni II/III, o altă locuință a putut proveni de pe la sfârșitul fazei III sau începutul celei de-a IV-a și această așezare aparținând variantei nordice a culturii (*Ibidem*, 22-23).

Din păcate, la Udești, deși s-a cercetat o groapă și probabil o locuință deranjată, ceramica este cu totul insuficientă, ca și în cazul locuinței parțial săpate de la Ipotești (*Ibidem*, 70, pct. 136; 56, pct. 70). În schimb, ceramica altor situri provine doar de la suprafața solului, din cercetări de teren. La Călinești-Enache/Dărmănești materialul ceramic, de aspect general grosier, pare că se include sfârșitului subfazei III B. La alte așezări însă, din cauza lipsei unei cantități mai mari de ceramică nu se pot deocamdată face atribuiri cronologice: Frătăuții Noi, foarte aproape de granița cu Ucraina (aproape de paralela 48; cel mai nordic punct locuit din România !), Rădăuți (aproape de biserica Bogdana), Fălticeni (lângă cimitirul evreiesc), Boroaia (poate etapă timpurie - *Ibidem, passim*), Mănăstioara/Siret (Ursulescu, Andronic, Hău, 1988, 86). Mihoveni (Andronic, Batariuc, 1992, 12). Șerbăuți. Iacobești/Grănicești, Mărițeia/Dărmănești, Calafindești (incertă) (Andronic et alii, 2004, *passim*), Părâuți/Todirești (Andronic, 1997, 28, pct. 8) și Sf. Ilie/Șcheia (Niculică, Ignătescu, Boghian, 1999, 40). La acestea se mai pot adăuga alte câteva descoperiri personale, dar deocamdată incerte din cauza sărăciei materialului ceramic și gradului său înaintat de distrugere: Voitineli, Calafindești (pct. 214 și 216), sau Corpaci/Zamostea (Andronic et alii, 2004, 125, 165, 166).

La data publicării sintezei sale, N. Ursulescu cunoștea în toată Moldova în jur de 50 de așezări, cele mai multe descoperite doar în teren. Dintre acestea cele care au oferit cele mai multe observații sunt cele două menționate deja. La Trestiana s-au surprins două niveluri de locuire, ambele

având ceramică fină, semifină și grosieră. Primul este III B (după sistemul lui Gh. Lazarovici, ca și mai departe), iar al doilea IV A (**Ursulescu, 1984, 7**).*

În schimb, așezarea din parcul cetății de la Suceava prezintă patru etape de locuire, desfășurate în cele trei faze distincte ale culturii din Moldova. Dacă primele două etape se pot include subfazei III B, în care se datează și cele mai vechi așezări din Moldova, cea de-a treia – și cea mai lungă – se circumscrie subfazei IVA, în multe zone acesta fiind nivelul final al culturii S-C (*Ibidem*, 12-19). Prin urmare, Moldova, estul Munteniei și Dobrogea se pare că au fost locuite până spre începutul mileniului V de comunități tardenouasiene întârziate, în timpul în care în restul țării erau deja așezări ale culturii S-C din primele două faze ale acesteia. După cea mai nouă statistică cultura S-C cunoaștea până nu demult la răsărit de Carpați peste 175 de stațiuni (dintre care 25 în Basarabia), pe lângă cele din Muntenia și Transilvania, la periferia arealului său de răspândire constatându-se un proces de retardare în ultima sa etapă de evoluție, IV (b) în zona Nistrului (**Lazarovici, Lazarovici, 2006, 66, 68**).

Într-o statistică de dată mai recentă pentru județul Suceava se amintește existența a 24 de stațiuni (**Boghian et alii, 2004, 142**), parte din uneltele acestora putând fi confecționate din roci (șisturi-verzui-cenușii, marne, silicolite, tufuri vulcanice ș. a.) de proveniență din munții Bucovinei sau albiile râurilor ce coboară, marea majoritate, din ei (Bistrița, Moldova, Suceava, Ceremuș, Siret), situație pe care o considerăm valabilă și pentru următoarele culturi arheologice.

În general în cadrul rarelor descoperiri de morminte, căci încă nu se practica gruparea lor în necropole, a predominat ca tip antropologic cel mediteranoid gracil, legat deci de zona de unde veniseră purtătorii acestei culturi, în detrimentul celui protoeuropoid, datorat vechii populații epipaleolitice locale. Problema necropolelor culturii este și mai puțin cunoscută, din cauza rarității descoperirilor funerare, lucru explicabil, la rândul său, prin gradul încă foarte redus al săpăturilor arheologice, adâncimea mare la care se depuneau defuncții, dar și prin vechimea deosebit de mare a osemintelor care le-a făcut deosebit de friabile

Beneficiind de săpături sistematice (1967-1976), așezarea de la Suceava-*Parcul Cetății* a oferit cercetării câteva descoperiri funerare datând dintr-o perioadă când încă nu se încetățenise obiceiul organizării de cimitire

* Cel mai vechi nivel S-C (III B) din Moldova de la Trestiana-Bârlad: 4.715 b.c. - **Mantu, 1995, 215**, (circa 5.600 B.C.).

propriu-zise, externe vetrelor locuite, decedații erau inhumați în perimetrul așezărilor. Mormântul numărul trei de aici, fusese așezat la numai un metru depărtare de locuința cu numărul șapte S-C. Groapa, de formă ovală și dimensiuni modeste (axe de 1,10 m x 0,60 m), adăpostea un schelet, orientat N-S (cu capul la sud), în poziție chircită, culcat pe dreapta (poziția de somn ghemuit, cu palmele aduse spre față). Ca inventar funerar a fost depus un vas-castron, cu perforații sub buză utilizate probabil pentru montarea unui șnur de apucat și un bulgăre de rocă nisipoasă roșie (ocru ?), firește tot cu rol ritual (Ursulescu, 2000 e, 185-188).

Dacă poziția chircită a fost caracteristică nu numai acestei culturi, dar și pe zone mult mai largi balcano-anatoliene, în schimb orientarea mormintelor în întregul areal al culturii a variat. Se poate însă bănuși că în cadrul culturii s-a obișnuit mai des depunerea inhumaiilor cu capul spre răsărit, cea nord-sud fiind de tradiție mai veche, epipaleolitică. Lipsa de omogenitate în ritualurile funerare este o caracteristică generală a începuturilor neoliticului, înainte să se fi ajuns la stabilirea pentru aceleași populații a acelorași obiceiuri funerare. Faptul că preocuparea pentru asigurarea celor necesare vieții „de apoi” devine o constantă, rezultă din poziția de inhumare, imitând-o pe cea de somn, pe o parte a corpului, dar și din unele piese de inventar, în cazul de la Suceava oala, inițial fiind probabil plină cu hrană. La rândul său ocru apare și el destul de des în Ungaria și mult mai rar în Transilvania.

Studiile de specialitate ale scheletelor au pus în evidență o populație de origine sudică, mediteraneeană, precum dovedesc câteva schelete descoperite, de exemplu în teritoriul est-carpatic, la Trestiana/Vaslui, sau Pogorăști /Botoșani (Necrasov et alii, 1990, 177), dar și elemente protoeuropoide, denotând asimilarea de către acești neolitici a populației locale epipaleolitice.

La Suceava au fost descoperite foarte puține oase de animale, dovedindu-se că principala ocupație aici era agricultura. Quantumul resturilor de oase de animale domestice raportate la cele vâdate a variat de la regiune la regiune, între 63% - 99%. Bovinele, de talie mijlocie, tip specific regiunilor noastre în acea vreme, ocupau principala pondere (Comșa, 1996 a, 59, 112). În arealul culturii, la Hărman/Brașov, s-a demonstrat cultivarea în paralel a trei specii de grâu (*Triticum monococcum* L., *Triticum dicoccum* Schrank și *Triticum spelta* L.), iar la Glăvăneștii Vechi/lași, alături de prima specie (ca și în Oltenia, unde apare și orzul) și de cea a meiului (*Panicum miliaceum* L. (Ibidem, 17, 29). Aceleași specii de grâu erau cultivate probabil și în N-E României, deci și în Bucovina, deoarece studierea așezărilor variantei nistriene a culturii bugo-nistriene din nordul actualei Republica Moldova,

le-au pus în evidență (Janușevič, 1976, 199). Ideea și practica cultivării grâului în Basarabia nu a venit direct din Balcani, ci indirect, prin Transilvania și vestul Moldovei istorice. Chiar dacă agricultura era încă primitivă, așezările au fost stabilite în locuri prielnice ei, pe multiple forme de teren. Excepție au făcut punctele de locuire sezonieră, precum Solca sau Voitinul din Bucovina, unde se foloseau izvoarele de apă sărată numai pe timpul sezonului cald (Andronic, 2004, *passim*). Nu este exclusă descoperirea prezenței umane S-C și la slatina *Ocna* din cătunul Slatina/Crasna/Hliboka, reg. Cernăuți, unde conform unor informații foarte noi s-au observat deocamdată doar vestigii mai târzii, începând cu cele Cucuteni.

Un aspect important al istoriei comunităților culturii S-C este deci cel al folosirii izvoarelor de slatină din zona submontană a Moldovei. Desigur, nu ne închipuim că acestea au fost primele care le-au descoperit în teren și au folosit pentru alimentație apa sărată. Considerăm că acest lucru s-a petrecut, mai mult sau mai puțin accidental, în funcție de itinerariile de vânătoare ale oamenilor, încă din paleolitic. Descoperirile paleolitice din zona Straja, dar și de la Doroteia/Frasin, la care ne-am referit mai sus, pot constitui o dovadă în acest sens. O dată însă cu procesul de sedentarizare a omului și cu cel al domesticirii și creșterii animalelor, consumatoare și ele de sare, la răsărit de Carpați slatinele au fost o permanentă sursă de interes uman. Deloc întâmplător, cea mai veche ceramică, care apare în jurul unor astfel de fântâni-izvoare cu apă sărată aparține culturii S-C. Până acum ea a fost descoperită în Bucovina în pădurea de lângă Solca (punctul *Slatina Mare* - 654 m alt.), (Ursulescu, 1977, 307-317), sau la *Slatina Voitinul* (Andronic, Ursu, 2003, 314), într-un sector distinct față de resturile altor culturi și epoci. Alte descoperiri, care întăresc regula provin mai de la sud de Bucovina: Lunca (*Poiana Slatinii*), Oglinzi-Băi și Cetățuia, cât și la Piatra Șoimului, toate în județul Neamț (Dumitroaia, 1994, 10-79; Alexianu, Dumitroaia, Monah, 1992, 160-161).

În ceea ce privește uneltele culturii S-C, predomină cele din silex, mai rar fiind cele din obsidiană sau roci locale (gresie silicioasă cu glauconit, cuarțit ș.a.). Uneori se folosește silex de proveniență îndepărtată, ca de exemplu cel galben, „balcanic”, din care s-au realizat unele lame descoperite în așezarea de la Suceava, dovadă sigură a unor contacte cu regiunea Dunării de Jos (Ursulescu, 2000 f, 182). Tipurile de unelte sunt destul de variate: lamele retușate, fin denticulate, sau cu scobitură, străpungătoare, răzuitoare (gratoare) sau piese geometrice trapeziforme sau paralelogramice, cu urme de lustruire prin folosire îndelungată, folosite ca „dinți” ai secerilor care se făceau din corn sau lemn. Deosebit de importante devin topoarele, acum

șlefuite, perforate sau nu, folosite mai rar ca arme și mai ales pentru tăierea copacilor, scobirea și prelucrarea lemnului, sau săparea rudimentară a pământului. Din os și corn încep să se facă săpăligi, folosite la însămânțare, dălți, sule și spatule, ultimele pentru prelucrarea pieilor și confecționarea hainelor.

Prin șlefuirea pietrelor, de obicei tipuri mai moi (marne, silicolite, tufuri vulcanice, argilite) s-au realizat unelte cu tăiș, divizate în trei categorii, topor, teslă (adesea folosită ca săpăligă) și daltă și mult mai rar piese pentru lovit (măciuci). Multe din prima categorie s-au descoperit în așezarea de la Suceava, dar și izolat, precum la Ipotești sau Călinești-Enache/Dărmănești (**Idem, 2000 m, 153**; pentru alte informații și bibl., **Idem, 1972, 69-78**).

Multitudinea de tipuri și subtipuri de topoare și tesle din mediul culturii S-C se poate explica prin faptul că ele au fost realizate în mod liber în fiecare așezare în parte, ca element tehnic comun fiind, pentru unele piese, tehnica perforări în scopul montării unei cozi din lemn.

La rândul său, agricultura se făcea - după unii cercetători - în mod ciclic (mai sigur, cu deplasări în aceeași microzonă și reveniri periodice la vechile ogoare, refăcute ca fertilitate, după o vreme), iar - după alții - în chip seminomad, cu deplasări la distanțe mai mari și fără reveniri întotdeauna la vechile vetre.*

Oricum această mobilitate continuă a putut favoriza includerea în noul mod de viață neolitic a comunităților locale epipaleolitice, fenomen care poate măcar parțial explica de ce această cultură, cu cât s-a depărtat mai mult de malurile Dunării sârbo-române a căpătat un evident aspect mai primitiv. În această ordine de idei, este deosebit de important că în Moldova s-au creat două variante culturale. Dacă cea sudică, cu descoperiri consistente la Trestiana-Bârlad, resimte încă multe din vechile sale elementele de civilizație de la Dunăre, și chiar mai timpuriu, în schimb în *partea nordică, ca de exemplu în așezarea de la Suceava, ceramica nu mai este decorată cu pictură, ci doar cu proeminente, incizii și impresiuni, lipsind în același timp aproape total plastica. În schimb, în nord apar unele elemente culturale provenite din mediul culturii cu ceramică liniară, care lipsesc însă în sud. Rudimentarizarea din zonele sale mărginașe, ca de exemplu nordul*

* Pentru Moldova se pare că tipul de agricultură folosit era cel ciclic, dovedit prin apropierea deosebit de mare dintre unele așezări (situație care exclude contemporaneitatea lor), sau prin existența la Trestiana-Vaslui, sau Suceava, a mai multor niveluri de locuire. Deosebit de sugestiv este și faptul că la Suceava, unde au existat trei situri arheologice cu urme de locuire, distanța dintre ele a fost doar de circa 500 de metri (**Ursulescu, 2000 I, 117-119**).

Moldovei, a fost cauzată inițial probabil de amploarea influenței asupra sa a comunităților umane tardenoisiene târzii, fenomen observat și în alte zone periferice, ca în nordul Transilvaniei și în Câmpia Ungară. De altfel, fenomenul a fost surprins și în Basarabia, de unde unii purtători ai acestei culturi, ajunsă acolo într-o fază și mai modestă din punct de vedere al gradului de civilizație, se pare că au trecut Nistru intrând în contact cu populațiile epipaleolitice locale contribuind astfel, în cele din urmă, la nașterea vechii culturi neolitice a Bugului de Sud.*

O altă contribuție majoră a culturii S-C a fost participarea comunităților sale ajunse în N-V spre Europa Centrală, împreună cu fondul local epipaleolitic, la nașterea culturii linear ceramice. Ulterior, aceasta din urmă, prin expansiunea sa, mai mult sau mai puțin violentă, din centrul Europei spre răsărit, va contribui la încheierea culturii S-C în zona nordică a arealului său de răspândire.

Referitor la viața spirituală, se pot aminti existența unor idoli de lut, unele rare reprezentări umane pe vase de lut, unele ștampile de lut („pintadere”) cu motive incizate pentru decorarea țesăturilor sau poate chiar a corpurilor umane și nu în ultimul rând micile recipiente cu trei-patru piciorușe, considerate a simboliza altare (**Idem, 1998 a, 67-72**).

Sfârșitul culturii S-C și în Moldova a fost cauzat de pătrunderea, mai mult sau mai puțin violentă, a purtătorilor culturii cu ceramică liniară, care va urma ceva mai jos. Până atunci trebuie menționată prezența în zona noastră de studiu și a celei mai vechi culturi neolitice dezvoltate la răsărit de Nistru.

*

Cultura bugo-nistriană (B-N) se manifestă în perioada timpurie a neoliticului în regiunea Cernăuți. Primele cercetări asupra acestei culturi, bine reprezentată în Basarabia și doar foarte sumar în regiunea Cernăuți, au fost inițiate în Ucraina pe la începutul anilor, `30 ai secolului trecut. Datarea sa, cu cele trei perioade și multiple faze s-a făcut pe o lungă perioadă de timp, din mileniul VI până la începutul mileniului IV î. Chr. Prima perioadă, timpurie, se caracterizează prin lipsa încă a ceramicii, precum la Zamkovec pe Bugul de Sud, sau Soroca, pe Nistru. Cea mijlocie, cu fazele Peșera și Samčinci, se

* Unii cercetători, precum E. Comșa, S. Marinescu-Bilcu, V. Dergačev, A. Sherratt, O. Larina au considerat că dincolo de Prut ar exista cea de a treia variantă Criș, ale cărei comunități umane au fost asimilate, în cele din urmă, de cultura Bugului de Sud (**Ursulescu, 2000 n, 134, 138 și Idem, 2000 c, 209**). În această situație între Prut și Nistru, zonă de interferență între cultura S-C și cea a Bugului de Sud (unde în cea de a treia sa fază influențele S-C sunt evidente!), cultura S-C de la est de Carpați ar fi definită drept *est-moldovenească* (**Idem, 2000 n, 134, 138**).

poate data spre sfârșitul mileniului V î. Chr. Folosirea metodei de datare cu carbon radioactiv pentru cea de-a treia perioadă. a indicat prima jumătate a mileniului IV î. Chr. (**Danilenko, 1971, 85-86, 89, 92, 94-95**).

Din analiza repertoriilor siturilor culturii B-N, răspândite în principal în spațiul dintre Bugul de Sud și Nistru, se poate sesiza o densitate maximă pe cursurile de mijloc și în respectivele bazine hidrografice ale acestor mari ape. Dacă pe primul pentru paleolitic și mezolitic nu s-au sesizat niveluri de locuire convingătoare, în schimb pe Nistru, așa cum s-a văzut, s-a constatat o mare densitate de situri paleolitice.

În ceea ce privește actuala regiune Cernăuți din datele publicate în anul 1984 rezultă că s-au descoperit ocazional doar trei așezări aparținând acestei ultime culturi la care ne-am referit, răspândite însă în mod poate semnificativ în partea extrem-nordică a regiunii, toate chiar pe terase ale văii Nistrului Mijlociu: Perebikivci/Hotin, Gordivci/Hotin și Komariv/Kel'menci, (**Vinokur et alii, 1984, 135-136, 161-162, 165**, cu bibl.). În niciuna nu s-au executat săpături arheologice propriu-zise.

*

Cultura ceramicii liniare. Următoarea cultură arheologică, atestată la răsărit de Carpați în neoliticul dezvoltat (cca. 5.500-5.000 B.C.), și-a avut zona de formare, după cum s-a spus, în Europa Centrală. Și ea a avut o largă răspândire, de la Rin până în vestul Ucrainei, la Bugul sudic, ceea ce a dus la apariția mai multor faciesuri locale, cele mai importante fiind cel de la vest de Dunărea panonică și cel estic. Pe teritoriul românesc primul se găsește doar în partea de nord-vest, fiind răspândit și în estul Slovaciei și în Ungaria. În Transilvania de est, nord-estul câmpiei muntene și Moldova, a apărut cel estic, mai târziu, în perioada mijlocie a acestei culturi, cu ceramică cu motive liniare întrerupte de adâncituri în formă de capete muzicale (*Notenkopf*), care își încheie existența în jurul datei de 4.200 b.c. (cca. 5.100 B.C.), urmat fiind de prima fază a culturii Precucuteni (**Mantu, 1995, 220**).

În părțile răsăritene ale României se pare că această cultură a venit dinspre Slovacia prin zona sudică a Poloniei, pe la nordul lanțului carpatic și bazinul superior al Nistrului, răspândindu-se și în Ucraina subcarpatică și zona izvoarelor Bugului de Sud. Cele mai clare similitudini ale ceramicii din Moldova se regăsesc în ceramica din sud-vestul Slovaciei (**Ursulescu, 2000 j, 98**). După unele descoperiri de la Suceava, Grumăzești/Neamț, Valea Lupului/Iași și Săcărești/Bălți (partea nordică a Basarabiei), este posibil ca în siturile cele mai târzii ale culturii Starčevo-Criș să se fi recepționat unele influențe foarte vechi ale culturii ceramicii liniare contemporane apariției ei în Polonia și înaintea ocupării Moldovei și estului Transilvaniei, fenomen care

s-a desfășurat pe parcursul celei de-a treia etape de evoluție a culturii (**Idem, 1998 a, 81-82, și Idem, 1990, 13-47, inclusiv bibl.**). Din Moldova ea va ajunge dincolo de Nistru, până pe Bugul sudic, iar spre miazăzi și S-V în S-E Transilvaniei și N-E Munteniei.

Fiind răspândită în mai multe țări, cei care au cercetat-o arheologic au creat mai multe sisteme de periodizare, cele mai uzitate fiind cele din Cehia și Slovacia, la care s-au raportat și descoperirile din S-V Ucrainei. În existența culturii la răsărit de Carpați s-au putut distinge trei faze (**Idem, 2000 b, 252-257**). În prima noii veniți au alungat sau au asimilat pe purtătorii culturii S-C, de la care au preluat însă unele elemente în confecționarea ceramicii și a locuințelor, din această etapă datând cele mai multe așezări din Moldova. În cea de-a doua, perioadă de apogeu a evoluției sale, are loc o extindere teritorială spre V și S, determinând, de exemplu, o restrângere a spațiului culturii Dudești din N-E Munteniei, unde apare fenomenul de sinteză culturală numit *Sudiți*, rezultat din prezența sa în mediul cultural sudic din Muntenia (**Idem, 1982, 86**). În sfârșit, în cea de-a treia, ce include și sfârșitul culturii, au loc fenomene inverse, de influențe din sud spre nord, care vor contribui în cele din urmă la nașterea culturii Precucuteni. În aceeași ordine de idei, merită amintit faptul că și în Bucovina în așezarea de la Mihoveni s-a descoperit un fragment de vas decorat cu incizii liniare și cu capete de note, dar și cu caneluri dispuse oblic, caracteristice culturilor sudice din Muntenia, fapt ce ajută la explicarea unei descoperiri similare în sud-estul Poloniei, la Rzeszów-Piastów. Cultura ceramicii liniare (pe viitor C-L), o dată cu încheierea existenței sale, a contribuit la închegarea primei faze a culturii Precucuteni.

Ca și în cazul culturii anterioare S-C, rapida și ampla difuziune a comunităților acestei culturi s-a datorat după cât se pare tipului primitiv, extensiv, de agricultură practică, ceea ce conferea un pronunțat caracter instabil populației, în căutare de noi zone și terenuri prielnice cultivării cerealelor, dar și creșterii animalelor. Prin urmare, așezările investigate arheologic, mai mult sau mai puțin temeinic, nu posedă straturi de depuneri materiale de locuire și nici locuințe solid construite și de dimensiuni mai mari.

Trebuie să mai menționăm faptul că purtătorii culturii C-L, cu capete de note muzicale, au avut la un moment dat contacte - demonstrabile prin unele similitudini ale utilajului litic - cu cei ai orizontului cultural cu ceramică canelată, ale căror culturi (Vința, Dudești - de care s-a amintit deja) au ocupat regiuni din sudul, sud-vestul și centrul României, acest orizont nou cultural fiind în fapt cel de-a doilea mare val sudic, balcanic, care a asimilat în cele din urmă vechiul fond demo-cultural S-C.

În privința contactului dintre purtătorii ceramicii S-C și cei ai C-L, mai mulți cercetători (polonezi, slovaci, cehi și români) au presupus că acesta a putut avea loc în zona Nistrului Superior, ținând cont de faptul că cea mai estică așezare a ceramicii liniare s-a descoperit pe Bugul nordic, la cca. 300 km nord de așezările Criș din județul Suceava. Deoarece în regiunea Cernăuți, ca și în nordul Basarabiei, nu s-au făcut încă cercetări și săpături pentru această perioadă, rămâne ca în viitor să se poată verifica aceste supoziții. În aceeași ordine de idei, notabil este și faptul că în așezarea de la Suceava s-a putut sesiza o tendință de transformare treptată a ceramicii S-C într-una de tip liniar vechi (**Idem, 2000 k, 128-129**).

Purtătorii acestei culturi au preferat ca areal de locuire zonele cu soluri prielnice agriculturii și cu o bogată rețea de ape, locuind în special la câmpie, luncă și podiș și doar sporadic în subcarpați. S-a calculat estimativ la nivelul României că peste 40% din așezările lor au ocupat amplasamentul altora mai vechi, Criș, ceea ce atestă și fenomenul de continuitate între aceste populații și culturi (**Idem, 2000 b, 262-264**). Față de purtătorii culturii anterioare, siturile lor însă nu înaintază atât de mult spre zonele premontane și au locuințe mai răsfrate.

Așezările au dimensiuni diferite, cele ale locuințelor fiind modeste, față de cele din centrul Europei, fapt ce se poate explica în această parte periferică de răspândire a culturii, prin relativa sărăcie a unor comunități mai mici ajunse la răsărit de Carpați, aflate într-o mobilitate accentuată în scopul găsirii de noi terenuri agricole de calitate. S-a observat totodată că cele mai multe așezări s-au plasat pe cursurile mici de ape, în locuri mai izolate, ca și în cazul culturii anterioare (peste 50% pe afluenți de gradul IV-V), cât și faptul că în ele au coexistat locuințe adâncite în pământ cu cele de suprafață, de tipul colibelor, fie ovale, fie rectangulare, ca de exemplu la Mihoveni. Cantitatea de lut ars (*chirpic*), ca și în cazul culturii S-C este mică, demonstrând preponderența materialului lemnos și faptul că ele nu se ridicau pentru perioade lungi de timp. Podeaua era făcută simplu direct pe pământ. La Nezvisko/Horodenkivs`k - Ivano-Frankivs`k, pe dreapta Nistrului de Mijloc, o locuință însă avea podeaua din lut ars, sub forma unei platforme (**Passek, Černyš, 1963, 15**).

Între locuințe s-au descoperit gropi, rezultate în urma folosirii lutului la construcția lor, ulterior devenind adăpost pentru hrană sau loc de aruncare a resturilor menajere.

Ca și în arealul de formare a culturii, din Europa Centrală, și la răsărit de Carpați agricultura, chiar dacă primitivă, era o ocupație de bază, făcându-se ciclic, așezările fiind mutate periodic în perimetrul aceleiași microzone, după

epuizarea solului agricol. Și în cazul noii culturi, la Suceava se constată existența a două așezări, la foarte mică distanță una de alta, la *Șipot* și la *Câmpul Șanțurilor*, ceea ce exclude contemporaneitatea lor. Astfel de situații sunt mai rare în Moldova, față de cultura anterioară, fapt care s-ar putea explica după opinia noastră prin durata mult mai scurtă a culturii cu ceramică liniară. În anul 1982 erau deja cunoscute 146 puncte cu prima cultură, față de numai 47 ale culturii mai noi (Ursulescu, 2000 I, 121).

Este de presupus că fenomenul sporirii ponderii speciilor de *Cerealia*, surprins la Târpești/Neamț prin analize polinice, a avut un caracter general la răsărit de Carpați. Dacă în Moldova este atestată arheologic până acum doar specia *Triticum monococcum* L., ceea ce considerăm că este deocamdată rezultatul doar al hazardului, în schimb, în arealul culturii pătrunse și în Ucraina de azi, ea lipsește, nu și cele însă de *Triticum dicoccum Schrank* și *Triticum spelta* L., cât și meiul (*Panicum miliaceum* L.) (Comșa, 1996 a, 18). În nordul Moldovei *Triticum monococcum* L., a fost folosit în continuare de comunitățile culturii L-C, fie provenind din cultura precedentă, fie adus o dată cu procesul de „roire” a populației, venită din nord, fie pe ansamblu însumând ambele posibilități.

Ca unele, alături de plantatorul din lemn, care nu s-a putut conserva până în vremea noastră, toporul de tip *calapod*, caracteristic culturii, cu o față mult arcuită iar cealaltă plată, a jucat un rol important în prelucrarea solului, dar și în defrișări pentru agricultură. Indispensabilă era și secera cu dinții din plăcuțe de silex sau râșnița primitivă, unde se zdrobeau și pisau semințele.

La rândul lor resturile de oase de animale domestice din așezările cercetate le depășeau la număr pe cele ale sălbăticiunilor vâdate. În funcție de unele condiții de trai, în unele așezări vânătoarea putea avea o pondere mai mare, ca de exemplu la Traian/*Dealul Fântânilor-Neamț* (37% din totalul oaselor descoperite - *Ibidem*, 103). Oricum, după datele calculate pentru Moldova, se pare că se vâna mai mult decât populația culturii S-C. Ca și în alte zone europene ale culturii, frecvența cea mai mare o aveau bovideele, urmate de porcine și ovicaprine, iar la vânătoare cerbul, căpriorul, mistrețul, castorul, calul și probabil și bourul, cert atestat în Basarabia. Față de perioada anterioară, acum la răsărit de Carpați sunt atestate specii de bovine și de oi de talie mare, aduse de către purtătorii acestei culturi din zona ei de origine. În alimentație se folosea de asemenea și pescuitul și culesul scoicilor și melcilor.

În ceea ce privește meșteșugurile (prelucrarea pieilor, a lemnului, osului și pietrei, torsul, țesutul și olăritul) ele erau prezente în fiecare așezare. Dacă cele casnice erau practicate în fiecare familie, în schimb prelucrarea rocilor locale, a silexului și obsidiane (ultimele aduse adesea de la mari

depărtări prin schimburi intertribale) era făcută deja de locuitori specializați. O atestare a acestei preocupări sunt topoarele în curs de prelucrare din locuința nr. 1 de la Mihoveni sau frecvențele așchii de prelucrare din silex găsite pretutindeni. Și în această perioadă slatinele continuă să fie folosite, ca de exemplu cele de la Lunca și Oglinzi din județul Neamț (Dumitroaia, 1987, 255; Idem, 1994, 72).

În Moldova stațiuni mai importante s-au cercetat la Traian/*Dealul Fântânilor* sau Glăvăneștii Vechi/Iași, unde majoritatea uneltelor s-au realizat din silex. Ca și în cazul culturii anterioare, s-a putut sesiza și acum o anumită persistență a unor forme și tehnici de prelucrare a pietrei de factură veche, datând din Tardenoisianul central european, acolo unde s-a și desăvârșit această cultură. Fenomenul a fost de altfel sesizat atât în restul arealului de răspândire a ceramicii liniare, cât și la nordul Mării Negre, în culturile neolitice timpurii din Câmpia Ucrainei (Păunescu, 1970, 39).

În faza actuală de cercetare nu se cunoaște dacă în arealul culturii, inclusiv în Moldova, mai existau comunități umane izolate tardenoisiene, chiar în stadii aceramice, care să fi fost asimilate de purtătorii acesteia și nu de cei ai culturii S-C.

În privința vieții spirituale se cunosc puține lucruri. Spre deosebire de cultura anterioară, de origine sud-europeană, poate mai bogată în tradiții spirituale, de la purtătorii acestei culturi de sorginte central-europeană în Moldova au fost descoperite până acum doar două fragmente de statuete antropomorfe legate de cultul fecundității (Târpești și Traian). La ele se mai adaugă unele protome zoomorfe de pe vase, redând capete sau coarne de animale, simbolizând un cult al fecundității (Ursulescu, 2000 b, 272-273).

Extrem de puține informații s-au acumulat pentru problema obiceiurilor funerare. Față de zona de naștere a culturii, unde sunt mult mai multe descoperiri, inclusiv necropole, la est de Carpați sunt atribuite - și acestea ipotetic - doar câteva morminte de inumați, în poziție chirchită, cercetate în stricta apropiere a așezării de la Glăvăneștii Vechi/Iași. Deci, ca și în cazul culturii anterioare, unde de asemenea deocamdată nu există multe descoperiri de această natură, după toate probabilitățile se practicau cel mai adesea inhumările izolate, negrupate în cimitire, cu poziția corpului chirchită,

* La Târpești/Neamț, pe bazele datării cu ¹⁴C. s-a obținut vechimea de circa 4.250 ± 100 b.c. (Mantu, 1995, 217), orientativ, circa 5.150 ± 100 B.C.

din cauza condițiilor grele de viață vârsta medie pentru bărbați fiind de circa 41 de ani, respectiv 33 pentru femei (*Ibidem*, 274).

Cercetările viitoare în Bucovina vor putea duce – sau nu – la eventuale descoperiri de așezări, unde ceramica liniară cu capete de note muzicale să aibă elemente decorative comune culturilor de factură sudică din Muntenia, ceea ce până acum a fost discutat a fi un aspect regional (zona exterioară curburii Carpaților Orientali), sau fenomen, de tip *Sudiți*. Astfel de combinații decorative au apărut și în sudul Transilvaniei la Hărman, la Florești (Rep. Moldova) și izolat chiar și la Rzeszów-Piastow (S-E Poloniei). În acest stadiu al cercetării rămâne de văzut dacă fenomenul de tip *Sudiți* va fi documentat și în Bucovina, aici ca și în nordul Basarabiei (Florești) și S-E Poloniei ultimele triburi ale culturii liniare care-și mai păstrau identitatea preluând mai degrabă astfel de elemente decorative din mediul Precucuteni (I) proaspăt format.

Descoperirile de așezări ale culturii L-C sunt deosebit de rare în Moldova, inclusiv în Bucovina. La Suceava s-au descoperit urme de locuire sub dealul cetății la *Șipot*, la *Câmpul Șanșurilor* (*Idem*, 2000 a, 43) și pe dealul Zamca, precum și la Sfântu Ilie/Șcheia și Mihoveni, ambele în apropierea orașului (*Andronic, Batariuc, 1992, passim*). Alte situri au existat la Siret (*Ursulescu, Andronic, Hău, 1988, 87*), la Calafindești și la Părhăuți/Todirești (*Niculică, Ignătescu, Boghian, 1999, 39-40*), ultimul fiind cel mai apropiat de până acum de zona montană. Altă așezare este posibil să fi existat la Pârteștii de Jos, de unde provin doar câteva fragmente ceramice și acelea destul de incerte (*Andronic, 1997, 61-63*). Conform unor date publicate mai recent, după o evidență realizată de către S. Ignătescu, în județul Suceava, ar fi fost identificate în total 21 de stațiuni (*Boghian et alii, 2004, 145*). O explicație parțială a acestei constatări a rarității, e drept, și simplă, ar putea fi vechimea deosebită (relativa friabilitate a ceramici sale), dar și asenănarea categoriei fine cenușii, ca pastă, cu cea cenușie fină din secolele II-IV d. Chr. Oricum, suntem convinși, că cercetările viitoare vor aduce multe alte descoperiri de acest fel. După cercetătorul N. Ursulescu în județul Suceava unele așezări se pot data în perioada fazei mijlocii a culturii, precum cele de la Plăvălari/Udești și Mihoveni (parțial), dar cele mai multe au existat în ultima fază (Bosanci, Rus-Mănăstioara/Udești, Preutești/*Haltă* și Mihoveni (parțial) (*Ursulescu, 2000 a, 44*).

Dacă la Suceava/*Șipot* cercetarea arheologică a putut descoperi doar un mic complex, probabil o fostă vatră, deranjată, în schimb, nu departe, la Mihoveni, săpăturile au adus la lumina zilei urmele unei locuințe de suprafață și ale uneia care se adâncea cu circa 70 cm sub nivelul de călcare de atunci (*Ursulescu, Batariuc, 1979, 271-282*). Prima, de tipul colibei, orientată N-S.

de dimensiuni modeste (3,00 x 2,30 m), avea spre partea sa de nord, pe podeaua realizată direct pe pământ, o vatră cu pietre și cioburi. Față de forma ovală preferată la est și la nord de Carpați, cea de-a doua era aproximativ rectangulară, cu laturi de circa 3,50 x 2,75 m (suprafață 9,62 m²). După modestia prezenței chirpicului, se pare că pereții erau realizați preponderent din lemn. Pe laturile sale s-au identificat numeroase urme de țărși.

Față de cultura precedentă s-a sesizat preferința pentru unelte din roci mai dure (din care se realizau tesle și dălți) și pentru forme relativ dreptunghiulare, față de cele trapezoidale caracteristice culturii S-C. Cele mai multe tesle au formă tipică de *calapod*. Rareori se practica și perforarea pietrei, realizată cu ajutorul unui dispozitiv cu arc, tehnică ce se va transmite și locuitorilor culturii Precucuteni, ca și obiceiul producerii și folosirii de măciuci din roci dure, de forme diferite.

Tehnica ciopririi se aplica în general silexului, dar și rocilor locale, inferioare calitativ, fiecare așezare folosind cu precădere ceea ce avea mai ușor la îndemână ca materie primă. Circa 2/3 din piese erau de mici dimensiuni, microlite. Se întâlnesc lame de diferite feluri, simple sau prelucrate marginal, forme geometrice (trapeze, dreptunghiuri, paralelograme) unele folosite la seceri, străpungătoare, burine și mai ales gratoare. Față de descoperirile din Basarabia, la vest de Prut s-au găsit puține piese din os, în principal împungătoare.

În funcție de ardere, compoziția lutului, finisarea vaselor și culoare, ceramica se grupează în trei tipuri distincte. Categoria fină are pereții subțiri, omogen arși și în general la nuanțe cenușii, fiind modelată din lut fin, excepții unde apare și nisipul fiind la Mihoveni, sau în Ucraina (Torskoe/Zaleščiki-Ternopol) și Basarabia la Gura Kamenka și Țâra (*Ibidem*, 271-284; Ursulescu, 1990, 280-282; Passek, Černyš, 1963, 22, 29; Marchevici, 1973, 32). Pereții au fost bine neteziți, sau chiar lustruiți. O altă specie este intermediară calitativ spre categoria grosieră, ultima fiind de natură tehnologică inferioară (pereți mai groși, ardere incompletă și neuniformă, pleavă ca amestec în lut ș.a.). Ca forme, incluzând aici și unele moșteniri de la cultura anterioară, se evidențiază castronul cvasisemisferic sau tronconic, oalele cu gât cilindric și corp bombat sau paharul.

Ca decorare, populația de atunci folosea liniile orizontale (sau benzile de linii), incizate, care înconjurau vasul, linii dispuse în unghi sau zig-zag, în romburi sau în meandre unghiulare, șiruri de adâncituri ș.a. Prezența la Mihoveni a „benzilor umplute” cu alveolări în spațiile dintre liniile paralele, conduce ca analogii spre descoperirile din sudul Poloniei (Brześć-Kujawski) (Ursulescu, 1990, 24). Destul de frecvent apare și motivul șirului de alveole,

frecvent pentru ceramica grosieră, ca și proeminențele ornamentale sau pentru apucat vasul. Varianta șirului orizontal sub buza vasului, secondat mai jos de unul vălurit, apare atât în Moldova Centrală, dar și pe două din vasele mormântului de la Nezvisko de pe Nistrul Mijlociu (*Ibidem*, 25).

Prin urmare, cercetările de la Mihoveni și Suceava au contribuit la cunoașterea mai bună a genezei aspectului răsăritean al culturii și a relațiilor cu mediul cultural anterior și cel ulterior (Precucuteni) – pl. 5/1-10, 12.

Inventarul litic este sărăcăcios, dovadă că cele mai multe unelte au fost luate de la fața locului: topoare de tip *calapod*, altele în curs de prelucrare și câteva piese din silex. La rândul său, ceramica prezintă trei mari specii. Cea foarte fină este cu nisip foarte fin, are suprafața exterioară bine netezită și nuanțe cenușii negricioase, sau gălbui-roșiatice, în funcție de condițiile de ardere. Cea fină are în compoziție și materii organice, care-i dau o înfățișare mai poroasă și în general nuanțe mai cenușii. În sfârșit, cea de aspect grosier, cea mai numeroasă, are din abundență pleavă și pereți de vase cu grosimi mai mari. Dacă la primele specii decorate cu linii și capete de note s-au putut identifica ca forme boluri semisferice, la ultima categorie au apărut și castroane și oale decorate cu proeminențe și alveole.

În urma analizei ceramicii din cele două foste locuințe, N. Ursulescu nu le-a putut considera contemporane, prima datând din perioada „clasică” a culturii, când a avut loc și penetrarea sa la răsărit de Carpați, iar cealaltă ulterioară.

Importanța așezării de la Mihoveni constă pentru actualul stadiu de cercetare, în apariția unei verigi de legătură teritorială dintre S-E Poloniei și Nistrul de Sus pe de-o parte, de unde au migrat purtătorii culturii și centrul și sudul Moldovei pe de alta.

În sfârșit, la Șcheia/*Siliște* cercetarea parțială a unui complex arheologic a adus câteva noi informații pentru acest sit. Analizându-se materialul ceramic de aici locuirea preistorică s-a desfășurat într-o perioadă mai târzie a culturii, mai precis în faza timpurie a ceramicii liniare târzii de tip *Želiezovce* (Ignătescu, 2003, 3-6).

Primele investigații arheologice în Ucraina legate de cultura L-C s-au desfășurat în 1937 în Volânia de către J. Fitzke și în 1942 în regiunea L'viv (Lvov) de către I. K. Sveșnikov. În anii '50 ai secolului trecut s-au descoperit noi așezări, printre care și cea de la Zvenjačîn/Zastavna, sau Popivci-reg. Ternopol, nu departe de nordul Bucovinei istorice. În primul sit s-a cercetat o locuință adâncită în pământ și câteva gropi menajere. Alături de ceramică, oase, silex, s-au descoperit și piese litice din obsidian, dar și topoare-teslă (Zaharuk, 1971, 97). La data realizării acestei sinteze se cunoșteau în țara

vecină 17 puncte arheologice, dintre care nouă așezări, două morminte și șase locuri cu descoperiri izolate de cramică. În patru astfel de așezări din vestul Ucrainei s-au făcut săpături. La Nezvisko, s-a cercetat un semi-bordei de formă oval-neregulată (4,4 x 3,2 m) și un mormânt de incinerare (al doilea în Ucraina, după cel de la Baev). Lângă peretele de sud al locuinței se afla groapa fostei vetre, având în componență cărbuni și cenușă. Pe fosta podea, alături de ceramică fragmentară, oase (inclusiv unelte din coarne de cerb) și piese din silex s-au găsit și pietre de râșniță. Ceramica de aici uzuală a fost rareori decorată cu mici gropițe între liniile incizate, sau cu motive spiralate. În general ceramica de pe Nistrul de Mijloc este asemănătoare celei din România, Basarabia, sud-estul Poloniei sau Slovacia. La rândul său, mormântul avea mai multe vase ca inventar funerar, în două păstrându-se resturi de boabe de grâu și de mazăre carbonizate. În situația numărului redus de cercetări, destinul istoric al comunităților acestei culturi, din păcate, încă nu este cunoscut, între sfârșitul culturii și cultura Precucuteni (Tripolie timpurie) fiind o perioadă despărțitoare în care se integrează faza *Giulești* din România (*Ibidem*, 97-98, 100-101, 103-104).

După datele publicate în repertoriul arheologic al regiunii Cernăuți se cunosc din recunoașterile de teren doar cinci astfel de situri: Vasiliv/Zastavna, Korostovata/Kicman', Novosilca/Kicman', Oșihlibi/Kicman' și cea amintită de la Zvenjačin/Zastavna (Vinokur et alii, 1984, 124, 129, 142, 144, 145).

*

Precucuteni. Următorul nivel distinct etno-cultural în eneoliticul timpuriu de la răsărit de Carpați (cca. 5.000-4.500 B.C.), este cel aparținând culturii Precucuteni, care se apreciază că reprezintă rezultatul la care au ajuns triburile locale cu ceramică liniară din vestul Moldovei în urma unor influențe etnice în primul rând din partea purtătorilor culturilor Boian (faza *Giulești*), dinspre Muntenia (așa cum s-a demonstrat în așezarea de la Târpești/Neamț). Hamangia din Dobrogea, dar și a celei a Bugului sudic.

Datorită puternicelor moșteniri sudice, mult timp primul nivelul Precucuteni (I) dintr-o serie de așezări din Moldova a fost considerat de natură Boian. La rândul său, ultima fază de existență, Precucutenii III, a constituit

* O dovadă a unor influențe Hamangia este varianta celebrului „Gânditor” din Dobrogea (din localitatea cu același nume cu cel al culturii), descoperită la Târpești/Neamț, o alta fiind cea din mediul aspectului cultural Stoicani-Bolgrad de la Vulcănești/Cahul-Ucraina). De fapt și această ultimă cultură din sudul Moldovei și nord-estul Munteniei a apărut ca urmare a interferențelor dintre culturile Precucuteni, Hamangia și cea de tranziție de la Boian la Gumelnița (Marinescu-Bîlcu, 1974, 98).

baza genetică pentru cultura Cucuteni, fapt care a determinat pe cercetătoarea sovietică T. Passek, și nu numai, să vadă în ultimele straturi de depuneri arheologice din unele situri din Moldova sau Ucraina (Lenkivci/Kel'menci-reg. Černivci = Cernăuți, sau Luka Vrubleckaja/Hmel'nic'kij) deja nivelul Tripolie A (Passek, 1958, 28 și urm.; Marinescu-Bîlcu, 1974, 114-127).

Prin urmare, cultura Precucuteni este practic predecesoarea celei mai importante culturi neo-eneolitice din România, Cucuteni, componenta occidentală a complexului arheologic răspândit până la Nipru, *Cucuteni-Tripolie*.

În urma a decenii de cercetare, în cele din urmă s-a putut demonstra penetrarea în aria târzie a culturii liniar ceramice a grupurilor etnice Boian-Giulești în S-E Transilvaniei și zona central-vestică a Moldovei, exact acolo unde s-a desfășurat acest nou fenomen genetic și unde s-au și descoperit situri Precucuteni I. Este totuși posibil ca cercetările viitoare să includă în aria de formare a culturii nu Moldova central-vestică, ci totuși cea de sud, unde de fapt au avut loc primele contacte dintre comunitățile târzii ale culturii liniar ceramice și cele giuleștene (Ursulescu, 2000 d, 343).

În cea de-a doua fază, deși dispăre din colțul extrem al Transilvaniei, cultura se extinde mult spre S-E Moldovei, nord-est și est, până în preajma Nistrului și a orașului Chișinău.

În sfârșit, Precucuteni III, printr-o adevărată „explozie” demografică, mai mult decât își dublează arealul de existență, în special în nord și nord-est, acesta trecând mult peste cursul mijlociu al Bugului (sudic). Acum apar și primele mici obiecte din aramă. Raritatea deosebită a pieselor de cupru se poate explica măcar parțial prin faptul că încă nu se creaseră legături cu centrele metalurgice din Transilvania sau din lumea balcanică, așa cum se va petrece ulterior. Pentru spațiul de dincolo de Prut, merită să semnalăm faptul că dintre cele 74 de situri identificate în ultima vreme, cele mai multe se grupează în treimea sa nordică, mai precis în zona orașului Bălți (Bodean, 2001, 4, harta 1).

În situația în care prima sa fază de evoluție nu este documentată decât în colțul de S-E al Transilvaniei și zona central-vestică a Moldovei, nu se poate accepta o origine din Ucraina a acestei culturi. Pe baza datelor arheologice, inclusiv cele de cronologie ¹⁴C, se poate aprecia că ea a existat pe parcursul a până la 600 de ani. * După cât se cunoaște până în prezent, se pare

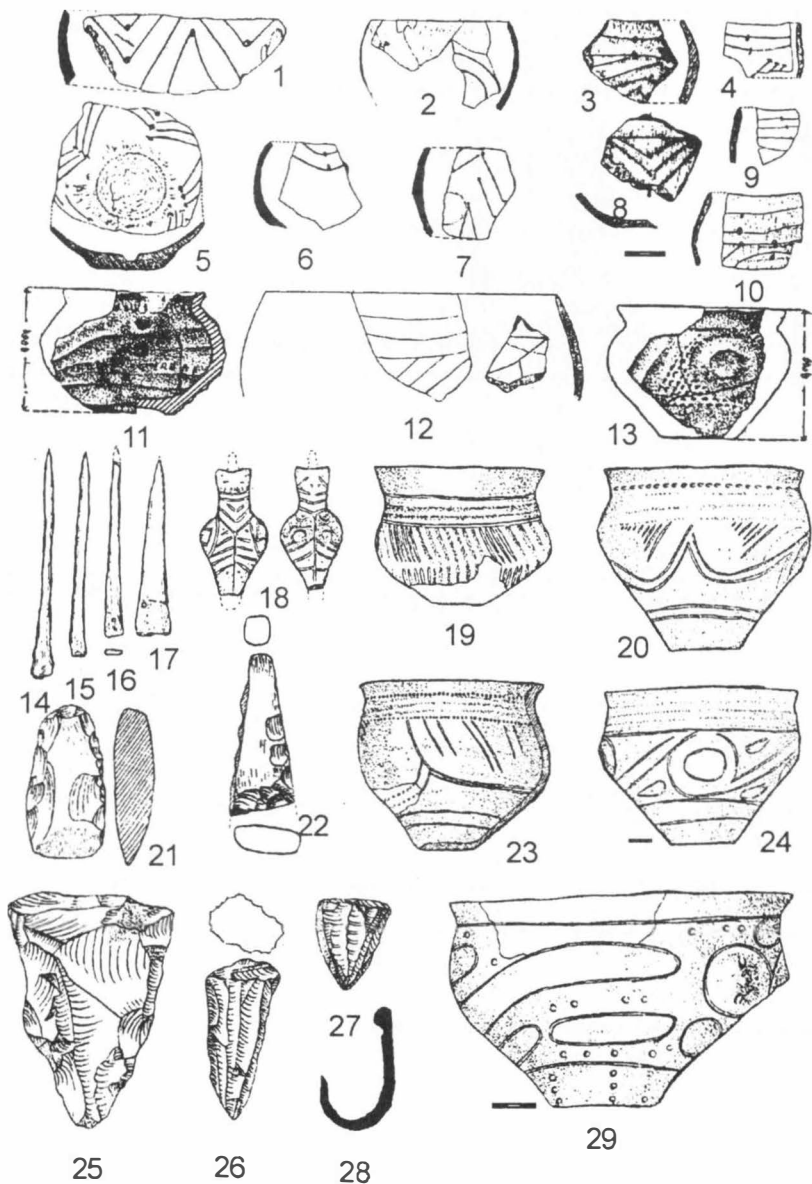
* Pe baza ¹⁴C pentru Precucuteni II, s-a obținut data de 3.870 ± 50 b.c., iar pentru Precucuteni III vechimea de 3.930 – 3.830 b.c. (Mantu, 1995, 218). Fazele I – II ar fi existat, deci, între 4.200 b. c. și 3.900 b. c. (orientativ, cca. 5.100 – 4.800 B.C.), iar ultima între 3.900 b.c. și 3.750 b.c. (orientativ, cca. 4.800 – 4.650 B.C. - *Ibidem*, 220).

că în părțile nordice ale Moldovei ultima fază a culturii anterioare a durat mai mult până la apariția purtătorilor culturii Precucuteni II.

În general, așezările acestei culturi au luat naștere pe boturi de deal, pe poziții dominante, dar și pe terase și terenuri mai joase, întotdeauna însă aproape de o sursă de apă. Cu numai câteva excepții până acum, (așezările de la Traian/*Dealul Viei*, faza I și cea de la Târpești, faza a III-a, ambele în județul Neamț), populația nu și-a fortificat așezarea, excepțiile având câte un șanț, în spatele căruia ființa un val de pământ, pe coama căruia se ridicase probabil un gard-palisadă din stâlpi și nuiile împletite.

În așezări locuințele încep prin a fi dispuse după un oarecare plan. Cele mai multe locuințe se realizau astfel: în tâlpile masive de lut îngropate parțial în sol se înfingeau din loc în loc furci verticale, groase de 10-12 cm, spațiul dintre ele fiind umplut cu împletituri de crengi peste care se lutea, atât din interior, cât și din exterior. Tavanul, care putea fi și el lutuit, se sprijinea pe o ramă de lemn fixată la rândul său pe capetele furcilor. Cel mai adesea acoperișul era din două ape, sau arcuit. Mai rar, locuințele, remarcabile de altfel prin dimensiunile lor (adesea peste 20 m²) aveau ca podea platforme luteite, groase de 10-15 cm, amenajate pe un așternut de crengi și frunziș. Este posibil ca ele, înainte de construirea casei, să fi fost incendiate pentru realizarea unei durități și izolații mai bune pentru umezeală. După o finisare-fățuire, cu un strat mai fin de lut cu nisip, pereții erau uneori vopsiți în alb sau mult mai rar în roșu. În interior erau ridicate lavițe și mese din pari și lut (**Marinescu-Bîlcu, 1974, *passim***).

Fără îndoială ceramica este cu totul și cu totul caracteristică acestei culturi. Ea conține o specie fină (cu nisip fin în compoziție), una mai puțin calitativă (cu pleavă, pietricele foarte mici și cioburi pisate în compoziție) și una grosieră care are incluse inclusiv paie tocate foarte mărunț. Ca forme menționăm diverse variante de oale cu profil tronconic sau bitronconic, pahare, străchini, capace, vase cu picior și strecurători. Ornamentarea s-a făcut în tehnica inciziei: creștături, caneluri și linii paralele, însoțite de liniuțe, creștături, împunsături triunghiulare, puncte ș. a. În faza finală de existență a culturii, vasele încep să fie pictate, atât înainte, cât și după ardere, cu roșu și alb, dar uneori și cu negru (grafit), astfel încât tipicele motive meandro-spiralice incizate, încep să fie redade pictural, făcându-se astfel primii pași spre minunata ceramică pictată Cucuteni.

Pl. 5: 1-10, 12, ceramică liniară de la Mihoveni (Ursulescu, Batariuc); 11, 13, vase Precucuteni, de la Rus-Mănăstioara (Ignat), și piese Precucuteni de la Bernovo-Luka (28–Passek) și 14-27, 29 Lenkivci (Černyš). Scări diferite.

Repertoriul de unelte al acestei culturi, care a cunoscut trei etape de existență, mai ales în prima fază, cunoscută sub numele de *Traian/Dealul Viei*, prezintă asemănări deosebit de mari cu cel al culturii anterioare, al ceramicii liniare cu capete de note muzicale. De aceea se constată continuitatea existenței unor forme și tehnici de tradiție tardenoisiană, care persistase și în nivelul timpuriu Boian. Firește, o dată sintetizată, în Moldova această nouă cultură a evoluat pe baze locale în tot restul existenței sale.

Cultura Precucuteni se remarcă și printr-o asemănare deosebită a utilajului litic la V și E de Prut, ca și în Basarabia și în părțile occidentale ale Ucrainei, unde s-au cercetat așezări importante la Florești (Rep. Moldova), la Lenkivci (rom. Lencăuți)-Cernăuți și la Luka-Vrubleveckaja/Kam'janec' Podil'skij - reg. Hmel'nic'kij, nu departe de limita nordică a vechii Bucovine, în Ucraina (Černyš, 1959, 42-51; Passek, 1958, 41-51; Eadem, 1961, 41-42; Bibikov, 1953, 20-77).

Cea mai amplu investigată așezare din regiune a fost cea de la Lencăuți, identificată pe teren de Timoščuk în anul 1947 și săpată în anii 1951-1953 – pl. 5/14-27, 29. Aici au fost descoperite urmele de la 10 locuințe, de formă patrulateră sau oval-neregulată și cu suprafețe variind în jurul a 100 m². Cinci dintre ele erau de suprafață, iar restul adâncite ușor în sol, la circa 0,65-0,70 metri față de nivelul actual de călcare. Impresionează și acum bogăția plasticii antropomorfe, în două cazuri existând și reprezentări masculine (Černyš, 1959, 9-40, 80-86). O piesă de excepție, ca raritate, este brățara de copil realizată din cupru (*Ibidem*, 86, tab. XII, fig. 31). Nivelul de locuire de aici, Tripolie A 4, a fost considerat contemporan cu cel din așezările de la Sabatinivka, Grenivka, Vitilivka – reg. Cernăuți, Rogatka-Cernăuți, Soloncenii (Rep. Moldova), sau cea care urmează (*Ibidem*, 103 și urm.).

Investigații reprezentative s-au făcut și în așezarea de la Bernovo-Luka/Kel'menci, nivel de locuire timpurie Tripolie, etapa A, în care se înscriu și celelalte situri amintite deja. Inventarul litic de aici a fost variat, compus mai ales din gratoare, lame și vârfuri de diferite tipuri. Dovadă a unei prelucrări pe loc a silexului sunt cele trei percutoare și 89 de nuclee, reprezentând 16,5 % din întregul inventar litic (Passek, 1961, 52-55). Și industria osului este bine reprezentată la Bernovo-Luka: împungătoare și ace, realizate din oase care au aparținut și animalelor sălbatice, care procentual, de altfel, sunt mai numeroase. Inedit este și un cârlig de pescuit realizat tot din os. În privința calului, față de câine, nu se poate demonstra că la acea dată era deja domesticit.

Deosebit de importante sunt încă un cârlig de prins pește și o mărgică globulară, ambele însă din cupru, piese care pot face referiri la contactele populației cu triburi din Balcani sau zona subcarpatică bucovineană – pl. 5/28. Tot ca inventar se mai pot menționa aici salbe din dinți de câine sau scoici, o dovadă certă a consumului acestora fiind cele circa 10.000 de cochilii de moluște descoperite în săpături. În sfârșit, legat de viața spirituală, menționăm cele aproape 50 de statuete din lut ars, antropomorfe și zoomorfe, majoritatea cu incizații, sugerând tatuajul. Cercetarea locuințelor de aici a dus la câteva constatări. Chiar dacă nu au fost de suprafețe foarte mari, aici a fost atestat obiceiul compartimentării spațiului locuibil (*Ibidem*, 43, 46, 48-50, 57-58).

În așezarea de la Luka-Vrubleveckaja însă, din faza târzie a culturii s-au descoperit și câteva tipuri de unelte necunoscute în Moldova: burinul (de unghi și diedru), vârful de săgeată triunghiular sau vârful de sulită lung și îngust, care s-ar putea explica prin faptul că aici perioada de locuire a fost considerabilă, corespunzând etapei Precucuteni III și începutul nivelului Cucuteni A. Cele mai multe unelte au fost microlitice. Parte din silexul folosit, este posibil să fi provenit de pe Nistru, prin intermediul schimburilor intertribale, la fel procurat ca și obsidiana cenușiu-transparentă. Un număr important de piese a fost făcut din gresii locale și din silexul de Prut. Deosebit de importante sunt însă topoarele din piatră șlefuită, neperforate sau topoarele-ciocan cu gaură transversală pentru coadă. Multe dintre acestea sunt o moștenire de la purtătorii culturii anterioare, ca de exemplu topoarele calapod, ca și sistemul perforării topoarelor.

În aceste timpuri din oase și coarne de animale s-au făcut șlefuitoare, împungătoare (sule), dălți și spatule, vârfuri de săgeată și harpoane și în sfârșit săpăligi și mânere pentru diverse unelte. Important este și faptul că în faza finală (III) apar primele obiecte din metal, unelte și podoabe care nu necesitau cantități mari de cupru (acc, împungătoare, cuțițașe, pandantive și mărgice). Dintr-o etapă târzie s-a afirmat că datează marele depozit din Republica Moldova de la Cărbuna, dar posibil de atribuit nivelului mai târziu Cucuteni A (*Dergačev*, 1998).

Dovadă a practicării agriculturii, în așezări s-au descoperit râșnițe, compuse din pietre mai mari, plate și altele mici, relativ sferice (frecătoare/zdrobitoare) cu care se sfărâmau semințele, săpăligi din corn, piese componente de seceri din os, topoare de diferite tipuri, vase mari sau gropi de provizii, dar și urme-amprente de paie în bucăți de chirpic de locuințe, inclusiv de boabe de grâu (specia *Triticum monococum* L.). Acum începe să fie folosit, mai sigur, brăzdarul primitiv și tracțiunea animală în cultivarea pământului, ceea ce contribuie la un randament crescut în agricultură, cu

efecte pozitive scontate în creșterea treptată a populației. Ca animale domestice, analizele oaselor descoperite în Moldova au demonstrat importanța deosebită a bovinelor (mai ales de talie mare, moștenire spunem noi de la populația culturii anterioare) și mai puțin a ovicaprinelor și porcinelor. Alături de acestea a fost atestat destul de des și câinele, fără însă dovezi evidente de consumare a cărnii sale. În Moldova în prima fază a culturii oasele de animale domestice, față de cele vâdate, reprezentau cca. 84%, iar în cea ultimă în jur de 93%. O excepție notabilă este așezarea din Rep. Moldova de la Bernașevka, unde cele de animale sălbatice depășesc puțin procentual pe celelalte (Comșa, 1996 a, 59). Analizele osteologice au identificat, ca animale vâdate, cerbul, castorul, ursul, mistrețul, vulpea, lupul, bourul, calul (*Equus caballus*), acestea neavând preponderență față de animalele de pe lângă casă.

După cât se pare, clima din epoca neolitică era destul de apropiată de cea actuală, dovadă în acest sens – alături de o serie de identități dintre flora și fauna de atunci cu cele actuale – fiind și robustețea construcțiilor de locuit, din bârne și cu o cantitate considerabilă de mare de lemn, căptușit cu un strat destul de gros de lut (chirpic).

Și despre ocupațiile casnice (torsul, țesutul, prelucrarea pieilor, a osului și a pietrei, producerea ceramicii), s-au obținut numeroase informații. În privința ceramicii, adesea elaborată cu multă pricepere și talent, ca și în cea a prelucrării silexului și a altor roci, se pare că existau deja numai anumiți practicanți în cadrul comunităților umane respective.

Comunitățile precucuteniene continuă și ele folosirea tradițională a izvoarelor cu apă sărată, precum o demonstrează descoperirile arheologice de la Lunca, Oglinzi și Țolici, din județul Neamț (Șandru, 1952, 414; Marinescu-Bîlcu, 1974, 20; Ursulescu, 1977, 310-311; Dumitroaia, 1987, 255; Idem, 1994, 50-57, 59-60, 66, 77-78).

Mai dificilă este însă cunoașterea vieții spirituale a acestor neolitici, în care preponderența agriculturii și creșterea animalelor și-au spus în mod cert cuvântul. Oricum din reprezentările din lut ale unor personaje rezultă ideea existenței unui cult al fecundității și fertilității, iar din cele zoomorfe al unuia al forței virile. Acum apar și primele construcții de cult, de tipul sanctualelor. Plastica culturii Precucuteni și ca și cea de mai târziu cucuteniană, se încadrează perfect din punct de vedere al semnificațiilor în cadrul reprezentărilor antropomorfe din neoliticul și eneoliticul balcanic (și oriental). unele influențe stilistice sudice putând fi preluate prin intermediul culturii Gumelnița. Idoli antropomorfi Precucuteni II/III - Tripolie A1-A2 s-au descoperit la Lenkivci sau Luka Vrubleveckaja (Boghian, 2008, 25-43, fig. 7-8, cu bibl.).

Din punct de vedere social, triburile precucuteniene nu mai erau organizate în ginți matriarhale. deși descendența era mai departe stabilită pe cale matrilineară. În stadiul actual al cercetării încă nu se poate afirma dacă avusese loc desprinderea familiei-pereche de marea familie matrilineară. În schimb, există deja și indicii de ierarhizare internă incipientă. dovezi grăitoare în acest sens, ca elemente de avere și prestigiu social, fiind deja o serie de podoabe din metal.

Și așezările Precucuteni sunt încă rare la răsărit de Carpați. Într-o etapă relativ recentă a cercetării în județul Suceava au fost evidențiate 20 de astfel de situri, în ultima fază (III) numărul lor crescând considerabil și prefațând densitatea deosebită a celor cucuteniene (**Niculică, Andronic, 2000, 7-12; Boghian et alii, 2004, 143**). Astfel sunt semnalate situri la Suceava/*Șipot* (Precucuteni III) și *Câmpul Șanțurilor*. unde nu avem certitudinea unei așezări, Suceava/Burdujeni (Precucuteni III), Mihoveni (III), (**Andronic, Batariuc, 1992, 10, 12, 14**), Călinești-Vasilache/Dărmănești, Românești /Grănicești (III, faza a treia) (**Andronic et alii, 2004, 171, 184**), Baia (**Niculică, Andronic, 2000, 7-12**), Bursuceni/Verești (III), Ipotești. Plăvălari /Udești (II și III), Preutești (cu două situri, ambele III), Probota/Dolhasca (II final și III), Rus-Mănăstioara/Udești – pl. 5/11, 13 (săpături cu cercetarea unei locuințe de suprafață – Precucuteni III), Ițcani/Suceava (III) (*Ibidem*, 9-12 cu bibl.), Sinăuți/Siret, Pădureni/Siret, (**Ursulescu, Andronic, Hău, 1988, 86, pct. II, 92, pct. XX**), Preutești/*Haltă* (**Ursulescu, 1979, 35-44**), Negostina /Bălcăuți (descoperire inedită M. Andronic, 1984) și în fine Bosanci (III) (**Batariuc, 1980, 33-43**), unde, în săpăturile arheologice de aici cu caracter de sondaj s-a descoperit doar inventar arheologic: unelte din silex de Prut și de Nistru în cantități relativ egale, topoare trapezoidale și dălțițe (dintre care unele în faze de prelucrare), o râșniță din gresie calcaroasă plată, ușor albiată, ceramică fragmentară din pastă fină, semifină și grosieră (pahare, polonice, suporturi, fructiere, vase de provizii...), cât și fragmente de idoli antropomorfi.

Pentru etapa timpurie (Tripolie A) în actula regiune Cernăuți sunt cunoscute aproximativ 20 de așezări, distribuite fie în bazinul hidrografic al Prutului, fie în cel al Nistrului. Pe lângă siturile amintite de la Bernovo (*Luca*) și de la Lenkivci, în bazinul Prutului de Sus s-au mai întreprins cercetări la Vytylivka/Kicman` (**Timošćuk, 1956, 209-211**) și Cernăuți (cartier sudic Rogatka), unde pe malul drept al pârâiașului Kisia, s-au descoperit pe lângă gropi menajere și cuptoare resturile de la cinci platforme aparținând locuințelor unei așezări Tipolie timpurii, cea mai mare având dimensiunile de 5 x 16 m. (**Idem, 1979, 107-108**).

Cultura Cucuteni este fără îndoială una dintre cele mai spectaculoase culturi arheologice ale eneoliticului european, care se include în marele complex cu ceramică pictată Cucuteni-Tripolie, răspândit din S-E Transilvaniei până în cursul mijlociu al Niprului, până aproape de Kiev unde se află și stațiunea eponimă (Tripolie), și din N-E Munteniei până în Ucraina subcarpatică, însumând astfel circa 350.000 km². După unii, ea este singura cultură preistorică europeană care poate fi comparată cu civilizațiile avansate ale Orientului Apropiat.

În ceea ce privește originea culturii s-au emis o serie de idei. Sigur însă este faptul că ea apare pe fondul culturii Precucuteni, prin transferul unor elemente culturale S-C, prin mijlocirea culturilor vecine Petrești și Turdaș, triburilor târzii precucuteniene, la care s-au mai adăugat influențe sudice din partea culturii Gumelnița. Astfel, inițial într-un areal geografic restrâns, cuprinzând S-E Transilvaniei, N-E Munteniei și S-V Moldovei ele au cunoscut interferențe etno-culturale care au dus în cele din urmă la transformarea fazei Precucuteni III în civilizația splendidei ceramici pictate Cucuteni.

În lunga sa evoluție (cca. 4.600/4.500 - 3.700/3.500 B. C.) această cultură a cunoscut trei faze distincte, principale (A, A-B și B), finalul civilizației sale producându-se - așa cum se apreciază - din cauza penetrării populațiilor de stepă venite din spațiul nord-pontic. Dacă fazele nu incită polemici, în schimb specialiștii nu au întrunit un consens general în privința subfazelor culturii. Începuturile cercetării arheologice le-au făcut cu mai bine de un veac în urmă în Moldova, la Cucuteni/Iași, unul dintre cercetătorii celebrei cetăți Troia, germanul H. Schmidt, care stabilește pe bază stratigrafică și stilistică a ceramicii fazele A și B ale culturii, iar la Tripolie ucraineanul V. V. Hvoiko.* Săpături importante s-au făcut și la Koszyłowce, în sud-estul *Poloniei de atunci, cât și la Șipinci (rom. Șipeniț)/Kicman', ultima în nordul Bucovinei istorice. Ulterior sfera cercetărilor s-a amplificat mult, în prezent fiind identificate numai în România în jur de 2.000 de așezări (Monah, Cuceș, 1985, 41-51, cu multe informații despre locuințe și așezări). Sigur, trebuie însă să avem aici în vedere și lunga perioadă cât a existat cultura, în care unele comunități, poate chiar numeroase, și-au schimbat amplasamentul așezării în scopul folosirii de noi terenuri agricole mai fertile. În general cucutenienii au căutat să ocupe poziții înalte, cu vizibilitate mare asupra zonei cât și posibilități uneori de fortificare prin șanțuri, valuri și palisade, dar și cu vecinătatea apei. Fiind astfel vorba despre spații limitate, închise, locuințele au*

* Pentru istoricul sintetic al cercetării vezi Ursulescu, 2002, 141-142.

fost ridicate compact, doar în cazul unor așezări pe terase joase, ele fiind răsfirate. Ca durată de viațuire unele situri au avut o durată mai lungă, altele fiind sezoniere, mai puțin cercetate, nefiind așa de spectaculoase. Ca suprafață, de la sub un hectar până la peste cinci hectare, ele au putut adăposti în jur de 100 de locuințe (cel puțin 500 de locuitori), ca de exemplu Trușești/Botoșani. Cele mari probabil au reprezentat centre ale unor uniuni de triburi, înconjurate fiind de așezări nefortificate mai mici. În zona Bugului au existat și câteva gigantice cu până la două mii de locuințe, dispuse în cercuri paralele sau în grupuri. Aici locuințele erau dispuse circular, în șiruri concentrice, între străzi radiale care puteau adăposti până la 20.000 de oameni. Și în Basarabia s-au remarcat astfel de „megasituri”, precum la Brânzeni sau Costești. În jumătatea occidentală a Moldovei istorice, rezultate deosebite s-au înregistrat la Hăbășești/Iași și Trușești/Botoșani, prin săparea lor integrală. Prima așezare avusese 44 de locuințe ridicate în două cercuri alăturate, iar cealaltă 98, dispuse în rânduri paralele și amplasate în jurul unei curți centrale (**Dumitrescu et alii, 1954; Petrescu-Dîmbovița et alii, 1999**). În zona centrală erau una-două construcții mai mari, cu rost obștesc și religios. Locuințele, de suprafață, dreptunghiulare, cu sau fără podea tip platformă (bârnc lutuite), au avut suprafețe considerabile (140-200 m² și chiar mai mult), fiind adesea și compartimentate în camere. Foarte rar au fost circulare sau bordeie și chiar și locuințe cu etaj.

După cum s-a constatat, în zona subcarpatică a Moldovei în faza B locuințele au fost mai puțin solide, lipsindu-le adesea platforma, ca și un inventar mai bogat, ceea ce s-ar putea explica, după unele opinii, prin schimbarea mai frecventă a locurilor de viațuit și de practicare a agriculturii. De fapt, siturile Cucuteni cu depuneri doar din faza B sunt deosebit de numeroase (**Cucoș, 1999, 158**).

*Din analiza datelor de care dispuneau Șt. Cucoș și D. Monah spre sfârșitul secolului trecut (1311 așezări repertoriate), aproape 40% dintre ele, fără să fi fost toate strict contemporane, datau din faza Cucuteni A, când s-a demonstrat cel mai mare areal locuit de triburile acestei culturi, zonă în care s-au descoperit și siturile Precucuteni III (**Monah, Cucoș, 1985, 178-185**).*

La rândul său, mai nou, S. Marinescu-Bîlcu repertoriase în țară 1724 de stațiuni cucuteniene, dintre care 689 aparținuseră fazei A, două incerte intervalului A/A-B, 111 fazei de mijloc și 376 fazei B. Din totalul amintit însă 497 rămân în situația de necunoaștere a datării lor mai exacte (**Marinescu-Bîlcu, 2005, 295**). Oricum, după aceste date faza A-B se pare că a fost destul de scurtă cronologic.

Cercetările viitoare vor avea un cuvânt important de spus și în privința trecerii de la faza A la cea A-B, fenomen produs într-o zonă în care s-au efectuat foarte puține săpături. Arealul cuprinde nord-estul României, treimea nordică a Rep. Moldova și teritoriul dintre Cernăuți și Hotin. Practic aici sunt atestate primele apariții ale stilurilor picturale pe ceramica etapei A-B. Un reper important în acest sens sunt săpăturile și descoperirile de la hotarul nordic al Bucovinei istorice, de pe Nistru, de la Zalesčki/Ternopol, unde sunt deja atestate stilurile $\alpha 1$, $\alpha 2$, $\beta 1$, $\gamma 2$, $\delta 1$, $\delta 1a$ (*Ibidem*, 308-310). Prin urmare, în actualul stadiu al cercetării, fenomenul se pare că s-a petrecut în zona bazinului mijlociu al Prutului și Nistrului, mai puțin în interfluviul dintre ele.

O investigație tot recentă menționează 198 de așezări A-B între Carpați și Prut (**Boghian, 2005, 112**). Analiza meticuloasă de dată recentă a vestigiilor cucuteniene în întreg Podișul Sucevei, chiar dacă cu mai puține informații pentru extremitatea sa nordică plasată în Ucraina, a dus la unele constatări notabile. Civilizația cucuteniană a evoluat aici în toate fazele clasice de evoluție ale culturii. În faza B se observă o rețea de situri și în Podișul Piemontan (**Ignătescu, 2007, 42-147**).

În județul Suceava se cunosc doar două situri aparținând fazei A-B. Raritatea lor în anumite arealuri poate fi explicată prin posibilitățile deosebit de reduse de atribuire cronologică, prin cantitatea deosebit de mică a ceramicii fragmentare recuperabile prin cercetarea de teren. În mod cert multe dintre așezările considerate în această etapă a cercetării în general B sau B1a, se vor dovedi în fapt A-B. Spre comparație, în județul Botoșani, unde s-a tipărit deja de mulți ani repertoriul arheologic, se cunosc circa 70 de situri A-B (**Păunescu, Șadurschi, Chirica, 1976, passim**).

În funcție de mediul natural, prielnic economiei lor agro-pastorale, s-au înregistrat densități mai mari sau mai mici pe tot spațiul dintre Carpați și Prut. Dacă, de exemplu, în Câmpia Moldovei se constată în toate fazele culturii o densitate deosebită, nu același lucru se poate afirma despre zonele intramontane.

Circa 10% dintre situri datează din faza A-B, simțitor mai scurtă decât prima, la care m-am referit deja, iar circa 24% din total (în care au intrat și așezări din faze incerte, neoperaționale în calcul) au aparținut fazei B. Pentru aceasta din urmă în Podișul Sucevei, față de primele două etape, autorii constatau o oarecare înmulțire a siturilor, situație explicabilă prin fenomenul de retragere spre nord a unor comunități din sudul Moldovei, acolo unde începea să fie simțită presiunea triburilor culturii sudice Cernavodă I (**Monah, Cuceș, 1985, 180; Monah, 1982, 37**).

În condițiile socio-economice preistorice de atunci este firesc că nu a existat pe imensul spațiu din S-E Transilvaniei până la Nipru o unitate etnografică totală. Atât în aria Tripolie, cât și în cea Cucuteni au existat unele aspecte locale, ca de exemplu cel cu ceramică de tip *Drăgușeni-Jura* din N-E Moldovei (Sorokin, 2002). În Podișul Sucevei așezările fazei A aparțin aspectului regional *Hăbășești*, alături de alte situri din nordul Podișului Central Moldovenesc, cele A-B aspectului *Corlăteni-Traian-Huși*, cele B₁ aspectului *Miorcani-Șipeniț*, ca și cele de pe văile superioare ale Siretului, Prutului și Nistrului, în vreme ce subfaza B₂ aparține aspectului *Frumușica-Valea Lupului*, ca și cele contemporane din Moldova (Boghian, 2001, 99, 105, 110-111). Acest fapt însă nu a fost o piedică în calea dezvoltării unor viguroase relații de schimb la mari depărtări pe parcursul mileniului cucutenian, de fapt pe măsura gradului avansat de civilizație al acestui complex cultural, obiecte ale comerțului fiind în mod cert și conurile de sare recristalizată sau silexul și obsidiana. Firește, și așezările din nordul Moldovei au fost angrenate în această sferă economică, nu numai datorită resurselor naturale de sare, ci și din cauza nevoilor reale de silex, materie primă care se aducea în cea mai mare parte de pe Prut, dovadă în acest sens fiind și rezultatele analizelor petrografice efectuate pentru siturile Cucuteni B din Subcarpații Moldovei. O altă parte din silexul folosit, dar de calitate inferioară, era adus din zona de nord a Carpaților Orientali (Cucoș, 1999, 56). În general, utilajul litic al comunităților era realizat din silex de Prut, celelalte varietăți fiind în cantități neglijabile, la care se adăugau, ca materie primă, silicolitul, gresiile silicioase glauconitice, șistul negru, menilitele ș. a. pentru artefacte cioplite, iar silicolitul, marnele, gresiile silicioase, șisturile, argilitele etc. pentru uneltele/armele șlefuite și eventual și perforate pentru montarea cozilor din lemn (Boghian et alii, 2004, 144).

În sfârșit, o privire peste harta distribuției siturilor cucuteniene din bazinul Solonețului poate duce la câteva constatări (Andronic, 1997, 151-152 și pl. anexă). În mod neașteptat cursul mijlociu al micului râu nu a prezentat situri, care în schimb se plasează spre bazinul superior al apei, pe cel mai important afluent al Solonețului, pârâul Racova, (sau Hinata), pe pârâul Vârvata și pe valea superioară a Solonețului, ceea ce denotă capacitatea comunităților umane de adaptare la mediul de trai apropiat celui submontan, dar și interesul deosebit pe care îl reprezentau izvoarele cu saramură de aici. Dovadă deosebit de clară în privința ultimei afirmații, este faptul că la Cacica, în incinta vechii saline, se ajunsese în aceste timpuri să se obțină sarea recristalizată pentru acele timpuri la o scară "industrială". Descoperirile din această pitorească localitate bucovineană au demonstrat existența unui strat

gros, compactat, de aproape un metru, de cioburi de vase conice de unică folosință pentru fierberea slatinei. Conform estimărilor noastre, prin două umpleri succesive ale acestor recipiente-*brichetaje* (pl. 6/4; 7/7) se putea ajunge la obținerea de conuri de sare de aproape 1,5 kg (**Idem, 1989, 171-176**). Firește, marfa astfel obținută a fost folosită la schimburi în natură, prin troc, nu numai în microzonă dar și până departe pe distanțe de sute de kilometri, chiar dacă pe parcurs se schimbau din alte comunități cucuteniene cei care o vehiculau spre Prut sau chiar Nistru.

Tot în Bucovina folosirea procedurii de recristalizare a sării a fost atestat și în centru eneolitic de exploatare a sării de la Solca/*Slatina Mare*, unde în preajma slatinei din pădurea din apropierea localității se găsesc în continuare la suprafața solului, ca și la Cacica (pl.8/2) foarte multe resturi de vase, brichetaje și chiar și piese din silex. Săpăturile executate aici în două rânduri au demonstrat existența ceramicii fragmentare din numeroase epoci, cele mai multe resturi ceramice aparținând acestei culturi și aceluiași tip de recipiente industriale (**Ursulescu, 1977, 307-317; Dumitroaia et alii, 2004, 314 – 315, pct. 179**).

Ceramica uzuală cucuteniană a fost descoperită și cu ocazia sondajului arheologic de la Slatina Voitinel din marginea apuseană a localității (**Andronic, Ursu, 2003, 341, pct. 218**). Foarte recent au apărut semnalări cu privire la prezența de vestigii umane și la *Slatina Ocna* din cătunul Slatina al localității Crasna/Hliboka din sudul regiunii Cernăuți (fig. 2). Atât în preajma fântânii de

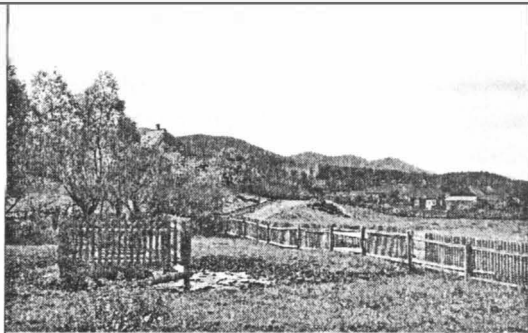

Fig. 2 – Amplasamentul Slatinei Ocna.

saramură, azi total nefolosită, dar mai ales pe terenul sudic, ușor terasat, din apropiere, s-a observat prezența de resturi ceramice preistorice, cât și două fragmente de lame din silex. Definitorii pentru cea mai veche datare sunt două fragmente de toporașe de mână, dintr-o rocă totuși moale, albicioasă (marnă calcaroasă ?), ceea ce ne duce cu

gândul la cultura Cucuteni. Lipsa arăturilor din acest loc, dar și a unui nivel de locuire preistorică permanentă, stabilă, explică sărăcia vestigiilor observabile aici, cu excepția a două mici fragmente ceramice, unul aparținând epocii bronzului și celălalt Hallstattului.

Pentru întreaga cultură Tripolie din regiunea Cernăuți se estimează existența a până la 350 de așezări*, inclusiv unele care au fost fortificate. Cele mai multe cu astfel de amenajări defensive au aparținut etapei Tripolie B (Cucuteni A), etapă care a înregistrat și cele mai frecvente situri, mai cunoscute fiind cele de la Polyvaniv Jar, Șipinci (rom. Șipeniț), Darabani sau Konovka.

Abundența de silex pe Nistrul de Mijloc a determinat și apariția unor adevărate ateliere de prelucrat această materie primă la Ojeve/Kel'menci, Krinnički/Kel'menci, Polyvaniv Jar/Sokirjani (**Passek, 1961, *passim***). În arealul nistrean în perioada B s-a constituit o grupă locală de monumente de tipul *Polyvaniv Jar* III, sincronă cu așezări nord-basarabene, precum Costești VI, sau Saryh Dmitar. Pentru acest tip este caracteristică, în primul rând, ceramica incizată, existând însă și cea pictată în trei culori. În aceste așezări a început să fie folosit cuprul în obținerea unor mici piese.

Mai târziu în această grupă locală sunt așezările de la Darabani I, Kaplivka, sau Oselivka, cu ceramică caracteristică pictată cu alb, negru pe fond roșu, cu numeroase vase cu profil în formă de pară, capace și vase binoclu.

Perioada Tripolie B II este reprezentată de grupa locală *Petreni* (*Petrensk*), (Konovka/Kel'menci, loc *Pucita*), cu o amplificare a folosirii decorative a meandrului în pictura cu roșu, negru și alb. În etapa târzie a evoluției culturii în spațiul ucrainean se constituie alte aspecte locale. În regiunea Cernăuți monumentele de tip *Kasperivci* sunt bine reprezentate prin așezarea de la Zveniačîn, unde repertoriul de ceramică este dominat de vasele de bucătărie realizate din lut cu șanotă și nisip, cele decorate cu șnurul aproape lipsind (nu mai mult de un procent).

În privința repartizării teritoriale în regiune a așezărilor, pe cele 10 raioane (de altfel, de suprafețe apropiate), se pot face câteva constatări. Zona de munte (raion Putila) nu are astfel de situri, după care scăzând altitudinal numărul acestora crește: r. Vižnicja (șase așezări), r. Storožinec' (opt situri), r. Hliboka (37 !). Desigur, în interfluviul Prut-Nistru, oferind bune condiții de locuire, se înregistrează o densitate remarcabilă de așezări, raioanele Zastavna, Hotin, Kel'menci, Sokirjani (pe Nistru), respectiv Novoselicja și Kicman' cu orașul Cernăuți (pe Prut), înregistrând un număr între 35 și 22 astfel de puncte

* Informații de la colegul Oleg Șman'ko, de la Universitatea de Stat „Ju. Fedkovič” din Cernăuți, care a efectuat de-a lungul timpului o serie de cercetări de teren în regiune. Se au în vedere deci și siturile precucuteniene (Tripolie A). În schimb, în repertoriul arheologic al regiunii (**Vinokur et alii, 1984, *passim***) pot fi contabilizate peste 240 de situri tripoliene.

arheologice, respectiv între 40 și 34 (Vinokur et alii, 1984, *passim*). Doar cercetările viitoare vor putea deci confirma sau infirma observația noastră conform căreia zona de interfluviu cu cea mai mică distanță dintre Prut și Siret a cunoscut o densitate deosebită de locuire pe parcursul acestei lungi perioade de timp tripoliene, fenomen demografic demonstrat deja pe cale arheologică și pentru perioada care a urmat migrației sudice slave, de mult mai târziu (Andronic, 2005, 231).

Și în timpul acestei culturi, comunitățile umane se ocupau în principal cu agricultura, beneficiind deja de plugul primitiv. Descoperirile din Moldova au pus în evidență preferința pentru speciile de grâu *Triticum compactum* Host. și *Triticum vulgare* L., cât și existența altor specii, mei și mazărice. Cele mai ample determinări arheobotanice realizate până acum într-o stațiune preistorică din România s-au efectuat în tell-ul de la Poduri/Bacău, atât pentru faza Precucuteni III, cât și pentru fazele Cucuteni A (1 și 2) și B (1). Cu acest prilej s-au pus în evidență pentru prima cultură în unele eşantioane de semințe carbonizate preponderența speciilor de grâu *Triticum dicocum*, în altele *Triticum aestivum*, și de orz (*Hordeum vulgare*, sau *Hordeum nudum*). Pentru fazele Cucuteni A și B au fost determinate grăunțe din aceleași specii și mult mai puține de secară, ovăz, mei, sâmburi de corn, perjă, semințe de alun, coriandru, mazăre, zmeură și viță-de-vie (*Vitis vinifera*) ș.a. (Cârciumaru, 1983, 827-833; Monah, Monah, 2005, 335-356). În Basarabia descoperirile au fost mai bogate, indicând și orzul și ovăzul (Comșa, 1996 a, 25-26). Desigur putem considera că aceste specii au fost folosite și în spațiul bucovinean. Ca și în culturile precedente, este de presupus că femeile se ocupau cu râșnitul cerealelor, după cum rezultă din binecunoscutul model miniatural din lut ars al unei locuințe, descoperit în Ucraina la Suškovka. Frecvent, în așezările săpate, din toate fazele culturii, s-au descoperit în interiorul locuințelor resturi de vase de mari dimensiuni, pentru păstrat grânele, ca de exemplu la Corlăteni/Botoșani. Importantă era și creșterea animalelor, în special taurine (cu oase gracile), urmate de porcine (mai ales pentru zonele cu păduri cu jir) și ovicaprine. În așezările cucuteniene însă apar și alte specii de bovine. După opinia noastră fenomenul acestei diversități se poate explica, măcar parțial, prin penetrarea graduală a populațiilor răsăritene, purtătoare a ceramicii de tip C.* Astfel, dacă în părțile mai sudice, la Hăbășești/lași sunt

* Purtătorii ceramicii de tip „C” au apărut la vest de Prut spre sfârșitul fazei A. Datorită unui proces de conviețuire cu autohtonii ceramica lor tradițională începe să fie influențată de cea locală. Tot acum aduc cu ei și anumite topoare din silex de proveniență răsăriteană (Cucuș, 1985, 63, 74-75). Spre sfârșitul fazei Cucuteni B₁ și la începutul celei B₂ s-a constatat o intensificare a prezenței ceramicii de tip C. După cât se pare spre sfârșitul fazei B₂ pătrund în partea vestică a Moldovei și purtători ai culturii amforelor sferice (Idem, 1982, 253, 257).

atestate bovine de talie mică, mijlocie și mare (cele mari de stepă, cu coarne în formă de liră), mai spre nord și munte, la Traian/*Dealul Viei-Neamț* s-au descoperit oase de bovine mici și mari, iar mai în nord, la Corlăteni/Botoșani, numai de talie mare (Comșa, 1996 a, 113). Uneori, în funcție de unele condiții locale, poate chiar de conjunctură, vânatoarea ocupa un loc primordial în contextul procurării hranei animale, dovadă fiind numărul deosebit de mare de oase de vânat descoperite în unele așezări. Raportul dintre animalele domestice și cele vâdate se pare că a cunoscut o dinamică reală. Dacă în faza A din Moldova cele domestice aveau o medie de circa 89%, în cursul etapelor A-B și B media scade considerabil. Alimentația folosea și în această perioadă melci și scoici, precum în nordul Moldovei, la Trușești/Botoșani (*Ibidem*, 59). În așezarea A₃ de la Preutești/*Haltă* 71% din resturile osoase aparțineau speciilor domestice (43% bovine, 35% porcine, 22% ovicaprine) (Ursulescu, Ignătescu, 2003, 94; Haimovici, 2004, 227-238).

În ceea ce privește populația culturii, preindo-europeană, a cunoscut în lunga sa istorie o certă progresie demografică. Una dintre dovezi este lărgirea arealului său, dar și apariția în apropierea unor așezări mari, pe o rază de numai câțiva kilometri, a altor câtorva mai mici, rezultate în urma unui fenomen de „roire”. De la cele câteva zeci de situri Precucuteni III cunoscute până acum s-a ajuns, după unii, la o populație de până la 300.000 de locuitori (cu o densitate de 6-7/km²). Dacă în fazele A-B (databilă între 4.200/4.150 – 3.900/3.850) B.C. și B populația a fost în creștere și datorită unei secvențe climatice favorabile, este posibil ca spre finalul etapei B aceste condiții să fi alterat. Ceea ce a dus însă la dispariția culturii a fost invazia triburilor de păstori indoeuropeni din stepele nord pontice, afectați poate și ei inițial de aceeași oscilație climatică negativă. Dacă penetrarea populațiilor pastorale nord-vest pontice de tip *Novo-Danilovsk-Hvalins'k-Petro Svitunovo* a putut afecta în mod major cultura sudică din Muntenia și nordul Bulgariei. Gumelnița, printr-o restructurare în noua cultură Cernavodă, în schimb, datorită puternicei vitalități de care au dat dovadă cucutenienii fazele A-B și B vor înregistra o continuitate culturală fără pierdere de identitate. Aici, după opinia noastră, trebuie avută în vedere și eventuala densitate mult mai mare în părțile stepice ale României a acestor valuri de migratori, în comparație cu teritoriul est-carpatic în general.

Din păcate se cunosc foarte puține informații legate de etnografia populațiilor acestui complex cultural. După părerea noastră, este foarte greu de admis că pe întreaga sa suprafață, din Transilvania până la Nipru, exista o cvasi-identitate de sânge a purtătorilor acestei culturi materiale de o remarcabilă omogenitate. Mai degrabă, putem să avem în vedere, ca și în alte epoci istorice, existența mai multor populații, relativ înrudite și cu același nivel de trai, care au beneficiat de o serie de realizări de tehnologie și de artă comune, toate propagându-se din arealul carpatic de formare spre Nipru.

Unele din puținele piese arheologice, care s-au putut păstra și care vorbesc despre viața spirituală a celor de atunci, sunt statuetele din lut ars. Descoperiri semnificative din punct de vedere ritual sunt și statuetele de la Luka-Vrubleveckaja/Kel'menci, cu amprente de boabe de grâu. Descoperirea are și în mediul cucutenian unele analogii consemnate la Răucești/Neamț, Trușești/Botoșani, sau Mărgineni/Bacău (Monah, 1992, 188). După o serie de idoli feminini de la răsărit de Carpați, se pare că femeile purtau părul lung, despărțit printr-o cărare pe mijlocul capului și lăsat pe spate prin împletirea a patru cozi, uneori lungi până la brâu (Comșa, 1996 b, 117-118). Foarte recent s-a publicat descoperirea la Malinivci/Kam`janec' – Podil'skij, nu departe de zona noastră de studiu, a unui grupaj de 13 idoli de nivel cronologic Tripolie B II, care fuseseră depuși într-un vas acoperit cu o strachină (Șman'ko, 2008, 368-374).

Ajutați de folosirea calului, după unii specialiști, prezență deja în premieră a acestui animal domestic până atunci la noi, aceștia au putut beneficia de rapiditate în deplasări și atacuri virulente. Deși intrată în declin, populația cucuteniană nu a avut cum să dispară fizic, mai degrabă ea preluând, ca adaptare la noul mod de viață adus de indocuropeni, mare parte din cultura lor.

Fără îndoială, faima complexului cultural Ariușd-Cucuteni-Tripolie se datorează ceramicii sale. În cadrul său a existat o categorie fină, pictată: una uzuală, grosieră, de regulă nepictată și o alta, de tip C, aparținând alogenilor, originari din stepa nord-pontică și de dincolo de Nipru, decorată cu striații verticale, cu șnurul și având în compoziție scoică pisată.

În prima fază, A, se generalizează ceramica pictată în detrimentul celei vechi, incizate, proces în care la început apare pictura bicromă (alb și roșu), ulterior cea tricromă (alb, roșu și negru). Spre sfârșitul ei (A₃) apar tendințe zonale de individualizare, cel mai bun exemplu fiind tipul *Drăgușeni*, de care s-a amintit, iar în A₄ primele atestări ale speciei ceramice C, atestată arheologic încă din prima jumătate a mileniului III î. Chr. Migrația populației răsăritene s-a produs în valuri succesive, primul afectând în special zonele stepice din estul Munteniei și Dobrogea. Un altul se va resimți până în Câmpia

Tisei și valea Mureșului. La rândul său, datorită vitalității sale, populația cucuteniană își păstrează individualitatea cel mai mult, în arealul său urmând să se constituie noi aspecte locale de caracter mixt (Horodiștea-Erbiceni, Gordinești, Vyhvatinci-Odesa, Usatovo sau Brânzeni) (Ursulescu, 1993 b, 19).

În faza a doua (A-B), dacă în arealul Tripolie din această secvență cronologică decorul incizat se menține până la sfârșit, în Moldova el dispare total; în același timp ponderea culorii negre a crescut continuu. Acum se trece gradual de la decorul negativ, cruțat din fondul vasului, la cel pozitiv, pictat pe acest fond și de asemenea la primele reprezentări antropomorfe redade schematic.

În sfârșit, în faza B ceramica înregistrează un înalt grad de rafinament. Adesea decorul distribuit metopic, cu reprezentări umane sau de animale, cu certe semnificații mitologice, se pictează cu negru sau roșu pe un fond gălbui-cărămiziu, adesea lustruit.

Ca forme se modelează castroane, suporturi de vase, fructiere, vase binoclu, pahare ș. a. La rândul său ceramica de tip C' marchează o evoluție ascendentă decorativă, trecând de la striurile cu pieptenul la cel realizat prin impresiunea în lutul moale a unui șnur (faza A-B₂), schimbare care se poate explica prin sosirea a tot mai multă populație răsăriteană, caracterizată printr-o viață mobilă și un accent deosebit pe creșterea animalelor.

Chiar dacă cucutenienii nu au folosit roata olarului, în accepție clasică, multe dintre vasele lor cu o simetrie remarcabilă au fost modelate pe niște suporturi rotativi, fie din materiale perisabile, ca lemnul, fie pe plăci din piatră. În schimb, acum începe să fie folosit cuptorul de ars ceramică cu reverberație, vasele fiind tratate termic separat de camera de foc a instalației.

Uneltele cioplite ale culturii, ca și în cazul culturii Precucuteni, au fost realizate majoritar din silex de bună calitate (de Prut, mai rar alburii-vinețiu, de Nistru Mijlociu), dar și din roci locale, mai ales în zona subcarpatică, din apropierea unor astfel de materii prime (gresii, șisturi, menilite). Ca unelte, s-au produs lame-cuțit, deci de dimensiuni mai mari, lame retușate, fin denticulate sau chiar cu dinți mărunți, gen „ferăstrău”, străpungătoare, răzuitoare, fragmente de lame trunchiate folosite la seceri, ș. a. Astfel de unelte s-au folosit și în spațiul dintre Prut și Nipru (Șipinci - în nordul Bucovinei, Nezvisko - nu departe, Vladimirovka sau Kolomiscina I, ambele în zona Kievului) (Păunescu, 1970, 55).

Diverse descoperiri arheologice demonstrează existența metalurgiei aramei în așezările cucuteniene. Descoperiri de “atelier” propriu-zise până acum nu s-au făcut decât la Poduri/Bacău (Monah et alii, 2003, 40, 49) și la Brânzeni, în Basarabia (Marchevici, 1997, 210-211). Este de presupus că

parte din obiectele de aramă se produceau din exploatarea cuprului și a compușilor săi. existenți la Valea Putnei. Fundul Moldoviei. Cârlibaba ș. a. (Boghian et alii, 2004, 145 și urm.)^{*}. Este foarte posibil ca nivelul de locuire (sezonieră) de la Cârlibaba, recent descoperit. să fie legat tocmai de exploatarea cuprului de aici, a aurului, sau/și a manganului prezent și el în zonă (Andronic, 2008). Firește viitorul va confirma sau nu opinia noastră. Tot din zona montană se puteau obține mangan, fier și diverși compuși de calciu. folosiți în calitate de coloranți. în special pentru categoria de ceramică pictată. Prezențe umane cucuteniene, indiferent de scopul deplasărilor sezoniere în munții Bucovinei pot fi interpretate și descoperirile noastre recente de la Coșna (lamă din silex de mici dimensiuni – pl. 8/1), sau toporul din piatră de la Deia-Câmpulung - pl. 8/13 (*Ibidem, passim*).

În același timp, cucutenienii și-au produs prin șlefuirea pietrei topoare plate, topoare ciocan, perforate, iar din corn și os străpungătoare și săpăligi. La rândul lor, deosebit de importante și de rare sunt piesele de cupru (topoare, pumnale, dălți, împungătoare...) și chiar mici podoabe din aur. În mediul cultural cucutenian din județul Suceava se cunosc trei topoare din aramă. Primul, topor-ciocan de tip *Pločnik*, a fost descoperit întâmplător pe teritoriul satului Probotă/Dolhasca (pl. 8/15), Mareș presupunând ca loc de proveniență inițială punctul *Magazia*. cu descoperiri culturale S-C și Precucuteni III (Mareș, 2004, 239). Piesa ar putea proveni însă din așezarea Cucuteni B de pe culmea Dealul Țiganului (Andronic et alii, 2007, mss.), sau din cea din localitatea din strictă apropiere, satul Gulia (*Ibidem*), în situația în care se va demonstra în viitor existența unui nivel mai timpuriu de locuire în aceste situri. Tipul acesta este destul de larg răspândit în România și țările vecine ei (Rep. Moldova, Bulgaria, spațiul fostei Iugoslavii) și chiar Slovacia.

Al doilea, topor cu cele două tăișuri „în cruce”. numit și *topor-târnăcop* (tip *Jászladány*, varianta *Petrestii*), a fost recuperat în locul perimetrului unei așezări Cucuteni B din Plăvălari/Udești (pl. 8/14). Descoperiri s-au înregistrat mai aproape de zona noastră de studiu într-o așezare Cucuteni BI, la Stânca/Ștefănești-Botoșani), aceeași variantă, sau varianta *Brad* la Gorodnica/Ivano-Frankivsk). Piesa de la Gorodnica aparține unui depozit important, cuprinzând încă. alături de un vas, o diademă, un pumnal, un topor plat (variantele *Cucuteni*) și 39 de mărgele, ultimele toate

^{*} Referitor la zăcămintele utile din Carpații Bucovinei, cu regret o spunem, autorii nu au menționat interesanta descoperire pe această temă, de la Podeni/Bunești, unde chiar în cadrul atelierului meșteșugăresc de prelucrat cornul de cerb și de obținut piepteni, s-au făcut descoperiri concrete, constând în mai mulți bulgări de pegmatită (Andronic, 1985, 399).

din cupru (Masson, Merpert, 1982, 64, pl. LX, LXII). Complexul arheologic de aici aparține intervalului cronologic dintre sfârșitul etapei Cucuteni A-B₂ și începutul etapei Cucuteni B1, respectiv perioadei de trecere de la faza Tripolie B II la faza Tripolie ȳI (CI). Numeroase alte piese, de variante apropiate (sau identică) s-au găsit în Moldova, Oltenia, Transilvania, sau Ungaria, pentru zona noastră fiind caracteristice etapelor Cucuteni A-B₂ și B₁.

Cea de-a treia piesă, cu tăișurile dispuse tot în cruce, de tip *Târgu Ocna* (pl. 8/16), provine dintr-o așezare necunoscută a Bucovinei istorice (fosta colecție a muzeului din Cernăuți). Tipul este semnalat prin descoperiri de-o parte și de alta a Carpaților răsăriteni, fiind contemporan cu cel aparținând tipului anterior (Mareș, 2002, 200, 280, 283 ; Idem, 2004, 240, 245).

Merită de asemenea să mai adăugăm aici și fragmentul de topor târnăcop din aramă, de tip *Jázladány*, varianta *Bradu*, descoperit de pasionatul arheolog amator ec. V. Atănăsoaie din Suceava, în situl de la Adâncata/Dealul Lipovanului (atribuibil fazei A-B) și aflat în colecția sa particulară (Boghian et alii, 2003, 58-60), ca și toporul de cupru tip *daltă* de la Comănești-jud. Suceava (pl. 8/12), piesă care își găsește o serie de analogii pe spații întinse în România (culturile Gumelnița, Sălcuța sau Cucuteni, de care aparține și obiectul în cauză) (Andronic, 1995, 275-276). În cadrul complexului Cucuteni-Tripolie topoare asemănătoare s-au descoperit în Basarabia, la Soroc și Brânzeni (Marchevici, 1981, 39-40), sau în Ucraina la Tripolie, Veremje, Șcerbanevka, Sofievsc, sau Bodachi (*Ibidem*, 104). În arealul cucutenian o analogie apropiată s-a găsit chiar în situl de la Cucuteni/lași (Schmidt, 1932, 59-60, pl. 30/11).

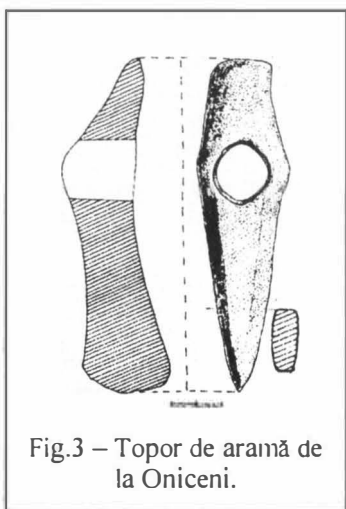

Fig.3 – Topor de aramă de la Oniceni.

O descoperire deosebită de ultimă oră merită să fie și ea aici prezentată (fig. 3). Este vorba despre un topor din aramă, cântărind 840 g, de tip *Vidra*, cu o lungime de 170 mm. Piesa a fost foarte recent descoperită într-o grădină din Oniceni/Forăști,* devenind după o ultimă evidență arheologică cea de-a 12-a piesă de acest tip cunoscută în România, acum, mai mult de jumătate dintre ele aparținând arealului cucutenian, unde aceste topoare s-au putut mai

* Mulțumim și acum d-lui Dascălu T., referent cultural la primăria Forăști, pentru semnalarea acestei importante descoperiri.

sigur data în etapele Cucuteni A₁ și A₂ (Mareș, 2002, 100-101 cu bibl.).

Asemănări foarte mari s-au înregistrat și în cazul armelor, cu cele ale culturii sudice Gumelnița, dezvoltată din Muntenia și Dobrogea până dincolo de Munții Balcani, ca și în cazul repertoriului de unelte, folosindu-se aceleași vârfuri de săgeată și de suliță cu baza dreaptă, oblică sau ușor convexă.

În sfârșit, ca armă, dar mai repede ca însemn al puterii, merită să mai menționăm sceptru cruciform din granodiorit, piesă din colecțiile muzeului sucevean, cu vechi loc de descoperire de undeva din Bucovina (pl. 8/11). Deși el a fost atribuit epocii bronzului (Dumitroaia, 2000, 124, fig. 38/4), considerăm că mai degrabă a aparținut eneoliticului, fiind un tip de piesă vehiculat de populațiile răsăritene în spațiul târziu cucutenian.

În funcție de datele cercetării arheologice se poate afirma existența la această populație a triburilor și a uniunilor de triburi, centre ale acestora din urmă fiind marile așezări cercetate deja. De o putere deosebită se bucurau șefii acestora, ca și șamanii și cei care deserveau complexe de cult și altare, precum cele de la Cucuteni, Trușești, Poduri/Bacău ș.a. Machetele unor tronuri din lut ars, dincolo de eventuale semnificații religioase, reprezentau și un simbol al ierarhizării societății respective. Deosebit de frecvente, statuetele din lut antropomorfe și zoomorfe, ca și cele mult mai rare de tip *androgen*, posesoare a atributelor ambelor sexe (Mihoveni – pl. 7/8), Drăgușeni/Botoșani, ambele din faza B - Ursulescu, Batariuc, 1987, 309-312) în mod cert sunt purtătoare ale unor semnificații magico-religioase, axate pe ideea cultului feminin al fecundității și deci însăși a vieții. Simbolizând „Marea Mamă”, fecunditatea pământului și a naturii până la urmă, ca și în cultura Precucuteni, se întâlnesc astfel de statuete din lut amestecat cu semințe ce cereale. Uneori chiar și vasele au proeminente sau semne pictate ce sugerează atributele unui personaj feminin, ele însele fiind folosite la păstrare de semințe sau unele practici religioase legate de agricultură și creșterea animalelor. În sfârșit, simbolul religios secund, masculin, este reprezentat în mod cert, fie antropomorf, fie înfățișat sub forma taurului, ca forță virilă. Uneori, se pare, în procesiunile religioase se practicau și sacrificări de tauri. O descoperire de referință sunt cele șase statuete reprezentând bovidee, întregi sau fragmentare descoperite relativ recent la Mihoveni/*Cahla Morii*, dintre care una a fost identificată mai sigur drept un mascul de bour (*Bos primigenius*) - pl. 7/3 - Batariuc, Haimovici, Niculică, 2003, 261 și urm.) .

Deși datorită unor noi descoperiri Cucuteni din Bucovina se pot face unele observații, simplul stadiu doar al identificărilor din cercetările de teren, este de regulă insuficient pentru a putea atribui siturile respective unei faze sau alteia.

După studiul lui Șt. Cucuș și D. Monah, cea mai nordică așezare A, din județul Suceava, este la Suceava. Pentru A-B nu există nici un caz semnalat, iar pentru B câteva în zona Fălticeni și cea mai nordică la Siret (**Monah, Cucuș, 1985, *passim***). Numărul așezărilor cucuteniene din Moldova, dar și din Bucovina este deosebit de mare comparativ cu alte culturi, dar nu trebuie uitat faptul că cele trei faze ale acestei civilizații au durat aproape un mileniu. În plus trebuie avut în vedere că nu toate siturile au fost perfect contemporane. Oricum se poate aprecia – după opinia noastră – existența unui real spor demografic în tot acest timp.

O primă încercare de repertoriere a stațiunilor preistorice a făcut-o cu multă vreme în urmă D. Berciu, prilej pentru menționarea unor situri cucuteniene atât din județul Suceava, cât și din actuala regiune Cernăuți (**Berciu, 1942, 22-68**). Ulterior numărul lor s-a multiplicat prin cercetările de teren din cele două țări. Fără ca acestea să se fi încheiat în județul Suceava, faza A a fost descoperită în următoarele localități: Bursuceni/Verești (**Ursulescu, 1980, 21, nr. 1**) și o alta în aceeași localitate, punct neprecizat (poate chiar același sit), unde N. Beldiceanu și Gr. Buțureanu au executat un sondaj în 1886 (**Ciurea, 1931, 32-33; Idem, 1933, 49**), Ciumulești/Vadu Moldovei (**Ciurea, 1933, 54**), Cojocăreni/Zamostea (**Andronic, 1994, 14, pct. XCIII**), Dolheștii Mari (probabil fazele A și B, sondaje secolele XIX-XX, Gr. Buțureanu și respectiv V. Ciurea - **Ciurea, 1933, 51**), Fetești/Adâncata (punct Dealul Schitul, subfazele A₃ cu șanț de apărare și B₁, când datorită evoluției demografice arealul locuit se extinde în afara incintei protejate) și punct Dealul Stejari (**Popovici, 2000, 179**). Manolea/Forăști (**Ciurea, 1933, 54**), Oniceni/Forăști (săpături în perioada interbelică **Idem, 1933, 54**), Preutești/*Cetățuia* (sondaje vechi 1895 și 1915 Gr. Buțureanu și N. Beldiceanu, respectiv Ciurea, și începând cu 1976 (**Ursulescu, 2000 a, 44-45, cu bibl.**) și *Haltă* (A₃ - **Ursulescu, Ignătescu, 2003**), Rădășeni (așezare A și B, cu urme de șanț și val de pământ, sondaj - **Buțureanu, 1889, 269**), Suceava/Șipot (A₁-A₂ - **Matei et alii, 1970, 379**), Suceava/Ițcani/Ferma 2 (fazele A₃ și B₁ - **Mareș et alii, 2007**) Șcheia (**Diaconu, Constantinescu, 1960, 26-27**, unde s-au cercetat trei locuințe Cucuteni și Usatovo) și Valea Glodului/Vulturești (sondaj 1896. Beldiceanu, Buțureanu; **Ciurea, 1931, 32-33**).

* În județ în anul 2004 se considerau repertoriate 116 stațiuni Cucuteni, dintre care 10 erau atribuite fazei Cucuteni A, una fazei A-B și 15 fazei B (restul încă neîncadrate/**Boghian et alii, 2004, 143**). Pentru siturile fazei A vezi **Popovici, 2000**. Prezenta lucrare - ținem să atragem atenția - nu și-a propus să devină un repertoriu arheologic, prin menționarea exhaustivă a siturilor, pentru diverse culturi și epoci.

Din păcate încă nu sunt cunoscute așezări precucuteniene unde să fie evidențiat fenomenul trecerii spre Cucuteni A. Cercetările viitoare vor putea lămuri și atribuirea acestor situri unor aspecte culturale mai largi prezente în nordul Moldovei (*Horodiștea-Trușești* și *Drăgușeni-Jura*).

Pentru **faza A-B** menționăm doar Preutești/*Cetățuia* (incertă, cu atestare deocamdată a fazei A₄ - **Ursulescu, 2000 a, 44; Bem, 2007, 81**) și importantul sit de la Adâncata/Dealul Lipovanului (**Niculică, 2001, 89-107**). Pe lângă fragmentul de topor din aramă de tipul *Jászladany* de aici, constituit din cupru nativ 99,7%, cu urme de Zn, Sn, Ni, Al, Si, Mn, Pb. s-au mai descoperit și piese din silex de Prut și din silicolit (mult mai rar silex de Nistru sau volâno-podolian), inserții de seceră, vârfuri de săgeți, resturi de statuete antropomorfe. Numărul deosebit de redus al siturilor de acest tip se datorează cu siguranță dificultății de identificare numai prin cercetări de suprafață.

Din analiza ceramicii a rezultat că așezarea a existat de-a lungul celor trei faze ale culturii, cea A-B fiind definită prin ceramică pictată de tip A-B₁ (subgrupele stilistice α I și β I) (**Niculică, 2001, 89-93**). Situl de la Adâncata se plasează astfel într-o etapă ulterioară celui de la Preutești/*Cetate*, unde s-a sesizat trecerea graduală a unor materiale ceramice de la faza A la cea A-B (**Ursulescu, 2000 a, 44**).

În schimb, ultima fază, **faza B**, este mai bine reprezentată: Budeni/Dolhasca (B₁), Drăgușeni, Tișăuți și Lisaura, ambele Ipotești, Mihoveni (săpături **Ursulescu, Batariuc, 1978, 89-106**), Preutești/*Cetățuia*, Probotă, Rădășeni (fortificată, sondaj Buțureanu), Siret și Suceava/*Câmpul Șanțurilor*, Suceava/Ițcani (B₁), Suceava/Burdujeni, Suceava/Ițcani și *Drumul Național*, Plopeni/Salcea, Lipoveni/Mitocu Dragomirnei (două puncte), Mitocu Dragomimeii, Ipotești (**Andronic, Batariuc, 1992, passim**, cu bibl.), ș. a. După cât se pare, astfel de așezări, din ultima fază și din zona subcarpatică, este posibil să fi supraviețuit ceva mai mult în fața penetrării din sud-est a populației Usatovo-Foltești și a celei nordice purtătoare a ceramicii amforelor sferice (**Dumitroaia, 2000, 81**).

O fortificație cu o poziție geografică aparte este cea de la Baia/*Cetățuia*, cu două incinte fortificate, amplasată pe o înălțime pe malul drept al Moldovei și sondată la sfârșitul secolului al XIX-lea de către N. Beldiceanu și V. Ciurea (**Ciurea, 1933, 55**).

Cele mai multe situri, identificate doar în urma unor cercetări de teren, deocamdată n-au putut fi însă determinate ca fază. Printre acestea amintim: Basarabi/Preutești, Bogata/Baia, Dolhasca, Dolheștii Mari, Fălticeni/*Coasta Spătărești* și Buciumeni, Horodniceni, Gulia/Dolhasca, Poienari/Dolhasca (incertă, doar unelte din silex), Probotă/*Magazie*, Rădăuți/*Hliboka*, Știrbăț/

Udești, Udești, Uidești/Forăști și Volovăț. O locuire intensă a purtătorilor acestei culturi se pare că a avut loc și în arealul viitorului oraș medieval Suceava, astfel de ceramică fiind descoperită în mai multe puncte, la *Drumul Național*, la *Șipot* și la cetate (**Batariuc, 1983, 838-840**). În așteptarea unor investigații concludente este și așezarea amplasată pe botul Dealului Mare de la Costâna/Todirești (cercetare inedită a autorului, 1992), dominând un sector important al văii râului Suceava, din dreptul confluenței cu Solonețul, la gura căruia, pe marginea terasei înalte a acestui afluent, în satul Părhăuți (punct *Muncel*, aceeași comună – pl. 3/1; 8/6, 8-10) s-a plasat poate cea mai importantă așezare cucuteniană, din întreg bazinul hidrografic al acestei ape secundare însumând circa 217 km² - **Andronic, 1997, 24, pct. 1**). Ceramica descoperită periegetic aici este însă tipică B₂.

În sfârșit, merită să amintim informațiile lui R. F. Kaindl, care amintea în 1903 la Cârlibaba, în plină zonă montană, de o eventuală așezare de caracter mai stabil, ceea ce este cu totul neverosimil, opinia datorându-se faptului că adesea în acele timpuri, chiar și în zona premontană și montană se descopereau ocazional unelte de piatră, în cazul citat cinci lame din silex (**Kaindl, 1903, 10**). Cercetarea arheologică de teren din vara anului 2007 a dus la identificarea sitului de unde au provenit în mod normal și descoperirile preistorice mai vechi (fig. 4). Este vorba despre platoul înalt ce se profilează în dreptul vărsării pârâului Cârlibaba în Bistrița Aurie, cu o foarte bună vizibilitate a văii râului, unde autorul a descoperit o lamă mijlocie de silex de Prut (?), cu urme de desprinderi anterioare și cu porțiuni de cortex – pl. 8/4 (**Andronic, 2008**). Important este și faptul că pârâul este cel mai important afluent al râului până la confluența sa cu Dorna (plasată în teritoriul orașului Vatra Dornei), și că are o vale și un bazin hidrografic deosebit de mari. Considerăm că acest sit poate avea o importanță deosebită științifică avându-se în vedere poziționarea sa montană, în contextul existenței în acest sector al văii Bistriței Aurii a unor importante zăcăminte, inclusiv de mangan de care s-a mai vorbit în literatura de specialitate (**Boghian et alii, 2004, 138-140**). În aceeași ordine de idei nu excludem nici posibilitatea exploatării preistorice a nisipului aurifer din albia Bistriței Aurii, îolosire atestată mult mai târziu în evul mediu (**Olteanu, Șerban, 1969, 98-99**). Un posibil loc de viețuire sezonieră ar fi putut fi și la Ortoaia/Dorna-Arini, pe terasa din partea dreaptă a vărsării pârâului Ortoaia în Bistrița, unde cele câteva piese litice descoperite

până acum, fără o patinare evidentă, lasă loc și unei astfel de datări eneolitice.*
Notabil, la Dorna-Arini, se cunoaște demult existența minereurilor de cupru.

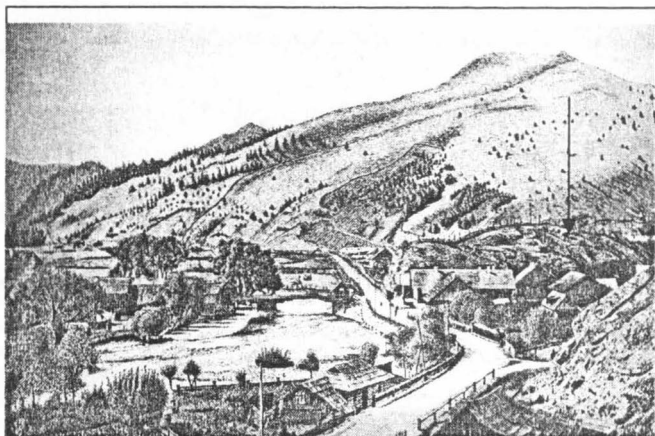

Fig. 4 – Cârlibaba într-o gravură de epocă austriacă, cu indicarea noastră a amplasamentul sitului cucutenian.

În același context montan, tot ca descoperiri deosebite se merită reamintite toporașul de mână cu grad mare de uzură, dar și de rulare în timp (pl. 8/13) descoperit în cartierul Deia din Câmpulung Moldovenesc, cât și lama din silex de mici dimensiuni de la Coșna (pl. 8/1) (Andronic, 2008).

Chiar dacă unii dintre cercetătorii spațiului bucovinean (Boghian et alii, 2004, 152) își mai puneau problema locuirii umane preistorice mai intense în zona montană a acestuia, pe baza cercetărilor noastre intense efectuate până în prezent considerăm că suntem în măsură să ne exprimăm opinia că pentru aceste timpuri, cu excepția urmelor taberelor de vânătoare paleolitice, ale sitului cucutenian, tot sezonier, de la Cârlibaba și a mai multor descoperiri izolate de piese litice, nu se poate vorbi de un habitat uman propriu-zis. În județul Suceava săpături arheologice mai importante s-au făcut la Preutești în punctele *Haltă* și *Cetate* – (Ursulescu, 2000 a, 44-45). În primul (Ursulescu, Ignătescu, 2003) s-au cercetat urmele de la șase locuințe, unele cu platforme și cinci gropi de uz menajer. Gama uneltelor din piatră, cioplite sau șlefuite, este relativ săracă, ca și cele din os. Pe baza ceramicii, unde circa 4,7% din ea este de tradiție precucuteniană, situl s-a putut încadra subfazei A₃ (*Ibidem*, 52).

* Andronic, 2008, unde ele sunt prezentate, desigur tot ca variantă ipotetică, în cadrul unei serii de descoperiri datând din paleoliticului superior.

La rândul său, repertoriul ceramic este mai bogat, atât ca forme, cât și ca decorare (pl. 7/1, 9). În cadrul plasticii, au fost descoperite conuri de lut ars și statuete antropomorfe și zoomorfe. Circa 71% dintre resturile osoase au aparținut animalelor domestice, unde bovideele, suinele și ovicaprinele dețin primele locuri ca procentaje.

În așezarea Cucuteni B de la Mihoveni, unde s-au cercetat opt locuințe și mai multe gropi Cucuteni B, dintre care unele suprapuse, cel mai vechi nivel a avut ceramică numai de stil ϵ , în timp ce în cel superior s-a descoperit și ceramică de stil ζ (Ursulescu, 2000 a, 45). Pentru prima dată în Moldova fusese demonstrată stratigrafic suprapunerea etapelor I b și 2 a ale fazei Cucuteni B. Tot aici, unde s-au făcut descoperiri notabile întâmplătoare, s-au putut efectua și două datări cu ^{14}C : $5.162 \pm 37 \text{ B.P.} = 3.212 \text{ b.c.} = 3.999 - 3.979 \text{ CAL B.C.}$, respectiv $4.890 \pm 29 \text{ B.P.} = 2.940 \text{ B.C.} = 3.772 - 3.646 \text{ CAL. B.C.}$ (Batariuc, Haimovici, Niculică, 2003, 259). Tot de aici provine cunoscutul idol uman androgin (pl. 7/8), piesă devenită de referință pentru acest tip de vestigii cu implicații de natură spirituală (Ursulescu, Batariuc, 1995, 191-193).

Alături de minunata sa ceramică, complexul cultural Ariușd-Cucuteni-Tripolie prezintă încă un aspect care suscită numeroase comentarii, poate și mai spectaculoase. Este vorba despre problema riturilor și ritualurilor sale funerare, încă învăluite în fumul misterului total, situație cauzată de lipsa descoperirilor de necropole, explicată de unii prin practicarea unui canibalism ritual. Din puținătatea descoperirilor în așezările Cucuteni de oase umane disparate sau chiar morminte izolate se pot trage unele concluzii. În primul rând surprinde numărul mare față de total al scheletelor de copii. Mai puțin sunt atestați adolescenții, alături de care se întâlnesc femeii, de regulă tinere, adeseori poate chiar mamele lor. Pentru a avea o idee, menționăm sintetic aceste descoperiri (Mantu, Botezatu, Kromer, 1994, 87-91). În celebra așezare de la Cucuteni de-a lungul timpului s-au cercetat mai multe morminte de inhuși, fără inventar arheologic, ceea ce a făcut pe unii să le considere mai târzii. Câteva aveau scheletele chiruite pe stânga sau dreapta. La Traian/Neamț din patru inhuși, doi fuseseră copii, unul adolescent și unul (doar craniu), o femeie de circa 60 de ani, iar la Girov/Neamț într-o locuință Cucuteni A fuseseră îngropați trei copii (de la 6 luni la 12 ani) și o femeie, al cărei craniu purta urme de trepanație. O altă descoperire de referință s-a făcut la Scânteia/Iași, un mormânt dublu, un copil de 4 ani și probabil mama sa de 18-20 de ani. Așa cum s-a constatat și la unele schelete descoperite sporadic în așezările Tripolie din Basarabia sau de pe Nistrul de Mijloc (Nezvisko), analiza antropologică a celor de la Scânteia a demonstrat dominanța caracterelor mediteranoide, cu influențe protoeuropeoide (de tip *Cromagnon*), la care se mai pot sesiza elemente dinaroidale sau alpine. Datarea

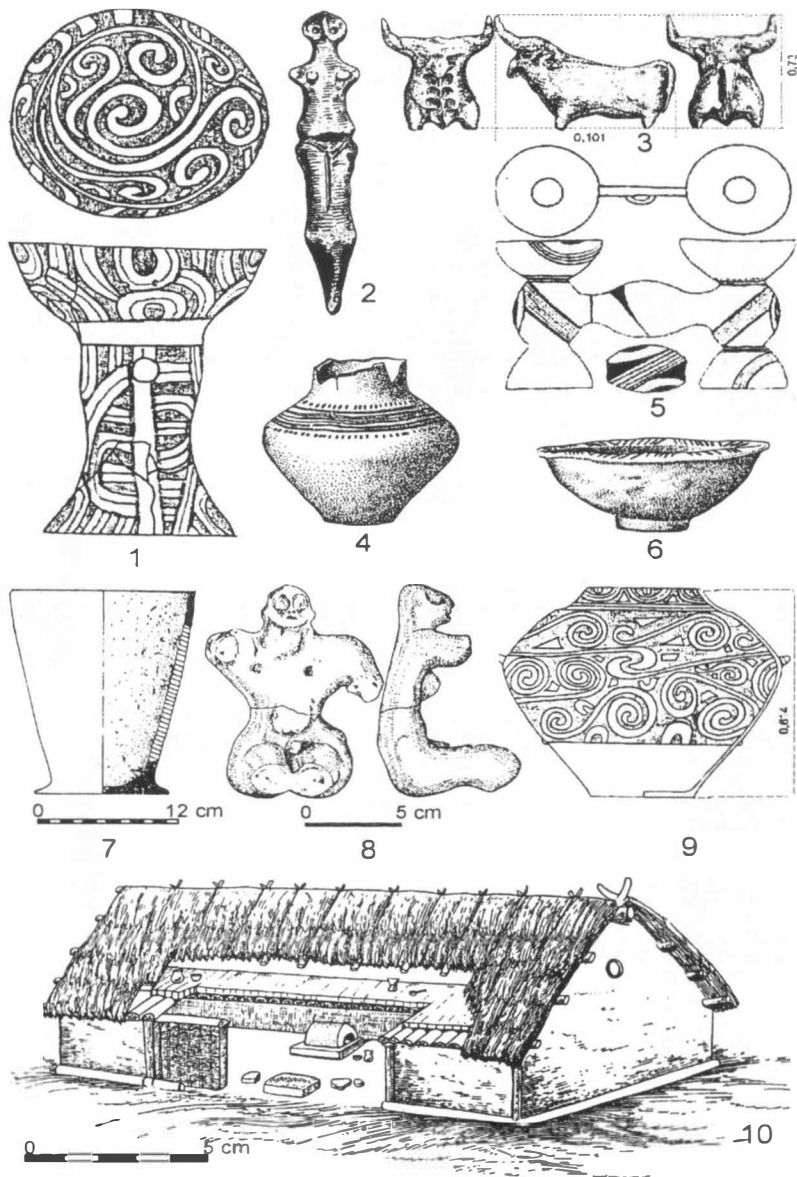
cu ^{14}C a osemintelor a dat următoarele rezultate: copil 3.438 ± 18 b.c. ($4.332 - 4.336$ B.C.); adult 3.397 ± 24 b.c. ($4.240 - 4.153$ CAL. B.C.). La acestea mai adăugăm resturile de oase de femei descoperite împrăștiat din așezările de la Hăbășești și Frumușica, ca și cele de la Drăgușeni/Botoșani (*Ibidem*, 93-94).

O descoperire de referință este și groapa din nivelul aparținând etapei Cucuteni A₂ de la Poduri/Bacău, pe fundul căreia, pe un strat gros de 20 cm de grâu carbonizat, zăcea craniul unui copil de 3-4 ani, cu orbitele îndreptate spre apus. Analiza pe bază de carbon radioactiv a osului a indicat 3.520 b.c. (5.470 ± 90 B.P.), iar cea a grâului, la alt laborator occidental, 3.435 b.c. (5.385 ± 37 B.P.) – (Botezatu, Monah, 2001, 194-195; Mantu, 1998, 247). În sfârșit, în arealul nostru geografic de cercetare, la Mihoveni, unde inițial s-au cercetat sistematic resturile de la opt locuințe și două gropi menajere din fazele B₁ și respectiv B₂, în context arheologic provocat de săpături industriale, sub o platformă de locuință s-a găsit un craniu de bărbat, de circa 45-50 de ani, purtând caractere biometrice și morfologice dinaroid, foarte rare în acest stadiu de cunoaștere la această populație (Batariuc, Botezatu, 2005, 21-26).

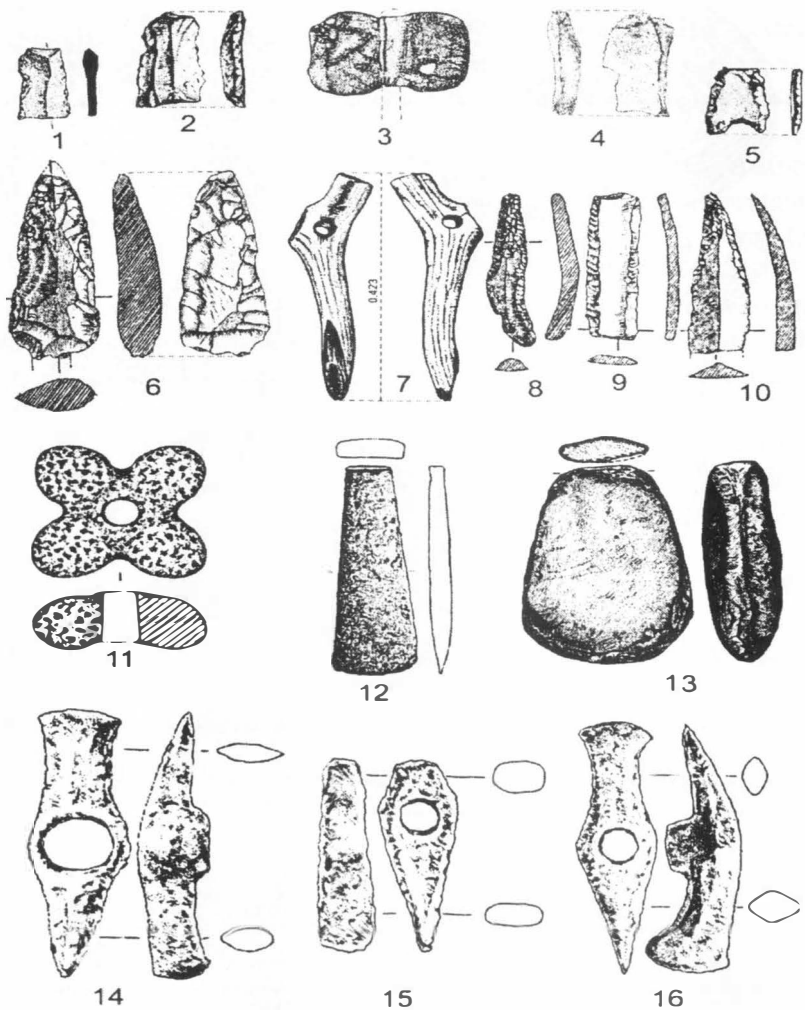
Puținătatea resturilor de schelete din cultura Cucuteni-Tripolie, dar și diverse astfel de descoperiri în alte culturi contemporane, au putut duce la unele concluzii, susținute și de o serie de descoperiri în aria Tripolie: o dominanță a caracterului mediteranoid, dar și elemente protoeuropoide (*Cromagnon*) și mai puțin de caracter dinaroid sau alpinoid (Necrasov et alii, 1990, 194-196). Prezența caracterelor protoeuropoide din cadrul arealului vestic Tripolie, asemănător seriilor determinate deja în culturile Gumelnița și Boian, poate demonstra contribuția culturii Boian la geneza aspectului Tripolie, după cum se sesizase în vechea arheologie sovietică (Velikanova, 1975, *passim*).

Pentru cultura Tripolie (cu localitate eponimă pe Nipru), săpături mai vechi au făcut T. S. Passek, E. Iu. Cričevski, V. N. Danielenko, Iu. M. Zaharuk și alții (Movša, 1971, 31). Acumularea unui anumit bagaj informațional în zona Nistrului de Mijloc, spre periferia de nord-vest a arealului complexului cultural Cucuteni-Tripolie, a determinat cu mai bine de trei decenii în urmă pe cercetătoarea T. G. Movša să propună introducerea conceptului unui nou aspect local – *Švanek*.

La începutul anilor '60 a secolului trecut autoarea începe cercetarea de la *Švanek/Kam'janec' Podil's'kij-Hmel'nic'kij*, perioadă în care în regiunea Cernăuți se fac noi descoperiri Tripolie târzii. Ceramica de aici se grupează în trei categorii distincte: 1. cea mai numeroasă, cu pictură roșie și neagră, aplicată pe fond gălbui închis (printre elemente decorative – triunghiuri, simboluri solare, reprezentări de oameni, păsări și șerpi); 2. cu degresant scoică pisată, cu incizii și caneluri decorative; 3. foarte redusă cantitativ, cu degresant nisip.

Pl. 6: 1, 9, vase Cucuteni de la Preutești (Ursulescu, Ignătescu), 2, idol de la Lipcan (Ambrojevici), 3, statueta zoomorfa de la Mihoveni (Batariuc, Haimovici, Niculică), 4, 6, vase de la Zveniačîn (Zaharuk, *Arh. Ucr.*, 1971), 5, vas *binoclu* de la Șipeniț (Kandiba), 7, reconstituire de vas de tip *brichetaj*, Cacica (Andronic), idol androgin de la Mihoveni (Ursulescu, Batariuc) și 10, reconstituirea unei locuințe Tripolice timpurii de la Lenkivci (Masson, Merpert) Scări diferite.

Pl. 7: Piese litice de la Coșna (1), Cacica-Salină (2), Ciocănești (4), ciocan presupus pentru minerit de la Suceava (3), vârf de săgeată din silex de la Boroaia (5), vârf bifacial de sulită și unelte din silex de la Părhăuți (6, 8-10), topor de la Câmpulung Moldovenesc (13), brăzdar din corn de cerb de la Dolhasca (7), măciucă-sceptru din Buvovina, loc nec.(11), toporare din aramă de la Comănești (12), Plăvălari (14), Probota (15) și Bucovina, loc nec. (16). După Andronic (1, 2, 4-6, 8-10, 12-13), Chirica, Tănăsache (7), Dumitroaia (11) și Mareș (3, 14-16). Scări diferite.

În regiunea Cernăuți s-au făcut importante investigații pentru cunoașterea mai bună a vestigiilor aparținând complexului cultural Cucuteni-Tripolie. Încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea au fost făcute unele sondaje la Șipinci (Șipeniț) de către Kaindl și Szombathy. În prezent situl de pe malul stâng al Prutului în urma numeroaselor acte de braconaj este în cea mai mare parte distrus. Cercetările de aici de-a lungul timpului au putut totuși identifica două faze de locuire de aici, notificate Șipeniț A (sincronă cu perioada de trecere de la Cucuteni A la Cucuteni A-B, ulterioară nivelului de la Nezvisko și contemporană cu descoperirile reper de la Zalesčiki/Ternopol) și Șipeniț B, sincronă cu perioada cucuteniană B. Datorită lui Oleg Kandiba s-a putut realiza o analiză sintetică a tuturor vestigiilor ceramice identificabile descoperite de-a lungul timpului aici și care actualmente intră într-o serie de colecții din Viena, Berlin, Cracovia sau Cernăuți (**Kandiba, 2004, 122-126**). O dată cu ocupația sovietică a nordului Bucovinei au fost aduse la Suceava câteva vase întregi din fostele colecții ale Muzeului „Carol al II-lea” și care sunt inventariate la Muzeul de istorie al Complexului Muzeal Bucovina din localitate.

Organizarea expediției de cercetare din anul 1948 în special în raioanele Hotin și Kel'menci, a vizat și situl de la Darabani/Hotin, de pe Nistru (loc *Zamčisko*), unde mai înainte arheologul C. Ambrojevici descoperise urmele câtorva locuințe (**Ambrojevici, 1933, 26**), s-a reconfirmat existența celor două niveluri de evoluție culturală de aici. Primul, B I (după nominalizarea autoarei), a fost atestat și în localitățile Kudrinty-Ternopol, Kadievčy-Hmiel'nic'kij (sincrone cu nivelul A de la Cucuteni și Izvoare II din România (**Passek, 1950, 44**)). Al doilea a fost identificat printr-un alt tip pictural al ceramicii fine, caracteristic fazei târzii a culturii tripoliene (Cucuteni B).

Alte cercetări s-au făcut în satele Konovka/Kel'menci, materialele arheologice, foarte asemănătoare cu cele de la Luka Vrubleveckaja/Kam'janec' Podil's'kij - Hmel'nic'kij și Babin (B I = Cucuteni A = Darabani I), indicând etapa timpurie (A) a culturii Tripolie/Cucuteni (**Ibidem, 44**). În ultimul sit, notabil, s-a descoperit o cantitate deosebită de unelte și rebuturi-așchii din silex, ceea ce a făcut pe autoare să vorbească despre adevărate „ateliere” de producție de unelte litice (**Ibidem, 49-53**).

În așezările Nistrului de Mijloc - după toate probabilitățile - se ridicau case din lemn și pământ pentru mai multe familii, foarte asemănătoare celor contemporane din bazinul Bugului sau Niprului. Teritoriul dintre Prutul de Sus și sectorul fluvial amintit a oferit condiții bune de viațuire, pentru practicarea agriculturii, creșterii animalelor și vânătorii, la care s-au adăugat în albiile apelor amintite resurse bogate de bulgări de silex. O piesă deosebită,

legată de agricultură este sapa din corn de elan descoperită la Darabani (*Ibidem*, 43, 55).

Săpăturile (1950-1951) cu caracter de sondaj de lângă satul Babin/Kel'menci, pe o terasă a Nistrului, au dus la cercetarea urmelor unei foste locuințe adâncite la -1,68 m, de forma unui oval neregulat (axe 2,80 x 1,6 m). Datele tehnice ale acestui complex arheologic, după opinia noastră ne fac să ne îndoim asupra utilității sale inițiale ca locuință. Prelungirea formei sale de la un colț a putut fi urma gârliciului, a căii de acces în acest spațiu aflat și la o adâncime considerabilă. Nivelul de locuire cercetat cu acest prilej aici a fost atribuit etapei Tripolie (ucr. Tripillja) B II (**Černyš, 1956, 145-148**).

În aceeași perioadă a fost sondată modest și așezarea de la Repužinci/Zastavna, însă fără rezultate convingătoare (*Ibidem*, 148).

După primele săpături ale lui Ambrojevici (1943), în anul 1958 I. S. Vinokur a inițiat un sondaj în marginea orașului Cernăuți, în locul *Râpa lui Patriniac*. În această așezare, cu o suprafață estimată la circa 25 ha (!?), s-a reușit cercetarea unei locuințe de suprafață, rectangulară (9,30 x 3,4 m), dotată cu cuptor pe latura de nord (**Vinokur, 1966, 158**). Datorită existenței încă a unei instalații de foc, spre latura estică, și a dimensiunilor considerabile, este posibil ca locuința să fi avut două încăperi. În podeaua de lut fusese săpată o groapă cu rosturi menajere, demonstrate prin resturile descoperite aici de boabe de mazăre carbonizate și de ceramică fragmentară (*Ibidem*, 160).

Ca piese mai deosebite menționăm o lamă-cuțit din silex, un idol (sau poate chiar jucărie, opinăm noi) zoomorf (bou ?) și un mic opaiț după autor, poate mai repede machetă de platformă/construcție locativă, după părerea noastră, obiecte aflate astăzi în colecțiile arheologice ale universității cernăuțene (*Ibidem*, 161-162).

Nivelul de locuire de aici, reprezentat de acest complex, se datează în *Cucuteni B* (Tripolie C 1, după *periodizarea propusă de Passek, 1949*).

Importante investigații s-au desfășurat între anii 1975-1980 la Konovka/Kel'menci, în unica așezare (cca. 14 ha) investigată cu prospecțiuni magnetice și aerofotometrice. După dispunerea în straturi a resturilor incinerate (resturi de pod) cele patru locuințe săpate aici se pare că aveau etaj, unde existau în principal spațiile de dormit, la nivelul de călcare al parterului descoperindu-se resturi de oase de animale, pietre și utilaj litic, dovezi ale unor activități cotidiene (**Šmaglij, Rižov, Dudkin, 1985, 42-44**). Una dintre aceste construcții, cu două camere după restul peretelui median despărțitor din lut și împletituri de crengi, a avut rol de loc de cult pentru comunitate, demonstrat prin numărul deosebit de mare (76 exemplare !) de statuete

zoomorfe și antropomorfe modelate din lut, ca și mai multe conuri cu același rol ritual, cu capete însă de animale sau de oameni, cu analogii la Polyvaniv Jar.

Inventarul ceramic este bogat, ca și cel al uneltelor, primul cuprinzând diferite variante de castroane, străchini, cupe, vase amforoidale sau în formă de pară sau binoclu. Circa 94% din ceramica pictată e monocromă, de obicei negru, sau mai rar cenușiu-închis (*Ibidem*, 49-50).

În sfârșit, autorii încadrează situl în grupa de așezări *Petreni*, (denumită astfel după așezarea eponimă din Basarabia), încadrată în Tripolie B II (echivalență – Cucuteni A-B), din care cea mai timpurie pe Nistrul de Mijloc este cea amintită deja de la Nezvisko. Nivelului de locuire de la Konovka îi urmează dincolo de Nistru, nu departe de spațiul bucovinean, situl de la Lipcani/Briceni, Rep. Moldova (pl. 7/2), și de la Neperotove/Sokirjani (*Ibidem*, 51).

Se încheia astfel o etapă din evoluția acestor meleaguri, pe cât încă de obscură, pe atât însă de spectaculoasă în unele privințe.

BIBLIOGRAFIE, CAPITOLUL I:

Alexianu M., Dumitroaia Gh., Monah D.,

1992 *Exploatarea surselor de apă sărată din Moldova: o abordare etnoarheologică*, în TD, XIII.

Ambrojevici C.,

1933 *L'époque néolitique de la Bessarabie du Nord-Ouest*, în *Dacia*, III-IV (1927-32).

Andronic M.,

1985 *Sondajul arheologic în așezarea de secol IV e.n. de la Podeni (jud. Suceava)*, în Suceava, XI-XII (1984-1985).

1987 *Repertoriul arheologic al comunei Grămești (jud. Suceava)*, în Suceava, XIII-XIV (1986-1987).

1989 *Cacica - un nou punct neolitic de exploatare a sării*, în SCIVA, 40, 2.

1994 *Repertoriul arheologic al comunei Zamostea*, în Suceava, XXI (1994).

1995 *Un topor eneolitic din aramă descoperit la Comănești (Suceava)*, în *ArhMold.*, XVIII (1995).

1997 *Evoluția habitatului uman în bazinul hidrografic Soloneț din paleolitic până la sfârșitul secolului al XVIII-lea*, Suceava, Supliment VI.

2004 *L'exploitation du sel à l'est de Carpathes Orientales dans la préhistoire et dans la protohistoire*, mss.

- 2005 *Teritoriul nord-est carpatic în cea de-a doua jumătate a primului mileniu creștin, supliment IX, Suceava.*
- 2006 *Apariția locuirii umane în Bucovina și evoluția sa până la sfârșitul eneoliticului, în Istros, XIII.*
- 2007 *Cercetări arheologice de teren în Bucovina (I), în Suceava, XXXI-XXXII-XXXIII (2004-2005-2006).*
- 2008 *Prezențe ale omului preistoric în Carpații Bucovinei, în ArhMold., spre tipărire.*

Andronic M., Batariuc P. V.,
1992 *Contribuții la cunoașterea habitatului uman în zona limitrofă a orașului Suceava, în Suceava, XVII-XVIII-XIX (1990-1991-1992).*

Andronic M., Batariuc P. V., Hău Fl., Dejan St., Niculică B., Mareș I.,
2007 *Repertoriul arheologic al județului Suceava (A-D), mss.*

Andronic M., Batariuc P.V., Hău Fl., Gogu M., Niculică B.P., Mareș I.,
2004 *Noi cercetări arheologice de teren în județul Suceava, în Suceava, XXIX-XXX (2002-2003).*

Andronic M., Ursu E.,
2003 *Voitinul, com. Gălănești, Marginea, com. Marginea, jud. Suceava, în Cronica, București.*

Anisiutkin, N.,
2001 *Must'erskaija epoha na Iugo-Zapade Russkoi Ravniny, Sankt-Petersburg.*

Batariuc P. V.,
1980 *Așezarea precucuteniană de la Bosanci (județul Suceava), în Suceava, VI-VII (1979-1980).*

1983 *Un mormânt din perioada de tranziție de la neolitic la epoca bronzului descoperit la Suceava, în Suceava, X.*

Batariuc P. V., Botezatu D.,
2005 *Une possible inhumation cucutenienne trouvé à Mihoveni-Cahla Morii (dép. de Suceava), în SAA, X-XI (2004-2005).*

Batariuc P. V., Haimovici S., Niculică B.,
2003 *Plastica zoomorfă cucuteniană de la Mihoveni-Cahla Morii, în ArhMold., XXII-XXIV (2000-2001).*

- Bem C.,
2007 *Traian Dealul Fântânilor. Fenomenul Cucuteni A-B*, București.
- Berciu D.,
1942 *Repertoriul arheologic al stațiunilor și descoperirilor preistorice din România. Material pentru un dicționar de geografie istorică*, în *RAR*, V, 1, nr. 161.
1966 *Zorile istoriei în Carpați și la Dunăre*, București.
- Bibikov S. N.,
1953 *Rannetripolskoe poselenie Luka-Vrublevckaja na Dnestre*, în *MIA*, 38.
- Bitiri M.,
1981 *Așezarea paleolitică de la Udești și specificul ei cultural*, în *SCIVA*, 32, 3.
- Bodean S.,
2001 *Așezările culturii Precucuteni-Tripolie A din Republica Moldova*, Chișinău.
- Boghian D.,
2001 *Les aspects régionaux du complexe Cucuteni-Tripolye*, în *MemAntiq.*, XXII (2001).
2005 *La phase Cucuteni A-B: une inconnue?*, în *CC, SN.*, 10(20), 2004.
2008 *Gestică și semantică în plastica antropomorvă la culturii Precucuteni. Între tradiție și inovare*, în *AMT*, III.
- Boghian D., Niculică B. P., Cojocaru I., Pavel P.,
2003 *Câteva considerații privind unele topoare de aramă eneolitice*, în *CC, S.N.*, 6-7 (16-17), 2000-2001, Suceava.
- Boghian D., Ursulescu N., Catană C., Romanescu Gh., Ignat M., Mareș I., Cotiugă V., Niculică B., Ignătescu S.,
2004 *Unele considerații privind identificarea și repertorierea resurselor utile din zona montană a județului Suceava utilizate în preistorie și istorie*, în *CC, SN.*, 8-9 (18-19), 2002-2003.
- Boriscovski, P.,
1953 *Paleolit Ucrainy*, în *MIA*, 40, Moscova-Leningrad.
- Borziac I.,
2008 *Paleoliticul superior din spațiul cuprins între Carpații Orientali și Nistru*, autoref. tezei de doctor habilitat în istorie, Chișinău.

- Borziac I., Chirica V., David A.,
2007 *L'Aurignacien Moyen et Tardif de l'espace Carpatique-Dniestréen. Le gisement Climăuți II.*, BAI, XIV, Iași.
- Borziac I., Chirica V., Prepeșița S.,
2007 *Ecologia și sinergetica colectivelor umane din spațiul carpato-nistriean în paleoliticul superior*, în *ArhMold.*, XXIX.
- Borziac I., Chirica V., Văleanu M. C.,
2006 *Culture et sociétés pendant le paléolithique supérieur à travers l'espace carpato-dniestréen*, în *BAM*, VI, Iași.
- Botezatu D., Monah D.,
2001 *Un craniu uman descoperit în nivelul Cucuteni A2 de la Poduri-Dealul Ghindaru*, în *Cronica*, București.
- Brudiu M.,
2005 *Galets et plaquettes utilisées dans la station paléolithique de Cotu Miculinți (dép. Botoșani)*, în *SAA*, X-XI.
2006 *Prelucrarea osului și cornului în gravetianul oriental din spațiul carpato-nistriean: resurse, repertoriu, ocupații*, în *AMT*, I.
- Buțureanu I.,
1889 *Notiță asupra săpăturilor și cercetărilor făcute la Cucuteni din comuna Băiceni județul Iași*, în *Arhiva*, I, 3.
- Căpitanu V.,
1968 *Descoperiri paleolitice în bazinul Bistriței*, în *Carpica*, I.
1969 *Descoperiri paleolitice în județele Neamț și Vaslui*, în *Carpica*, II.
- Cârciumaru M.,
1983 *Noi determinări de semințe carbonizate și impresiuni de semințe descoperite în straturile arheologice din Moldova*, în *Suceava*, X.
2005 *Paleoliticul, epipaleoliticul și mezoliticul lumii*, București.
- Černyš A., P.,
1959 *Rann 'otripil'ske poselenija Lenkivci na seredn'omu Dnistri*, Kiev.
1965 *Rannii i pozdnii paleolit Pridnestrov'ja, Trudy Comisii po Izuceniju Cetvertic'nogo Perioda*, Moscova.
1973 *Paleolit i mezolit Pridnestrov'ja*, Moscova.
1975 *Nasselenie Podnistrov'ja v dobu mezolitu*, Kiev.

- 1977 *Mnogosloinaia paleoliticescaya stoinca Korman IV i ee mesto v paleolite*, în *Mnogosloinaia paleoliticescaia stoinca Korman IV*, Moscova.
- 1982 *Mnogosloinaya paleoliticesskaiya stoinca Molodova I*, în *Molodova I. Unical'noe mustierskoe poselenie na Srednem Dnestre*, Moscova.
- 1985 *Pozdnyi paleolit*, în vol. *Arheologija Ukrainskoj SSR*, Kiev.
- 1987 *Etalonnaya mnogosloinaya stoinca Molodova V.*, în *Mnogosloinaia paleoliticescaia stoinca Molodova V. Liudi camennogo veca i ocrujaiushchaia sreda*, Moscova.

Černyš K. K.,

- 1956 *Doslidžennja tripil'c'kih poselen' ja seredn'omu Podnistrov' i v 1950-1951 rr.*, în *ARH. PAM.*, VI.

Chetragu, N.,

- 1973 *Pamiatniki epoh paleolita i mezolita. Arheologiceskaya carta Moldavscoi SSR*, vyp.1, Chişinău.

Chirica V., Borziac I.,

- 2005 *Le gisements du Paleolithique inferieur et moyen entre le Dniester et la Tissa*, în *BAL*, XVI, Iaşi.
- 2005 a *Considérations générales concernant le Paléolithique moyen entre le Dniestr et la Tissa*, în *Carpica*, XXXIV.

Chirica V., Borziac I., Chetragu N.,

- 1996 *Gisements du paléolithique superieur ancien entre le Dniester et la Tissa*, *BAL*, V, Iaşi.

Chirica V. şi Tanasachi M.,

- 1981 *Cercetări arheologice în aşezarea de la Dolhasca (jud. Suceava) şi unele consideraţii privind Gravetianul de pe teritoriul României*, în *MemAntiq.*, VI-VIII.

Chirica V., Tănăsache, M.,

- 1977 *Un brăzdar de plug din corn de cerb descoperit la Dolhasca (jud. Suceava)*, în *Suceava*, IV.

Ciurea V.

- 1931 *Preistoria. Viaţa omului primitiv în vechiul ţinut al Sucevei (Baia de astăzi)*, în *Natura*, nr. 6-8.
- 1933 *Aperçu des antiquités préhistoriques du département de Baia*, în *Dacia*, 3-4, 1927-1932.

- Comșa E.,
1987 *Neoliticul pe teritoriul României. Considerații*, București.
- 1996 a *Viața oamenilor din spațiul carpato-danubiano-pontic în mileniiile 7-4 î. Hr.*, București.
- 1996 b *Unele elemente de continuitate din epoca neolitică până în zilele noastre pe teritoriul României, în Istorie și tradiție în spațiul românesc*, București.
- Covalenco, S., Puțunică S.,
2005 *Rannepaleoliticeskaja nahodka iz Coșnity*, în *Rarh.*, vol. 1/1.
- Cucoș Șt.,
1982 *Începuturile perioadei de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului în zona subcarpatică a Moldovei*, în *AMNap.*, XIX.
- 1985 *Ceramica de tip „C” din aria culturii Cucuteni*, în *MemAntiq.*, IX-XI.
- 1999 *Faza CucuteniB în zona subcarpatică a Moldovei*, în *BMA*, VI, Piatra-Neamț.
- Danilenko V. M.,
1969 *Neolit Ukrainy*, Kiev.
- 1971 *Bugo-dnistrovs'ka kul'tura*, în *Arheologija Ucrajin'skoj*, I, Kiev.
- Dergačev V.A.,
1998 *Kerbunskij klad*, Chișinău.
- Diaconu Gh., Constantinescu N. N.,
1960 *Cetatea Șcheia*, București.
- Dumitrescu Vl., Dumitrescu H., Petrescu-Dîmbovița M., Gostar N.,
1954 *Hăbășești*, București.
- Dumitroaia Gh.,
1987 *La station archéologique de Lunca/Poiana Slatinii*, în *La civilisation de Cucuteni en contexte européenne* (ed. M. Petrescu-Dîmbovița et alii).
- 1994 *Depunerile neo-eneolitice de la Lunca și Oglinzi. județul Neamț*, în *MemAnt.*, XIX.
- 2000 *Comunități preistorice din nord-estul României. De la cultura Cucuteni până în bronzul mijlociu*, Piatra-Neamț.
- Dumitroaia Gh., Nicola D., Munteanu R., Preoteasa C., Monah D., Boghian D., Ighănescu S.,

2004 *pct. Solca*, în *Cronica*, București.

Haimovici S.,

2004 *Studiul materialului arheozoologic cucutenian de la Preutești-Haltă (jud. Suceava)*, în *Suceava*, XXIX-XXX (2002-2003).

Ignătescu S.,

1999 *O descoperire precucuteniană în apropierea orașului Suceava*, în *CC*, S.N., 5(15).

2003 *Locuirea liniar-ceramică de la Șcheia-Siliște (județul Suceava)*, în *CC*, 6-7(16-17), 2000-2001.

2007 *Cultura Cucuteni în Podișul Sucevei*, mss., teză de doctorat, Iași.

Januševič Z.,

1976 *Kulturnye rastenija iugo-zapada SSSR po paleo-botaničeskim issledovaniam*, Chișinău.

Kaindl R. F.,

1903 *Geschichte der Bukovina sein den ältestten Beiten bis zu den Anfängen des Fürstenthums Moldau (1342)*, Cernăuți.

Kandiba O.,

2004 *Șipinci. Mistectvo ta znarjaddja neolitičnogo selišča*, Cernăuți.

Lazarovici C.M, Lazarovici Gh.,

2006 *Arhitectura neoliticului și epocii cuprului din România, I. Neoliticul*, în *BAM*, Iași.

Mantu C. M.,

1995 *Câteva considerații privind cronologia absolută a neo-eneoliticului din România*, în *SCIVA*, 46, 3-4.

1998 *Cultura Cucuteni. Evoluție, cronologie, legături*, Piatra Neamț.

Mantu C. M., Botezatu D., Kromer B.,

1994 *Un mormânt dublu de inhumare din așezarea cucuteniană de la Scânteia (jud. Neamț)*, în *AMNap.*, 31.

Marchevici V. I.,

1973 *Arheologičeskaja karta Moldavskoj SSR, vyp. 2; Pamjatniki epoch neolita i eneolita*, Chișinău.

1974 *Bugo-dnestrovskaja kul'tura na territorii Moldavii*, Chișinău.

1981 *Pozndetripol'skie plemena severnoj Moldavii*, Chișinău.

1997 *Sur l'industrie du cuivre pendant la période Cucuteni dans l'espace entre Prut et Nistru*, în *The Tracian world at the crossroads of civilisation*, The 7-h International Congress of Thracology (ed. Petre Roman), București.

Mareș I.,

2002 *Metalurgia aramei în neo-eneoliticul României*, Suceava.

2004 *Topoare de aramă din eneolitic, din colecțiile Complexului Muzeal Bucovina*, în *Suceava*, XXIX-XXX (2002-2003).

Mareș I., Niculică B., Boghian D., Ignătescu S., Budui V., Buzdugan C.,

2002 *Adâncata, com. Adâncata, jud. Suceava, „Imaș”*, în *Cronica*, 2003, București.

Mareș I., Ursu E., Cotoi O., Niculică B. P., Ignat M.

2007 *Săpăturile arheologice de la Ițcani-Ferma 2*, în *Suceava*, XXXI-XXXII-XXXIII (2004-2005-2006).

Marinescu-Bîlcu S.,

1974 *Cultura Precucuteni pe teritoriul României*, București.

2005 *Unde și cum s-a putut realiza trecerea de la faza Cucuteni A la Cucuteni A-B*, în V. Spinei, C. M. Lazarovici, D. Monah, *Scripta praehistorica. Miscellanea in honorem nonagenarii magistri Mircea Petrescu-Dîmbovița oblata*, Iași.

Masson V. M., Merpert N. Ja.,

1982 *Eneolit SSSR*, Moscova.

Matei M., Andronic Al., Constantinescu N., Teodor D. Gh., Nicorescu M., Martinovici T. și Foit Gr.,

1970 *Șantierul arheologic Suceava*, în *Materiale*, IX.

Mogoșanu Fl., Matei M.,

1981 *Noi cercetări paleolitice în zona Bicăz*, în *SCIVA*, 32, 3.

Monah D.,

1982 *Câteva observații asupra cauzelor și efectelor exploziei demografice cucuteniene*, în *Carpica*, XIV.

Monah D., Dumitroaia Gh., Monah F., Preoteasa C., Munteanu R., Nicola D.,

2003 *Poduri-Dealul Ghindaru o Troie în subcarpații Moldovei*, Piatra Neamț.

- Monah D., Cucuș Șt.,
1985 *Așezările culturii Cucuteni din România*, Iași.
- Monah D., Dumitroaia Gh.,
2008 *Recherches sur l'exploitation préhistorique du sel en Roumanie*, în: *L'exploitation du sel à travers le temps* (eds. D. Monah, Gh. Dumitroaia, Olivier Weller, John Chapman), în *BMA*, XVIII. Piatra Neamt.
- Monah F., Monah D.,
2005 *Determinări arheobotanice pentru tell-ul calcolitic Poduri-Dealul Ghindaru (1979-2005)*, în *ArhMold*, XXVIII.
- Monah F.,
1992 *Amprente de plante descoperite în așezări eneolitice din Moldova*, în *ArhMold.*, XV.
- Movša T. G.,
1971 *O severnoj grupe pozdnetri pol'skih pamjatnikov*, în *SA*, I.
- Necrasov O., Cristescu M., Botezatu D. și Miu G.,
1990 *Cercetări paleoantropologice privitoare la populațiile de pe teritoriul României*, în *ArhMold.*, XIII.
- Nestor I.,
1936 *Céramique peinte de style ancien à Șipeniț (Bucovine)*, în *Dacia*, V-VI (1935-1936).
- Nicolaescu-Plopșor C.S., Păunescu Al., Mogoșanu Fl.,
1966 *Le Paléolithique de Ceahlău*, în *Dacia*, N. S., X.
- Niculică B.,
2001 *O așezare cucuteniană pe teritoriul satului Adâncata (comuna Adâncata, județul Suceava)*, în *Suceava*, XXVI-XXVII-XXVIII (1999-2000-2001).
- Niculică B., Andronic M.,
2000 *O nouă așezare precucuteniană în nordul Moldovei*, în *Suceava*, XXIV-XXV (1997-1998).
- Niculică B., Ignătescu S., Boghian D.,

1999 *Recunoașteri arheologice în Podișul Sucevei*, în CC, S.N., 5.

Ocladnicov A.P.,

1978 *Utro isticstva*, în *U istokov tvorcestva*, Novosibirsc.

Olteanu Șt., Șerban C.,

1969 *Meșteșugurile din Țara Românească și Moldova în evul mediu*, București.

Otte M., Chirica V., Haesaerts P.,

2007 *Mitoc-Malul Galben. Aurignacien et Gravetien. ERAUL*, 78, Liège.

Passek T. S.,

1949 *Periodizacija Tripol'skih poselenii*, Moscova.

1950 *Tripol'skie poselenija na Dnestre în KS, Instituta Istorii Material'noj Kul'tury imeni N. Ja. Marra*, XXXII.

1958 *Novyi atkrytia na teritorii SSSR i voprosi pozdneneoliticeskih kultur Dunaisco-Dnestrovsogo Mejdureča*, în S.A. I (sau 1958 *Noi descoperiri pe teritoriul URSS și problemele culturilor neolitice târzii în regiunile dintre Dunăre și Nistru*, în *AnRomSov* (seria ist.), 3(23), XII.

1961 *Rannezemledel'českei (tripol'skie) plemena Podnestrov'ja*, în *MIA*, 84.

Passek T.S., Černyš E.,

1963 *Pamjatniki kul'tur linejno-lentočnoj keramiki na teritorii SSSR*, în *Arheologija SSSR*, V. B1-11, Moscova,

Păunescu Al.,

1964 *Cu privire la perioada de sfârșit a epipaleoliticului în N-V și N-E României și unele persistențe ale lui în neoliticul vechi*, în *SCIV*, 15,3.

1970 *Evoluția uneltelor și armelor de piatră cioplită descoperite pe teritoriul României*, București.

1993 *Ripiceni-Izvor. Paleolitic și mezolitic. Studiu monografic*, București.

1998 *Paleoliticul și epipaleoliticul de pe teritoriul Moldovei cuprins între Carpați și Siret*, vol. I/1, București.

1999 *Paleoliticul și mezoliticul de pe teritoriul Moldovei cuprins între Siret și Prut*, vol. I/2, București.

2001 *Paleoliticul și mezoliticul pe teritoriul României în Istoria românilor*, vol. I, București.

Păunescu Al., Șadurschi P., Chirica V.,

1976 *Repertoriul arheologic al județului Botoșani*, București.

- Petrescu-Dîmbovița M.,
1978 *Scurtă istorie a Daciei preromane*, Iași.
- Petrescu-Dîmbovița M., Florescu M., Florescu A. C.,
1999 *Trușești. Monografie arheologică*, București-Iași.
- Petrescu-Dîmbovița M., Vulpe Al., (sub red.),
1998 *Istoria Românilor*, București.
- Popovici N. D.,
2000 *Cultura Cucuteni faza A. Repertoriul așezărilor (1)*, Piatra-Neamț.
- Popovici D., Ursulescu N.,
1982 *Șantierul arheologic Preutești-Cetate (jud. Suceava)*, în *CerArh.*, VII.
- Rezuș P.,
1975 *Contribuții la istoria orașului Rădăuți*, București.
- Săhleanu E.,
1935 *Săpăturile neolitice în Ilișești, județul Suceava*, comunicare la
Congresul de Arheologie și Numismatică, Cernăuți,
- Schmidt H.,
1932 *Cucuteni in der oberen Moldau, Rumänien*, Berlin-Leipzig.
- Sorokin V.,
2002 *Aspectul regional cucutenian Drăgușeni-Jura*, Piatra-Neamț.
- Șandru I.,
1952 *Contribuții geografico-economice asupra exploatării slatinelor în
Bucovina de sud*, în *SCȘ*, III, 1-4.
- Šmaglij M. M., Rižov S. M., Dudkin V. P.,
1985 *Tripil's'ke poselennja Konovka v Sereďn'omu Podnistrov'j* în
Arheologija, 52.
- Šman'ko O.,
2008 *Vipadkova znahidka ritual'nogo skarbu Tripil's'koj kul'turi z teritorij
sereďn'ogo Podnistrov'ja*, în *MDAPV*, 12, Lvov.
- Tănase M.,

1998 *Sondajul arheologic de la Pojorâta (județul Suceava), în Suceava, XXIV-XXV (1997-1998).*

Timoščuk B. O.,

1956 *Arheologični doslidžennja Černivec'kogo Muzeju y 1949-1951 rr., în AP URSSR, 6, Kiev.*

1979 *Rann'otripil's'ke poselennja Rogatka v Černivcjah, în Arheologija, 31.*

Ursulescu N.,

1972 *Topoare perforate ale culturii Starčevo-Criș din România. în Carpica, V.*

1977 *Exploatarea sării din saramură în neoliticul timpuriu, în lumina descoperirilor de la Solca (jud. Suceava), în SCIVA, 28, 3.*

1979 *Cercetări din anul 1978 de la Preutești-Haltă (jud. Suceava) în Materiale, Oradea.*

1980 *Recunoașteri arheologice în comuna Verești (județul Suceava), în Suceava, VI-VII.*

1982 *Aspect sau fenomen de tip Sudii ? , în Suceava, IX.*

1984 *Evoluția culturii Starčevo-Criș pe teritoriul Moldovei, supliment III, Suceava.*

1986 *Considerații istorice privind tipurile de așezări ale culturilor Starčevo-Criș și ceramicii liniare din Moldova, în Suceava, XI-XII (1984-1985).*

1990 *Contribuții privind evoluția culturii ceramicii liniare pe teritoriul Moldovei, în ArhMold, XIII.*

1993 a *L'utilisation des sources salées dans le néolithique de la Moldavie (Roumanie), în NC, Liège.*

1993 b *Continuitate și restructurări cultural-etnice în neoliticul și eneoliticul României, în Suceava, XX (1993).*

1998 a *Începuturile istoriei pe teritoriul României, Iași.*

1998 b *Variantes locales dans le cadre de la civilisation de Starčevo-Criș de l'espace Carpat-Dniestre, în AMM, XV-XX (1993-1998).*

2000 *Contribuții privind neoliticul și eneoliticul din regiunile est-carpătice ale României, I, Iași – volum însumând studiile de mai jos:*

2000 a *Contribuția cercetărilor arheologice din județul Suceava la cunoașterea evoluției neo-eneoliticului din Moldova, (ac. vol.).*

2000 b *Cultura ceramicii liniare din zonele răsăritene ale României (ac. vol.).*

2000 c *Influențe de tip vincian în neoliticul timpuriu din Moldova, (ac. vol.).*

2000 d *Interferențe și sinteze culturale în sud-estul României la cumpăna dintre neolitic și eneolitic (ac. vol.).*

2000 e *Mormintele Starčevo-Criș de la Suceava-Platoul Cimitirului* (ac. vol.).

2000 f *Neoliticul timpuriu pe teritoriul Sucevei* (ac. vol.).

2000 g *Neolitizarea teritoriului României în context sud-est european și anatolian* (ac. vol.).

2000 h *Observații privind locuințele culturii Starčevo-Criș din Moldova* (ac. vol.).

2000 i *Premize ale fenomenului urbanizării în istoria veche a României* (ac. vol.).

2000 j *Primele culturi neolitice pe teritoriul Moldovei* (ac. vol.).

2000 k *Probleme ale neoliticului timpuriu în nordul Moldovei* (ac. vol.).

2000 l *S-a practicat o agricultură de tip ciclic în neoliticul timpuriu din Moldova?* (ac. vol.).

2000 m *Tipologia și evoluția pieselor de piatră șlefuită cu tăiș ale culturii Starčevo-Criș din Moldova* (ac. vol.).

2000 n *Variante locale în cadrul culturii Starčevo-Criș în spațiul carpato-nistran*, (ac. vol.).

2002 *Începuturile istoriei pe teritoriul României*, Iași, ed. a II-a.

Ursulescu N., Andronic M., Hău Fl.,

1988 *Contribuții la cunoașterea așezărilor de pe teritoriul Siretului înainte de constituirea orașului medieval*, în *Suceava. XIII-XIV* (1986-1987).

Ursulescu N., Batariuc P. V.,

1978 *Cercetările arheologice de la Mihoveni (Suceava)-1973*, în *Suceava*, V.

1979 *Așezarea culturii ceramicii liniare de la Mihoveni (jud. Suceava)*, în *SCIVA*, 30, 2.

1987 *L'idole androgyne de Mihoveni (dép. de Suceava)*, în vol. *La civilisation de Cucuteni en contexte européen*, Iași.

1995 *Un nou tip de idol în cultura Cucuteni*, în *CC, S.N.*, 1(11).

Ursulescu N., Ignătescu S.,

2003 *Preutești-Haltă. O așezare cucuteniană pe valea Șomuzului Mare*, Iași.

Velikanova M. S.,

1975 *Paleontopologija Prutsko-Dnestrovskovo meždurečija*, Moscova.

Vinokur I. S.,

1966 *Arheologični doslidžennja na tripil's'komu poselenni bilja c. Magala*, în *Arheologija*, 20.

Vinokur I, Gucal A. F., Penjak S. I., Timoščuk B. O.,
1984 *Černiveckaja Oblastji*, in *Dovidnik z arheologij Ukrainj*, Kiev.

Zaharuk Ju. M.,
1971 *Pam'jatki kul'turi linijno-stričkovej keramiki*, in *Arheologija
Ucrajns'koj*, I, Kiev.

Zvenoviči V. G.,
1989 *Rannij etap tripol'skoj kultury na territorii Ukrainy*, Kiev.

* * *

II. PERIOADA DE TRANZIȚIE, EPOCA BRONZULUI, ȘI EPOCA FIERULUI

O caracteristică esențială a perioadei de trecere spre epoca bronzului (eneoliticul final) este penetrarea viguroasă în spațiul carpatic locuit de comunități umane stabile, agrare, a unor populații indo-europene pastorale, nomade sau seminomade, cu organizare socială patriarhală, de origine din stepele de la nordul mărilor Caspică și Neagră, la care creșterea calului ocupa un rol important. Dacă anterior vreme de circa un mileniu și jumătate se dezvoltaseră civilizațiile Precucuteni și Cucuteni, într-un ambient general de stabilitate și evoluție continuă în toate planurile, inclusiv demografic și artistic, acum se vor desfășura schimbări majore etnice, economice, spirituale și ale modului de trai în general. Cât a durat această fază de tranziție spre apoca bronzului, încă nu se știe precis.*

Pătrunderea noilor populații răsăritene și nordice, a căror prezență se poate sesiza timid la început sub forma speciei ceramice de tip C, așa cum s-a văzut din perioada cucuteniană, se declanșează ulterior la est de Carpați cu vigoare la nivelul culturilor *Horodiștea-Erbiceni*, cea a *amforelor sferice* și *Foltești-Cernavodă II*.

Fenomenul acestor puternice migrații, durând pe parcursul a multor secole, a fost determinat după cât se pare de anumite modificări climatice, care au avut drept urmare instalarea secetei și aridizarea unor întinse regiuni din Asia Centrală, fiind favorizat și de caracterul instabil, pastoral și chiar războinic al societății triburilor respective, într-o perioadă de permanente conflicte pentru supraviețuire, dar mai ales cu scop de jaf și ocuparea unor cât mai bune noi pășuni și pământuri în general.

Ca urmare, pentru perioada de după încetarea evoluției civilizației cucuteniene, cercetarea arheologică a pus problema unei majorări a ponderii creșterii animalelor comparativ cu agricultura, durata de existență a așezărilor, ca și nivelurile calitative de cultură pe care-l reprezentau, fiind se pare mai scăzute. Chiar și piesele de cupru, față de eneoliticul dezvoltat, devin mai rare, în schimb făcându-se unele progrese în tehnica prelucrării pietrei. Acum apar

* Pentru diversele opinii de această problemă, cât și de cea a periodizării epocii bronzului, vezi Al. Vulpe, în *Istoria Românilor*, I, 2001, 221-225.

topoare-ciocan perforate, din roci deosebit de dure (bazalt, granit, ș.a.), topoare masive din silex (parțial sau total șlefuite), topoare naviforme și cosoare (seceri) din silex.

Din punctul de vedere al obiceiurilor funerare, în această perioadă încep să apară primele mari necropole de incinerare, firește ca urmare a unor schimbări majore în concepțiile religioase, în vreme ce ritul funerar al inhumărilor în poziție chircită, cu presărare de ocră în mormânt, provine din lumea pastorală nord-pontică.

Tot în această perioadă de tranziție, se pare, se trece la ginta patriarhală, atestată deja mai târziu în epoca bronzului, astfel că numărul idolilor-statuete feminine devine mai redus.

Ca și în alte perioade, în spațiul carpato-danubian au existat și unele penetrări sau interferențe venite de la sudul Dunării (culturile bronzului heladico-egeo-anatolian), sau dinspre Europa Centrală. Dinamismul arealurilor culturilor din această perioadă, dar și impulsurile venite din exteriorul acestui spațiu reprezintă, cel mai plauzibil, manifestările legate de conflictele aproape permanente dintre populațiile acelor vremuri. Prin urmare, între neolitic și epoca bronzului nu a existat o schimbare etno-culturală integrală, ci doar o restructurare a vechiului fond local, proces cu nuanțări, în etape și zone bine delimitate. La rândul lor, cercetările antropologice au demonstrat că tipul uman mediteranoid, caracteristic în această parte a continentului, încă din neolitic, s-a menținut preponderent și în această perioadă istorică, ca de altfel până în contemporaneitate (**Necrasov et alii, 1990, 202-203**). Prin rădăcinile sale nord-tracice, românii se pot astfel socoti printre cele mai vechi popoare europene, și cu una dintre cele mai vechi atestări documentare, fiind cunoscută aprecierea lui Herodot (**V, 3**) conform căreia „neamul tracilor este cel mai numeros din lume, după cel al inzilor. Dacă ar avea un singur cârmuitor sau dacă tracii s-ar înțelege între ei, el ar fi de nebiruit și cu mult mai puternic decât toate neamurile” (**Idem, IV, 93**).

Într-adevăr, descoperirile arheologice tracice se întind pe un spațiu enorm, limitat de Boemia actuală la vest, de estul Serbiei la sud-vest, de țărmul nordic al Mării Egee la sud, de vestul Asiei Mici la sud-est, și cu mult peste hotarele țării actuale spre nord. Deoarece principalele invazii au avut ca loc de origine spațiul central-asiatic (cimerieni, sciți, sarmați...), cu deplasări de populație frecvente spre vest, limita estică a răspândirii strămoșilor noștri a cunoscut în această direcție, cele mai mari variații. Spre exemplificare, un caz deosebit, care mai incită și acum o serie de polemici între arheologi, este caracterul unei variante a culturii materiale a tracilor (*Ćornij Lis*), atestată la începutul epocii fierului până în zona Niprului (**Ursulescu, 1992, 28**). Este

posibil ca mare parte din populația est-tracică, inclusă prin cucerire în cadrul uniunii de triburi scitice, să fi putut fi asimilată în urma puternicei invazii a sciților spre Europa răsăriteană, ea putând fi atestată, ca element autohton de către același Herodot (IV, 17), sub denumirea de „sciți agricultori” (Russu, 1958, 302-305). Astfel, credem că este foarte posibil ca să fi existat diferențieri majore etnice între regiunile de stepă și cele ale zonei de silvostepă locuite de sciți, pe care cercetările viitoare le vor pune mai bine în evidență. Trebuie, de asemenea de subliniat și faptul că dominația scitică nu a putut opri fenomenul de puternice interferențe dintre traci și populațiile care au afectat părțile limitrofe ale arealului tracic (celți, illiri, sciți, sarmați, greci ș. a.). Totuși, zona centrală carpato-balcanică și-a conservat cel mai bine caracterul și tradițiile tracice, la nordul Dunării de Jos afirmându-se în cele din urmă ramura geto-dacilor, inclusiv prin asimilarea populației scitice sedentarizate (a se vedea mai jos cazul agatârșilor din Transilvania).

*

Cultura Horodiștea-Erbicen-Foltești (HEF) reprezintă aspectul central-nordic moldovenesc al complexului numit *Gorodsk*, caracteristic regiunii de silvo-stepă din sud-vestul Ucrainei. Considerată o vreme o ultimă fază (D) a culturii Cucuteni, în realitate ea a moștenit în conținutul său o serie de elemente ale acestei culturi (în prima sa fază, ceramică pictată și unele forme de vase și unelte din silex...), pe care o succede, pe fondul infiltrării populațiilor răsăritene cu ceramică decorată cu șnurul. Într-adevăr, multe situri Cucuteni B₂ sunt succedate de un nivel de locuire Horodiștea-Erbiceni. Firește că mare parte din populația cucuteniană a constituit substratul etnic al acestei culturi, fapt care explică - după părerea noastră - numărul mare, de peste 230, de puncte arheologice repertoriate de către Gh. Dumitroaia numai în jumătatea nordică a Moldovei, care la rândul lor reprezintă circa 70% din totalul de peste 300 de așezări Cucuteni B contabilizate la nivelul anului 1985 de către D. Monah și Șt. Cucuș. Totodată se observă și o reală coincidență dintre arealul locuit de cucutenieni în ultima fază a culturii lor și cel al acestei culturi de tranziție (Dumitroaia, 2000, 28). Trebuie să avem în vedere aici și faptul că prezenta analiză este una de etapă de cercetare, deoarece încă o bună parte din județul Suceava, de exemplu, nu a fost încă repertoriată. Deși nu există încă o bază de date consistentă, studiul antropologic al unor schelete din mormintele de epocă descoperite indică o populație de caractere deosebite, atât păstori seminomazi, cât și de origine mediteraneeană și protonordică (*Ibidem*, 65, cu bibl.).

Dacă într-o vreme toate descoperirile de epocă de la răsărit de Carpați erau atribuite culturii Horodiștea-Foltești, cu localitățile eponime în județul Botoșani, pe Prut, respectiv în sudul Moldovei, în județul Galați, a fost meritul

profesorului M. Dinu din Iași de-a fi observat faptul că această cultură (de fapt complex cultural) reprezintă asocierea a două culturi aparte, dar înrudite, una în nord, Horodiștea (Erbiceni) și alta în sud Foltești (Cernavodă II).

Cultura Horodiștea-Erbiceni, care a început după faza Cucuteni B₂, a avut două etape de existență și s-a sfârșit în urma pătrunderii triburilor răsăritene ale culturii Jamnaja. Într-o perioadă mai târzie a existenței sale, ea se extinde și în zona altitudinală subcarpatică precum și la nord de Prutul Superior spre bazinul Nistrului, în detrimentul populației culturii amforelor sferice de aici. Dacă în partea sa nordică de răspândire a sa cultura are multe similitudini cu zona Nistrului Superior (aspectul *Gorodsk*), în schimb, în partea sudică se constată interferențe cu aspectul cultural *Usatovo*, caracteristic stepelor nord-pontice și sudului Moldovei.

Descoperiri apropiate, contemporane vestigiilor mai timpurii ale acestei culturii, aparținând tipurilor *Brânzeni* și *Žvanec*, s-au făcut în Basarabia, respectiv Ucraina (**Manzura, Sava, 1994, 105-106; Teleghin/sub red., 1985, 232-234**), în vreme ce mare parte din vestigiile Horodiștea au corespondențe în descoperirile ucrainene de tip *Kasperovcy* și cele de tip *Gordinești*, din Republica Moldova. Astfel de situri s-au identificat la *Kasperovcy/Bovșiv-Ternopol* și *Zveniačîn/Zastavna* (**Movša, 1985, 237-240**, respectiv **Dergačev, 1971, 100**).

Chiar dacă ceramica de tip *Horodiștea* a fost descoperită încă de la începutul secolului trecut la Cetatea de Scaun a Sucevei, la Cucuteni/Iași, sau ceva mai târziu la Rădășeni, doar după reluarea săpăturilor la Horodiștea/Botoșani, în anii 1969-1970 și inițierea celor de la Erbiceni/Iași de către M. Dinu s-a putut teoretiza ca atare această cultură (pentru alte informații sintetice vezi **Dumitroaia, 2000, 23-68**). La Horodiștea a existat o așezare fortificată cu șanț și val de pământ, aici descoperindu-se alături de unelte și arme din silex, piatră, lut, os sau aramă, și ceramică de tradiție Cucuteni B₂, în special în prima fază de locuire (Horodiștea I) și mai puțin în cea de-a doua. La rândul lor, săpăturile de la Erbiceni au dus la cunoașterea unei așezări apărută natural din trei laturi de pantele abrupte ale terenului. Locuințele cercetate pentru prima fază de locuire, s-au dovedit a fi purtătoare ale tradițiilor vechii populații cucuteniene, ca și multe din obiectele, armele și uneltele, din os, piatră și silex. În cea de-a doua fază, denotând o instabilitate mai mare de locuire, s-au construit adăposturi de tipul colibelor, se pare circulare sau ovale, ceea ce ne poate duce cu gândul la iurte de sorginte răsăriteană.

Din analiza resturilor de oase de la Horodiștea, cu privire la creșterea și consumarea animalelor, a rezultat doar o slabă preponderență a bovinelor (ca frecvență indivizi cca. 24%), urmate, după opinia noastră, deloc întâmplător

pentru o astfel de populație, nu de porcine (cca. 10 %), ci de ovi-caprine (21%) de o talie mai mare față de cele din culturile anterioare. Influența populațiilor de origine stepică se poate constata bine mai la sud, în special în nivelul superior de la Erbiceni/Iași (ovi-caprine cca 56%; bovine doar cca. 16%; porcine cca. 12%...). Totuși prezența semnificativă și a porcului denotă deja că această populație era sedentară (**Comșa, 1989, 83**).

După numărul de indivizi identificați (cerb, căprior, mistreț, bour, castor...) și vânătoarea a avut o pondere importantă în alimentație, alăturându-se aici și culesul de moluște și pescuit. Nu trebuie însă uitat faptul că populația, poate și prin tradițiile ocupaționale ale cucutenienilor, practica și agricultura.

Și populația culturii Foltești II reprezenta deja un etnic sedentarizat, după evenimentele perioadei de tranziție, caracter argumentat de prezența râșnițelor și a frecătoarelor din piatră, dar și de procentul scăzut de oase de animale (cca. 3-5%) din totalul inventarului așezărilor, dovezi că agricultura era baza subzistenței umane (**Florescu, 1965, 654**). Cele mai frecvente tipuri de vase sunt cele cu profil aproape drept, în formă de sac, cu buza ușor evazată, din pastă ceramică cenușie sau gălbuie, în amestec cu nisip. Ca decorare s-a folosit brâul în relief, simplu alveolar sau crestă, plasat sub buza vasului, pe corp sau în jurul torților. Așa cum s-a observat demult, datorită fondului local ceramica are o serie de elemente comune cu cea anterioară, dar și cu alte culturi învecinate din România, Glina III și Schneckenberg (**Ibidem, 654-655**). Dacă spre sfârșitul perioadei timpurii a epocii bronzului și începutul celei de mijloc, zona sudică și centrală a Moldovei dintre munți și Siret va fi inclusă ariei culturale Monteoru, populația Foltești II suferind noi metamorfoze etnice, în schimb, nordul Moldovei va fi ocupat mai târziu de purtătorii complexului cultural Costișa-Komariv-Belij Potik.

În ceea ce privește așezările, din cauza numeroaselor lacune informative și a numărului deosebit de redus al siturilor săpate - și acelea reduse cantitativ - nu se pot face multe aprecieri. În general, populația culturii H-E a locuit în diverse forme de relief, în special în zona de podiș (în primul rând în cel Central Moldovenesc) și mult mai puțin în Câmpia Jijiei, unde probabil clima mai secetoasă nu a încurajat economia lor puternic pastorală. Spre exemplificare, dacă în repertoriul arheologic al județului Botoșani se cunosc 29 de puncte cu astfel de descoperiri, în cel al județului Iași cifra este de 154! (**Păunescu, Șadurschi, Chirica, 1976, 29; Chirica, Tanasachi, 1985, 470**). Deci, după repartizarea teritorială a așezărilor acestei culturi, „epicentrul” descoperirilor este în perimetrul județului Iași, cu mai mult de jumătate din punctele arheologice din toată România. În teritoriile stepice (sudul Basarabiei și parte din sudul zonei dintre Carpați și Prut), ele lipsesc cu desăvârșire. Dacă

în Basarabia sunt deja cartate 40 de puncte ale culturii (30 așezări și 10 de caracter funerar), între munți și Prut se cunosc deja, după Larina, peste 250 de puncte cu materiale Horodiștea-Erbiceni. Pe harta realizată de O. Larina, doar câteva sunt plasate în județele Botoșani și Suceava, în realitate ele aici fiind mult mai multe. Cele mai nordice puncte sunt la Horodiștea și Cviklivci-Hmiel'nic`kij. În partea sudică a arealului culturii, de-o parte și de alta a Prutului, se grupează descoperirile funerare de aspect Foltești-Usatovo (Larina, 2003, 62, fig. 4, 67).

Așa cum au constatat și Șt. Cucuș și ulterior Gh. Dumitroaia, în faza actuală a cercetării se sesizează diferențieri evidente de locuire zonală, regiunea dintre Siret și Carpați, bine locuită în Cucuteni B, fiind acum mai puțin densă în situri, fenomen pus ipotetic pe pătrunderea în acest spațiu, dinspre nord, a populației culturii amforelor sferice (Dumitroaia, 2000, 28-29), aceasta din urmă mai bine reprezentată aici. Așa cum se va constata mai jos, adeseori amplasamentele așezărilor târzii cucuteniene au fost locuite și acum, dar nu pentru multă vreme, dovadă în acest sens fiind vestigiile reduse cantitativ, aparținând noii populații, caracterizată de altfel printr-un pronunțat caracter de mobilitate. În această ordine de idei, suntem convinși că viitoarele săpături arheologice în astfel de situri eneolitice vor consemna mult mai multe cazuri de suprapunere dintre cele două culturi. Uneori, probabil, noile comunități umane au folosit chiar și sistemul de fortificare, cu șanț și val, al vechilor așezări. Deocamdată însă, pentru cultura H-E, nu se cunoaște decât fortificarea cu șanț a așezării eponime amintite de pe Prut, care și prin acest argument constructiv, se poate deduce că reprezentase în zona nordică a Moldovei un centru de putere tribal.

Aspecte interesante sunt legate și de prezența purtătorilor acestei culturi în prejma slatinelor subcarpatice, o dovadă deja clar demonstrată arheologic în acest sens fiind descoperirile de la Lunca/Neamț (*Ibidem*, 41, pct. 96), ceea ce nu înseamnă că pe viitor nu se vor putea identifica și la alte slatini astfel de vestigii.

Așa cum s-a remarcat și problema locuințelor este destul de lacunară, cele mai multe date provenind din așezările eponime ale culturii, unde s-a constatat coexistența locuințelor cu platforme de lut, cu pari și pereți din crengi luate, de tradiție Cucuteni, cu cele de tipul colibelor, mai mult sau mai puțin robuste. Tot o moștenire eneolitică o reprezintă tipul de cuptor cu grătar între cele două camere componente, cu atestare la Erbiceni, dar și obiceiul ritual al depunerii de capete umane sau trupuri în locuințe, întâlnit la Horodiștea (locuința I, faza a doua a așezării), unde s-au descoperit pe/și sub

platforma podelei și în apropierea vetrei mai multe fragmente de cranii de copii sau adolescenți și alte câteva oase tot umane.

Din păcate, problema necropolelor este și mai lacunară. Pe întreg acest areal cultural acum câțiva ani în urmă se totalizaseră doar 18 morminte, în opt localități, din care cinci la Târpești/Neamț (*Ibidem*, 57-58, cu bibl.). Nu cunoaștem însă pe baza căror informații Gh. Dumitroaia a menționat eronat un astfel de mormânt și la Șcheia/Cetate (*Ibidem*, 47, pct. 152), deoarece autorii săpăturilor de aici - citați de altfel - nu menționează așa ceva (**Diaconu, Constantinescu, 1960, 13-20, 26-27, fig. 10/2, 4, 6**). În realitate, singurul mormânt din partea nordică a Moldovei este cel plan de la Suceava/Burdujeni, despre care, din fericire, s-au putut afla mai multe. Defunctul fusese înhumat în poziție chircită, pe partea stângă, cu capul spre vest și picioarele spre est. La stânga capului fusese depus ritual un vas, cu o formă bombată, având în compoziție cioburi pisate și granule de calcar, iar în apropierea oaselor bazinului, un bulgăre de ocră și un alt vas depus cu gura în jos, din pastă fină, cu nisip, de formă aproape sferică, cu două apucători diametral opuse și decor pictat sub forma unui fascicul de linii maronii frânte în mai multe locuri (pl. 9/11). Peste cadavru fusese presărat ocră din belșug (**Batariuc, 1983, 835-840**).

Legat de mormântul de la Burdujeni, ce se include celor 18 descoperiri de caracter funerar ale culturii Horodiștea-Gordinești, el se încadrează, după O. Larina, în așa numitul *grup Suceava*^{*}. Caracteristic pentru toate sunt poziția chircită a scheletului, pe partea dreaptă, în gropi mari, cu atestări ale cultului focului și lipsa de regulă a ocrului (**Larina, 2003, 57**).

Din păcate și orizontul H-E nu deține suficiente schelete umane de studiu. Dacă cel de la Brad/Neamț se apropie de tipul protonordic, cel de la Aldești/Bacău corespunde tipului protocuropoid, ușor gracilizat, poate sub o ușoară influență mediteranoidă (**Necrasov et alii, 1990, 197**).

Fără îndoială, ceramica este purtătoare a unor semnificații arheologice deosebite. În funcție de pasta ceramică ea a fost împărțită în trei categorii. Prima, de tip fin, de mai multe grupe, cu angobă albicioasă, sau portocalie, a fost pictată mai ales cu motive liniare geometrice, îndeosebi cu brun, cuprinde forme de o mare varietate, între acestea, circa 20% din totalul ceramicii fiind de factură cucuteniană: amfore, străchini, castroane, boluri, oale borcan și pahare. Astfel de materiale au apărut și la Sfântu Ilie/Șcheia sau Suceava/Burdujeni (**Batariuc, 1983, 835-837; Mareș, 1993, 498**). A doua, tot din

* Pentru o scurtă prezentare a istoriografiei, **Larina, 2003, 61-62**.

pastă fină, dar arsă spre cenușiu și angobată, deține ca procentaj în jur de 30%, având în compoziție granule de calcar și cioburi pisate. Unele dintre oalele acestei categorii sunt decorate prin incizii, înțepături, alveole, crestături, dar și prin impresiune cu șnurul, iar ca forme se remarcă o gamă variată de vase: amfore, boluri, castroane, străchini, oale borcan, cești și pahare. În sfârșit, ultima categorie, cea mai numeroasă, este considerată, prin factura pastei sale mai grosiere, drept ceramică uzuală, de bucătărie. Și ea are aceiași ingrediente în pastă, fiind arsă la diferite nuanțe de cenușiu. Decorarea vaselor, acolo unde există, este realizată modest, prin impresiuni alveolare pe buză sau brâie în relief, cu crestături. În general și aici se constată aceleași forme de vase.

Din lut se mai produceau greutăți pentru războiul de țesut orizontal, fusaiole pentru fusele de tors fibrele de lână sau vegetale, roți miniaturale de car (jucării sau cu rol religios) și bile, probabil pentru praștii.

Uneltele erau realizate în cea mai mare parte din silex, cele mai importante fiind topoarele, folosite și ca arme, și dălțile, cu suprafețele parțial netezite și partea spre tăiș șlefuită. Frecvent au fost realizate din silex de Nistru (pl. 9/12). În schimb, uneltele mărunte, lamelare, cu o tehnică de finisare oarecum diferită de cea a comunităților anterioare, s-au realizat din silex de Prut: răzuitoare, lame-străpungătoare, percutoare și vârfuri de săgeți. Rocile locale, de proveniență carpatică, au fost folosite la obținerea prin șlefuire a numeroase unelte: topoare-ciocan, topoare rectangulare, dălți, percutoare și râșnițe plate. În mod cert, numeroase topoare din silex descoperite întâmplător, izolat, în afara contextelor arheologice, în cuprinsul teritoriului est-carpatic și deci și bucovinean, au aparținut acestei culturi, o altă parte putând proveni din orizontul purtătorilor culturii *amforelor sferice* la care ne vom referi mai jos. În sfârșit, din oase se realizau împungătoare și spatule, iar din corn de cerb ciocane și mai ales plantatoare (săpăligi).

În stadiul actual al cercetării, de altfel destul de modest raportat la alte culturi, nu există dovezi sigure ale practicării metalurgiei aramei. Toporul plat descoperit la Horodiștea poate fi o moștenire de la purtătorii vechii culturi, de la care provin, așa cum s-a văzut, într-o serie întreagă de astfel de descoperiri (**Dumitrescu, 1945, 127, fig. 21**). Aici poate a concurat și lipsa în arealul culturii a zăcămintelor de cupru, cât și un anumit regres față de perioada anterioară a schimburilor pe zone mai mari geografice.

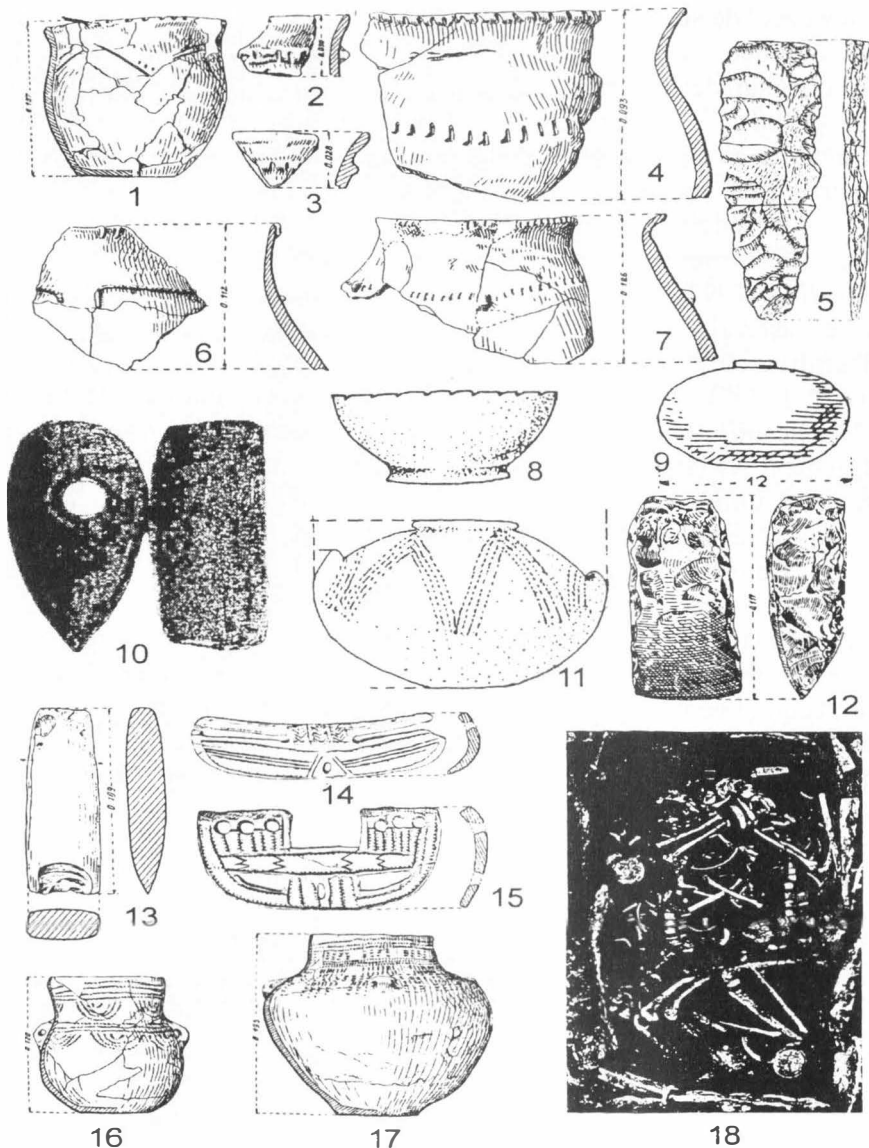
În privința vieții spirituale nu se cunosc multe. Fiind vorba despre o populație care se ocupa intens cu creșterea animalelor, este de presupus că ea avea un cult dezvoltat al fecundității. Cu toate acestea, frapează lipsa statuetelor zoomorfe. Este de presupus că mare parte din universul spiritual cucutenian a supraviețuit o vreme, până la dispariția specificului său. Cele

câteva zeci de statuete antropomorfe feminine, care se detașează totuși din mai multe puncte de vedere de modelele „clasice” cucuteniene, păstrate însă în diverse stadii de distrugere, sunt insuficiente pentru alte considerații. În schimb, la Horodiștea au fost descoperite măsuțe miniaturale, considerate de cult, cunoscute și anterior în plastica cucuteniană. Firește, așa cum s-a văzut, descoperirile funerare aduc și ele unele elemente ale spiritualității purtătorilor acestei culturi.

În județul Suceava această cultură a mai fost atestată la Mihoveni, unde săpăturile arheologice au pus în evidență ceramică tipică (**Andronic, Batariuc, 1993, 12**). Tot cu ocazia săpăturilor ea a mai fost identificată în foste așezări eneolitice precum la Drăgușeni (așezare Cucuteni B) (**Dumitrescu, 1945, 129**), la Rădășeni (Cucuteni B) (**Ciurea, 1933, 47, pl. 1/1, 2/4, 6-7**), la Preutești/Cetate (Cucuteni B) (**Ursulescu, Manea, 1981, 173**), Ițcani/*Ferma 2-Suceava* (**Niculică, Ignătescu, 2003, 84**), sau la Șcheia (Cucuteni A) (**Diaconu, Constantinescu, 1960, 25-27, fig. 10/2, 4, 6; 11/1**). În acest ultim punct s-au identificat trei locuințe și o groapă cu material ceramic Cucuteni A și Gorodsk-Usatovo și un topor din silex de Nistru (pl. 9/12).

Datorită intenselor cercetări arheologice în urma săpăturilor sistematice efectuate de-a lungul timpului pe raza municipiului Suceava, ceramică Horodiștea a fost descoperită în numeroase puncte, demonstrând aici un nivel de locuire deosebit de intens și în această perioadă: pe platoul Cetății de Scaun și pe *Câmpul Șanțurilor* din apropiere, la *Șipot* (pl. 9/8), la *Drumul Național* (mai jos de Curtea Domnească) și la Biserica Sf. Gheorghe din apropiere (**Andronic, Batariuc, 1993, passim**, cu bibl.). La Cetatea de Scaun, K. A. Romstorfer descoperise în anul 1903 ca piese distincte, ulterior pierdute, două vase cu gura foarte îngustă, posibil opaițe, tipice acestei culturi. Vasele miniaturale, poate chiar pictate, cu lățimi de 9, respectiv 12 cm, de formă sferoidală aplatizată, aveau gura doar de 1.5 cm, suficient pentru fixarea fitilului (pl. 9/9) - **Romstorfer, 1913, 82; Batariuc, 1983, 838**.

Un nivel de locuire târzie Horodiștea II (Gorodsk târziu) s-a identificat suprapunând mormintele culturii amforelor sferice de la Dolheștii Mari (**Dinu, 1961 b, 47**) (pl. 9/1-4, 6-7). Alte puncte cu ceramică există la Grămești (**Andronic, 1988, 79**), Siret (cu descoperire inedită Fl. Hău, ulterioară publicării articolului următor citat, de resturi de funduri de boluri, crestete perimetral, piese ulterior pierdute, cu analogie la *Șipot*), Mănăstioara/Siret (inclusiv topor masiv din granit – pl. 9/10 și un altul din silex închis la culoare), Pădureni/Siret (**Ursulescu, Andronic, Hău, 1988, 86, 90, 92, respectiv 92**), sau la Preutești-Dealul Ranca (**Ursulescu, Manea, 1981, 173**). Din situl de la Părhăuți/Todirești, dealul Muncel, provine ca piesă mai deosebită un pumnal din silex de Prut (pl. 9/5).

Pl. 9: 1-4, 6-7 ceramică Horodiștea-Foltești de la Dolheștii Mari ; șpumnal din silex de la Părhăuți/Todirești; 10, topor de la Mănăstioara-Siret; 8, castron de la Suceava-Șipot; 11, vas din mormântul de la Burdujeni; 9, opaț, Suceava-platoul Cetății de Scaun; 12, topor din silex, Cetatea Șcheia; 13-17, piese ale culturii amforelor sferice de la Dolheștii Mari; 18, mormântul nr. 2, Dolheștii Mari. După Dinu (1-4, 6-7, 13-18), Andronic (5), Batariuc (8, 11), Ursulescu, Andronic, Hău (10) și Diaconu, Constantinescu (12). Scări diferite.

Merită, de asemenea, remenționată localitatea Sfântu Ilie/Șcheia, de lângă Suceava, unde într-o bogată stațiune cu numeroase succesiuni culturale, a fost identificată o groapă cu material ceramic caracteristic, care deranjează parțial o locuință Cucuteni A₃. În lipsă de alte elemente, ne exprimăm aici rezerve asupra apartenenței acesteia la o presupusă locuință adâncită. Tot în această localitate este posibil să se fi descoperit ceramică Horodiștea în locul numit *Sesia Popii* (Mareș, 1993, 492-501).

Deocamdată în regiunea Cernăuți această cultură nu este atestată, următoarea cultură arheologică aici fiind cea cu ceramică decorată cu șnurul, la care ne vom referi ulterior. Cele mai târzii așezări Tripolie C, precum cea de la Zveniačîn/Zastavna sau Repužinci/Zastavna, au putut fi contemporane cu începuturile culturii Horodiștea-Foltești de la noi.

În sfârșit, discuții s-au purtat și în legătură cu datarea acestei culturi, a cărei existență a durat după unele opinii circa 350 de ani, în intervalul cronologic 2.700-2.350 b.c., 3.500-3.150 CAL B.C. (Mantu, 1998, 130-133; Dumitroaia, 2000, 68). Analizele pe bază de carbon radioactiv a trei eșantioane din așezarea de la Horodiștea au dus la următoarele date: primul 3.331-3.101 (1 sigma) și 3.340-3.046 (2 sigma); al doilea 3.035-2.924 (1 sigma) și 3.091-2.920 (2 sigma); al treilea 2.908-2.783 (1 sigma) și 2.916-2.703 (2 sigma), toate CAL B.C. (László, 1997, tabel anex; Niculică, 2007, 26).

În cadrul acestei perioade de existență la răsărit de Carpați a culturii Horodiștea-Erbiceni, are loc aici și penetrarea unei noi populații și culturi (Cucoș, 1982, 256-257), la care ne vom referi în continuare.

*

Cultura amforelor sferice (CAS), căci despre ea este vorba, a mai fost numită cultura mormintelor în cutie de piatră sau megalitilor în Germania.* Originile sale sunt încă discutate, fie nord-europene, fie provenind din cultura mai veche a *Bugului nordic* - Dinu, 1961 b, 44). Un lucru este însă cert, anume faptul că populația cu ceramică decorată cu șnurul din regiunile de stepă și silvostepă ucrainene a influențat mult cultura amforelor sferice din Podolia și Volânia, după ce aceasta, în cea de-a doua sa fază de evoluție, s-a extins dinspre părțile germano – vest-poloneze spre răsărit. Un argument în acest sens, în zona noastră de studiu, este vasul pus la capul scheletului de animal de la Dolheștii Mari, care a avut ca ingredient silex pisat (*Ibidem*, 49), caz inedit pentru această cultură, care însă poate proveni din cadrul culturii cu ceramică decorată cu șnurul, bine reprezentată în spațiul de la nord de

* Pentru multe alte informații și bibliografie vezi Cucoș, 1982, 256-258; Dumitroaia, 2000, 68- 81.

Bucovina istorică. Acest obicei tehnologic, așa cum se știe, va deveni uzual mai târziu, în cadrul ceramicii culturilor Costișa și Noua.

Populația sa având o cultură materială relativ omogenă, caracterizată prin înmormântări în cutii de piatră și ceramică decorată specific, inclusiv cu șnurul, a lăsat vestigii pe un areal geografic întins, din estul Germaniei, Cehia și sudul Poloniei, trecând prin Volânia și Podolia, până în jumătatea nordică a Moldovei (până în zona Piatra-Neamț și Coasta Iașilor), unde a ajuns să conviețuiască o vreme cu ultimii purtători ai culturii Cucuteni. În schimb, în Basarabia astfel de vestigii de arhitectură funerară nu apar, ci doar unele influențe, constând din importuri de vase globulare și topoare de silex în cadrul populației de origine răsăriteană Jamnaja,^{*} care uneori le-a depus în mormintele ei tumulare. Ținând cont de respectiva vecinătate geografică, cercetătorii au pus în evidență asemănările deosebite dintre descoperirile din ultimele trei regiuni amintite mai sus, în care s-a manifestat arheologic un pronunțat caracter unitar, conferit probabil și de faptul că la data pătrunderii acestei populații acolo, inclusiv în Bucovina și la sud de ea cultura respectivă era deja în etapa maturității sale. Deci descoperirile de morminte în cutii de piatră din Podișul Sucevei se pot încadra în faza a II-a a culturii (**Cucoș, 1979, 145**). Pornindu-se de la observația lui M. Dinu de la Dolheștii Mari, că mormintele acestei populații fuseseră suprapuse de un nivel de locuire târziu de tip *Gorodsk* (Horodiștea II-Erbiceni II), se poate susține sincronismul dintre faza de pătrundere a culturii amforelor sferice în nordul Moldovei și faza *Gorodsk* I, respectiv Horodiștea I-Erbiceni I, perioadă în care în sudul Moldovei apăruse cultura Foltești-Cernavodă II.

În lipsa datărilor cu ¹⁴C pentru mormintele sale, ținându-se cont de unele datări conexe, inclusiv din Polonia, se poate aprecia durata acestei culturi la circa 350 de ani. între cca. 2.700/2.600 - 2.300/2.200 b.c., cca. 3.600/3.500 – 3.200/3.100 B.C. (**Dumitroaia, 2000, 80-81**).

După cum se va constata mai jos, purtătorii acestei culturi vor fi consecvenți nu numai în privința obiceiurilor funerare, dar și în cea a preferinței mediului de viață, alegând zona de podiș, asemănătoare cu cele din Podișul volâno-podolian. Descoperiri de referință s-au făcut încă din secolul al XIX-lea în zona L'viv, Ternopol, dar și mai departe spre est în regiunea Jitomir. Datorită și mărimii arealului geografic, spre sfârșitul secolului trecut arheologul I. K. Svešnikov repertoriase pentru teritoriul

^{*} Ca informație suplimentară, pentru spațiul basarabean, V. Dergačev a introdus conceptul de „grup Jamnaja nistriean”, datat cu aproximație în perioada 3.000-2.700 î. Chr.

ucrainean 116 puncte cu vestigii ale acestei populații (**Svešnikov, 1983, 181** și urm.). Datorită caracterului pastoral al populației și deci nomad/seminomad al modului său de viață, aceasta obișnuia rar să-și ridice locuințe din cantități mari de lut și lemn, care ar fi putut lăsa urme arheologice mai consistente. De aceea, până în prezent, în Moldova nu s-au descoperit așezări exclusive ei. Chiar și în Ucraina situația este semnificativă, fiind cunoscute doar șapte situri. Dacă în partea vestică a culturii se întâlnesc totuși locuințe de suprafață, cu structură din lemn și vetre, în partea orientală populația, caracterizată printr-o mobilitate probabil și mai mare, se adăpostea în colibe mai mult sezoniere. Din analiza mormintelor și a inventarului lor, rezultă existența unei reale diferențieri sociale, cât și cea a familiei, ca unitate socio-economică.

Limita sudică a grupării de morminte cu cistă se plasează în depresiunea subcarpatică a Tazlăului. Cartarea făcută de St. Cucuș a dus la identificarea a trei grupe de morminte: în nord-vestul Moldovei, între cursurile inferioare ale Moldovei și Bistriței și dincolo de Siret, în zona izvoarelor Bârladului. Considerăm că plasarea acestor grupări, oarecum excentric față de partea de centru a Podișului Moldovei, unde viețuiau purtătorii culturii Horodiștea-Erbiceni, nu a fost întâmplătoare, comunitățile reprezentând cele trei grupări stabilindu-se la răsărit de Carpați posibil în mai multe etape și aparținând unor valuri de populație distincte, cu plecări din zone inițiale diferite. În acest sens ar pleda și observația lui Șt. Cucuș că inventarul descoperit prezintă analogii atât în Polonia, cât și în Saxonia (**Cucuș, 1982, 255-256**).

Descoperirile de morminte aparținând CAS, majoritatea plasate în zona dintre Siret și Carpați, au oferit o serie de constatări importante. Cele de la Dolhești Mari și Preutești demonstrează existența unor elemente protoeuropoide, altele corespunzând tipului mediteranoid (**Necrasov et alii, 1990, 198-199**). Oricum, analiza comparativă cu descoperiri similare din restul arealului cultural respectiv, din Podolia, Volânia și spre vest spre Silezia, ridică pentru Moldova întrebarea de ce purtătorii culturii sunt brahicefalizați, de vreme ce seriile analizate în restul spațiului amintit din Europa centrală nu posedă acest aspect (**Ibidem, 200**).

Cultura materială a acestor migratori nu este încă foarte bine cunoscută, din cauza rarității descoperirilor de acest fel. Exceptând vestigiile de natură funerară, urme sporadice ale prezenței acestor comunități, s-au identificat la Suceava, pe platoul Cetății de Scaun (**Popovici, 1977, 72, nota 17**), Șcheia/Siliște (informații M. Ignat), Liteni/Moara (**Dumitroaia, 2000, 73**), sau Siret-Dealul Horodiștea, toate constând în unele fragmente ceramice care s-ar putea atribui acestei culturi (**Ursulescu, Andronic, Hău, 1988, 88-89**).

Din păcate până în prezent în arealul nord-bucovinean nu s-au făcut nici un fel de descoperiri aparținând CAS. Deoarece acest spațiu geografic se interpune între Podolia și Moldova, unde cultura este deja atestată, considerăm că absența acestora se datorează deocamdată în mod normal nu numai hazardului, dar și faptului că în regiunea Cernăuți nu s-a ocupat nimeni de identificarea și studierea unor astfel de vestigii. În schimb, în Podolia s-au cercetat unele morminte ale culturii amforelor sferice la Uvisla, Hartonivci, Glubičok și Dovge (reg. Ternopol), sau Keptinci (reg. Hmiel'nic`kij), unde tipul predominant de înmormântare este înhumarea cu inventar funerar constând în principal din vase și topoare din piatră. La Dovge se remarcă poziția șezând (!) a defunctului și perechea de cataramă (?) din os, în formă de potcoavă, cu analogii în Polonia sau la Dolheștii Mari (**Svešnikov, 1971, 241, 245-246**). De o importanță aparte sunt și mărgelele globulare din chihlimbar de la Kočjubinci/Colomija și cele cilindrice de la Dovge și Skolobova, cu analogii din Polonia, de unde probabil și provin, acolo unde analiza pe bază de ^{14}C a dus la intervalul cronologic 2.725 ± 110 (**Ibidem, 248**).

Inventarul mormintelor constă din vase (oale globulare, de unde și numele culturii, cești și pahare), piese din silex (topoare masive, lame, dălți și răzuitoare) și mult mai rar obiecte din os (podoabe și cataramă).

Ceramica are preponderent în pasta sa nisip, și mai rar pietricele. Arderea vaselor s-a făcut în mediu neoxidant, adeseori incomplet, la nuanțe diverse, de la gălbui-pal la cenușiu. Forma cea mai frecventă este cea relativ globulară, sau mai rar ușor tronconică, cu gât înalt, adesea aproape cilindric și buza relativ verticală. Decorul, destul de stereotip, se desfășoară pe gâtul masiv și umerii vasului, acolo unde s-au realizat două sau patru tortițe, perforate, uneori și cu rol decorativ. Motivul decorativ al benzilor orizontale create de succesiunea de liniuțe incizate paralele și în poziție verticală, sau de linii în zig-zag, ca și cel imitând șnurul sau „în solzi de pește” sunt comune și grupului acestei culturi din Volânia și Podolia, unele fiind tipice și culturii Komariv de mai târziu.

Spre deosebire de mormintele în cutii de piatră, cele în gropi simple sau doar pe lespezi de piatră au inventar mai sărac. Dovadă a provenienței nordice a purtătorilor acestei culturi este și frecvența mare a topoarelor (trapezoidale, cu ceafa plană și tăișul convex) și dălțițelor, bine șlefuite, realizate din silex alburii-vinețiu, caracteristic depozitelor de pe Nistrul de Mijloc, cunoscute și în Podolia și Volânia. În același timp, se poate observa și faptul că cele mai multe topoare din silex cu ceafa groasă, considerate tipice acestei culturi, provin tot din zona deluroasă a Moldovei.

Deși nu s-au păstrat informații complete și nici piesele arheologice ca atare, trebuie să mai amintim aici câteva descoperiri foarte vechi. Prima semnalare din România a acestei culturi s-a consemnat în anul 1890, la 18 ani de la descoperirea a două morminte în cutii de piatră la Grănicești/Dealul lăncului, (loc necunoscut), prin referințele arheologului amator Josef von Gutter (**Gutter, 1890, LXXXV; Ignat, 1969, 94**). Totuși, din cauza faptului că și în perioada de mijloc a epocii bronzului (cultura Komariv) s-au practicat inhumări în construcții clădite din lespezi de piatră, dar și din cauza lipsei de mai multe informații definitorii, este posibil ca aceste vechi descoperiri să nu aparțină culturii amforelor sferice, ci poate culturii Komariv de mai târziu, care avea și ea astfel de practici funerare. După o lungă perioadă de timp, regretatul arheolog și profesor universitar I. Nestor a reluat problema descoperirilor de la Grănicești și Horodnicul de Jos (**Nestor, 1933, 70, nota 267; Dinu, 1961 b, 45**).

Primele descoperiri cu inventar mai concludent s-au făcut la răsărit de Carpații Orientali la Piatra Neamț: o cutie din lespezi de piatră lungă de peste doi metri care adăpostea trei schelete umane, două întinse pe spate și unul chiruit la picioarele celorlalte. Inventarul depus aici a fost deosebit, constând în topoare din silex, o râșniță din piatră fragmentară și mai multe vase globulare, decorate tipic (**Matasă, 1959, 723-732**).

Date importante s-au obținut și la Dolheștii Mari, unde s-au cercetat patru morminte, dintre care două în cutii de piatră (pl. 9/18), unul pe un strat de lespezi (M 3) și M 4 într-o groapă simplă. Alături de M 3 se găsea un schelet de animal, probabil bovidu, depus ritual, concluzie datorată prezenței aici a unui vas globular decorat cu șnurul. Astfel de ofrande de animale domestice, sau părți din ele, s-au mai întâlnit în sudul Poloniei sau în Podolia. Mormintele fuseseră orientate E-V și cele dotate cu cutii din piatră conțineau mai multe schelete, care aveau oasele picioarelor îndoite într-o parte, ca și brațele din cot. Dacă orientarea mormintelor era cum s-a văzut aceeași, în schimb, credem că din cauza spațiului redus, defuncții au fost puși cu capul în diverse direcții. În M 1 două schelete aveau capul la est și alte două la vest. Și la Dolheștii Mari inventarul depus este caracteristic culturii: vase, topoare (pl. 9/13, 16-17), dălțițe și o lamă din silex, cataramă de cingătoare, aplice și o brățară, toate din os. Deosebite, din punct de vedere artistic sunt piesele din os (pl. 9/14-15), realizate într-o manieră care, după opinia noastră, amintește bine de modul de decorare a ceramicii acestor indivizi, datorită folosirii șirurilor de segmente de linii curbe (motivul „în solzi de pește”), a spațiilor dintre linii umplute cu șiruri de împunsături succesive și a dispunerii de liniuțe îmbrinate în unghi ascuțit. Deși mormântul nr. 2 a fost cercetat metodic, nu s-au

descoperit nituri, nici spinul metalic care ar fi trebuit să deservească aceste cataramе și nici măcar pete de oxizi metalici pe ele. În această ordine de idei ținem să mai facem o precizare: cele două piese din os mai mici, decorate asemănător, considerate generic a fi fost drept aplice, au putut fi după opinia noastră capete de curea, cele două perechi de astfel de obiecte corespunzând celor doi inhumați (pl. 9/14). Cataramе asemănătoare ne semnaleză M. Dinu că s-au descoperit în Polonia, într-un mormânt cu cutie din lespezi de piatră de la Kossewo-Plonsk, dar mai ales în Podolia în zona localităților Uvisla și Černokonec (Dinu, 1961 b, 53).

Alte descoperiri de referință s-au mai făcut la Suceava, în zona spitalului județean (1963 și 1967), constând din două morminte, aflate la circa 30 m unul de altul, placate cu piatră, din care primul distrus aproape total de către neaveniți. Ambele complexe arheologice aveau orientare est-vest și ca inventar vase tipice acestei populații pastorale. Mormântul nr. 2 a fost distrus într-un grad mai redus de către descoperitori, aici recuperându-se un topor din silex. Din păcate oasele umane nu au mai putut fi oferite cercetării de specialitate (Foit, 1973, 217-232).

Și în nordul județului Botoșani s-au mai făcut descoperiri de morminte în astfel de cutii de piatră, la Stâncești (Matasă, 1959, 733), iar la Basarabi/Preutești-Suceava un altul, cu orientare est-vest, având scheletul unui adult în poziție chircită, pe partea dreaptă. Din analiza antropologică a oaselor a rezultat originea sa nordică, cu influențe alpine și vârsta de circa 35-40 de ani. Aici s-au mai descoperit un vas globular cu decor incizat, un altul în stare fragmentară, un topor și o așchie din silex (Spinei, Nistor, 1968, 621-627; Necrasov et alii, 1990, 199).

Prin urmare, mormintele din partea de nord a Moldovei au fost amenajate în gropi căptușite cu lespezi de piatră, inclusiv cu capac, fără să aibă deasupra movile de pământ sau alte semne din piatră. Populația întregului complex cultural, din Germania și până în Ucraina în mod cert nu a fost omogenă etnic, ceea ce a făcut să existe și diferențieri notabile în privința ritualurilor funerare, unele diferențieri existând și în regiunea estică de propagare a sa, respectiv în partea nordică a Moldovei, inclusiv Bucovina. În cadrul acestora ne referim în primul rând la orientările diferite ale morților, est-vest, sau nord-sud. Observăm aici faptul că mormintele din nord-vestul Moldovei (județul Suceava), anume de la Suceava, Dolheștii Mari și Basarabi au avut toate aceeași preferință de orientare nord-sud, ceea ce ar putea fi explicabil prin vehicularea în această zonă a anumitor grupe de comunități sosite compact dintr-o regiune nordică, omogenă din punct de vedere al acestor obiceiuri funerare. Firește, deceniile viitoare vor putea sau nu confirma

supoziția noastră. De asemenea, până acum în România nu a fost atestată preferința depunerii de ocră, deosebit de rară de altfel în arealul volâno-podolian, în schimb cel al depunerii rituale de animale, din același areal, a apărut singular, la Dolheștii Mari.

În sfârșit, trebuie să ne referim aici și la o descoperire cu totul deosebită și unică până acum, reprezentată de cimitirul de incinerare din Parcul Cetății de la Suceava, investigat de N. Ursulescu, care ar fi aparținut unei comunități purtătoare a culturii Horodiștea-Gorodsk, dar care a preluat, prin conviețuiri interetnice, și ceramică tipică CAS (**Ursulescu, 1988, 72-73; Idem, 1994, 196-197**). Important este și faptul că aici comunitatea mixtă de populație Gorodsk și a amforelor sferice a adoptat incinerarea, rit apărut și la comunitățile post-tripoliene Kasperovcy sau Koșilovci din zona Nistrului Superior și de Mijloc, ca și la unele triburi ale CAS din Polonia. Obiceiul incinerării se va impune cu timpul în lumea proto-tracă și va deveni ulterior caracteristic pentru traci și apoi geto-daci (**Idem, 1997, 451**).

Soarta ulterioară a populației CAS, legată mai mult sau mai puțin de pământ și de agricultură, nu ne este cunoscută. Dar deoarece nu se cunosc urme ale sale în zone mai sudice față de cele la care ne-am referit, este de presupus că ea a intrat în procesul de formare a noilor populații care vor viețui la răsărit de Carpați.

*

Epoca bronzului nu are un început cronologic sigur, existând în continuare diverse opinii în acest sens. După Al. Vulpe, perioada mijlocie a sa ar începe în jurul anilor 2.300-2.200 (**Vulpe, 2001, 223**). Mai mult, nici sfârșitul acestei importante epoci nu este unanim acceptat din punct de vedere cronologic, unii incluzând în ea și fazele A și B ale Hallstattului - 800/750).*

Contactele și întrepătrunderile dintre populații au dus în cele din urmă, prin asimilări succesive la definitivarea procesului de indo-europenizare a populației de la nordul Dunării de Jos, cât și de definitivare a procesului complex de apariție, în cele din urmă, a triburilor prototracice (**Petrescu-Dîmbovița, 1980, 63-67**).** O dată cu epoca bronzului se constată o nouă etapă de dezvoltare socio-economică a triburilor locale, adesea reunite sub forma unor puternice uniuni. Deși zonal se constată unele diferențieri în

* După unii arheologi fazele A și B ar aparține bronzului târziu (B D), prin dezvoltarea fără precedent până atunci a metalurgiei bronzului, spre exemplificare circa 90% din descoperirile intra-carpătice datând din aceste faze.

** Pentru sisteme diferite cronologice, vezi și **Dumitroaia, 2000, 101**.

cultura materială, în general evoluția istorică a făcut pași importanți pe linia unei unificări etno-culturale a tracilor nord-dunăreni, la scară mai mare ca în etapele preistorice precedente. Din analiza vestigiilor arheologice s-a putut constata că la începutul primei epoci a fierului, se vor contura la nordul Dunării de Jos, două spații culturale: unul în vestul și nordul Daciei (cu ceramică lustruită și decorată cu caneluri) și celălalt, meridional, cu ceramică incizată și imprimată (**Morintz, 1978**). Însăși cultura Basarabi, constituită în secolul al VIII-lea î. Chr. în sud-estul spațiului carpato-ponto-danubian, va conserva și refolosi multe elemente ale epocii bronzului nord-tracic (**Vulpe, 1986, 49-89**).

Perioada de început a epocii bronzului în nordul Moldovei a rămas mult timp o zonă albă pe harta istorică a acestor meleaguri. De-a lungul timpului s-au făcut rare descoperiri de ceramică comparată analitic chiar de la început cu cea tipică ultimului nivel cronologic *Gorodsk-Usatovo* din Ucraina. În ultimele decenii însă numărul siturilor din perioada Bronzului Timpuriu a crescut considerabil (vezi pentru sistematizare și bibl.. **Niculică, 2007, 14-24**).

O descoperire mai recentă, care se poate include în partea timpurie a epocii bronzului, este mormântul de la Suceava-Dealul Zamca (în mare parte distrus, inhumat, în poziție chircită pe partea dreaptă, cu orientarea scheletului NNV-SSE, cu un topor-ciocan cu ceafă cilindrică din granodiorit - **Mareș, 1996, 323-324**).

Nu trebuie uitate nici descoperiri izolate precum cele de topoare de piatră databile în perioada timpurie a epocii bronzului, forme mai puțin elaborate, precum cele de la Udești, Plăvălari/Udești, Berești/Hânțești, Siminicea, Moara Carp/Moara, Rădășeni, Arbore (**Niculică, 2003, 71**), Iaslovăț, Călugăreni/Adâncata, la care mai amintim cu datare ipotetică localitățile Corni/Liteni (ciocan dublu din piatră – pl. 10/10) și Șerbănești/Zvorâștea, ciocan dublu (pl.10/2). În schimb piesa de la Rotunda/Liteni (topor din cupru nativ de tip *Baniabic*) este tipică Bronzului Timpuriu din România (pl. 10/5) - **Ignat, 1981, 133-134; Niculică, Cojocar, 2003, 141-143; Niculică, 2007, 24**.

În aceste localități este posibil ca pe viitor să poată fi identificate și siturile cărora le-au aparținut de drept aceste descoperiri izolate.

În privința vestigiilor cunoscute în regiunea Cernăuți, se poate aminti existența unor materiale ceramice, inventariate în colecțiile muzeului din orașul cu același nume, dar cu loc (locuri) de descoperire necunoscut (**Niculică, 2007, 23**). Deoarece populația culturii cu ceramică șnurată a locuit pe un teritoriu destul de vast, începând cu zona cursului mijlociu spre superior al Pripetului, important afluent de dreapta a Niprului (cca. 500 km nord de

Cernăuți), putem considera că regiunea Cernăuți a fost doar vizată expediționar de către această populație, unde există foarte puține vestigii legate de ea. La Kiselev/Kicman¹, în anul 1963, a fost săpat un mormânt căptușit cu lespezi de piatră, având un vas cu torți ornamentat cu șnurul (Svešnikov, 1974, 11), iar la Roșa, localitate suburbană din Cernăuți, unul dublu, bărbat și femeie, plasat sub un tumul, având ca inventar un topor din piatră și mai multe fragmente ceramice tot decorate cu șnurul (Timoščuk, 1970, 15).

Fig. 5 – Piesa din piatră șlefuită de la Oprișeni

La acestea se mai pot adăuga câteva zeci de topoare din piatră, descoperite izolat de-a lungul timpului în regiune.^{*} O piesă de tip rar, care s-ar putea data în perioada timpurie, eventual începutul celei mijlocii, posibil de proveniență răsăriteană, este măciuca din rocă dură, perfect șlefuită, de formă relativ sferică, descoperită la Oprișeni/Hliboka și păstrată în muzeul din localitate – fig. 5

Totuși, față de densitatea deosebit de mare a siturilor Noua, de mai târziu, chiar optimiștii trebuie să recunoască că viitoarele cercetări nu vor putea aduce un număr atât de important de așezări pentru prima parte a epocii bronzului. Fenomenul acestei diferențe de intensitate de habitat a fost mai demult constatat pe arealuri geografice întinse (Morintz, 1978, 86-100), cauza acestuia putând fi pătrunderea unui val de populație răsăriteană, inițial destul de distrugător, ce folosea ca rit funerar în mormântările cu sau fără ocră în tumuli. După modesta noastră opinie la un astfel de presupus fenomen demografic de amploare ar fi trebuit să existe însă mult mai multe descoperiri ale noilor veniți răsăriteni. Ori în nordul Moldovei, pot fi semnalate doar câteva astfel de vechi descoperiri – Salcea, sau Broșteni/Drăgușeni (tumul cu schelete și unelte de piatră șlefuite) (Ignat, 1981, 142). Mai mult, în întreaga regiune Cernăuți nu se cunosc morminte ale culturii Jamnaja și poate nici nu se vor găsi vreodată, ținând cont de distanța mai mare față de arealul sudic geografic de unde veneau acești alogeni, dar și de mediul geografic de aici. Cu mulți ani în urmă B. Timoščuk atribuia acesteia cu totul ipotetic câteva morminte, fără nici un fel de inventar, săpate în doi tumuli la Stavčani (rom. Stăuceni)/Hotin (Timoščuk, 1974, 67-68). La Broșteni în anul 1920 a fost descoperit, într-o movilă, un schelet chirchic, culcat pe partea stângă, cu capul spre nord, cu vas ceramic deșus la cap și o

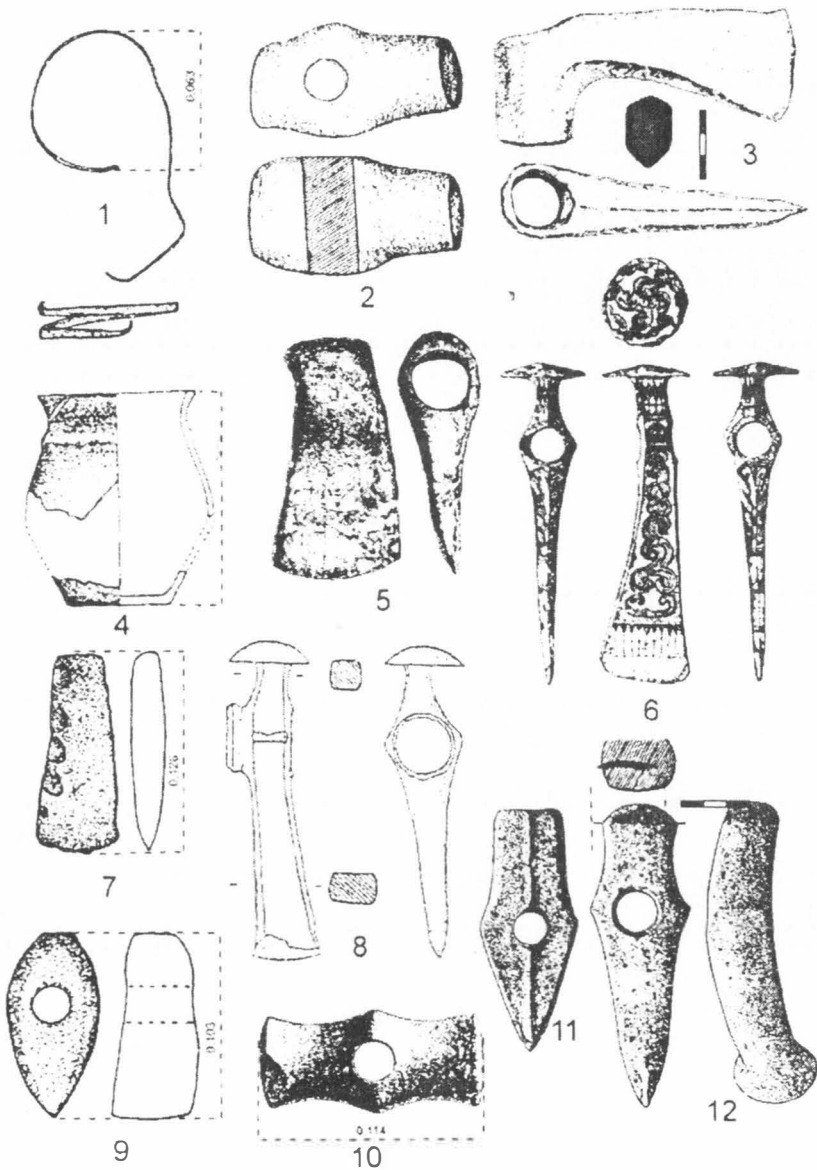
^{*} Informație de la colegul Mykola Il'kiv, universitatea de stat din Cernăuți.

verigă, poate inel de tâmplă, din argint, depus pe un pavaj din lespezi de rocă locală (**Petrescu-Dîmbovița, 1950, 117-118**). După caracteristicile funerare și de inventar este vorba despre o etapă târzie Jamnaja. Dacă avem însă în vedere că în estul Munteniei și Dobrogea s-a constatat lipsa așezărilor din perioada de început a epocii bronzului, zone propice de altfel economiei migratorilor, putem considera prezența acestora în Podișul Sucevei mai mult ocazională și fără așezări stabile, detectabile arheologic ușor. În schimb, în această zonă, în perioada timpurie și mijlocie a epocii bronzului se poate accepta o prezență a unui curent nordic din spațiul de geneză a culturii Komariv, cât și din Transilvania. Este posibil deci ca în părțile nordice ale Moldovei așezările culturii Horodiștea-Erbiceni să fi persistat mai mult, intrând ulterior în contact cu populația triburilor Komariv - Costișa - Bilij-Potik.

Alte morminte Jamnaja, cu depunere de ocră, s-au mai cercetat în județul Iași (în special la Erbiceni), dar și în nordul Moldovei la Hănești, Iacobeni, Prăjeni și Cotârgaci, toate în județul Botoșani (**Dumitroaia, 2000, 103**, cu bibl.), fără ca ele deocamdată să lămurească mai bine numeroasele probleme legate de această perioadă. Complexitatea problematicii - cât și numeroasele lacune - legate de prezența triburilor răsăritene cu sau fără ocră și cu primele înmormântări în tumuli, pătrunse în Moldova într-o etapă post Horodiștea-Foltești, a fost abordată relativ recent de Fl. Burtănescu. Din analiza sa pentru necropolele din nord-estul provinciei de la Corlăteni /Botoșani și Holboca/Iași, unele înmormântări, cu analogii apropiate în Ucraina și Basarabia, au fost atribuite ipotetic unui orizont cultural intermediar între cultura amintită și primele infiltrații de populație Jamnaja (**1996, 87-115**).

În sfârșit, în urma studierii unor serii de înmormântări tumulare cu ocră din situri din județele Iași, Galați și Buzău, aparținând migratorilor sosiți din stepete nord-pontice ale culturii *Jamnaja*, a reieșit prezența a doua tipuri robuste, fundamentale, protoeuropoid, rar gracilizat și protonordoid. În cadrul eșantionului de schelete feminine s-au identificat izolat și tipurile mediteranoid și dinaroid, probabil ca rezultat al unor amestecuri cu populația locală (**Necrasov et alii, 1990, 200**).

Din analiza globală a datelor din Podișul Sucevei și compararea lor cu cele din alte situri importante sincronice, arheologul sucevean B. Niculică propune în recentul său studiu sintetic din 2007 acceptarea în zonă a unui nou concept de orizont arheologic timpuriu de tip *Dolheștii Mari-Târpești-Izvoare III* (oricum posterior grupului cultural *Suceava*), atestat material prin publicare, recent, și la Bosanci/*La Pod la Rediu* (**Niculică, Batariuc, 2007, 39-59**). Desigur viitoarele cercetări își vor spune cuvântul.

Pl. 10: Piese provenind din necropola de la Cajvana (1, 4, 7, 9), ciocane de la Șerbănești și Corni (2, 10), topoarele de la Solca (3), Rotunda (5), Cajvana (6, 8), Călugăreni (11) și Soloneț (12). După Ignat (1, 4, 6-11), Andronic (2, 3, 12) și Niculică, Cojocaru (5). Scări diferite.

Cultura Costișa (Komariv). În intervalul (cca.) 1.800-1.500 î. Chr., inclus **perioadei mijlocii a epocii bronzului**, în jumătatea nordică a Moldovei evoluează cultura Costișa, care a beneficiat în mod cert de contacte cu grupul numit *Bilij-Potik* din subcarpații Ucrainei și cu purtătorii culturii Komariv din zona de silvo-stepă a bazinului Nistrului. În acest fel complexul cultural Costișa - Komariv - Bilij-Potik a cuprins părți răsăritene ale României din Subcarpați până la Siret, parte din vestul Ucrainei și nordul Republicii Moldova. Influențe reciproce s-au resimțit însă și cu mediul cultural din sud-estul Poloniei și Slovaciei. În privința datării absolute, după unii, ea se poate înscrie, după metoda ^{14}C și dendrocronologic, în intervalul cronologic 2.300/2.200-1.500 î. Chr. De-a lungul timpului debutul acestui complex cultural a primit diferite datări, variind între secolele XVIII și XIII î. Chr. (Florescu, 1970, 70-71). Geneza sa se leagă, dincolo de factorul autohton, de o grupă târzie a culturii cu ceramică ornamentată cu șnur, la care s-au adăugat ulterior și influențe sudice, din partea culturii Monteoru a cărei expansiune a atins și sudul și centrul Moldovei. După datele de care cercetarea dispune în acest moment, zona cea mai densă în situri este cea a subcarpaților Moldovei, în mare parte județele Bacău și Neamț, existând însă deja așezări descoperite și în județele Iași, Botoșani și Suceava.

Un aspect local al culturii Costișa, *Ciomortan*, s-a înregistrat în partea estică a Transilvaniei, în județele Covasna și Harghita, unde, ca și în restul arealului complexului arheologic amintit, creșterea vitelor se pare că deținea primul loc între ocupațiile comunităților umane de aici, ceea ce poate explica măcar parțial, prin transumanța efectuată intens și periodic, gradul ridicat de omogenizare culturală la care s-a ajuns pe spații largi. Această tendință de unificare culturală va ajunge să se manifeste plenar în perioada târzie a epocii bronzului, prin intermediul culturii Noua, care se va răspândi pe un areal plecând din centrul Transilvaniei și până la Nistru.

În Ucraina vestigii ale culturii Komariv - Bilij-Potik au fost cunoscute încă din anii '70 ai secolului al XIX-lea (Sulimirski, 1968, 11), ulterior Svešnikov stabilindu-i atât arealul de formare pe baza culturii cu ceramică șnurată, cât și fazele sale de existență (Svešnikov, 1993, 123). Actualmente arealul culturii Komariv s-a definit geografic nu numai în bazinul mijlociu și superior al Nistrului, dar și la sud de Cernăuți, în cel al Prutului de Sus. Încă nu sunt determinate cu exactitate nici limitele de răspândire ale acesteia spre est și nord, din cauza insuficienței de cercetare (Berezans'ka, 1971, 354-358).

* Pentru informații generale și bibliografie, vezi Cavruc, Dumitroaia, 2001.

Svešnikov a atribuit culturii secolele XV-XII î. Chr., la bază stând în primul rând inventarul metalic, bronz și aur, din siturile de la Bukivka și Komariv (Ivano-Frankivs'k). În formarea și evoluția sa au putut fi sesizate și efectele în plan material ale contactelor cu triburile culturilor din vecinătatea sudică, Costișa și Monteoru (*Ibidem*, 362-363)*.

Complexul Costișa-Komariv (C-K), format deci după cât se pare în regiunile occidentale ale Ucrainei (zona subcarpatică, Podolia și Volânia), pe baza fondului etno-cultural a ceramicii șnurate, a avut, după opinia lui I. Svešnikov, trei faze de evoluție. În prima, de la sfârșitul Bronzului Timpuriu, se constată numeroase asemănări ale ceramicii cu cea veche decorată cu șnurul; în cea următoare apar influențe din Transilvania și Muntenia (culturile *Wietenberg* și *Monteoru*), iar în ultima, târzie, contemporană culturii *Noua*, încep să se producă primele vase cu brâu lis sub buză, în relief, atât de comune acestei ultime culturi (vezi și **Dumitroaia, 2000, 127**, cu bibl.). Prin urmare, analiza culturii materiale a acestor comunități i-a făcut pe specialiști să considere că purtătorii culturilor Costișa, Komariv și Bilij-Potik au constituit o comunitate cultural-istorică destul de unitară. Dacă pentru partea sudică a acestui complex cultural, aspectul Costișa se evidențiază din plin, în acest stadiu al cercetării se poate estima - după opinia actuală a arheologului sucevean B. Niculică - că, începând cu zona de la nord de orașul Fălticeni spre mieznoapte, s-a difuzat în mod mai omogen aspectul Komariv (atestat de altfel și în județul Botoșani), în arealul nordic al complexului existând o suprapunere etno-culturală Komariv - Bilij-Potik. În același context al interferențelor culturale includem și unele forme ceramice de la Lunca/Vânători-Neamț, cu analogii între cele aparținând complexului cultural nordic Trzciniec-Komariv - *Ibidem*, 152.

În faza inițială este greu de făcut diferențieri nete între cultura Costișa și cea de tip Komariv - Bilij-Potik. Ulterior, în aspectele Costișa și Komariv, apar unele diferențieri, în primul, elemente și influențe sudice Monteoru, în celălalt de tip *Trzciniec*. Totuși, așa cum observa M. Florescu, în inventarul ceramic din așezările de la Babin III/Vižnicja și Ovečii-Jarok/Kel'menci, sau mai la nord de Bucovina, din necropolele de la Komariv/Galič și Bukowna/Tlumaci, ambele din regiunea Ivano-Frankivs'k, formele și motivele decorative de tip *Trzciniec* nu depășesc procentual 5% din tot inventarul ceramic (**Florescu, 1970, 80**), ceea ce apare în relație cronologică cu descoperirile de la Vânători.

*Pentru grupul Costișa A.Popescu a propus intervalul cronologic 2200-1950 CAL.B.C., **Popescu, 2000**.

În ceea ce privește raporturile dintre cultura Costișa și cea Komariv, există în continuare o serie de discuții în contradictoriu. Dacă cercetătoarea M. Florescu vedea în prima cultură substratul inițial de formare a întregului complex Komariv - Costișa - Bilij-Potik, în schimb arheologul ucrainean I. Sveșnikov a demonstrat că descoperirile Komariv nu pot fi mai târzii decât cele Costișa, deși în ceramica primei culturi au existat importuri decorative (canelurile sau triunghiurile cu vârful în jos) preluate din sud și sud-vest, din ariile culturilor din România, Monteoru și Wietenberg. Într-adevăr, o serie de descoperiri din zona de contact dintre culturile Monteoru și Costișa (Poduri/Bacău, sau Siliștea/Neamț) atestă clar o conviețuire a comunităților celor două civilizații.

În privința Basarabiei, până acum se cunosc doar influențe-schimburi culturale, nu și complexe aparținând acestei culturi. În Bucovina, primele cercetări s-au făcut spre sfârșitul secolului al XIX-lea, principalele lor rezultate văzând lumina tiparului în anuarul muzeului din Cernăuți (*JBLM*), în cel al comisiei centrale de specialitate de la Viena (*JZK*), în *MAGW*, în *Gazeta Bucovinei* ș. a. Un rol deosebit în aceste eforturi l-au avut Societatea Antropologică din Viena (*Anthropologische Gesellschaft in Wien*), Comisia Centrală pentru Artă și Monumente Istorice din Viena (*Zentral-Kommission für Kunst und Historischen Denkmale in Wien*), dar și universitatea și muzeul din Cernăuți și muzeele din Suceava și Siret.* Un efort deosebit în evidențierea vestigiilor arheologice din Bucovina, care merită a fi menționat, l-a făcut Dionisie Olinescu, prin publicarea în anul 1894 în *BSGR* din București a sintezei *Charta arheologică a Bucovinei*. Folosindu-se și de informațiile lui Olinescu, dar primind și ajutor din partea istoricului cernăuțean Raimund F. Kaindl, custodele colecției de antichități de la Muzeul de Științele Naturii din Viena Joseph Szombathy a inițiat din anul 1893 o serie de cercetări de teren și săpături arheologice în microzonele Hliboka/Hliboka-Cernăuți, Rădăuți-Volovăț-Milișăuți și Satu Mare/Suceava. La Hliboka și Horodnic de Jos s-au efectuat unele săpături în tumuli, în cea de-a doua localitate săpându-se în anii 1893-1894 șase mibile, ani în care se mai puteau observa în teren circa 60 de mibile funerare (Szombathy, 1894 a, 18-19). La rândul său, în anul 1902 Kaindl extinde investigațiile de la Horodnic și în punctul Brădet, pe *Vârful Colnicului* cercetând 12 tumuli, principalele informații de aici publicându-le în *Geschichte der Bukovina* (Kaindl, 1896, 7-8, pl. II, fig. 17).

* Pentru multe alte informații vezi Ignat, 1969, 93-104; Niculică, 2008 sub tipar.

Numărul tumulilor săpați arheologic au crescut mult în perioada interbelică. Cele mai consistente investigații s-au făcut la Bilij-Potik, la Nagorjani, ambele în regiunea Ternopol și Bukivka pe Nistrul de Sus, în regiunea Ivano-Frankivs`k. La Komariv/Ivano-Frankivs`k (localitatea eponimă a culturii), unde s-au cercetat atât așezarea cât și mai mulți tumuli (**Swiesznirov, 1967, 39-107**). La Mahala-Cernăuți a săpat Smirnova în anii 1956-62 și 1982, iar B. O. Timoščuk a investigat la Vasilev/Zastavna un mormânt plan, având ca inventar un vas decorat cu o suită de triunghiuri dispuse cu vârful în jos (**Timoščuk, 1970, 16; APri., 78-88**). Alte situri au fost identificate în teren mai demult la Oselivka (cu două așezări), la Babin (cu sondaj arheologic – doar o locuință adâncită în sol, de epocă mai timpurie, după ceramica fragmentară cu decor incizat și șnurat – **Passek, 1959, 154-162**). Bernovo, Burdjug și un alt sat numit tot Komariv, toate în raionul Kel`menci, sau la Selișce/Sokirjani (**ArhPam., 1982, 67-69**).

În nordul Moldovei s-au efectuat o serie de săpături arheologice în obiective importante și s-au făcut și unele descoperiri de suprafață, toate începând să creioneze o densitate remarcabilă de urme de viață din perioada Bronzului Mijlociu. Ceramică fragmentară Costișa-Komariv, cu decor tipic, a fost identificată cu mulți ani în urmă la Rădășeni (**Ciurca, 1931, 7-8, fig. 4-5**) sau Baia/Țarna Băii și Cetățuia (**Teodor, Ioniță, 1967, 318, 323; Niculică, 2005, 64**). Alte puncte cu descoperiri de ceramică sunt: Suceava-Biserica Beizadelelor (**Ursulescu, Popovici, 1987, 76, nota 21**), Rădăuți-dealul Osoi, Adâncata/Călugăreni, (**Andronic et alii, 2004, 133, 158**), Ipotești (**Niculică, Ignătescu, 2003, 82**), și Dolheștii Mari (**Dinu, 1959, 214-215; Idem, 1961 a, 122-124**). Datorită descoperirilor din perioada de tranziție spre epoca bronzului de la Dolheștii Mari (supra), este foarte posibil ca aici să fi existat un sit Costișa, dovadă în acest sens fiind un fragment de ceașcă de aici decorată cu linii incizate orizontal, mici creștături și triunghiuri caracteristice (**Cavruc, Dumitroaia, 2001, 52**), dar și un altul cu decor tipic, inedit, descoperit de autorul acestor rânduri în vara anului 2007 în zona centrală a localității.

În această ordine de idei, este de la sine înțeles că cercetările din deceniile următoare vor puncta atât în Bucovina, cât și în județul vecin numeroase alte localități de referință. De fapt, și în județul Botoșani s-au mai făcut unele descoperiri izolate de ceramică (fragmente), precum la Concești, Corlăteni, Cristești, Hlipiceni, Mihălășeni și Trușești (**Șadurschi, 1994, 167-168 și nota 6; Păunescu, Șadurschi, Chirica, 1976, vol. I, 70, 76, 95, 147-148, 184, 273**). Desigur, până la efectuarea de ample săpături arheologice în așezările Noua, unde apar și fragmente ceramice cu decor tipic Costișa, precum la Grămești (**Andronic, 1988, 76, pct. 41. 1. I**), sau la Coțușca/

Botoșani (Păunescu, Șadurschi, Chirica, 1976, vol. I, 92), nu se va putea surprinde mai bine continuitatea, chiar în același sit, a locuirii în perioadele Costișa- Komariv și apoi Noua (vezi și Teodor, Ioniță, 1967, 318, 323). Dacă în așezarea de la Corlăteni/Botoșani, s-au depistat două niveluri de locuire din epoca bronzului, primul considerat Costișa de Al. Vulpe (sau timpuriu Noua, după A. C. Florescu), în schimb la Cotârgaci (două morminte de inhumare în tumuli, pe spate, cu picioarele chircite pe partea dreaptă) (Moscalu, 1989, 117-131), la Crasnaleuca (patru morminte de inumați, în poziție chircită - Dascălu, Burtănescu, 1997, 15), la Prăjeni (cel puțin doi inumați, cu schelet așezat pe partea dreaptă - Ursulescu, Șadurschi, Botezatu, 1988, 48-52), la Vlăsinești (inhumat în poziție chircită - Aprotosoiaie, 1974, 171; Păunescu, Șadurschi, Chirica, 1976, 297), toate în județul Botoșani, s-au descoperit vase depuse ritual tipice culturii Costișa.

Din cauza numeroaselor distrugerii antropice ulterioare, săpăturile de la Botoșana, axate în principal pe alte perioade, nu au reușit să intercepteze complexe arheologice. Din analiza materialului ceramic descoperit, unde predomină oala-borcan față de cană, a reieșit apartenența sitului la aspectul nordic al complexului cultural Costișa - Komariv - Bilij-Potik (sit eponim - reg. Hmel'nic'kij) (Teodor, 1980 c, 45-46). Este posibil, ținând cont de observația autoarei asupra existenței modalității decorului cu șnurul, să avem de-a face aici cu un nivel timpuriu, dacă nu cumva aceasta este o reminiscență a preluării unui astfel de mijloc de ornamentare de către cultura Costișa din mediul Bilij-Potik - Komariv. Ca inventar, merită să mai amintim de aici un vârl de săgeată din silex cu bază concavă și resturile de la două linguri de lut ars.

La Mihoveni/*Cahla Morii*, sit amplasat pe terasa înaltă a râului cu același nume, unde din Gravetian s-au perindat numeroase populații și culturi, deși nu s-au săpat complexe arheologice C-K, cercetările de suprafață au dus la descoperirea unui material ceramic atribuibil după decor fazei Komariv II și asemănător, după opinia colegei P. V. Batariuc, ceramicii de la Lunca/*Poiana Slatinei* (Ursulescu, Batariuc, 1978, 90; Dumitroaia, 2000, 135, pct. 34).

Pornindu-se de la importanța necropolei de la Adâncata/*Imaș*, destul de recent s-au efectuat cercetări de evaluare de teren în așezarea Komariv adiacentă, aflată la numai 300 metri depărtate de aceasta, ocazie cu care s-au identificat resturile (lutuială de pereți, ceramică, cărbuni) de la trei locuințe caracterizate a fi "colibe ușoare, cu pereți din nuiete împletite". În ce ne privește, considerăm neadecvată descrierea de mai sus, deoarece astfel de construcții de suprafață, cu laturi de 4-6 m (!) și cu pereți etanși prin lutuirea lor erau mult mai mult decât simple colibe, un argument în plus în sprijinul afirmației noastre fiind faptul că fiecare locuință de suprafață de aici a avut

propria sa vatră, cea de la L I fiind amenajată din lespezi puse chiar pe cant, în formă rectangulară (Ignat et alii, 2007, 31-31).

În regiunile L`viv, Ivano-Frankivs`k și chiar Cernăuți, în urmă cu doar două decenii se consemnau doar 11 puncte Komariv (***, *Arh.SSSR*, 1987, 37, 113). Descoperiri C-K în partea nordică a Podișului Sucevei din reg. Cernăuți sunt menționate de S. Berezans`ka (Berezans`ka, 1971, 354-363 și harta 8; *Ibidem*, ed. 1985, 428-437) și I. S. Vinokur et alii (1984, 109-171, *passim*). În ultima lucrare au fost însă contabilizate 26 de situri, în localitățile Novoselicja/Kel`menci și Klișkivci/Hotin, fiind descoperite chiar câte două astfel de puncte arheologice. Relativ recent un nou sit a fost descoperit la Oprișeni/Hliboka.* În apropierea teritoriului nord-bucovinean faza inițială a evoluției culturii Komariv a fost surprinsă de G. Smirnova la Nezvisko - Ivano-Frankivs`k (Smirnova, 1959, 87-92) și nu departe de aici, de T. Passek, la Babin/Ovecki-Jarok-Kel`menci (Passek, 1959, 154-162).

Continuarea săpăturilor arheologice de mai târziu de la Nezvisko a dus la noi contribuții notabile pentru cunoașterea inventarului culturii Komariv (Smirnova, 1974 a, 50-61). Cel mai important complex arheologic descoperit aici a fost mormântul unui copil, incinerat incomplet, alături de resturi ceramice și oase cu urme de ardere, de animale. Ceramica, grosieră dar și de categorie mai fină, prezintă decoruri tipice. Frecvente între uneltele de piatră sunt și aici secerile (cosoarele) din silex. Fără a fi spectaculoase, se enumeră și câteva mici obiecte din bronz, în special mici podoabe - *Ibidem*, 59, pl. 3/5, 4/5, 7, 8.

Importante descoperiri s-au efectuat la Dolinjeni (rom. Dolinean)/Hotin, Smirnova cercetând aici o locuință cu ceramică în amestec, de tip răsăritean *Mnogovalicovaja* (majoritară) și Komariv Aici poate fi vorba chiar despre un loc de conviețuire a etniilor purtătorilor culturilor respective (Eadem, 1978 a, 34, fig. 6/1-3; Eadem, 1981 a, 59, fig. 16/3, 4, 6; Eadem, 2000 a, 554-562). Alte elemente culturale alogene (ceramică) de acest tip s-au mai înregistrat la Mahala, sub nivelul cenușarului nr. 3 (Eadem, 1972, 28-29, fig. 14/6-7).

Și în Basarabia prezența acestor alojeni răsăriteni este sporadică, ceramică *Mnogovalicovaja* (sau ornamentată cu mai multe brăuri) fiind atestată la Slobozia-Șirăuți/Briceni, Trinca/Edineț și în partea centrală a republicii la Delacheu/Anenii Noi, doar în acest ultim caz putându-se vorbi de o așezare sigură, pură, a acestei culturi (Sava, 1992, *passim*).

Așezările culturii Costișa au preferat de obicei pozițiile înalte, dominând împrejurimile, cele mai mari (precum Costișa/Neamț sau Păuleni/

* Mulțumim și acun directorului școlii din localitate, prof. N. Bodnariuc, pentru permisiunea studierii ceramicii din sit, expusă în muzeul din localitate.

Harghita) fiind și fortificate cu șanțuri, valuri de pământ și palisade din lemn. dovadă că ele deveniseră centre de triburi sau de uniuni de triburi. Până în prezent, în aria de difuzare din România a acestui complex, s-au înregistrat peste 50 de situri cu ceramică Costișa (Komariv), sau tradițională de acest tip, între care și cel cunoscut de la Lunca/Neamț, de exploatare a sării din saramură (**Dumitroaia, 2000, 130-139**). Descoperiri de referință pentru perioada timpurie și mijlocie s-au făcut la Loeva, unde s-au cercetat două gropi, cu ceramică, cu analogiile spre culturile Bronzului Timpuriu din regiunile carpato-dunărene (**Krušel'nic'ka, 2000, 142**). Descoperiri similare cu o bogată succesiune a culturilor s-au făcut și în alt centru preistoric de exploatare a saramurii, plasat în aceeași zonă subcarpatică la Tekuča (**Ibidem, 1991**).

Adeseori în așezările de mai târziu Noua se constată materiale ceramice de tradiție C-K, fenomen sesizabil în această fază a cercetării în special în partea răsăriteană a acestei culturi. În lipsa săpăturilor sistematice este foarte greu de a distinge în cadrul numeroaselor așezări de epoca bronzului (Noua) pe cele mai timpurii Costișa, în urmă cu mai multe decenii cunoscându-se doar cele de la Botoșana și Baia. Actualmente în județul Suceava se cunosc peste 50 de așezări cu vestigii aparținând perioadei mijlocii a epocii bronzului (cultura Komariv) (**Niculică, 2008, mss, 1**).

Date sumare sunt până acum în privința locuințelor, deoarece s-au cercetat doar câteva, dar ca și în cazul mormintelor - și ele foarte puține - sunt plasate geografic în jumătatea septentrională a Moldovei. În privința complexelor funerare, rezultă existența, în paralel, atât a ritului inhumării (plane sau tumulare), cât și cel al incinerării. Și în aria polono-ucraineană a complexului există aceeași constatare. La Komariv, în cele peste 80 de movile săpate s-au descoperit atât morminte de inhumați (depuși pe spate sau chirciți), dar și de incinerati. Tot acolo este posibil să se fi practicat sacrificii umane, unele personaje importante fiind îngropate în anturajul unor femei și copii (**Swieszniokov, 1967**). Ca element definitoriu, în arcalul Bilij-Potik, unde predomină necropolele plane, unele gropi de mormânt au fost placate pe laturi cu lespezi din piatră (**Dumitroaia, 2000, 148**, cu bibl.). Un fapt care mai merită de subliniat este și acela al contrastului dintre numărul mare de așezări identificate pe tot arcalul acestui complex cultural și numărul deosebit de mic al mormintelor cunoscute prin cercetare.

Descoperiri de caracter funerar de referință s-au făcut în județele Botoșani și Suceava, deci în vecinătatea Ucrainei de azi. La Prăjeni/Botoșani inhumații fuseseră depuși pe o parte sau alta, cu picioarele chircite și capul spre N, E, sau E-NE, și cu vase ca inventar funerar, o situație similară fiind înregistrată la Vlăsinești, același județ (**Ursulescu, Șadurschi, Botezatu,**

1988, 48-52; Păunescu, Șadurschi, Chirica, 1976, 297). Importante descoperiri s-au făcut și în necropola tumulară de la Cotârgaci/Roma-Botoșani, care au pus în evidență. încă mai de demult, existența culturii Komariv în nordul Moldovei, cele mai sudice puncte arheologice cunoscute mult timp fiind doar cele din apropierea Cernăuților și a Prutului Superior, precum Oselivka, Selișce, Kotelnja, în regiunea Cernăuți, sau Stopceatov - Ivano-Frankivs'k dincolo de Nistru (Passek, 1959, 162; Moscalu, 1989, 122-123).

La rândul său, incinerarea s-a practicat în cazul mormintelor în cutie de piatră de la Hârtop/Preutești (Ursulescu, Popovici, 1987, 72-76), unde s-au depus resturi ceramice, de oase umane incinerate și de animale (ofrande ?). Tot într-o cutie realizată din lespezi, dar cu pereți dubli, au fost depuse resturile cremației în cazul mormântului de la Șerbănești/Zvorâștea. Deoarece aici s-au găsit resturi ceramice modeste și atipice, complexul fiind în mare parte distrus de către descoperitor, trebuie să subliniem faptul că el nu poate fi atribuit acestei culturi decât ipotetic (Ignat, Popovici, 1980, 657-661).

Probabil tot culturii C-K au aparținut și unele morminte de incinerare și înhumare săpate de Szombathy și Kaindl, în tumulii de la Horodnicul de Jos în anii 1893-1894 (perioadă în care unii localnici, colonelul Dokunal și rădăuțeanul Heinrich Klausner mai braconaseră încă câțiva tumuli), săpături de la care nu s-au păstrat informații foarte precise. După consemnările din acele timpuri movilele funerare au avut atât morminte de incinerare, cât și de înhumare în poziție chircită, alternanță de rit caracteristică culturii Komarov. Mai mult, în tumulul 6 (săpat 1894) a fost cercetat un mormânt cu scheletul depus într-o cutie din lespezi de piatră, fără însă inventar, amenajare caracteristică populației nordice Bilij-Potik. În lipsa informațiilor edificatoare, este foarte greu de atribuit culturii și mormintele din cei 12 tumuli săpați tot aici de R. F. Kaindl în anul 1902, într-un mormânt amenajat într-o poziție secundară fiind descoperit, mai notabil, un mic inel din sârmă de aur, cu partea centrală îngroșată. Reluând în anul 1976 cercetarea în această necropolă, colegul M. Ignat a mai investigat trei movile funerare. Doi tumuli dintre aceștia nu au avut deloc inventar, (cenotaf ?; movile medievale de delimitare a hotarelor sătești ?), ultimul - probabil tot din epoca bronzului - adăpostind un mormânt de incinerare cu restul oaselor depuse direct pe nivelul solului antic, cu un vas globular alături și o așchie de silex (Ignat, 1981, 134-135, cu bibl.; Niculică, 2005, 62-63; Idem, 2008, 5-7 mss.).

Din cauza mărimii deosebite a necropolelor din cele două puncte de la Horodnic, dar și a sărăciei evidente de inventar, este foarte posibil ca ele să reprezinte o acumulare de complexe funerare din mai multe orizonturi preistorice. Oricum, cele mai multe (între care includem pe cele șase săpate de

Szombathy și cele din 1976) au aparținut culturii Komariv. Deși în punctul *Brădet*, Kaindl a sondat în 1902 numeroși tumuli, nici atunci, ca și acum, nu s-au putut trage concluzii definitive, la vremea respectivă opinându-se că este vorba despre „epoca de piatră timpurie”. O nouă ipoteză în această problemă, de dată recentă, o datorăm lui Fl. Burtănescu, care vedea în descoperirile din ambele puncte de la Horodnic, vestigii din epoca timpurie a bronzului (cultura ceramicii șnurate din zona de nord a Moldovei), ceea ce nu este nici pe departe sigur până acum (**Burtănescu, 2002, 206-208**), caz care ar putea fi unic în acest areal geografic.

Alte săpături s-au făcut în regiunea Cernăuți la Șipinci/Kicman' și Hliboka/Hliboka, fără rezultate spectaculoase.*

În cadrul necropolelor din epoca bronzului, trebuie semnalate și cazurile de la Cajvana și Volovăț, unde unii tumuli și înmormântări hallstattiene sunt precedate de unele mai vechi, din această epocă. După o reanalizare a datelor *in integrum*, M. Ignat a redatat astfel patru tumuli în epoca bronzului. În T1 (Cajvana), alături de mormântul, secundar, nr. 1 (Ha D), M 2 și M 3 au avut construcții de tip *cistă* și ca inventar două topoare din andezit, respectiv silită. Probabil că ele aparțin culturii Komariv. Ceramica și brățara din bronz din T 12 (Cajvana), necaracteristice primei vârste a fierului, au dus și ele la o atribuire cronologică mai timpurie, ca și în cazul lui T 2 și T 3 de la Volovăț-Dealul Burlei – pl. 10/1, 4, 7, 9.

Pornind de la acest stadiu al problemei cunoscutul cercetător sucevean include ipotetic în același orizont cronologic mai timpuriu și cei doi tumulii săpați de Szombaty (1893-mormânt cu *cistă*, cu schelet chircit, fără inventar) și pe cel săpat de el (1976-mormânt de incinerare cu resturi depuse direct pe nivelul preistoric de călcare), din necropola de la Horodnicul de Jos (**Ignat, 1981, 135-136; Idem, 2003, 162**). După unele observații de la Cajvana și Volovăț pentru realitățile epocii din zonă era caracteristică ridicarea la movilele funerare a două straturi distincte de manta, cel inferior fiind constituit din pământ ce nu provenea de pe loc (**Idem, 2003, 163**).

Începând cu anul 2001, s-au efectuat săpături importante în necropola tumulară de la Adâncata/*Imaş*, care au dus la cercetarea unui număr de 11 tumuli, în care a fost atestată - într-o epocă în care se trece la generalizarea incinerăției - folosirea în paralel a inhumăției și incinerăției, uneori în același tumul. Datorită inventarului funerar (vase, vârfuri de săgeți din silex, topor

* Date despre săpăturile lui Szombathy, toporul din bronz ungaro-transilvănean cu disc și spin de la Prelipce/Zastavna și cele din piatră din epoca bronzului de la Poiana Mîcului/Mănăstirea Humorului, Iaslovăț și Ciudei/Storožinec', vezi **Kaindl, 1896, 10, pl. I-II**.

ciocan din andezit bazaltoid, topor din bazalt, toporașe de mână din marne folosite inițial în mediul cucutenian, lame și așchii din silex, cercel (incert) din bronz...) s-au putut trage unele concluzii și din punctul de vedere al stratificării sociale, unele morminte aparținând, după opinia autorilor, unor războinici de prestigiu și eventual șefi locali. Ținând cont de numărul redus de morminte, inclusiv cele de descoperit aici în viitor, considerăm că, în totalitate, aceste complexe funerare au aparținut familiilor elitei sociale, deoarece putem presupune că majoritatea membrilor comunității respective care locuiau în așezarea contemporană Komariv aflată numai la 300 m N-E de necropolă, se îngropau într-o necropolă plană, neidentificată deocamdată (Niculică et alii, 2004, 131-143). Desigur, aceasta în condițiile în care nivelul de locuire din așezare a fost destul de îndelungat.

În cadrul necropolei în discuție, este posibil să se fi practicat sacrificii umane rituale, și, mai cert, înmormântări cenotaf, în lipsa defunctului (T 6, cu inventar). Notabile sunt și unele amenajări cu piatră, definitorii pentru ritualurile funerare de aici. Ne referim în primul rând la T 2, care avea realizat un ring din lespezi de gresie locală, cu un diametru de circa 11 metri, în poziție centrală fiind o adunătură de pietre clădite, între care s-au depus resturile oaselor incinerate. Deasupra acestei amenajări, o dată cu depunerea pământului mantalei, care la T 1 fusese suplimentată ulterior cu un nou strat de pământ pentru ridicarea mai mult a mormintei, s-au depus trei vase de lut ars și resturi de cremație umană de la alt/alte mormânt/morminte, pe un pavaj tot din lespezi. Deocamdată resturile scheletelor de la Adâncata nu au fost analizate antropologic, unele mai bine conservate (chircit pe stânga T 8) putând oferi pe viitor informații interesante (Niculică et alii, 2002; Mareș I., et alii, 2002, 23-27).

Tot aparținând orizontului cultural Komariv (cca. 2.200/2.000 î. Chr.– 1.600/1.500 î. Chr.) este și o descoperire de dată foarte recentă de la Suceava/Câmpul Șanșurilor (Cetatea de Scaun). Cu ocazia lucrărilor de construcție a unei case particulare a fost descoperit și cercetat un mormânt de inhumatie în cutie de piatră (cistă), amenajat cu o cantitate impresionantă de lespezi de gresie (peste o tonă) aduse în mod normal din albia râului Suceava, din vecinătatea imediată, ceea ce se practică și acum de către sătenii din satele apropiate. Lângă scheletul defunctului, poziționat chircit pe partea dreaptă, s-a descoperit un topor fragmentar din piatră. Datarea complexului se poate face pe baza cercamicii fragmentare găsită împrăștiat, poate provenind de la vase sparte ritual (Mareș et alii, 2008 a, 292-293, pct. 166).

Deși în județul Suceava nivelul de locuire în partea de început și de mijloc a epocii bronzului este încă insuficient cunoscut, unele topoare, de

obicei din roci dure, magmatice (bazalt, granit, andezit, diorit...) descoperite în teritoriu, dau informații despre perioadele respective, inclusiv despre anumite contacte și schimburi intertribale pe spații medii și îndepărtate, având subiect tocmai astfel de piese. Pe lângă topoarele deja amintite din perioada de început a acestei epoci, unele chiar și de mai târziu ca datare, cu analogii în descoperiri din județul Botoșani sau de pe malul basarabean al Nistrului, aflate în conexiune cu purtători ai culturii Jamnaja, în Bronzul Mijlociu, se datează topoarele naviforme, cu muchie cilindrică, cu „pseudo-disc” sau cu nervuri transversale în zona găurii de înmănușare descoperite izolat, precum cele de la Călugăreni/Adâncata (pl. 10/11), Părhăuți și Soloneț/Todirești (pl. 10/12), Mihoveni, Vornicenii Mari/Moara, Liteni/Liteni, Rădășeni (piesă asemănătoare cu toporul de la Ciudei, publicat de Kaindl – Ignat, 1981, 134, fig. 1/4; Andronic, 1997, *passim*; Niculică, 2003, 72), sau în complexe funerare la Adâncata/Imaș, și la Cajvana (*Ibidem*, 71-72; Niculică, Budui, Mares, 2004, 288-289). La acestea mai pot fi adăugate și piesele inedite, identificate de noi la Movileni/Vadu Moldovei și Oprișeni/Hliboka (fig. 6).

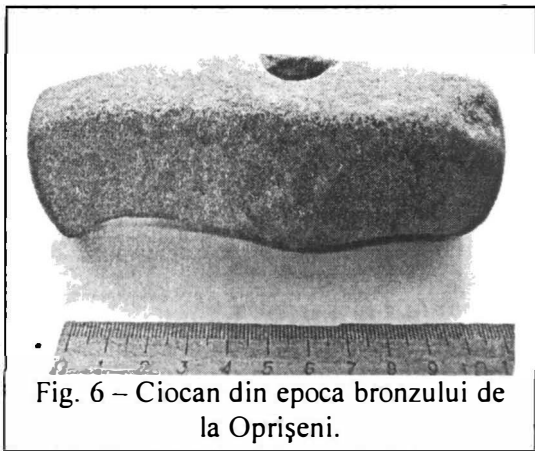

Fig. 6 – Ciocan din epoca bronzului de la Oprișeni.

În urma studierii unui lot de 65 de topoare din piatră databile în epoca bronzului, descoperite în județul Suceava, autorii ajung la concluzia existenței unei diversități cu analogii pe spații întinse, de la Nipru și până în Transilvania, inclusiv (*Ibidem*, 292). Produse după unele serii de formă apropiată în acest imens spațiu, parte din ele în mod normal au fost vehiculate după opinia noastră o dată cu deplasările umane, iar altele eventual,

prin contactele de schimb în natură.

Pe lângă aceste tipuri de topoare, caracteristice pentru culturile Costișa și apoi Noua, au fost cuțitele (cosoare ?) curbe din silex, răspândite pe tot spațiul complexului Costișa - Komariv - Bilij-Potik, cu atestări materiale în nordul zonei noastre de studiu spre exemplu la Nezvisko, sau Oveckj-Jarok (Florescu, 1970, 68). Unele piese, fără loc de descoperire, se găsesc și în colecția cabinetului de arheologie a Universității de Stat „Ju. Fedkovicj” din Cernăuți – (fig. 7).

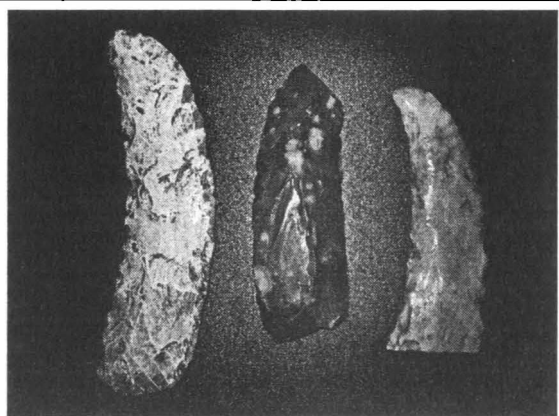

Fig. 7 – Cosoare din silex descoperite în regiunea Cernăuți

Mult mai rare și mai valoroase sunt topoarele din bronz, unele poate realizate și pe plan local. O piesă deosebită este și toporul din aramă de la Darabani-Zamčesco/Hotin, azi loc inundat de apele Nistrului. El aparține mediului cultural din Bronzul Mijlociu (cultura C-K), tipul său fiind întâlnit și mai spre sud în cultura Monteoru. Toporul a fost descoperit în anul 1934 în timpul săpăturilor în cunoscutul sit cucutenian de aici. Analiza spectrală a piesei a pus în evidență prezența

cuprului în proporție de 99,4 %, diferența de 0,078 fiind reprezentată de Si, Sn, Pb, Fe, Ni și Zn (Ignat, 2000 a, 40-42; Niculică, Cojocaru, 2003, 143-145:).

În sfârșit, și o piesă inedită, dar asemănătoare cu cea de mai sus. În primăvara anului 2008, cu ocazia unor lucrări de exploatare forestieră în pădurea din apropierea orașului Solca, la circa trei kilometri vest de localitate, pe un teren mai ridicat de pe partea stângă a pârâului Solcuța, a fost descoperit un topor din bronz, cu gaură de înmănușare transversală (pl. 10/3) și muchia superioară curbată, caracteristică a topoarelor cu gaură de înmănușare transversală din Moldova și Ucraina de vest. Cercetarea noastră la fața locului, inclusiv cu verificare prin săpătură, nu a dus la noi descoperiri de obiecte. Piesa cântărește 695 gr., are o lungime totală de 14 cm, o lățime la tăiș de 5,3 cm, manșonul având diametrul găurii de 2,8 cm. Secțiunea în zona mediană a corpului său este hexagonală. Descoperirea se poate lega de situl identificat în localitate pe platoul înalt unde se află stadionul din Solca. O analogie apropiată, inclusiv din punct de vedere geografic, este toporul de cupru amintit de la Darabani. Alte descoperiri de referință s-au făcut la Găiceana, Bârlălești, Miroslovești, sau Oroftiana de Sus-Botoșani (Vulpe, 1970 b, 42, nr. 114 și 115; Chirica, Tanasachi, 1984, 243, nr. XLVII.6; Păunescu, Șadurschi, Chirica, 1976, 243, nr. LIV.A. 4; Șadurschi, 1981, 7-10), pentru a da aici câteva exemple. Tipul este cunoscut în perioada de mijloc a epocii bronzului, în spațiu extra-carpatic în mediul culturilor C-K și Monteoru (Vulpe, Tudor, 1970, 417-427). Ultima piesă amintită a fost datată spre sfârșitul perioadei

timpurii a epocii bronzului. Analiza spectrografică a toporului de la Solca a indicat faptul că nu este vorba despre bronz, cuprul având 99,80 procente. La acestea s-au adăugat Sn 0,04%, Zn 0,000%, Fe 0,006%, Ni 0,018%, Al 0,000%, Si 0,023%, Mn 0,001%, P 0,000%, Cr 0,005%, S 0,000%, Mg 0,000% și Pb 0,05%.*

Unicul exemplar de topor din bronz cu disc la ceafă, de tip *A2* (după I. Nestor și Al. Vulpe) din întreg spațiul est-carpatic s-a descoperit la Cajvana, având bune analogii în Transilvania la Gaura, Someșeni și Apa (Ignat, 1981, 137-139). Dincolo de forma sa elegantă – fiind probabil un însemn al puterii – impresionează în primul rând ornamentația sa constând în meandre și triunghiuri hașurate (pl. 10/6). Ulterior, în aceeași localitate, dar în puncte diferite, a fost recuperat un alt topor cu disc la ceafă și tub de înmănușare îndesat, de tip *B1*, după aceiași renumiți specialiști de mai sus (Ignat, Pâtu, 1982, 493-495), care aparține variantei *Bikács-Borlești*, cu analogii în Moldova, dar mai ales la vest de Carpați în Transilvania, Banat și Maramureș (pl. 10/8). Deoarece topoarele de ambele tipuri de mai sus se încadrează în mare în perioada mijlocie a epocii bronzului, sunt în principiu contemporane.** Astfel de piese au fost importate de dincolo de Carpați, fiind prezente în mediul așezărilor culturii C-K din Moldova. Faptul că în arealul comunei Cajvana încă nu a fost identificat un nivel de locuire din această perioadă, sesizat de cei doi autori, nu exclude după opinia noastră apartenența la o așezare de epocă, încă neidentificată, și aceasta chiar în suprafața uneia din faza târzie a epocii, de tip *Noua*. Astfel de situri sunt în punctul *Săliște* și eventual în apropierea bisericii sătești (Andronic, 1997, 43-44). În aceeași ordine de idei, amintim și faptul că adesea punctele cu vestigii Noua au demonstrat existența anterioară și a unui nivel Costișa, după cum astfel de piese. găsite în stare încă funcțională. puteau fi folosite și moștenite pe parcursul a mai multor generații, uzura fiind minimă în timp, ca piese de prestigiu și arme prin excelență.

Alături de topoare din roci dure, precum dioritul, pumnale, dălțițe și împungătoare din aramă și bronz, s-au mai produs vârfuri de săgeți, cosoare, percutoare, râșnițe, ș.a., din os producându-se vârfuri de săgeți, sule și spatule.

* Mulțumim încă o dată d-lui ing Narcis Petrescu de la Laboratorul S.C EXPROTERM SRL, din Suceava; datele reprezintă media a procentelor provenind de la două analize succesive, realizate pe o instalație spectrală Polyvac 2000.

** Ambele tipuri s-au descoperit, de exemplu, asociate în același depozit în Ungaria, la Szeghalom (Vulpe, 1970 b, 13-25, 66-70).

În general, ceramica culturii este unitară, chiar dacă există și deosebiri între nordul și sudul răspândirii sale. Ca ingrediente ale pastei s-au folosit nisipul, dar și pietricele și silex pisat, ceea ce a făcut ca cele mai multe vase să aibă suprafețele zgrunțuroase. Piesele din pastă mai fină au adesea urme de lustruire. Gama de forme ale ceramicii nu este prea bogată, întâlnindu-se vase mari și mijlocii cu corp tronconic, globular sau cu pereți ușor ovali, vase în formă de leala, castroane, amfore și amforete, cești cu torți supraînălțate și vase de tip *kantharos*. Decorul este în general destul de puțin variat, predominând motivul triunghiului isoscel, cu vârful ascuțit în jos, cu interior hașurat sau punctat, la care se adaugă benzi de linii incizate, uneori cu gropițe între ele. Adeseori elementele decorative din ceramica din nordul Moldovei se regăsesc analog în faza a doua a culturii Komariv, în arealul său de origine.

Pe de altă parte, ceramica descoperită în punctul de exploatare a sării de la Lunca/Neamț, în această fază a cercetării, se detașează prin unele caracteristici, comune doar unor situri din nordul Moldovei, ceea ce pare că ar putea să creioneze pe viitor existența unui nou aspect local al culturii (Dumitroaia, 2000, 135).

*

Cultura Noua (cca. 1.350-1.150 î. Chr.). În pragul perioadei **bronzului târziu** (cca. 1.500-1.200/1.150 î. Chr.), în mare parte din teritoriul de la nordul Dunării de Jos s-a petrecut un fenomen de uniformizare care a avut drept rezultat apariția unei culturi de aspect unitar, chiar dacă ea a cunoscut și unele variante locale, mai ușor de sesizat arheologic, în prima sa fază de existență (Noua I). Desigur, și purtătorii culturii Noua au întreținut contacte complexe cu populațiile vecine, pentru teritoriul ucrainean de azi, în răsărit cu cei ai culturilor Sabatinovka și Zrubna, iar în părțile septentrionale, cu cei ai etapei târzii Komariv. Tot acum se constată o mai mare preferință pentru folosirea inhumării, creșterea cornutelor mari și folosirea intensă a obiectelor de uz cotidian din os, sau chiar adoptarea unui alt tip de așezare, schimbări datorate penetrației unor populații din stepile nord-pontice ale mediului cultural *Zrubna-Hvalins'k*. Datorită cantității deosebite de cenușă găsită în cadrul acestor aglomerări de construcții de locuit și eventual anexe, ele sunt cunoscute, așa cum se știe în literatura de specialitate, sub numele de *cenușare*.^{*}

Din punct vedere antropologic, la Trușești/Botoșani ca și la Badragii Vechi/Edineț din nordul Basarabiei, s-a pus în evidență tipul protoeuropean, legat de regiunile estice ale nordului Mării Negre (Smirnova, 1969 a, 64). În

* Pentru acestea, vezi ultima sinteză (Sava, 2005, 65-109).

aceeași ordine de idei trebuie menționată și o opinie relativ recentă, conform căreia cultura Noua ar aparține unei „populații estice înrudite cu cele din nordul Caucazului și stepele nord-pontice”, făcându-se și observația că în părțile nordice ale Moldovei încă nu se știe ce cultură a precedat în mod nemijlocit începuturile acestei culturi, verigă intermediară între ea și Costișa putând fi cea a ceramicii decorate cu mai multe brâuri (*Mnogovalikovaja*), posibil „ascunsă”, după opinia autorului, în marea masă a tumulilor mult prea puțin până acum cercetați (Cavruc, 1996, *passim*, cu bibl. și numeroase alte informații despre geneza ei).

Pe de altă parte însă, analiza statistică în inventarul arheologic din așezările ambelor faze ale culturii Noua, au demonstrat că elementele culturale de această origine răsăriteană nu înregistrează procente mai mari de 3-10% (Florescu, Florescu, 1990, 65). Totuși, după opinia noastră nu trebuie subestimat factorul alogen, deoarece populația răsăriteană sosită aici a putut prelua, în mod cert, în scurt timp, mare parte a culturii materiale autohtone, devenind astfel greu de depistat pe cale arheologică. Acest curent de emigrare în spațiul est-carpatic, va putea duce și la o creștere a contactelor comerciale, demonstrate prin unele descoperiri de origine carpato-dunăreană în aria culturii *Sabatinovka*, cu care de altfel, cultura Noua are foarte multe lucruri în comun. Pornindu-se de la unele din aceste piese, a fost după opinia noastră, o exagerare enunțarea ipotezei existenței și a unor deplasări de grupuri umane Noua în sens invers, spre răsărit (Florescu, 1967, 49-95).

Deci cultura Noua face parte dintr-un mare complex arheologic cultural numit *Noua-Sabatinovka* (N-S), răspândit din Podișul Transilvaniei și Moldova (inclusiv în nord subcarpații Ucrainei), până la Nipru și estul peninsulei Crimeea. Astfel de similitudini culturale pe spații întinse nu se pot explica după opinia noastră, ca și în alte epoci, decât prin mari deplasări de populație, ale căror urme cu greu arheologia le va putea pune mai bine în evidență în viitor. Grupul Noua datorează formarea sa și contribuțiilor din partea culturilor Monteoru, Costișa și Komariv. Făcând parte integrantă din mediul cultural euro-asiatic, cultura Noua prezintă numeroase legături cu realitățile Bronzului Mijlociu din stepele nord-pontice (Zrubna și cultura ceramicii cu mai multe brâie).

Celor mai timpurii complexe arheologice Noua le corespund cronologic cele mai târzii complexe ale culturii *Mnogovalikovaja*, al cărei areal de distribuție se întinde din nordul munților Caucazi la răsărit, unde au existat cele mai multe așezări, și până la Prut în vest, ca urmare a unei extensii demografice. Deplasările de populație răsăriteană la nordul Dunării de Jos au putut contribui astfel la un anumit grad de omogenizare culturală (aceleași

tipuri de unelte din os și de bronz, aceleași tipuri de sceptre și însuși obiceiul de formare a cenușarelor din cadrul așezărilor).

Și în privința datării acestei culturi s-a făcut apel la metoda radiocarbon (László, 1993, 24-41). Din cele două etape ale existenței sale, prima se dezvoltă în perioada de tranziție de la cultura Bronzului Mijlociu la cultura Noua propriu-zisă, tipică. Sincronizarea descoperirilor Noua cu fazele Monteoru Ia/IIa - IIb, cu așa-numitul grup *Balintești-Gârbovăț*, cu fazele finale Komariv și Wietenberg C-D oferă posibilitatea coborârii cronologiei absolute a culturii până în secolul al XVI-lea î.Chr. Din punct de vedere al cronologiei absolute cultura Noua se poate încadra între secolul al XVI-lea și până la cumpăna secolelor XII-XI î. Chr. (deci între B C și Ha A, după sistemul lui Reinecke). Datările cu carbon radioactiv în așezarea de la Mahala au indicat următoarele date: pentru nivelul mai timpuriu II a, 3.260 ± 100 (cca. 1.310 î. Chr.), pentru nivelul II b, 3.135 ± 100 (cca. 1.185 î. Chr.), cât și 3.100 ± 55 (cca. 1.150 î. Chr.) - Smirnova, 1978 b, 68. La rândul lor, eșantioanele de la Ivan'e, așezarea târzie Komariv, s-au datat 1.592-1.569; 1.528-1.503 B.C. (Sava, 2002, 219). Alte datări cu ^{14}C s-au făcut la în așezarea de la Odaia, din Rep. Moldova, cu variații între 1.500-1.000 Cal. B.C. (Kaiser, Sava, 2006, 146-147).

Cultura a evoluat probabil până spre sfârșitul secolului al XII-lea î. Chr., în anumite zone existând poate și în Hallstatt A1. Printr-o serie de caracteristici Hallstattul A poate fi considerat mai mult o perioadă de tranziție spre civilizația fierului și generalizarea culturii cu ceramică neagră-canelată (Vasiliev, 2005, 11).

Noile fenomene de geneză etno-culturală astfel generate, vor duce la apariția acestei noi culturi, de un pronunțat caracter unitar, anticipând deja fenomenul desăvârșirii ethnosului tracic, și el la rândul său, de o vitalitate și o omogenitate remarcabile. În acest sens trebuie să subliniem faptul - verificat în teren și de cercetările noastre - că dacă așezările Noua s-au constituit adesea pe amplasamentul (sau imediat lângă) unor situri precedente cronologic, la rândul lor, după dispariția locuirii în ele, adeseori multe vor fi succedate de așezările hallstattiene timpurii.

Cele mai nordice situri în Basarabia sunt cele de la Corpaci și Cuconeștii Vechi/Edineț, o dovadă a vitalității elementului autohton în acest spațiu fiind existența doar aici și a necropolelor plane (Sava, 1992, 66, fig. 21, 224). În ceea ce privește arealul acestei culturi, cele mai de miazănoapte, câteva puncte, sunt în regiunile învecinate cu regiunea Cernăuți, Ivano-Frankiv's'k, Ternopol și L'viv (Berezans'ka et alii, 1986, 8, fig. 1, pct. 40, 42, 439).

Așezările culturii se plasează și ele, ca și culturile anterioare, pe terenuri prielnice viețuirii, în apropierea surselor de apă, atât de necesară unei populații crescătoare în primul rând de animale, agricultura jucând un rol secundar.

Tipic culturii este - așa cum s-a spus - stratul mai consistent de cenușă, adesea vizibil și astăzi la suprafața solului, sub care s-au păstrat până în zilele noastre resturile construcțiilor locative, dar și a adăposturilor animalelor ținute în strictă apropiere de ele, toate construite după cât se pare din cantități considerabile din lemn, paie, trestie și alte tulpini de plante.

Caracteristic pentru ambele etape de evoluție ale culturii, ca o expresie a unui mod de viață, sunt așezările constituite din grupări de trei până la cinci locuințe, corespunzând la grupuri de familie ce dețineau o anumită autonomie, în primul rând de natură economică, în cadrul comunității tribale din care făceau parte. Unitatea socială a triburilor totuși nu poate fi pusă la îndoială, fiind demonstrată de necropolele de caracter tribal cercetate, precum marea necropolă de la Trușești/Botoșani, unde însă nu s-a putut delimita strict existența unor eventuale grupări pe familii (**Petrescu-Dîmbovița et alii, 1953, 20-22**).

Locuințele aveau podelele de obicei din straturi de lut în amestec cu pleavă și prundiș, pereții fiind realizați din pari și împletitură de nuiiele, acoperită cu o murială din lut amestecat cu paie și pleavă. În spațiul central se amenaja vatra. Comunitățile Noua aveau amenajate și unele locuri de cult, așa cum au demonstrat-o săpăturile de la Cîndești/Vrancea: două gropi orientate exact nord-sud, cu pereții lutuiți special ca și fundul unde zăceau resturi de cenușă și de cărbuni de la o vatră sacră, depuse într-un vas cu capac, sau sub un vas (**Florescu, Florescu, 1990, 56**).

În ceea ce privește grupurile de populație răsăritene *Zrubna-Hvalins'k*, trebuie menționat faptul că ele au adus ca element distinct în aria culturii Noua tipul de seceră din bronz cu buton. La rândul lor, secerile primitive din maxilar inferior de porc sau vită, de tip *tupik*, au fost vehiculate pe mari spații geografice, fiind documentate și în interiorul culturii Sabatinovka, în a cărei geneză un rol important a fost atribuit aceluiași elemente etnice Zrubna. Tot populația răsăriteană a contribuit la răspândirea în aria culturii Noua a unor tipuri de piese devenite uzuale în zonele metalurgice din sudul Munților Urali, un exemplu în acest sens fiind tipul de cuțit cu lamă îngustă și dreaptă, descoperit în Bucovina la Botoșana (**Teodor, 1980 c, 48**) cu analogii sudice la Cîndești/Vrancea, Băleni/Galați și Gura Dobrogei/Constanța - **Florescu, Florescu, 1990, 61** - sau unele variante de ace din bronz. Tot specifice, datorate alogenilor, sunt unele fusaiole realizate din os sau omoplații de vită, a căror margine a cavității glenoide a fost crestată. În privința omoplaților crestăți, s-a constatat că se realizau din oase mai des de bovine, de cal, de porc

(foarte rar) și chiar de sanglier (un caz) – **Haimovici, 1995, 240**. În județul Suceava o astfel de piesă am descoperit-o pe suprafața terenului agricol la Sfântu Ilie/Șcheia (**Andronic, Batariuc, 1993, 14, pct. XXXI**), sau o alta s-a găsit la Vornicenii Mici/Moara (**Ignat, 1981, 136**). Omoplați crestați s-au mai găsit și la Mahala-Cernăuți, Oselivka/Kel'menci sau Ostrivec (pl. 11/3). De-a lungul vremii s-au emis unele păreri diferite despre utilitatea omoplaților crestați atât de caracteristici culturii. În ce ne privește, ne aliniem opiniei mai vechi a lui M. Petrescu-Dîmbovița, că aceștia puteau fi folosiți cel mai bine la bătut firele războiului de țesut. Alte obiecte din os au fost împungătoarele, mânerle, dălțițele-răzuitoare, patinele, spatulele, arșicele-șlefuitoare sau pieptenii-răzuitoare (**Rotaru, Gheorghe, 2006, 129-130**).

O piesă deosebită, legată de prelucrarea osului, este psalia de corn, lungă de 13,4 cm, cu două orificii de prindere și ornamentată prin linii incizate paralele, descoperită fortuit la Calafindești (**Ignat, 1981, 136-137**) și care se poate data larg din perioada mijlocie a epocii bronzului și până spre începutul Hallstattului (pl. 11/15). Deoarece în locul descoperirii se cunoaște existența unui sit Noua, credem că datarea spre sfârșitul epocii bronzului nu mai necesită discuții, datare susținută și de o serie de analogii apropiate în mediul culturii Sabatinovka.

În condițiile în care cei mai mulți purtători ai acestei culturi se găseau la distanțe mari de sursele de cupru și deci de prelucrarea sa, și în economia cărora creșterea animalelor juca un rol important, este firesc să se observe încă o sărăcie a prezenței pieselor de bronz, în favoarea celor din os și corn (vârfuri de săgeată, seceri, ace...) și a celor din piatră (topoare-ciocan, cuțite curbe de gresie sau silex, lame, gratoare...). Cuțitele curbe din silex (seceri, ? cosoare ?, sau mai degrabă ambele) au înregistrat o frecvență notabilă. De exemplu, de pe teritoriul comunei Miorcani/Botoșani provin șapte astfel de piese. Unele asemănătoare s-au descoperit în așezările epocii bronzului din Podolia sau Volânia, cele mai vechi provenind din mediul culturii Komariv și a celei cu ceramică șnurată. Este posibil ca unelele dintre cosoarele amintite deja, aflate în colecțiile cabinetului de arheologie a Universității "Ju. Fedkovič" din Cernăuți, să dateze tocmai din perioada târzie a epocii bronzului.

Spre exemplu, legat de dezvoltarea prelucrării oaselor și coarnelor este faptul că în așezarea de la Gârbovâ/Galați s-au descoperit circa 600 de piese finite și aproximativ 1.000 de exemplare în diverse stadii de prelucrare – **Florescu, Florescu, 1990, 62**. Tipice sunt și vârfurile de săgeată, conice, triunghiulare, cu corpul fațetat sau prismatic, provenind din mediul *Zrubna-Hvalins'k* ca și unele podoabe din os, materia primă provenind de la animalele domestice și de la cele vâdate. Dincolo de unele diferențieri statistice în

privința frecvenței speciilor de mamifere domestice care se creșteau în așezări. analiza făcută de S. Haimovici pe largi spații geografice, a demonstrat și în acest domeniu puternicele asemănări dintre culturile formând complexul cultural Noua-Sabatinovka-Coslogeni (**Haimovici, 1995, 240**).

Obiecte arheologice disparate Noua s-au mai găsit la Bosanci (vârf de săgeată din silex cu baza concavă și ac fragmentar din bronz) și Mihăiești/Horodniceni (cosor din silex) – **Ignat, 1981, 136**.

Din bronz s-au realizat seceri cu cârlig și spin, sau cu buton, celturi, ace cu protuberanțe pe tijă, psalii, vîrfuri de săgeată și de lance, unele de certă proveniență tipologică răsăriteană.

La rândul său ceramica culturii prezintă o gamă foarte diversificată de cești. cu una-două torți, unele - tipice - cu buton și creastă (pl. 11/16, 18), dar și forma vasului cu gură foarte largă și umeri prelinși, cu brâu în relief sub buză (pl. 11/24-25). Mult mai rar apar capace și chiar tipsii. Ornamentarea vaselor cu impresiuni de degete, cu amprentarea unui șnur sau cu o măturică, sunt tot atâtea elemente aduse de către purtătorii culturii Zrubna-Hvalins'k. Totodată în perioada de cristalizare a culturii Noua, se constată încă prezența unor elemente de decorare a vaselor cu succesiuni de triunghiuri cu suprafața hașurată oblic, cu vârful în jos sau incizații orizontale asociate cu mici alveole moștenite din repertoriul motivistic caracteristic culturilor Bilij-Potik - Komariv și Costișa, ultima desprinsă din acestea. Această moștenire Costișa este prezentă și în nordul Moldovei în ceramica așezărilor de la Trușești și Corlăteni/Botoșani (**Florescu, Florescu, 1990, 66-67**), Grămești (**Andronic, 1988, 76**), în cea a necropolelor de la Crasnaleuca sau Brăiești/Botoșani, dar și în ceramica așezărilor de la Mahala-Cernăuți sau Nezvisko, desigur în aria fostei culturi amintite.

Deoarece relieful județului Suceava este tipic de podiș și de munte. penetrarea aici a populațiilor seminomade considerăm că s-a desfășurat la o scară foarte redusă. Singurele două *cenușare* cunoscute până acum sunt plasate în arealul satului Cumpărătura/Bosanci și în marginea orașului Fălticeni (cartier Buciumeni). La Cumpărătura, s-au putut încă observa, la suprafața solului arat, urmele de la patru acumulări de cenușă, fiecare cu diametre de 15-25 metri. În urma cercetărilor de teren s-a recuperat un bogat material ceramic, provenind de la tipicele vase sac, cești cu una sau două torți supraînălțate, pahare, castroane, câteva unelte din os (inclusiv omoplați crestați), șlefuitoare din gresie, lame și multe deșeuri din silex. După aspectul general al inventarului ceramic situl pare să aparțină celei de-a doua etape de existență a culturii Noua, contemporan fiind cu Botoșana-Dealul Crucii, Șcheia/Siliște, Mihoveni/*Cahla Morii* sau Ițcani-Ferma 2 (**Niculică, 2004 a, 423-430**).

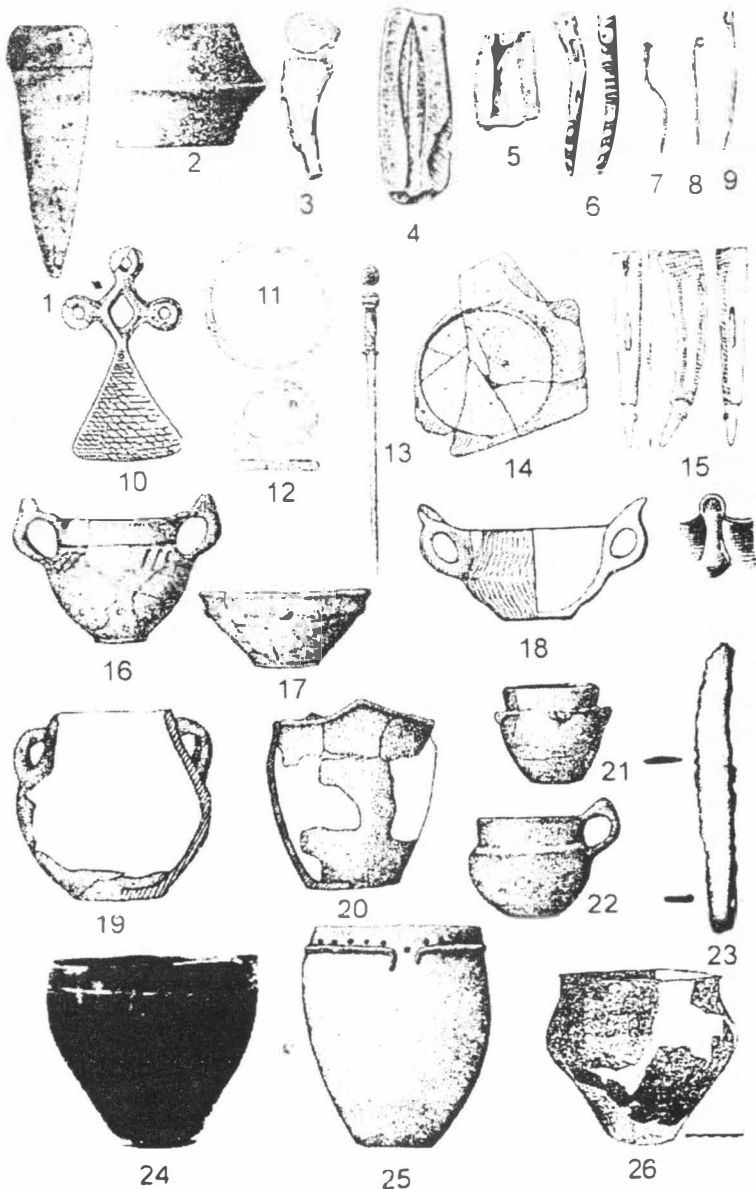
Foarte recent a fost publicată și așezarea de la Fălticeni/Buciumeni, unde s-a descoperit un bogat material ceramic Costișa-Komariv, dar și piese din silex și unelte din os, inclusiv obișnuiții omoplați crestați (**Niculică, Aparaschivei, 2007, 61-72**). Notabilă este aici și succesiunea organică de niveluri de locuire Costișa (Komariv)-Noua-Hallstatt.

În schimb, în județul Botoșani, cu alte realități geografice, numărul cenușarelor este mult mai mare (**Șadurschi, 1989, 157**).

Deci lipsa aproape totală a *cenușarelor* nu înseamnă că Bucovina nu a fost locuită în această perioadă. Din contră, cercetările arheologice de teren, cu precădere cele mai intense din ultimul deceniu, au pus în evidență existența a deosebit de numeroase situri Noua, dar nu de tipul amintit mai sus. Concluzia pe care o putem trage, în acest context al fazei cercetării, este aceea a existenței unei diferențieri reale în compoziția etnică, elementele locale deținând aici preponderență, dacă nu chiar aproape exclusivitate. Fără îndoială însă, cercetările de viitor, mai mult sau mai puțin îndepărtat, își vor spune cuvântul și în această privință. Celor care ar putea să ne argumenteze că obiceiul construcțiilor din paie și trestii la răsărit de Siret, a căror ardere ar fi generat *cenușarele*, a fost determinat doar de caracteristicile locale de aici ale vegetației, le vom aminti faptul că în multe alte epoci și culturi arheologice, în același areal, s-a folosit din plin lemnul.

Chiar dacă nu s-au descoperit complexe Noua, săpăturile arheologice de la Botoșana au prilejuit recuperarea unui inventar arheologic aparținând perioadei târzii a epocii bronzului. Din ceramica fragmentară a rezultat reconstituirea formei vasului sac, cu gură largă, aproape fără umeri, preponderență numeric, a formei de strachină și a celei de cană - tipice, dar cu variante - cu două torți supraînălțate. Alăturăm aici două cosoare din silex și mai ales, din bronz, un ac în secțiune rectangulară, partea terminată în cârlig de la o seceră, o daltă și lama unui cuțit, lată (pl. 11/23), cu tăiș rectiliniu, cu peduncul ușor albiat asimetric pentru montare în mâner (**Teodor, 1980 c, 48**).

Cercetările arheologice de teren din județul Suceava din ultimele două decenii au dus la rândul lor la identificarea a numeroase astfel de situri, al căror nume nu este cazul aici să le mai menționăm (**Andronic, Batariuc, 1993, *passim*; Andronic et alii, 2004, *passim*; Andronic et alii, 2007, mss., *passim***). Pentru a da numai câteva exemple de situri mai mari, amintim unele dintre cele mai vechi descoperite. Cu ocazia unor săpături arheologice sau lucrări de amenajare a terenului, niveluri de locuire Noua au mai fost identificate la Suceava/Șipot și Șcheia/Siliște, din ultima așezare (probabil Noua II) provenind un vas-sac întreg – pl. 11/25, **Florescu, 1991, 122** cu bibl.).

Pl. 11: Piese din epoca bronzului, de la Ițcani (1), Șcheia (2), Ostivec (3, 7, 9, 13-14, 16-18, 21-22)- Cernăuți-Mahala (8, 24), Suceava (10-12, 26), Calafindești (15), Botoșana (19-20, 23) și Șcheia (25). După Mitrea, Ursu (1), Ișnat (2, 15), Chițescu (10-12, 26), Florescu (19, 20, 23) și Balaguri. Scări diferite.

O densitate considerabilă de așezări, chiar dacă nu toate sincronice, s-a observat și în bazinul hidrografic Soloneț, cercetat periegetic peste un deceniu – 17 așezări de dimensiuni mai mari și 12 puncte locuite. Dacă în bazinul hidrografic inferior și mijlociu s-a constatat prezența doar a așezărilor mari și mijlocii, din punct de vedere al întinderii de habitat, în schimb este interesant de observat că ceea ce am definit ca „punctele locuite”, deci așezări mai modeste, se plasează aproape toate în partea superioară a bazinului amintit, trei dintre ele și un sit ceva mai mare fiind plasate nu departe de fostele slatini din Cacica (**Andronic, 1997, *passim*** și harta anexă). Creșterea numărului de situri și aici, nu poate fi interpretată după opinia noastră decât ca o urmare a unui aflux puternic de populație răsăriteană.

Cultura Noua este atestată și între Prut și Nistru printre alte localități la Florești, Fălești, Ghindești, ș. a., dar și la Coslogeni/Ialomița, sit aparținând însă culturii cu același nume, toate strâns legate de cultura răsăriteană Sabatinovka. În aceeași ordine de idei amintim aici și faptul că preferința celor care au amenajat morminte în tumuli, de tip *Sabatinovka*, pentru zona stepică din sudul Basarabiei, a fost deja sesizată arheologic (**Sava, Agulnikov, 2003, 116**).

În actuala regiune Cernăuți nu au existat preocupări speciale pentru această epocă. După descoperirile lui I. Nestor de la Brașov-cartier Noua, în regiunile Cernăuți și Ivano-Frankivs'k vestigii ale acestei culturi s-au identificat de abia după ultimul război mondial, prin săpăturile organizate de Meljukova și Smirnova. Prima autoare a sondat așezarea de la Oselivka (**Meljukova, 1958, 9**). La Cernăuți-Mahala s-au descoperit, în cursul campaniilor din anii 1955-1962 și 1968, mai multe complexe arheologie de locuit, unde s-a observat obiceiul implantării de stâlpi intermediari la pereții locuințelor și cel al folosirii frecvente a gropilor menajere și a vetrelor de foc exterioare (**Smirnova, 1993, 57-73**). Cu ocazia investigării așezării din prima epocă a fierului de aici, G. I. Smirnova a pus în evidență în cadrul ceramicii așezării Noua de aici o serie de elemente decorative tipice Komariv (**Smirnova, 1957 b, 10-14, pl. 39/7; Eadem, 1969 b, pl. 1-2; Eadem, 1972, 12, fig. 1; Sava, 2002, 171**). O continuitate de locuire notabilă a fost astfel constatată, nivelul de locuire Komariv fiind ulterior continuat în Bronzul Târziu (Noua) și Hallstatt (Holihrady). În cursul anului 1968 aici a fost pus în evidență mai bine nivelul de habitat din perioada mijlocie a epocii bronzului, dar și o serie de complexe arheologice ale culturii Noua (două gropi menajere și locuința nr. 3, aflată sub aglomerarea de cenușă (*cenușarul/zolniki*) nr. 3. Gropile conțineau cera-mică, oase, dar și un fragment de ac de păr din bronz,

cu cap cilindric perforat, rar atestat arheologic. Din păcate analizele mai multor bucăți de cărbune arheologic, pe baza carbonului radioactiv, nu au fost suficiente de concludente (Smirnova, 1972, 12-17). Alte vestigii de locuire Noua s-au mai cercetat la Ostrivec/Horodenka-Ivano-Frankivs`k. În urma săpării a două cenușare s-au cercetat resturile de la trei locuințe de suprafață (Balaguri, 1968, 135-146). Deosebit de valoroase aici au fost tiparele pentru turnat obiecte (celt, oglindă, vârf de lance – pl. 11/4, 5, 14) din bronz și cuptorul metalurgic respectiv (Eadem, 1964, 28-39).

Tot importante s-au dovedit a fi podoabele din bronz, precum acele de păr, sau pandantivele cruciforme de la Mahala sau Ostrivec, ultimele cu analogii la Suceava-*Drumul Național* sau Liteni/Iași, la care ne vom referi mai jos (Balaguri, 1971, 385, 387, 390). Alte așezări, unele în continuarea de locuire a celor mai vechi de tip *Komariv* (precum Bernove, Oselivka, Burdjug), s-au identificat la Kel`menci, Korovia/Hliboka, Ostrica/Novoselicja, (*ArhPam.*, 1982, 95-96).

În repertorierea anului 1984 sunt luate în evidență 32 de situri Noua (Vinocur et alii, 1984, *passim*). Doar la Zarožani/Hotin se înregistrează două așezări în cadrul perimetral al aceleiași localități, la o distanță de câțiva kilometri una de alta. Actualmente, în regiunea Cernăuți, spre deosebire de județul Suceava, se poate estima existența doar a circa 40 de situri Noua, parte încă inedite, dintre care circa 30 prezintă așa-numitele *cenușare*.^{*} În schimb, în partea sudică a Bucovinei istorice, situația este diferită, în aproape toate siturile Noua identificate până acum, peste 150 la număr după informațiile pe care le deținem până în prezent, doar cu cele două excepții, nefiind atestate cenușarele.

Importante observații legate de populația culturii Noua au fost furnizate și de către investigarea necropolelor sale. În spațiul dintre Carpații Apuseni și Nistru s-au contabilizat peste șapte sute de morminte, provenind în principal din cimitire, dar și ca descoperiri izolate. Dintre ele doar 15 sunt de incinerare, restul fiind de inhumare. Unele mormintele de incinerare au fost amenajate în cistă, în altele resturile de oase umane au fost depuse în urnă sau în gropi simple.^{**}

Cele mai multe dintre necropole se grupează în zona centrală a Transilvaniei dar și în bazinul hidrografic al cursului mijlociu al Prutului. Cea

^{*} Informații recente de la colegul Mykola Il`kiv, de la Universitatea de Stat "Ju. Fedkovič" din Cernăuți, pentru care îi mulțumim și acum.

^{**} Pentru multe alte informații, Sava, 2002.

^{*} Pentru multe alte informații, Sava, 2002.

mai mare densitate de așezări, dar și de mari necropole, se plasează în Podișul Moldovei și partea de nord-vest a Basarabiei. O poziție marginală o au descoperirile de la Brașov (cartierul Noua), Vladimirovca și Cobâlnea de pe partea dreaptă a Nistrului Mijlociu (Rep. Moldova) și mai ales siturile de la Ostrivec (**Balaguri, 1963, 70-75; Idem, 1968, 135-146 Idem, 1971, 387-388**) și Boșiv (**Idem, 1971, 387; Krušel'nickaja, 1990, 101**) de pe Nistrul Superior (ambele r. Stanislav, reg. Ivano-Frankivs'k).

În județul Suceava nu s-au făcut deocamdată descoperiri de natură funerară, datate cert în această perioadă. După ultimele interpretări ale lui M. Ignat, mormintele amintite deja din necropolele de la Codru/Cajvana și Volovăț/*Dealul Burlei*, datând din epoca bronzului, sunt mai timpurii (Komariv) - **Ignat, 2003, 155-170**. Într-o perioadă ulterioară, în Hallstatt D după caracteristicile ceramicii sale, în mantaua tumulului T I de la Codru a fost amenajat un mormânt de incineratie aparținând populației grupului podolomoldav. Și la Volovăț a fost constatat pentru epoca bronzului obiceiul ridicării de movile funerare cu pământ adus din alt punct, tumulii menționați prezentând și al doilea strat distinct de sol, adăugat cu ocazia unor înmormântări ulterioare. Și unul dintre tumulii săpați de M. Ignat în 1976 la Horodnicul de Jos, datat tot timpuriu, avea două niveluri de pământ în mantaua sa, probabil ca și tumulul săpat aici în 1893, și care în plus poseda o cistă cu un schelet chircit. Două straturi de pământ a avut și movila nr. I (T I) de la Codru, care se poate data la fel (**Idem, 1981, 135**). Astfel de ciste, să nu uităm, au fost descoperite încă pentru Bronzul Mijlociu, așa cum s-a spus, la Șerbănești/Zvorâștea, sau la Hârtop/Preuțești.

Unica necropolă studiată în regiunea Cemăuți este cea de la Ostrivec. Cei 183 de decedați fuseseră depuși în gropi nu prea adânci, de formă oval-alungită sau relativ rectangulară, în poziție chircită pe dreapta sau pe partea stângă. Orientarea scheletelor era cel mai adesea spre N-V, dar și spre S sau N. În patru cazuri au fost înhumați și câte doi indivizi la un loc. După dispunerea mormintelor, s-a putut presupune existența obiceiului îngropării apropiate pe criteriul de familie. Inventarul funerar nu a fost prea bogat: ceramică, obiecte din piatră, oase de la ofrande de carne, și rar, piese din bronz (**Balaguri, 1961, 42-51**).

Mai apropiate de spațiul sud-bucovinean sunt câteva descoperiri funerare din județul Botoșani: Brăiești, Crasnaleuca, Vlăsinești, Trușești sau Bohotin. O sinteză a descoperirilor funerare în județul Botoșani și chiar în părțile centrale ale Moldovei a făcut-o L. Dascălu. În necropolele de la Brăești, Crasnaleuca și Trușești, cu o singură excepție, în morminte s-a practicat inhumatia, cu depunerea defunctului în poziție chircită. Uneori s-au descoperit morminte duble, sau chiar la Crasnaleuca/Coțușca unul cu patru schelete. Orientarea scheletelor după punctele cardinale, diferită de la o necropolă la alta, după unele opinii s-ar fi

datorat existenței unor diferite grupe etnice în cadrul populației. Alături de ceramică, resturi de oase de animale (ofrande ?). s-au descoperit și cărbuni de la ritualurile de purificare a mormântului (**Dascălu, 1994, 135-165**).

Spre deosebire de amplasarea așezărilor, poziționate de obicei pe locuri joase în apropierea surselor de apă, necropolele s-au amenajat pe terenuri mai înalte, cu o anumită dominanță în jur. Groapa mormintelor de inhumare a avut diverse forme: ovala, dreptunghiulară, placată cu lespezi de piatră sau incercuită cu pietre. În privința poziției scheletelor, chircite, acestea au avut grade diferite în ceea ce privește unghiul dintre coloana vertebrală și bazin pe de o parte și femurele picioarelor pe de alta. Orientarea scheletelor era și ea diversă. fără să se constate o anumită regulă zonală.

Ca inventar funerar, cel mai adesea apar vase ceramice de ofrandă, majoritatea fiind depuse în fața scheletului, mai precis în dreptul capului sau al pieptului. Circa 75% dintre morminte au avut piese de inventar funerar, în peste 99% dintre ele fiind vorba despre diferite tipuri de vase din lut, cel mai des întâlnindu-se anumite variante de recipiente cu una sau două torți. În rest, în morminte s-au mai depus inele de buclă și brățări din bronz sau aur, ace de prins părul din bronz, pandantive din dinți de animal și unele obiecte din corn, os și piatră (mai ales amintitele cuțite curbe din silex - *Krummesser*). Ceramica a fost ornamentată prin incizare, împunsături sau creștături. Din punct de vedere genetic și al legăturilor tipologice ceramica funerară probează existența unor elemente de origine carpato-balcanică, dar și de origine estică, provenind din culturile epocii Bronzului Mijlociu și târziu, din zona stepelor nord-pontice. Unele tipuri de vase descoperite în zonele de contact teritorial dintre cultura Noua și culturile vecine ei, demonstrează contacte cu mediile Wietenberg din Transilvania, Monteoru și Komariv. Alte elemente de ritual funerar mai sunt: depunerea de ofrande de carne de animale, atestată prin prezența oaselor și de cantități variabile de ocră și de *cărbuni de lemn provenind de la obiceiul purificării locului funerar prin foc*. Prin urmare, se poate considera că ritual funerar al populației s-a caracterizat în general printr-o reală omogenitate tipologică (**Sava, 2002, 230-235**).

Alături de unele moșteniri Komariv în ceramică, la care ne-am referit deja, alte influențe pătrunse în cultură ar putea fi anumite forme ale construcțiilor funerare unde s-a folosit piatra (ciste) provenind din mediile Zrubna, Komariv sau Bilij-Potik. Tot ca influență răsăriteană se poate menționa, pe lângă folosirea ocrului în unele morminte și practicarea inhumării defuncțiilor nu numai în cimitire plane, ci și în mantalele unor tumuli mai vechi, precum s-a constatat în mai multe cazuri în Basarabia .

În sfârșit, un indicator al contactelor etno-culturale la nordul Dunării de Jos, și nu numai, a fost și circulația și producția de unelte din bronz. Dacă

epicentrul focarului metalurgic cultural Noua se pare că a fost în bazinul râului Siret și a afluenților săi, în schimb problema materiei prime este deocamdată și mai puțin cunoscută.

Cu ocazia construirii liniei de cale ferată Suceava-Păltinoasa, la Șcheia, în punctul *Șiliște*, de lângă municipiul amintit, deși nu s-au cercetat complexe arheologice, s-a găsit un inventar destul de bogat, în care se remarcă în primul rând o seceră de tip *cu buton* (pl. 13/1), publicată demult (**Petrescu-Dîmbovița, 1964, 260; Ignat, 1981, 136**), dar și un mic con de tablă ușor aplatizat, din bronz (ornament pentru harnașament ?) și o măciucă bitronconică din bazalt (?) – (pl. 11/2; **Ignat, 1981, 136**).

La Liteni s-a găsit o seceră de bronz de tip *cu cârlig* (pl. 13/2), iar la Todirești un depozit de 12 seceri, șase mai mari și șase mai mici, de același tip, depozit atribuit seriei de descoperiri *Râsești-Băleni (Uriu-Domănești)* din B D - **Ibidem, 140, 142**. Deși tipul persistă și în Ha A, prin apropierea deosebit de mare, de numai circa 50 metri de o întinsă așezare Noua de pe valea pârâului Răstoci, descoperită de către autor (**Andronic, 1997, 36, pct. 21 A**), suntem de părere că depozitul se poate atribui perioadei finale a epocii bronzului.

O descoperire singulară s-a făcut la Mihoveni-*Cahla Morii*. Secera tot cu cârlig de aici (pl. 13/3), de tip *transilvănean*, a aparținut fie așezării Noua, fie celei următoare aparținând culturii Gáva-Holihradý (grupul Grănicești). După analiza metalografică a bronzului, s-a pus în evidență procentul cuprului (89%), cel al staniului (9,59%) și al altor metale în proporții mult mai mici. Tipul este frecvent în Hallstattul Timpuriu din Transilvania și Moldova (seriile *Uriu-Domănești, Râsești-Băleni* și *Cincu-Suseni* (**Niculică, 1999, 215-216**). Piese asemănătoare în regiunea septentrională a Moldovei s-au descoperit ca puncte de referință și la Ilișeni/Botoșani (**Ignat, 1981, 137, 142 Niculică, 1993, 374**). Provenind ipotetic din așezarea Noua de la Boroaia-*Mălăiște* mai amintim o seceră (probabil de tip *cu cârlig*), ulterior pierdută (**Ignat, 1993, 375**).

În cazul secerilor metalice beneficiem și de o recentă și redutabilă sinteză, în care se încadrează și descoperirile din Bucovina. În teritoriul est-carpatic, în perioada târzie a epocii bronzului se cunosc atestate câteva tipuri de seceri. Grupa *est-carpatică* își datorează existența activității centrelor metalurgice din arealul culturii Noua, de unde astfel de piese s-au itinerat spre răsărit, spre cultura Sabatinovka și spre Dunărea de Jos spre cultura Coslogeni. Ea cunoaște în zona de la nord-est de Carpați seceri cu cârlig de tip *Ghermănești/Vaslui* (variantele *Ghermănești*, cu un exemplar - Podnestrov'e, pe Nistru Superior; varianta *Ruginoasa/Neamț* - cu un exemplar din depozitul de 12 seceri de la Todirești și încă cu o piesă salvată dintr-un fost depozit - Zaleșchiki-Ternopol; varianta *Ilișeni/Botoșani*, cu o piesă - Broscăuți/Botoșani, o alta - Mihălășeni/Botoșani, o

piesă - Liteni, o alta din același depozit de la Todirești, două piese – Cernăuți-Mahala, în așezare Noua, și Podnestrov'e II, pe Nistrul Superior). La acestea se mai adaugă și fragmentul unui cârlig de seceră de la Botoșana, în săpătura unor așezări Noua și din Hallstattul Timpuriu tracic (Dergačev, Bočkarev, 2006, 256-257, 261, 268, 271, 273 cu bibl.). Conform repertoriilor locurilor cu descoperiri de seceri cu cârlig, pe un areal deosebit de mare (nordul Bulgariei, nordul Mării de Azov, Ucraina Transcarpatică, Moravia, Ungaria, Croația și Serbia), rezultă că cea mai mare densitate a unor astfel de piese se găsește în mediul cultural Noua (centrul și sud-estul Transilvaniei – fig. 8), de unde ele se exportau spre vest, dar și la răsărit de Carpații Moldovei, unde este demonstrată astfel, elocvent, originea acestor seceri (*Ibidem*, 278-280). Din punct de vedere cronologic secerile cu cârlig sunt caracteristice perioadelor BD – Ha A 1. La început, în Bronzul Târziu, ele se pare că apar în spațiul est-carpatic, de unde ajung apoi și dincolo de munți și aici producându-le comunitățile locale. Din analiza evolutivă a lor, rezultă că varianta *Ghermănești* este cea mai veche, iar cea de tip *Ilișeni* cea mai târzie. Deși s-au exprimat opinii deosebite, se pare că la origine astfel de piese au fost produse sub efectul imitației unor seceri din zona munților Urali, deși după opinia noastră, datorită simplității modului de fixare a mânerului, ele au putut fi și o inovație născută pe plan local.

În cadrul seriei *Tisei Superioare*, se cunosc secerile cu buton de tip *Koszi-der*. În regiunile est-carpătice ele apar spre cursul superior al Prutului și al Nistrului (93 de exemplare, în majoritatea lor în depozite), ca urmare a

vehiculării lor în cadrul culturii Gáva, la începutul primei epoci a fierului.

Două exemplare de acest fel provin din așezări Gáva-Holihrady, de la Cernăuți-Mahala și Bovšiv/Galič-Ivano-Frankivs'k (Krušel'nic'ka, 1985, 50, fig. 16, 7), iar una într-o așezare Noua (exemplarul amintit de la Șcheia). Astfel de piese s-au mai

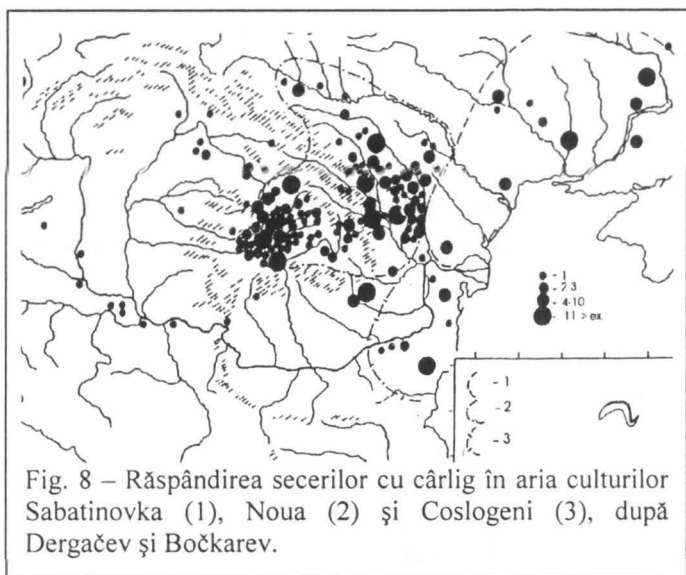

Fig. 8 – Răspândirea secerilor cu cârlig în aria culturilor Sabatinovka (1), Noua (2) și Coslogeni (3), după Dergačev și Bočkarev.

descoperit în regiunea Ivano-Frankiv'sk la Gorodnica, Gruška (16 exemplare), Potiçok, Stecevka, și Zabokruki, și în cealaltă regiune vecină cu regiunea Cernăuți, Ternopol, la Duplis'ka și Jargorov (24 piese, inclusiv fragmentare) (Dergačev, Bočkarev, 2006, 337-339, 343-344) și chiar mai spre nord în regiunea L'viv. Și acest tip de seceră a cunoscut o mare răspândire teritorială, precum și o existență largă în timp. Ele au apărut rarisim în așezări Noua, ca excepții, și acestea foarte târzii, populația hallstattană timpurie (Ha A I) Gáva-Holihraryd continuând să le aducă la răsărit de Carpați.*

Din așezarea Noua de la Mitocaș/Mitocul Dragomirnei-Săliște, provine un vârf de lance cu lama umflată la bază și cu nervuri în relief pe vârful tubului de înmănușare, care a putut fi folosită și mai târziu (pl. 13/5). Cercetarea noastră de teren din anul 2007 în arealul satului Petia (Bunești) a dus la identificarea unei așezări Noua (inedită) cu bogate resturi ceramice la suprafața solului. Probabil acestei comunități umane i-a aparținut vârful de lance din bronz, de tip asemănător (pl. 13/11), descoperit accidental aici (Ignat, 1993, 375-376). Un alt vârf de lance din bronz a fost găsit la sfârșitul secolului al XIX-lea la Securiceni/Udești, cu o puternică reliefare a liniei axiale longitudinale, piesă care poate data și din perioada de început a Hallstattului (Idem, 1981, 141, pl. 7/6).

Tot din această epocă provine probabil un vârf de lance din bronz, descoperit întâmplător pe dealul Cetățuia, la Merești/Vulturești, unde s-a demonstrat arheologic existența unei fortificații din secolele V-IV (III) î. Chr. (Popovici, Ignat, 1981, 545-550). Foarte posibil, fiind funcțională și acum, piesa a putut fi folosită veacuri la rând inclusiv în această ultimă perioadă istorică. Deși forma și ornamentarea, unde apar și triunghiuri hașurate, ar indica mai degrabă a doua parte a perioadei mijlocii a epocii bronzului, M. Ignat nu exclude posibilitatea ca ea să fi fost produsă mai târziu, în perioada timpurie a Hallstattului (Ignat, 1981, 141, pl. 5/6) – pl. 13/4.

Și în județul Botoșani, din vecinătate, descoperirea unui număr tot mai mare de piese de bronz, din ultimele decenii, poate pune problema realizării, cel puțin a unora, pe plan local, chiar dacă modelele (tiparele realizate în zonă) imitau și piese/celturi de origine transilvăneană sau răsăriteană (Șadurschi, 1989, 157-180). Totuși, raportat la cele 115 puncte din epoca bronzului consemnate de repertoriul arheologic județean (stadiul cunoașterii 1976 !), raritatea descoperirilor metalice (e drept de obicei întâmplătoare !) este destul de evidentă. În acest sens merită să amintim aici observația lui S. Morintz cu privire la raritatea pieselor metalice din Bronzul Târziu din Moldova, comunitățile Noua

* Pentru multe alte informații legate de secerile de bronz și celturile perioadelor B D și Ha A-Ha B, vezi Dergačev, 1997.

caracterizându-se printr-un stadiu tehnic și de schimburi comerciale încă destul de rudimentar (Morintz, 1978, 154). În lucrarea de sinteză a lui P. Șadurschi prezența simultană a unor piese de certă proveniență tipologică răsăriteană, uralo-caucaziană, precum celturile cu două tortițe, alături de cele de origine transilvăneană a fost constatată în mod clar și în cazul descoperirilor din epoca bronzului din județul Botoșani (Șadurschi, 1989, 158).

O recentă luare în evidență a descoperirilor de celturi (peste 40 de exemplare, cu 26 de puncte din actuala regiune Cernăuți) din zona Siretului de Sus și a Nistrului Mijlociu au făcut colegii de la universitatea din Cernăuți, Mikola Il'kiv și Iulia Mis'ko. Ele se datează, fără a intra aici în amănunte, într-o lungă perioadă de timp, între Bronzul Târziu (B D) și chiar până în epoca veche scitică, folosirea lor amplă fiind documentată în cadrul culturilor Noua și apoi Holihrary (Il'kiv, Mis'ko, 2007, 9-19). Conform tipologiei propuse aici, descoperirile se pot încadra în patru tipuri principale (sunt și tipuri intermediare): 1. – nord pontic, 2. – tipul atestat în zona est-cernăuțeană, 3. – ungaro-transilvan și 4. – caracteristic Dunării Mijlocii. Pentru cultura Noua sunt caracteristice primele două tipuri, restul fiind atribuite purtătorilor culturii Gava-Holihrary (*Ibidem*, 17; și mai nou, vezi Il'kiv, 2008 a, 375-386).

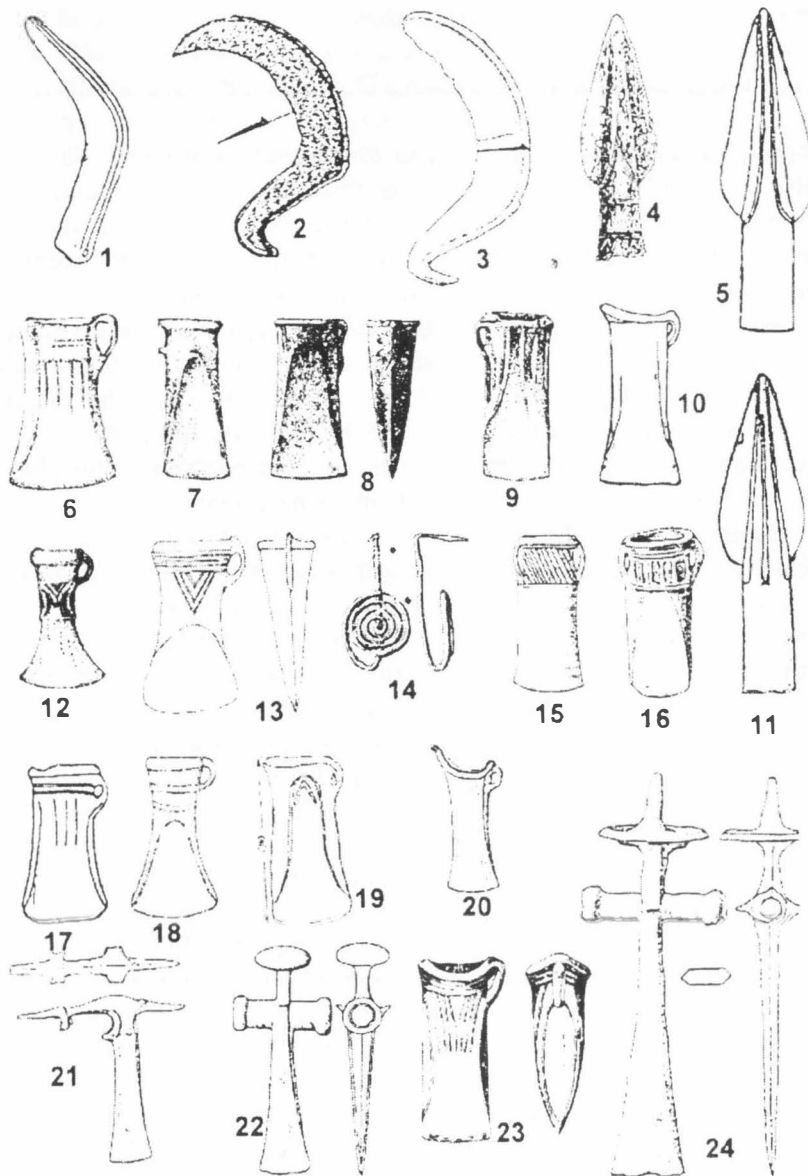
În toamna anului 2007, în teritoriul satului românesc Corovia/ucr. Korovija/Hliboka, a fost descoperit întâmplător un nou depozit de piese de bronz, compus din 35 de obiecte din bronz. Inițial s-au publicat doar informații în presa locală (*Večirni Černivci*, nr. 42/106, din 18 oct. 2007). Într-o grădină particulară s-a găsit un topor-ciocan, cu ceafă discoidală, iar mai târziu încă 34 de piese (celturi, brățări, o seceră, fragmente de topoare și lingouri metalice, dintre care o placă din metal alb - aliaj de argint ?). Dacă investigațiile chimice o vor confirma, ultima piesă ar putea fi cel mai vechi obiect din aliaj de argint din Bucovina. Bronzul este posibil să fie de proveniență carpato-transilvăneană. La rândul său, toporul cu ceafă discoidală are analogii în România, în nordul Maramureșului istoric în Transcarpatia, în regiunea Odesa și foarte aproape de zona noastră de studiu, la Stecev/Sniatin-Ivano-Frankivs'k. După Igor Kravciv, autorul articolului menționat, citând pe arheologul universitar de la Cernăuți Serghei Pivovarov, depozitul a aparținut unui meșteșugar ambulant, putând fi încadrat în perioada culturii Noua (sec. XIV-XII î. Chr.). Înaintea publicării cărții noastre, cu doar câteva săptămâni, depozitul a fost publicat și în revista centrului de cercetări arheologice de pe lângă universitatea cernăuțeană, *Arheologični Studij* (Il'kiv, 2008, 26-35), fiind datat în perioada târzie a bronzului și începutul epocii fierului (B D – Ha A I). Ca piese mai deosebite menționăm fragmentele de la un vas de bronz, prea mici pentru a se face alte considerații, și toporul amintit, destul de asemănător cu cel semnalat de Kaindl la Prelepca, de

proveniență ungaro-transilvăneană (*Ibidem*, 27, 32), areal de unde și acestea provin, ca și cele alte câteva mai de la răsărit, din mediul cultural Sabatinovka.

Cu ocazia săpăturilor de la Curtea Domnească din Suceava din anul 1974, a fost descoperit într-un vas ceramic Noua (pl. 11/26) 37 de piese arheologice: 25 de mărgelile din chihlimbar, două din os, două brățări din metal alb cu capetele deschise (pl. 11/12), două verigi circulare din bronz (pl. 11/11), un pandantiv și un clopoțel din bronz, un fragment de diademă și trei pandantive cruciforme (pl. 11/10), cu analogii la Băleni și Ulmi, sau dincolo de Prut în mediul cultural Sabatinovka (Solonca și Ingul) - **Chițescu, 1976, 103-106**. Analogii foarte apropiate s-au înregistrat în depozitul de la Ulmi/Iași, unde printre alte piese de bronz, s-au găsit două astfel de pandantive, realizate prin turnare, cu lungimii variind în jurul a 10-11 cm. Alte descoperiri s-au făcut de-a lungul vremii în Basarabia și Ucraina (**Florescu, 1961, 115-127**). Foarte apropiată geografic însă este piesa provenind din așezarea de tip *cenuşar* din perioada culturii Noua de la Mahala-Cernăuți. Datorită faptului că în spațiul central european, inclusiv transilvănean (unde T. Sulimirski vedea odată originea lor) nu sunt astfel de piese, difuziunea se pare că a fost propagată dinspre răsărit (**Smirnova, 1958, 68-70**).

În aceeași ordine de idei nu trebuie uitate nici descoperiri foarte vechi, consemnate la vremea aceea de către Kaindl. La Prisăcăreni, pe Siret, în urma aratului au fost descoperite resturile de la un cazan de bronz, în interiorul căruia se afla o urnă plină cu cenușă, înconjurată de 12 celturi, dintre care doar câteva au fost recuperate la acea vreme pentru știință. Un alt topor de tip *celt* s-a descoperit pe înălțimea Propasna din Hlinița, din apropierea valului de pământ, de aici provenind și mai multe bucăți de inele mari din bronz. Un alt celt s-a găsit la Koțmani (ucr. Kicman). Tot de la Hlinița, poate din același sit, provin două vârfuri de lance, un altul fiind găsit la Securicen (**Kaindl, 1896, 13-15, pl. II/11**).

În sfârșit, din această perioadă provin și așa zisele *sceptre* *tronconice*, descoperite în nordul Moldovei la Suceava-Ițcani (pl. 11/1) și Roma/Botoșani, dar și mai la sud, la Davideni/Neamț, Andrieșeni/Iași, Căndești/Vrancea, Voinești/Vaslui ș. a. Sceptre de diferite tipuri s-au înregistrat în părțile răsăritene ale României, în arealul culturilor Coslogeni și Monteoru, ele fiind de proveniență orientală, și folosite ca măciuci pentru luptă sau însemne ale puterii, din Iran și Pakistan spre apus, cu o frecvență deosebită în stepele nord-pontice și spațiul dintre Bug și Nistru. Exemplarul de la Suceava, descoperire întâmplătoare, este din șist cuarțito-cloritos cu granați și are o lungime de peste 25 cm (**Ursu, Mitrea, 2001, 159-171**).

Pl. 13: Piese din bronz de la Șcheia (1), Liteni (2), Mihoveni (3), Merești (4), Mitocaș (5), Dumbrăveni (6, 7), Siminicea (8, 9), Văratc (10), Petia (11), Părhăuți (12), Siret (13), Suceava (14), Dolințani (15, 23), Nezvisko (16), Merești (17, 19), Ilișești (18) și Prelipca/Priplpce (20-22, 24)

Prima epocă a fierului - Hallstatt. Cultura Gáva-Holihrad-Grănicești (GHG). Trecerea de la epoca bronzului la epoca fierului are și ea o importanță deosebită, nu numai în România, dar și în Europa, în general, acum desăvârșindu-se individualizarea etno-teritorială a marii popoare indoeuropene, printre care amintim pe celți, italoți, illiri, traci, sau scito-sarmați. Pentru spațiul carpato-balcanic, în prima epocă a fierului are loc separarea grupului nord-tracic, corespunzător geto-dacilor, de cel tracic sud-dunărean, o dată cu resimțirea unor influențe răsăritene (cimeriene), ilirice, scitice și în fine grecești. Din punct de vedere cultural, în Hallstatt s-au evidențiat două mari complexe: unul cu ceramică imprimată în teritoriul carpato-balcanic, iar celălalt cu ceramică canelată, între care intră și grupul de tip *Gáva*, care din spațiul arcului carpatic a ajuns să se extindă spre răsărit spre cursul superior al Nistrului, sub forma aspectului *Holihrad**. Astfel, pe fondul continuității etno-culturale tracice, s-a desfășurat un profund proces de hallstattizare începând dinspre Carpații Slovaciei spre est. Fenomenul de uniformizare culturală s-a concretizat în etapa mijlocie a primei epoci a fierului (cca. 750-600 î. Chr.) și prin constituirea marelui complex cultural Basarabi, limitat între Panonia la vest și Basarabia la est și între Transilvania pe de-o parte și nordul Bulgariei și Serbiei pe de alta (**Vulpe, 1965, 128; Petrescu-Dîmbovița, 1980, 63-67**). Ulterior, factorul local nord-tracic din prima epocă a fierului a constituit indubitabil fondul pe care s-a născut cultura geto-dacică a celei de-a doua epoci a fierului.

În cursul a mai multor secole din mileniul II î. Chr. tracii nord-dunăreni și-au creat propria lor civilizație, comparabilă în unele privințe și într-o anumită măsură cu cea miceniană. Etnicitatea și unitatea tracică a epocii bronzului au fost afirmate încă de către I. Andrieșescu. întemeietorul preistoriei ca știință la noi, care sublinia în anul 1915 faptul că munții Carpați „nu sunt o stavilă nici în aceste îndepărtate timpuri și nu despart o lume de alta” (**Andrieșescu, 1915, 15, 17**). Și pe parcursul secolelor XII-VII î. Chr., în evoluția istorică de la nordul Dunării de Jos, nu se exclud anumite interferențe demo-culturale între unele zone, precum și contacte cu lumea învecinată. Pe parcursul primei jumătăți a mileniului I î. Chr., în Europa de sud-est s-au desfășurat importante schimbări în plan etno-cultural. Pe de-o parte, în stepele nord-pontice se declanșează mari mișcări de populație, iar pe de alta, în nordul Dunării de Jos are loc penetrarea comunităților Hallstattului Timpuriu în

* De fapt, deoarece se găsește în Ucraina, după localitatea eponimă ar trebui să fie denumită mai corect Goligrad.

spațiul carpato-nistriean. Se ajunge astfel la tracizarea teritoriului ocupat de culturile timpurii Gáva-Holihrad-Grănicești, Chișinău-Corlăteni și Cozia-Saharna și la începutul unor contacte ale acestora cu cele din silvostepa ucraineană și stepa nord-pontică.

La baza culturii Gáva au stat culturile locale premergătoare din bazinul superior și mijlociu al Tisei, cât și influențe, inclusiv aport etnic, venite din sud și vest. În Transilvania un rol concret în acest fenomen de geneză culturală l-au jucat grupurile culturale *Igrîța* și *Lăpuș* (în Crișana). În aceste zone ardelenice și în estul Ungariei sfârșitul culturii este pus pe seama apariției în secolul al IX-lea î. Chr. a unei populații considerate „prescitică”, răsăritene. În schimb, cultura a persistat în estul Slovaciei și în Ucraina Transcarpatică până în perioada Ha B 3, inclusiv, și în Transilvania, după cât se pare.

Având cu siguranță explicații de natură geo-demografică, la răsărit de Carpați, s-au format două grupe culturale, fiecare aparținând la cele două mari complexe culturale amintite deja. Primul, *balcano-danubian*, cu ceramică incizată și imprimată, ajunge în centrul și sudul Moldovei dinspre Dunărea de Jos (și chiar la un moment dat într-o parte a ariei grupului *Corlăteni*) sub forma a două grupe succesive *Tămăoani* și *Babadag/Cozia* (sec. XI-IX î. Chr.).

Al doilea complex, cu ceramică canelată, s-a extins din bazinul Tisei spre est până-n valea Nistrului, în nordul Moldovei fiind reprezentat de două grupe distincte, dar înrudite: *Grănicești* (în Podișul Sucevei, făcând parte din cultura Gáva-Holihrad) și *Corlăteni* (din cadrul culturii Corlăteni-Chișinău). Acestea este posibil să fi persistat până în Hallstattul Mijlociu. Cultura Gáva-Holihrad (G-H), în Bucovina, cu aspectul său Grănicești, aduce o serie de arme de proveniență central-europeană, unelte și podoabe, metalurgia fierului în primul rând, o ceramică tipică, canelată, și o viață spirituală de sorginte central-europeană.

Hallstattul tracic a fost descoperit prin anii '30 ai secolului trecut de către arheologii polonezi, în regiunea Nistrului de Mijloc. Grupul Holihrad, cu stațiunea eponimă în regiunea Ternopol, are numeroase situri în această regiune cât și în Ivano-Frankivs`k și Cernăuți. Cele mai timpurii așezări Holihrad pot fi atribuite perioadei de sfârșit a epocii bronzului, iar cele mai târzii începutului Hallstattului.

O analiză competentă a etapei de cunoaștere a arealului G-H a efectuat-o G. Smirnova, chiar dacă cercetări mai consistente în regiunea Cernăuți nu se efectuaseră decât la Mahala și nu departe la Gorodnica/Ivano-Frankivs`k (**Krušel`nic`ka, 1974, 213-223**).

Dacă I. Svešnikov are meritul inițial de-a fi integrat cultura Holihrad în cea nord-hallstattiană, cuprinsă pe un areal cuprins din sud-estul Slovaciei,

nord-estul Ungariei și imediat dincolo de frontieră în Ucraina (reg. Użgorod), Transilvania și până dincolo de Carpați, în regiunile Ivano-Frankivs'k, Cernăuți și Ternopol, în schimb prolifică cercetătoare G. Smirnova a analizat în detaliu relaționarea comparativă a descoperirilor contemporane din aceste zone, în care orizonturile hallstattiene din suburbia orașului Cernăuți, Mahala III și IV au fost în prim plan (**Smirnova, 1976, 18-34**).

După două straturi de depuneri arheologice mai timpurii din epoca bronzului, Komariv și Noua, urmează încă două G-H, corespunzătoare la două faze distincte (sec. XI î. Chr., respectiv IX-VIII î. Chr.), notate de Smirnova *Mahala III* și *Mahala IV*. După acul de prins părul de bronz, cu cap evazat descoperit la Mahala Smirnova a datat a doua etapă a culturii Holih rady în cursul secolelor IX-VII î. Chr. (**Illins'ka, Terenożkin, 1971, II, 26-27**). Ulterior ea a optat pentru secolele IX-VIII î. Chr., etapa Mahala III încadrându-se între mijlocul secolului al XII-lea și sfârșitul celui de-al X-lea (**Smirnova, 1978 b, 68**).

Prin importanțele săpături care s-au executat în anii 1955, 1959-1960 la Magala (rom. Mahala), s-au cercetat mai multe complexe arheologice. Locuințele, rectangulare, fie de suprafață, fie adâncite în sol, prezentau uneori și gropi de pari, lavițe și vetre pentru foc. Au mai fost cercetate aici și gropi menajere și cuptoare, într-unul din ele, cu cameră de ardere, fiind descoperit material ceramic timpuriu de tip *Holih rady*, inclusiv suporti-distanțiere de pus între vase înainte de ardere în cuptor (**Smirnova, 1957 a, 58; 1965, 109-114**). În ceea ce privește ceramica și aici se detașează două categorii de pastă, grosieră majoritară și mai fin realizată. Față de ceramica anterioară, a culturii Noua, unde se folosea frecvent rocă mărunț pisată, acum ca ingredient se folosesc exclusiv cioburile fin pisate. Cele mai numeroase vase au perții relativ drepecți. cu buza uneori arcuită în exterior și gât scund. În ceramica lustruită sunt atestate foarte frecvent străchinile și chiupurile de tip *Villanova*. Mai rare sunt ceștile. Chiupurile au gât cilindric înalt, corp globular, buza evazată fiind ornamentate prin realizarea de caneluri paralele, orizontale sau oblice. Adesea apar și apucători laterale. Caracteristice sunt și străchinile cu buza terminată prin supraînălțare, în patru-cinci loburi, decorate în aceeași tehnică (pl. 14/8) (**Ibidem, 109-110**). Ceea ce este deosebit de important este prezența la Mahala în nivelul timpuriu hallstattan de aici a ceramicii Noua, dar și unele diferențieri sesizabile arheologic. Astfel, nivelul timpuriu amintit al așezării se remarcă printr-o mai mare varietate a caracteristicilor tehnice a locuințelor (apar bordeiele) și apariția cuptoarelor mai complexe, mai performante.

Ca inventar merită să mai amintim câteva piese din bronz: o daltă și câteva ace pentru păr (**Eadem, 1957 a, 59**), o seceră cu cârlig de fixare a

mânerului, o sulă în patru muchii (în B 4), o brătară triunghiulară în secțiune, o aplică și o podoabă (fragment ?) în formă de spirală (Eadem, 1965, 114, pl. 26/10-13). Piesele de fier de aici (lame de cuțit) au fost primele de acest fel descoperite în zona subcarpatică ucraineană a orizontului Holihrad (Eadem, 1957 a, 59; Eadem, 1965, 114).

În fine, noile, la acea vreme, descoperiri de la Mahala au determinat-o pe Smirnova să-și revizuiască teoria mai veche despre continuitatea organică dintre cultura Noua și cea a Hallstattului tracic din zonă, la mijloc fiind deosebiri evidente în materie de construcție a locuințelor, dar mai ales în cea de tehnologie și stilistică a ceramicii și de producție a unor unelte din os și bronz. În cadrul comunităților Noua, unde se practica încă inhumarea, depunerea cenușii și a resturilor menajere se făcea de obicei în locuri distincte, ceea ce nu s-a observat la tracii nordici, al căror rit funerar devine incinerarea. Pomind însă de la o datare eronată a spiralei de bronz din bordeiul nr. 2 (cu trimitere la Petrescu-Dîmbovița care atribuia astfel de podoabe din Moldova secolelor X-IX î. Chr.), Smirnova a considerat că nivelul de locuire hallstattian Holihrad în zona subcarpatică bucovineană a ajuns aici mai târziu față de actuala opinie general acceptată, respectiv spre sfârșitul secolului al XII-lea î. Chr. (Eadem, 1965, 114, 117).

În regiunea Cernăuți B. O. Timoșčuk a mai efectuat săpături și la Sadagura*, în apropierea localității amintite, descoperind urmele de la o locuință G-H, iar la Ostrica/Novoselicja a fost atestată perioada târzie a culturii, prin cercetarea a trei morminte de incinerare, în urne, cu arderea defuncțiilor aparte. Din analiza ceramicii de aici, inclusiv a vaselor-ofrandă, a rezultat datarea în faza târzie a Hallstattului, străchinile și cămile având cele mai bune corespondențe în grupul Șoldănești din Basarabia. Notabil, formele câtorva vase se regăsesc în cultura de mai la nord Visoc'ka. Monumentul arheologic s-a datat în cea de-a doua jumătate a secolului al VII î. Chr., deci posterior ultimului nivel de locuire de la Mahala, acest ultim nivel hallstattian de locuire ajungând să suporte impactul cu primul val timpuriu scitic (Eadem, 1973, 7-10).

În anul 1984 se cunoșteau din cercetările de teren peste 50 de situri aparținând culturii G-H (Vinocur et alii, 1984, *passim*).

Raportate la așezarea de la Mahala, probabil fortificațiile de la Preutești și Siret, așezarea de la Grănicești și necropola de la Volovăț au putut fi contemporane în linii generale cu nivelul III de la Mahala. Totuși, prezența, la Grănicești, a unui exemplar de vas de tipul 3C, pare să indice o fază ceva

* Rezultate inedite, informații S. Pivovarov de la Universitatea de Stat „Ju. Fedkovič” din Cernăuți/Ucraina, căruia îi mulțumim și acum.

mai timpurie decât la Mahala și decât tot ce s-a descoperit până acum la răsărit de Carpați. În această situație este posibil ca propagarea culturii spre Podișul Sucevei să se fi desfășurat dinspre depresiunile Lăpușului și Maramureșului, având în vedere că o serie de elemente de rit și ritual funerar, ca și de repertoriu ceramic de la Volovăț, sunt cunoscute în cadrul necropolei de la Lăpuș. Prin urmare, autorul cercetării de la Grănicești consideră așezarea ca aparținând primei etape de existență a culturii la est de Carpați, databilă până spre mijlocul Hallstattului A – (László, 1994, 92-93). De fapt, în această primă perioadă se încadrează și tiparul de celturi descoperit în așezarea fortificată de la Siret, mânerul de bronz al cuțitului de fier de la Corni/Liteni (care a aparținut inițial unei săbii de tip *Liptau*), la care ne vom referi mai târziu, și mare parte a culturii însăși.

În stadiul actual al cercetării unele elemente ceramice de la Volovăț și mai ales de la Botoșana, precum asocierea ornamentului striat cu brâu alveolat cu cel incizat vălurit, pot crea ideea existenței unei faze tranzitorii între cele două niveluri de la Mahala, deocamdată insesizabile acolo.

Locuirea comunităților umane ale grupului Grănicești s-a putut desfășura în Podișul Sucevei începând cu Hallstattul A și până în faza sa B 3, inclusiv. Etapei Hallstatt B îi corespunde necropola de la Cucorâni/Botoșani, cu analogii în ceramica descoperită în sudul Poloniei și Ucraina. Contemporane cu Mahala IV sunt și nivelurile de locuire de la Zaharești/Stroiești, Vornicenii Mici/Moara și Liteni/Moara. Și câteva celturi, între care se remarcă cel de la Părhăuți/Todirești (Ha B 3- **Ignat, 1981, 8, fig. 5/5**), demonstrează persistența grupului zonal Grănicești în Ha. B (pl. 13/12). În schimb, sfârșitul existenței sale este problematică, deoarece el s-a putut prelungi ca și în restul arealului de difuziune, în regiuni din Ucraina și Transilvania până în Hallstattul Mijlociu (László, 1994, 95).

Firește, au existat relații între grupul de mai sus și grupul *Corlăteni* plasat geografic atât la vest, cât și la est de Prut, care a fost răspândit - spre deosebire de cel precedent menționat, prezent doar în Podișul Sucevei - în aproape toate unitățile geografice ale Moldovei, cu precădere în Câmpia Moldovei și Podișul Central Moldovenesc. Dacă originea culturii G-H din Podișul Sucevei și Ucraina Subcarpatică se leagă - așa cum s-a spus - de zona Tisei Superioare, în schimb cea a acestui grup, încă nu este cunoscută suficient, și nici periodizarea sa. Evoluția ei s-a desfășurat în Ha A până în Ha B (inclusiv), mai precis între sfârșitul secolului al XII-lea și secolul al VIII-lea î. Chr. Ariile de difuziune ale civilizațiilor Holihrad-Grănicești și Corlăteni-Chișinău nu au avut contact teritorial direct, fiind limitate de cursul Siretului, până în zona orașului Pașcani, prima sfârșindu-se în sud, în zona

Ozanei și a confluenței sale cu Moldova. Dacă primul grup cultural vine de dincolo de munți, ocupând arealuri întinse ale bazinelor hidrografice superioare ale Nistrului și Prutului, până în podișul sucevean, restul Moldovei este ocupat de către celălalt, ale cărui origini provin din zona sud-vestică a țării, a Banatului (mai precis sectoare ale Dunării de Mijloc și parțial de Jos), unde analogiile arheologice de aici se datează în Ha A 2, perioadă în care și comunitățile Gáva se extind spre răsărit. Ulterior (faza Ha B), situația demografică est-carpatică va cunoaște modificări importante prin instalarea în părțile sudice și centrale a valului meridional al purtătorilor culturii Cozia-Saharna-Solonceni, caracterizată prin ceramică incizată și imprimată, care vor avea și ei o contribuție la „hallstattizarea” regiunii de nord-est a Moldovei istorice, grupul Cozia dintre Prut și Siret fiind datat în secolele X-IX î. Chr. (Idem, 1976, 89-93). Fără a cunoaște încă suficient relațiile dintre noii veniți și cei ai grupurilor culturale de mai înainte, s-a putut constata și pentru această epocă existența unor contacte, concretizate prin descoperirea de importuri sau influențe chiar și mai la nord de spațiul bucovinean, la Žvanec/Kam’janec’-Podil’s’kij – Hmel’nic’kij (Krušel’nic’ka, 1979, 90, pl.IX/I), sau Krivce/Borščiv-Ternopol (Maleev, 1987, 94, pl. 3/5, 7, 10, 11).

Această migrație s-a putut desfășura după unele opinii prin două valuri, de vest și de est, de-a lungul văii Prutului, respectiv cea a Nistrului. Totuși, încă nu s-a putut delimita exact limita zonei de contact dintre această cultură (mai precis grupul Cozia) și grupul Grănicești din Bucovina, care oricum se pare că era undeva la est de cursul râului Siret. Ceea ce este important este faptul că prin grupul Grănicești și mai departe prin varianta locală Cozia, se transmit spre răsărit, dincolo de Nistru elemente ale moștenirii perioadei târzii a epocii bronzului ale Europei Centrale. La rândul său, varianta locală basarabeană Saharna a întreținut relații active cu populațiile nord-pontice, cât și cu comunitățile culturii Čornij Lis din zona Nistrului Mijlociu, la care ne vom referi mai târziu prin descoperiri concrete chiar în regiunea Cernăuți.

În fine, în Ucraina Transcarpatică, de la vest de Carpați, și estul Slovaciei este răspândit grupul *Kuștanovice*, care se caracterizează prin ceramică hallstattiană și prezența exclusivă a incinerăției, unde lipsesc total înmormântările de cai. Majoritatea cercetătorilor au atribuit acest grup cultural tracilor (Meliukova, 1955, 245-246; Lengyel, 1960, 61-69). Ceramica modelată cu mâna, din orizontul său târziu, este aproape identică cu cea contemporană de la Bârsești sau Ferigile din afara arcului carpatic sau cu cea din necropolele perioadei scitice din Transilvania, dovadă în plus că pentru secolele V-IV î. Chr. purtătorii acestui grup cultural de la est de Carpați pot fi deja considerați geto-daci. Descoperiri mai noi pot semnala și o infiltrare de

populație a acestui grup, dacă nu este totuși vorba numai despre un caz de împrumuturi culturale deosebit de consistente. Este vorba despre inventarul a trei tumuli săpați la Pilipi/Ivano-Frankivs'k în zona subcarpatică a Ucrainei, unde ceramica prezintă asemănări consistente cu cea a GPM (Vakulenko, 2000, 44-49; Ignat, 2006, 100-101).

În urma săpăturilor de la Grănicești (1972-1974), A. László, a putut delimita grupul cultural cu același nume, aparținând organic de cultura Gáva.* În urma cercetărilor din Ucraina Transcarpatică, unde se remarcă cele de la Goligrad (Holihrady) s-a demonstrat identitatea descoperirilor de aici cu cele din estul și nord-estul Ungariei și sud-estul Slovaciei, toate aparținând marelui complex arheologic, G-II (Smirnova, 1974 b, 362). Săpăturile de la Botoșana, Volovăț, Grănicești și Preutești au punctat mai bine existența culturii G-H și în Podișul Sucevei.

După aprecierile lui A. László, această cultură s-a difuzat din zona Tisei Superioare spre N-E Carpaților pe mai multe rute, incluzând pasul Verecke (841 m), Valea Strijului, pasul Jablanica (879 m) din Carpații ucraineni și Valea Prutului Superior, sau pasul Prislop (1413 m) și văile Bistriței Auri și Moldovei și – în sfârșit – pasul Tihuța (1227 m), depresiunea Domelor, valea Bistriței spre zona subcarpatică a Moldovei (László, 1994, 50). Prin urmare teritoriul bucovinean a cunoscut această etapă de difuziune din plin.

Deoarece descoperirile de tip sudic *Basarabi* nu apar în Podișul Sucevei, se presupune că populația grupului hallstattian timpuriu Grănicești cu ceramică canelată evoluează până spre sfârșitul secolului al VII-lea î. Chr., ea fiind ulterior poate chiar asimilată de noii veniți din regiunea de silvostepă de la vest de Nipru, sciți sau alte neamuri împinse de către aceștia (*Ibidem*, 94-95, 161).

De regulă, așezările sunt deschise, dar acolo unde probabil au existat centre tribale, s-au amenajat șanțuri și valuri de pământ, ca de exemplu la Preutești, unde s-au realizat trei centuri de apărare. Dintre așezările cunoscute până acum, stabilite pe diverse forme de teren, de la înălțimi până la terase inferioare, s-au cercetat prin săpături doar cele de la Botoșana, Mihoveni și Grănicești. În ultima localitate s-au făcut cele mai substanțiale descoperiri, identificându-se resturile de la două bordeie și de la mai multe locuințe de suprafață, dotate cu vetre și pereți din stâlpi și crengi împletite și lutuite, ca și de la unele vetre și cuptoare exterioare și gropi menajere (*Ibidem*, 1994, 53-54).

În schimb, la Botoșana și Mihoveni s-au cercetat doar câteva urme de locuire. În situl din Hallstattul Timpuriu de la Mihoveni/*Cahla Morii* a fost

* Pentru multe alte informații legate de aspectul zonal Grănicești a se vedea László, 1994, cu bibl.

Jescoperită o vatră în aer liber (Ursulescu, Batariuc, 1978, 90-91). La Botoșana, fără complexe cercetate, dar cu o succesiune organică de locuire pe același amplasament Costișa-Noua-Hallstatt, ceramica fragmentară de aici, fie ornamentată cu caneluri paralele orizontale sau “în ghirlandă”, fie cu benzi de incizii paralele, se încadrează în cea a grupului nordic Grănicești. Și numeroasa categorie a ceramicii grosiere, cu urme de netezire/ornamentare cu măturii de paie (fascicole de linii verticale sau orizontale) este bine reprezentată aici (Teodor, 1980 c, 49-50).

O primă repertoriere a descoperirilor de tip *Grănicești* a făcut-o deja A. László, toate marcând arealul Podișului Sucevei. Alături de puncte plasate la răsărit de Siret, precum Corni, Cucorăni/Mihai Eminescu sau Lunca/Vârfu Câmpului-Botoșani, sunt luate în evidență încă 14 localități. Cercetările de teren efectuate însă în ultimii ani în județul Suceava au dus la descoperirea a numeroase alte situri hallstattiene, chiar dacă în mod logic nici aici ele nu au fost toate sincrone și de fază timpurii (Andronic et alii, 2004, *passim*). În urma unei recente statistici, ca o nouă etapă de cercetare, Hallstattul în județ deține, după informațiile noastre actuale, cel puțin 100 de puncte (Andronic, 2008 a, 5).

Beneficiind de strădaniile tenace, investigarea minuțioasă a bazinului hidografic Soloneț a adus și pentru această perioadă unele informații concrete. După înmulțirea fără precedent a așezărilor Noua (16 + 1 incertă; 8 + 5 incerte, puncte locuite de mai mică anvergură și 9 + 2 incerte, descoperiri izolate), ca urmare a unei evoluții naturale și acum se constată menținerea unui grad deosebit de locuire în zonă (12 așezări; 12 + 3 incerte, puncte locuite și 8 + 3 incerte, descoperiri izolate). Pentru ambele perioade se constată, întâmplător sau nu, un număr identic de 24 situri certe (așezări mai mari și puncte locuite). Dar, reparizarea lor teritorială s-a făcut, spre deosebire de cele din epoca bronzului, aproape exclusiv pe valea apei principale, Solonețul (Andronic, 1997, 152-153, și harta anexă de epocă). În locul fostei slatini din incinta vechii saline Cacica, s-au descoperit fragmente ceramice tipic hallstattiene, ca și în cazul slatinei de la Marginea, unde un mic sondaj arheologic a descoperit resturile unei gropi și cu cărbuni (Idem, 1989, 177; Andronic, Ursu, 2003, 314).

Așezarea fortificată de la Siret, cu o suprafață desfășurată de circa 30 de hectare, începând cu anul 1992 a concentrat campanii succesive de săpături arheologice, conduse de către A. László. Datorită săpăturilor sistematice de aici s-a reușit stabilirea stratigrafiei sitului, cu două niveluri de locuire, dar și cercetarea parțială a sistemului de fortificații compus din șanț, val de pământ și palisadă. Astfel s-au identificat mai multe locuințe (adâncite sau de suprafață), o construcție de cult prevăzută cu pavaj din lespezi de piatră, vetre

în aer liber și mai multe gropi menajere, cât și un destul de bogat inventar arheologic (obiecte din cupru și bronz, din silex, piatră, os și lut ars). De o deosebită diversitate s-a bucurat plastica zoo- și antropomorfă (cu un singur caz), totalizând 43 de piese. Dintre acestea 19 reprezintă cornute/bovine, urmate de cai (13), nedeterminabile (9) și porci (1) – **Mareș et alii, 2008 b, 121-140.*** În cazul acestor statuete zoomorfe, ca și în cel din alte stațiuni contemporane sau nu, suntem de părere că trebuie să se renunțe prin exagerare la atribuirea lor în bloc practicilor magico-religioase (*Ibidem*, 129), deoarece nu putem accepta ideea că în preistorie oamenii nu modelau lutul și pentru a face jucării celor mici.**

Analiza celui mai concludent material osos, arheozoologic, de la Siret, a pus în evidență importanța deosebită a taurinelor (*Bos Taurus*), preponderență menținută și în această perioadă din punct de vedere numeric pe indivizi identificați, urmate de ovine (*Ovis aries*), porcine (*Sus scrofa domesticus*), cabaline (*Equus caballus*) și canine (*Canis familiaris*) (**Haimovici, 2004, 317-329**).

Săpături notabile s-au efectuat la Mănăstioara/Preutești în anii 1976 și 1984, pe înălțimea numită sugestiv de către localnici *Cetate* (cca. 375 m. alt.) datorită șanțurilor și valurilor de pământ ușor vizibile și astăzi (**Ursulescu, Popovici, 1997, 52-56**). În urma investigațiilor, incinta astfel fortificată, de mici dimensiuni de circa 0,16 ha (40 x 40 m), s-a dovedit doar un spațiu defensiv ocazional, de refugiu. Primul nivel fortificat a aparținut însă culturii Cucuteni (sfârșitul fazei A și următoarea B). După ceramica de aici, fortificația este ulterior folosită în Ha A, în perioada locuirii și la Mahala III (**Smirnova, 1974 b, 372-373**), aici fiind cercetate mai multe gropi și parțial o locuință semiadâncită. Acum s-a construit doar o palisadă în fața șanțului sudic, datând din eneolitic, de protejare a căii de acces în interior. După incendierea prin violență a acestui prim nivel hallstattian, se va iniția fortificarea masivă a sitului prin două centuri de valuri cu șanțurile lor aferente. Spre a avea o imagine mai exactă asupra dimensiunilor inițiale, fără a intra în multe alte informații pe această temă, menționăm că valul interior are și acum o lățime medie la bază de opt metri și o înălțime de circa 1,60 m. Legat de cel de-al doilea și ultimul nivel de arsură de aici, autorii iau în discuție și cauza ridicării unor astfel de fortificații, a căror existență a fost în cele din urmă curmată violent. În această ordine de idei, dacă o vreme s-a

* Pentru bibliografia la zi a sitului vezi **lucr. cit., 120, nota 1.**

** Pentru alte informații în acest domeniu vezi **László, 1995, 85-97** și **Sirbu, 1999, 47-88.**

vorbit mult despre invazii ale populațiilor nomade nord-pontice, în special cimerienii, cu penetrări eventuale până în Câmpia Ungară, ulterior s-a argumentat, pe drept cuvânt, că prezența sporadică a vestigiilor arheologice atribuite lor nu poate justifica fenomenul general de fortificare a unor astfel de forme avantajoase de teren, pus mai degrabă pe seama proceselor sociale și de dominanță politico-militară a unor triburi care s-au desfășurat și la răsărit de Carpați (Ursulescu, Popovici, 1997, 55, cu bibl.). Aceasta nu înseamnă totuși, după opinia noastră, că distrugerea acestor fortificații s-a datorat numai unor conflicte intertribale, cum se lasă a se înțelege, ele putând fi părăsite mai degrabă prin distrugere, într-o perioadă de puternice invazii răsăritene. În fine, alte elemente suplimentare de datare sunt cele două culturi găsite pe colina *Cetate*, la date și cu ocazii deosebite. Dintre acestea, cel de-al doilea ilustrat aparține unei variante răsăritene transilvănene – pl. 13/17, 19 (Ignat, 2000 a, 64, cu bibl.). În privința fortificației hallstatiene de la Mănăstioara/Preutești, autorii investigațiilor de mică amploare de altfel de acolo, au optat inițial pentru o perioadă ulterioară fazei timpurii a epocii (***, 1978, 581).

La o astfel de densitate demografică constatată mai sus nu ni se pare nenaturală existența a mai multor astfel de așezări defensive. În cadrul procesului ridicării de fortificații la răsărit de Carpații Moldovei, pornindu-se chiar de la tradiții timpurii hallstatiene, încă nu se poate delimita din păcate cu maximă precizie debutul fenomenului de fortificare a unor situri. De exemplu, în bazinul Solonețului, amintim fortificația de la Vârvata/Pârteștii de Jos, de care puteau beneficia și comunitățile hallstatiene din bazinul hidrografic vecin al pârâului Ilișești (Andronic, 2008 b), databilă pe baza unui celt descoperit cu mult timp în urmă în Ha B (Dressler, 1960, 18; Ignat, 1993, 375) – pl. 13/ 18.

Desfășurându-se pe o perioadă destul de lungă de timp, în care uneori vetrele așezărilor au fost schimbate totuși din motive diverse, în regiunea Cernăuți ulterior s-a constatat existența unui număr considerabil (70) de situri încadrabile în acest grup cultural (Vinokur et alii, 1984, *passim*). Deci în mod logic, siturile au aparținut în mod real unui număr mai redus de comunități umane și nu au fost toate strict contemporane. La acestea se mai pot adăuga poate unele din rândul celor 14 puncte arheologice însumate în repertoriu sub genericul epocii timpurii a fierului. În perimetrul actual al orașului Cernăuți, de exemplu, s-au identificat mai multe astfel de situri: la Lenkivci (așezare), Nova Žučka (fortificație), Roghizna (așezare) și Roșa/rom. Roșa/așezare (*Ibidem*, 110-112). Este de la sine înțeles că se poate, în acest caz, ca fortificația de la Jucica Nouă să fi deservit în caz de primejdii așezările menționate. Alte fortificații tracice au mai fost cercetate perieghetic în aceeași

regiune la Sadagura/Cernăuți, Voloca/Hliboka, Gorbova/Hliboka, Kam'-janka/Hliboka, sau Ostrica/Hliboka, pentru a da numai câteva exemple (**red. Vojnarovs'kij, 1992, *passim***). Fortificații nordice aparținând aceluiași orizont cultural se mai cunosc în bazinele superioare ale Prutului și Nistrului la Krivce, Gorodnica, Lisicniki, Fedorovka și Homiakovka (**Maleev, 1987, 87, pl. 1**). Interesant aici este și faptul că cele mai multe dintre astfel de sisteme defensive, cu șanțuri, valuri de pământ și palisade, vor fi ocupate ulterior spre sfârșitul primului mileniu creștin de către purtătorii culturii Luka-Raikoveckaja.

Analiza competentă a lui A. C. Florescu, încă în urmă cu mai multe decenii, puse în evidență existența a peste 20 astfel de cetăți traco-getice, unde s-au folosit din plin avantajele naturale ale terenului (**Florescu, 1971, 104**). Între acestea se enumeră și cele nordice de la Baia, sau Stâncești/Botoșani, ultima de dimensiuni impresionante (prima cetate – cu o suprafață de cca. 22 de hectare și val și șanț de o lungime de circa 900 metri, iar cealaltă alăturată cu cca. 23 de hectare și o lungime a valului de pământ și a șanțului adiacent de circa 1.900 metri !). Înălțimea conservată a valului la cetatea nr. 1 este la fel de impresionantă, de peste cinci metri, șanțul conex fiind inițial adânc de circa șapte metri - **Florescu, Rață, 1969, 9-13; Florescu, 1971, 108-109**. În nordul Moldovei nu s-a ajuns în schimb, precum la cunoscuta cetate de la Cotnari/lași, la armarea interioară a valurilor cu structuri de piatră și bărne de stejar. În general datarea lor se conexează cu perioada raidurilor scitice în zonă (secolele V-IV î. Chr.), și cu cea a apariției pericolului bastarnilor, spre sfârșitul secolului al III-lea î. Chr. Abandonarea lor s-a făcut, după același cercetător, în urma stabilirii cu forța a bastarnilor în Moldova (**Idem, 1971, 116-117**), afirmație care lasă loc la discuții, deoarece ne putem întreba în ce măsură noii veniți nu erau interesați ei înșiși de-a controla mai bine noul lor teritoriu de viațuire, prin re folosirea acestor puncte strategice.

Istoria existenței fortificațiilor se întinde deci pe mai multe secole. Datorită eforturilor umane necesare amenajării unor astfel de cetăți, este de la sine înțeles că ele reprezentau centre de putere militară și administrativă ale unor formațiuni politice conturate cel puțin începând cu secolul al V-lea î. Chr. Dimensionarea acestor construcții defensive a fost direct proporțională cu potențialul lor demografic, atât ca forță de muncă cât și ca necesar de adăpostire în caz de primejdii deosebit de grave. Situațiile sunt deosebit de variate, de la un perimetru protejat de circa 2,5 ha (ca la Brăhășești/Galați), până la circa 45 ha (și chiar substanțial mai mult ca în cazul celei din nordul localității Dersca, în strictă atingere cu linia actualei frontiere cu Ucraina) ca la Stâncești, toate în zona nordică a Moldovei. În cazul fortificației de la Dersca - din informațiile pe care le deținem, cel mai mare sistem defensiv ca

suprafață din întreaga țară - ea putuse să reprezinte un centru de apărare și refugiu a numeroase comunități umane și din actuala regiune Cernăuți, mai precis raionul Herța, într-o perioadă când stadiul dezvoltării sociale impusese o stratificare socială accentuată unde aristocrația militară avea primul rol. La Dersca putem presupune existența unor căpetenii traco-getice de prim rang, șefii unor uniuni tribale cu tendințe de permanentizare, comparabile, ca putere militară, cu cele de la Dunărea de Jos, care au fost capabile să organizeze lupta și să înfrunte teribila armată persană a lui Darius, sau mai târziu cea a lui Alexandru cel Mare. În funcție de suprafața astfel protejată cu șanțuri, valuri de pământ și palisade se estimează că la Stâncești se puteau refugia până la 30.000 de persoane cu tot avutul lor, la Cotnari circa 3.500 sau la Brăhășești până la 2.000 (**Vulpe, 2001, 465-466**). Desigur, și pentru fortificațiile de la Merești/Vulturești, Baia, Vârvata/Pârteștii de Jos, sau Mănăstioara/Preutești nu se poate vorbi de efective prea numeroase. Astfel de centre tribale sau unional tribale, inclusiv din nordul teritoriului est-carpatic, au fost în mod normal și puncte de recepționare a produselor manufacturiere grecești din cetățile de pe țărmul Mării Negre. Dacă comerțul Olbiei s-a îndreptat preferențial spre ținuturile nord-pontice și cel al Tyrasului de-a lungul Nistrului, în schimb cel al Histriei (cea mai veche colonie de pe litoralul dobrogean, constituită de grecii din Milet pe la jumătatea secolului al VII-lea î. Chr.) a vizat în special teritoriul Moldovei, unde valea Siretului a putut constitui principala arteră de comunicații.

Cercetările arheologice de pe platoul înalt al Coastei Ibănești (Ibănești/Botoșani) au dus la identificarea sistemului de apărare a unei fortificații getice, datate în funcție de materialul ceramic, în secolele V-III î. Chr. (**Șadurschi, Moscalu, 1989, 189**), care se alătură altor puncte fortificate din nordul Moldovei, precum Cotu-Copalău (**Șadurschi, Șovan, 1986, 33-39**). La Ibănești, ca și probabil în alte astfel de fortificații se producea fierul, dovadă fiind bucățile de zgură și de lupe descoperite pe cale arheologică aici.

Dacă în aria culturii G-H ritul funerar, unitar de altfel, constă în morminte de incinerare, dar și plane în urne, în cea a grupului Grănicești s-a cercetat o singură necropolă tumulară – cea de la Volovăț, lângă Rădăuți, unde astăzi se mai pot distinge cert doar 26 de astfel de movile.

Dintre cei șapte tumuli săpați aici de Mircea Ignat, doar unul aparține Hallstattului târziu. Doi dintre cei timpurii, fără morminte, pot fi considerați tumuli-cenotaf, ceilalți adăpostind fiecare mai mulți defuncți, probabil aparținând aceleiași familii. Deosebit de interesant aici este ritualul inedit al spargerii (tăierii) jumătății inferioare a vaselor, care erau depuse astfel cu gura în jos, umplute cu resturi de oase, cenușă și cărbuni. Obiceiul depunerii urnei

cu gura în jos, dar nu și trunchiată, va apare ulterior, în perioada de mijloc și târzie a Hallstattului. Ca inventar mai deosebit, aici s-au descoperit trei ace de bronz, în stare fragmentară. În sfârșit, unele elemente de practică rituală funerară de aici își găsesc analogii în descoperiri din nord-vestul României, din Bronzul Final și Hallstattul Timpuriu.

După cele descoperite până acum, tumulii de la Volovăț nu sunt aristocratici, nefiind ridicați o dată cu decesul cuiva, ci doar pentru îngroparea ulterioară, succesivă, a defuncțiilor unei familii, mai multe movile aparținând astfel aceleiași ginți (Ignat, 1976, *passim*; Idem, 1978, *passim*).

Față de cimitirul de la Volovăț, necropola de la Cucorăni/Botoșani nu este plasată prea departe de prima, dar este mai târzie. Cu toate că ambele au multe elemente comune (amplasare pe locuri înalte; gruparea tumulilor; practicarea exclusivă a incinerății în urne; desfășurarea incinerării și a ritualurilor însoțitoare în exteriorul cimitirului; depunerea numai parțială a resturilor de incinerare în mormânt și sărăcia evidentă de inventar funerar, inclusiv de pise de bronz), la Cucorăni, alături de tumuli există și morminte plane, explicabile poate prin diferența cronologică dintre ele (Teodor, 1975, 121-124).

Importantă este și cunoașterea culturii materiale din această epocă, în care încă se folosesc topoare de piatră, perforate și șlefuite, cu observația că față de descoperirile din Transilvania, unde apar numai unelte și arme șlefuite, în așezările de tip *Holihrad*, inclusiv la Grănicești, Mahala sau Bovšev I/Ivano-Frankivs'k, se continuă tehnica cioplierii silexului. Cu acestea se puteau prelucra la rândul lor pieile, lemnul și osul. Persistența prelucrării pietrei, inclusiv a silexului (de Prut și Nistru) în aria de la răsărit de Carpați, până în regiunile Niprului de Mijloc, nu se poate explica decât, în primul rând, prin încă modestia preocupărilor metalurgice și relativa bogăție a silexului de Prut și de Nistru.

Dovadă a prelucrării silexului la Grănicești sunt cele câteva nuclee rămase din prelucrarea silexului brut, alături de acestea fiind descoperite mai multe lame, gratoare, vârfuri triunghiulare (inclusiv un vârf de săgeată) și așchii de cioplire. Caracteristice sunt, ca și-n epoca bronzului, cuțitele curbe (probabil și cu rol de coasore-seceri). De asemenea, din roci locale s-au realizat percutoare, gresii de ascuțit unelte de os și metal, și mai ales, râșnițe, precum cele de la Grănicești sau Mahala-Cernăuți (pentru multe alte informații, Lásló, 1994, 62-65).

La rândul lor, din os se obțineau împungătoare (sule), spatule pentru curățatul pieilor, mânere sau piese de hamașament, iar din lut ars, greutateți perforate (greutateți pentru război de țesut vertical), fusaiole (prâsnele) pentru fusul de tors, statuete zoomorfe și antropomorfe, ultimele poate jucării sau cu

rol în practicile religioase. Față de acest inventar, ceramica este mai diversă. Ea este realizată, de obicei, din lut frământat cu cioburi pisate, și uneori posedă roci pisate mărunț și mai ales silex. De cele mai multe ori, suprafața vaselor a fost acoperită cu o emulsie de lut fin, care ulterior a fost șlefuită, dând naștere unui aspect lustruit, lucios.

În funcție de cum a avut loc arderea vaselor în gropile olarilor, de dirijarea aerului și a monoxidului de carbon, produs de arderea materialelor folosite, a rezultat și culoarea ceramicii. După autorul cercetării de la Grănicești, A. László, în așezare s-au produs cinci mari categorii de vase, peste jumătate din cantitatea de cioburi descoperite, având atât în interior, cât și în exterior, culoarea cărămizie spre maroniu, cu nuanțe cenușii. Caracteristică culturii Gáva este însă prima categorie (peste 10% din totalul materialului de la Grănicești), care are în interior culoarea cărămizie și în exterior suprafața neagră, lustruită adesea spre un luciu metalic. Din analiza ceramicii de la Volovăț, Grănicești, Mahala, sau unele localități transilvănene, a rezultat că vasul uzual de tip *Gáva-Holíhrady* este cel în formă de sac, cu pereții relativ verticali, fără gât sau doar cu arcuiri modeste. Alteori, pereții sunt aplecați spre interior, vasele căpătând un profil bitronconic.

În sfârșit, ca repertoriu, alături de alte forme, se mai cunosc și oale bitronconice, cu gât deosebit de înalt, probabil de provizii, frumos decorate cu caneluri simple, sau paralele și arcuite („în ghirlandă”), cupe, cești și pahare.

Ca decor - și nu numai - aceste vase posedă, sub buză, câte două-patru apucători (proeminențe) de diferite forme, foarte rar perforate pentru a fi legate pentru transport și prezente și pe castroane. Străchinile și castroanele reprezintă, ca frecvență, a doua mare categorie de forme, realizate bine tehnologic sub forma a multiple tipuri, neornamentate, cu mici excepții (proeminențe-apucători sau striuri) (László, 1994, 65-89, cu numeroase alte informații).

În cadrul plasticii Gáva-Grănicești se detașează tipul de idoli antropomorfi, feminini, de tip *en violon*, cu descoperiri asemănătoare în Ucraina la Krivče și Lisičniki (Idem, 1996, 354-357), în Transilvania sau la Grănicești (Ibidem, 356-357), fragmentul de piesă din localitatea bucovineană fiind descoperit în stratul arheologic contemporan cu Mahala III. Deoarece acest tip, cunoscut însă în plastica antropomorfă neolitică și calcolitică egeeană și din sud-estul european, nu este atestat în complexul cultural de vecinătate cronologică Noua-Sabatinovka se poate considera că astfel de idoli au fost o creație proprie a comunităților hallstattiene.

În privința modului de viață, populația practica o economie mixtă. În diferite așezări s-au descoperit gropi de provizii amenajate pentru păstrarea cerealelor, dintre care s-au putut determina cu diferite ocazii variate specii de

grâu și mai puțin de mei. După un fragment de chirpic de la Grănicești s-a putut identifica amprentele boabelor aparținând speciei *Triticum* cf. *dicocum*. Conform analizei materialelor osteologice din aceeași așezare, destul de reduse cantitativ, s-a putut totuși determina preponderența bovinelor, urmate descrescător de ovicaprine, cabaline și porcine. La rândul său, câinele este și el atestat, ca și folosirea, în alimentație, a melcilor (la Botoșana).

Spre deosebire de ceramică, produsă și folosită pe loc, obiectele de metal, bronz sau fier, erau frecvent obiect al circulației negustorești, ceea ce face adesea dificil de atribuit cultural o serie de piese sau depozite descoperite în teritoriu. În partea montană a raionului Putila/Cernăuți s-a înregistrat prezența unor minereuri de mangan și neferoase (aramă, plumb, sau zinc), la care se poate adăuga sursa de aur aluvionar de pe cursul superior al Ceremușului (**Boghian et alii, 2004, 140**), minereuri asemănătoare de altfel cu cele din zona montană suceveană. Unii compuși având în componență fier, precum limonitul sau hematitul, zăcăminte de fier, s-au identificat de către geologi în zona Iacobeni, în cea a pasului Prislop, în Obcina Mestecăniș pe valea Putnei, în cea a Moldovei superioare, sau pe fața răsăriteană a Obcinei Suhardului (**Ibidem, 147**). Legată de aceste realități ar putea fi descoperirea de ceramică fragmentară la Fundul Moldovei (punct *Handol*), pentru care personal ridicăm deocamdată semne de întrebare – **Ibidem, 136**. Dacă autorii au determinat corect materialul ceramic de aici, ar fi singura apariție de acest fel din epoca fierului din zona montană !

Dovezi ale prelucrării locale a bronzului la răsărit de Carpați sunt unele tipare de piatră pentru turnarea de celturi, săbii și pumnale sau fibule. O dovadă sigură a metalurgiei bronzului în Bucovina este fragmentul jumătății de tipar de piatră pentru turnat celturi de tip *transilvănean* (pl. 14/11-12) de la Siret-Dealul Ruina (**Ursulescu, Andronic, Hău, 1988, 91**), cu analogii în depozitele Ha A 1 de la vest de Carpați.* Alături de acestea și atestările de zgură de bronz și lingurile de turnat metalul, precum cea de la Grănicești (pl. 14/13 - **László, 1994, 143, fig. 13/1**) și tot în nordul Moldovei celtul și creuzetul cu urme de zgură metalică descoperit în satul Miorcani/com. Rădăuți-Prut-Botoșani (**Păunescu, Șadurschi, Chirica, 1976, 210-211, pct. XLVII. 2. H**).

Exceptând cazul unor piese de import, trebuie acceptată ideea unei metalurgii a bronzului evoluată măcar în așezările mai importante ale acelor vremuri, în care în mod normal, în dialogul permanent al omului cu natura, resursele minerale ale zonei montane a Bucovinei erau deja cel puțin

* După o opinie mai veche a lui M. Ignat, tiparul era destinat mai degrabă obținerii unei dălții (1993, 377).

multisecular cunoscute. Descoperirile relativ dese de piese de bronz vin în sprijinul ideii că purtătorii grupului cultural hallstattian de tip *Grănicești-Holihrad* din nordul Moldovei istorice (deci și actuala regiune Cernăuți) se aflau la un nivel de dezvoltare asemănător cu întreaga lume tracică nord-dunăreană.

Din statistica făcută pentru Moldova de către A. László, de dată mai recentă, sunt luate în evidență 130 de locuri de descoperiri de piese (297 la număr), sau de vestigii atestând metalurgia bronzului, cele mai multe provenind din descoperiri izolate și întâmplătoare. Grupului Grănicești i-ar putea aparține după A. László, printre altele, depozitul de seceri amintit deja de la Todirești, cel de la Albești/Botoșani, fragmentul de lamă de cuțit de la Siret, sau cele de bronz de la Volovăț (László, 1994, 143).

În ceea ce privește tipurile de obiecte descoperite la răsărit de Carpați, cele mai numeroase sunt secerile (de trei tipuri), urmate de celturi, diferite verigi, vârfuri de lance, ace, fibule, cuțite, săbii ș.a. Față de secerile cu limbă la mâner, predominante în Transilvania, la est de Carpați, cele mai multe sunt cu cârlig, atestate așa cum s-a văzut încă din epoca bronzului, precum cele de la Todirești, tip cunoscut în răsărit în Ucraina, regiunea nord-pontică și chiar în regiunea munților Caucazi. Practic acest tip a putut fi produs la nivel local în oricare grup cultural hallstattian timpuriu din Moldova. Mult mai puțin răspândite sunt secerile în varianta *cu buton*, cu o singură excepție în județul Iași, descoperite în nordul Moldovei (Ilișeni și Stăncești/Botoșani și Șcheia). Proveniența lor ne este sugerată de atestarea tipului în N-V României, N-V Ungariei, E Slovaciei și Ucraina Transcarpatică, adică în general zona genezei culturii G-H, de unde au ajuns în cele din urmă și în jumătatea nordică a Moldovei. Depozitul de bronzuri descoperit în nordul Moldovei la Ilișeni/Santa Mare-Botoșani datează din Hallstatt A1, când producția bronzului încă nu încetase și a conținut trei celturi de tip *transilvănean*, patru seceri cu buton, una cu limbă la mâner, 22 cu cârlig, două săbii cu limbă la mâner și un vârf de lance (Petrescu-Dîmbovița, 1977, 119-120). Important în nordul Moldovei este și cel de la Dersca/Botoșani, compus din 12 seceri cu cârlig (*Ibidem*, 152-153).

Referitor la celturi, cele mai frecvente sunt cele de tip *transilvănean*, fiind folosite în toate grupurile est-carpatică de la începutul Hallstattului, fenomen elocvent, după opinia noastră, pentru relațiile deosebit de intense dintre comunitățile umane de o parte și de alta a Carpaților Orientali. Dintre acestea, circa 20% dintre ele sunt de variantă răsăriteană. Așa cum obseva A. László (1994, 146), doar în Podișul Sucevei, care ne interesează în mod special, se întâlnește până acum tipul C 4 (după schema lui M. Rusu), la Rotunda/Liteni și Preutești (Ha A sau B - Petrescu-Dîmbovița, 1964, 260, nr. 8, fig. 6/7), ceea ce poate fi după opinia noastră un indiciu preliminar că el se

fabrica pe plan local. În ceea ce privește doar zona de nord a Moldovei, nu s-a constatat până acum o preferință pentru un anume fel de celt. La Dumbrăveni este atestat tipul numit *cu plisc* (la 347 exemplare în Transilvania - doar două în Moldova, datate Ha A-B). Aici s-au descoperit trei celturi (pl. 13/6, 7), dintre care două de tip *transilvănean*, databile în Ha A I. Două celturi au fost mai de demult descoperite în împrejurimile Fălticeniilor și în Grămești (ultimul în stare fragmentară), probabil din aceeași perioadă istorică, dar de tip neprecizabil, alte două (pl. 13/8, 9) - dintre care unul de tip *transilvănean*, varianta răsăriteană (C 3) - la Siminicea (B D sau Ha A 1) și un altul, amintit, databil mai târziu în Ha B, cu decor în formă de aripioare, la Părhăuți (pl.13/12). Din Hallstattul Timpuriu datează topoarele celturi, descoperite accidental în decursul vremii în așezările de la Vărvata/Ilișești (fortificată? – pl. 13/18) și în cea dotată cu șanțuri și valuri de pământ de la Siret-Dealul Ruina (pl. 13/13), sau tot întâmplător la Văratec/Salcea (variantă *cu plisc* și secțiune rectangulară - totuși fază neprecizată, pl. 13/10) (Ignat, 1981, 140-141; Idem, 1993, 375-376). Ca dovadă a unui nivel de locuire hallstattian, sunt și cele două celturi (pl. 13/17, 19) amintite deja, descoperite cu mulți ani în urmă la Preutești-Cetățuia (Ignat, 1981, 137, cu bibl.).

Tot cu analogii în Transilvania, dacă nu a fost chiar adus de acolo, este cuțitul cu limbă la mâner, al cărui fragment (pl. 14/10), deja amintit, a fost descoperit în așezarea fortificată a grupului Grănicești de la Siret, mediu cultural căruia îi aparțin și lama de cuțit (de tip neprecizat !) provenind din depozitul de la Basarabi/Preutești, dar și o serie de săbii cu limbă la mâner, între care două din nordul Moldovei (Ilișeni/Botoșani), databile în Ha A (Ursulescu, Andronic, Hău, 1988, 91, pl. IV/6; Petrescu-Dîmbovița, 1977, 120, 152, pl. 280/11, 281/12). Mai adăugăm aici și cuțitul de luptă de la Corni/Liteni, unul dintre cele mai vechi obiecte de fier din Moldova, al cărui mâner de bronz a putut proveni de la o fostă sabie de tip *Liptau* (Ha A). Lama sa din fier, lungă de 18,8 cm, păstrată destul de bine, nu poate da însă indicații tipologice. Mânerul este oval în secțiune, însă tipic altor descoperiri hallstattiene: la capăt are disc și buton, garda sa este în formă de potcoavă și suprafața sa este ornamentată cu multă precizie prin nervuri și decor spiralic (pl. 15/16). Îmbinarea lamei și a mânerului s-a făcut, după părerea autorului, prin metoda supraturării (Ignat, 1981, 139-140).

O piesă deosebit de rară aparținând grupului cultural Grănicești este și sabia de bronz descoperită în albia râului Suceava, între un grupaj ordonat din pietre, la Măneuți/Frătăuții Vechi, ceea ce poate sugera o depunere rituală a sa în mediul acvatic, conform unor obiceiuri preistorice atestate deja arheologic în toată Europa centrală (Batariuc, 2003, 167-169; vezi și Chicideanu, 1988,

2, 159-168). După clasificarea lui T. Bader, ea se poate încadra în tipul *Reutlingen*, varianta *Ighiu*, datându-se în Hallstatt A (pl. 15/9). Cele mai apropiate analogii se pot găsi în mediul transilvănean, de unde unele au ajuns și dincolo de Carpați, precum cea amintită sau o alta, aparținând depozitului amintit de la Ilișeni/Botoșani.

Tot ca arme menționăm vârfurile de lance, descoperite (întâmplător sau nu) mai mult în jumătatea de nord a Moldovei. Fiind de forme asemănătoare, ele nu pot fi ușor de datat cu exactitate și de clasificat (Ilișeni, Păltiniș și Șoldănești/Botoșani; Basarabi/Preutești și posibil cel deja menționat de la Merești/Vulturești). Cu multă vreme în urmă și la Securiceni/Udești fusese găsit un vârf de lance din bronz patinat, care după profilarea lamei sale poate aparține Bronzului Târziu sau Hallstattului Timpuriu (**Ignat, 1981, 141**). Trebuie de asemenea să mai amintim aici și depozitul de la Basarabi, una dintre cele mai vechi semnalări de bronzuri din nordul Moldovei, ale cărui piese, recuperate istoriei în urma săpăturilor lui N. Beldiceanu și Gr. Buțureanu într-un sit cucutenian la sfârșitul secolului al XIX-lea, nu numai că s-au pierdut, dar, din păcate, au rămas în urma lor numeroase incertitudini în jurul componenței și tipurilor de piese descoperite cu acest prilej: fragment de vas de bronz, brătară, vârfuri de lance, un altul de săgeată, un cuțit, securi și trei topoare (celturi ?) - **Petrescu-Dîmbovița, 1977, 152-153**. Mai nou, M. Ignat a reanalizat minuțios componența depozitului, care se poate atribui deci Hallstattului Timpuriu (**Ignat, 2000 a, 59**).

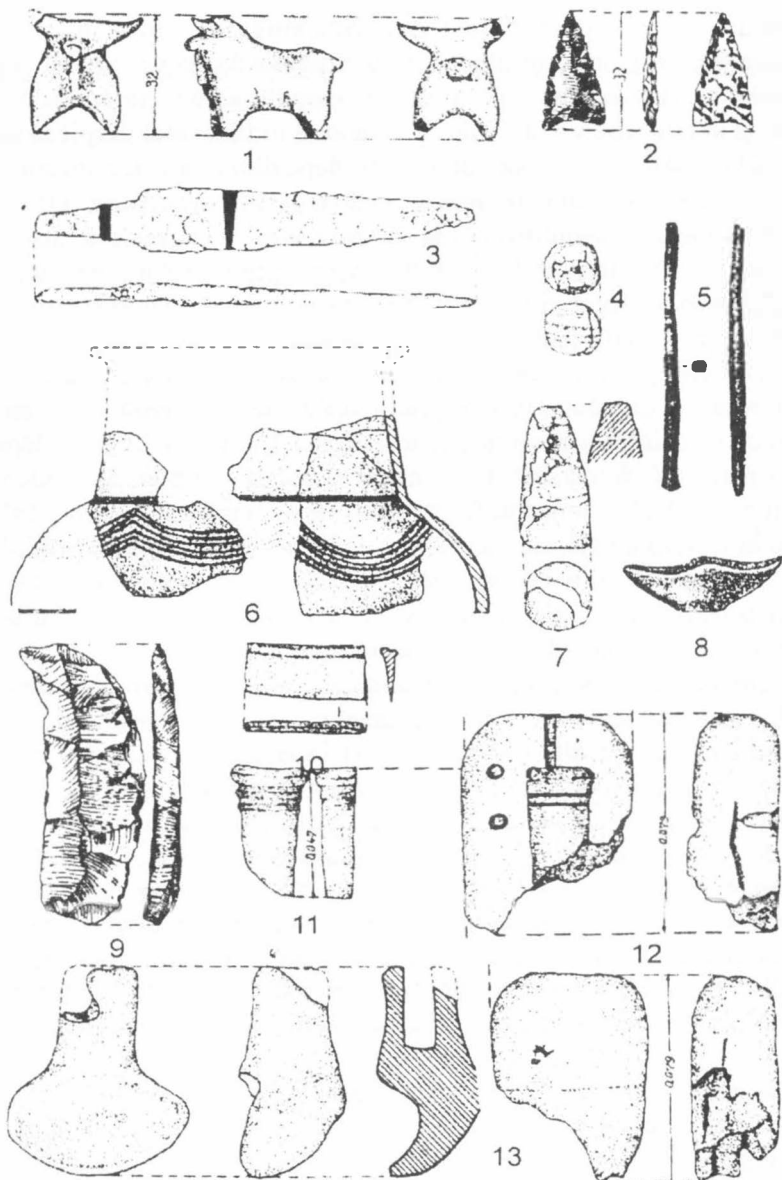
Un important depozit de 19 obiecte de bronz, unele în stare fragmentară, cu loc de descoperire necunoscut în Bucovina, a fost publicat în ultimii ani. El se compune din 12 brățări tip verigă sau ușor aplatizate, cu capetele retzate, două vârfuri de lance (pl. 15/18), o daltă-celt (pl. 15/14), un celt, un topor cu aripioare, un manșon de car (pl. 15/15) și o bucată de bandă metalică (**Hänsel, 2005, 285-299**). În mod deosebit impresionează acuratețea decorului incizat pe obiectele de podoabă, demonstrându-se că ele aparțin unei serii bine individualizate din acest punct de vedere. Din analiza comparativă a rezultat că unele piese (dacă nu tot depozitul databil în Hallstatt A1) au avut o origine transilvăneană (**Ibidem, 289-294**). Piesa tubulară, poate cea mai interesantă, cu trei nervuri proeminente la capete și pe mijloc, este prea mică pentru a fi fost un butuc de roată de car, fiind mai degrabă o mufă pentru prinderea a două bare a lăzii vehicolului. Dacă în spațiul sud-est european nu se cunosc analogii directe, în schimb piese aproape identice s-au descoperit în Bavaria, sau Austria. În sfârșit, studierea greutății brățărilor (și verigilor), a permis conexarea observațiilor cu cele ale altor studii care au avut scop încercarea definirii unui sistem ponderal premonetar, pe baza masei acestora

(*Ibidem*, 294-296). Într-adevăr, piesele fragmentare din depozit par să nu fi ajuns în această stare decât fortuit. Dacă cele întregi cântăresc în jurul greutății etalon de 23-27 grame, prin secționări, fragmente de verigi, sau alte piese rupte (tăiate) din vechime, s-a ajuns la submultiplii ale acesteia. Atât dalta-celt, cât și unul dintre vârfulurile de lance poartă urmele unei despicări evidente.

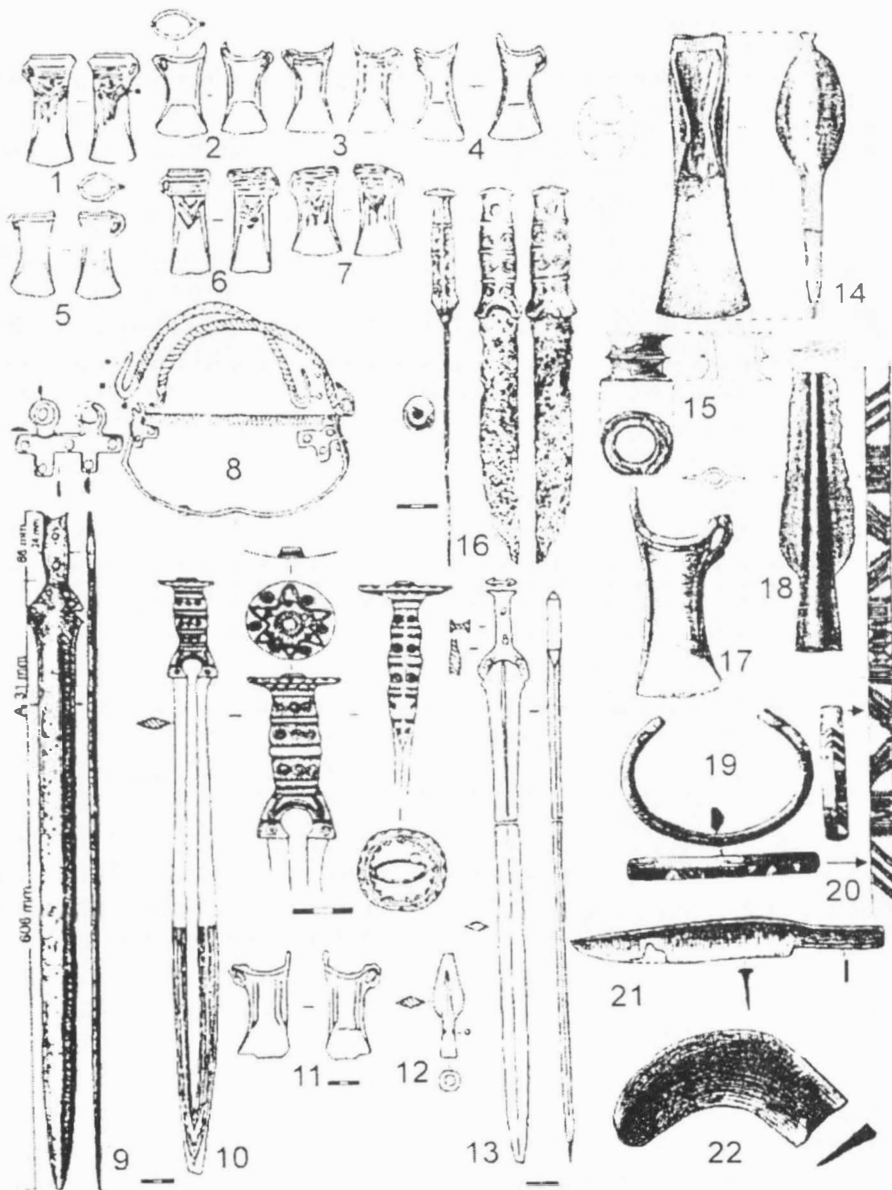
Chiar dacă condițiile depunerii depozitului cu loc necunoscut de descoperire din Bucovina, de caracter închis, databil în secolele XII-XI î. Chr., nu se mai cunosc, semnificația sa de tezaurizare, expresie a unei anumite valori de schimb, măsurabile în chip concret, este o certitudine. Așa cum s-a spus, el este în același timp primul complex de bronzuri sud-est european cu o piesă de car din grupa centrală a continentului.

Un alt depozit descoperit cu mult timp în urmă, cu loc însă descoperit în actuala regiune Cernăuți, la Prelipca/Prelipce, demonstrează și el puternicele legături cu metalurgia transilvăneană a bronzului (pl. 13/20-22, 24). După piesele sale, de pură factură transcarpatică, inclusiv un celt de tip *cu plisc*, ele s-ar data acolo după Al. Vulpe numai în B D = seria Uriu-Domănești (**Vulpe, 1970 b, 58, pl. 89**). În analiza amplă asupra pieselor de bronz din Podișul Sucevei, M. Ignat înclină să creadă că astfel de depozite, cuprinzând și piese mai vechi tipologic, au putut fi aduse dincolo de Carpați o dată cu difuzarea spre răsărit a celor mai timpurii comunități Gáva-Holíhrady (**2000 a, 98, fig. 29**).

Deocamdată în aria grupului Grănicești nu s-au identificat multe podoabe sau accesorii de port. Menționăm aici un fragment de brățară la Cucorăni/Botoșani, o alta (tip neprecizat) la Basarabi/Preutești, patru ace la Volovăț (unul cu cap sferic, iar altul cu capul ușor îngroșat) - **László, 1994, 149-150** cu bibl. Ca unicat menționăm și fragmentul aparținând unei fibule de bronz de tipul *passementerie* (pl. 13/14), descoperit în marginea Sucevei, și constând dintr-o spirală cu picior (**Ignat, 1981, 141, fig. 6/2**). Aparținând poate de la o fostă brățară, este bucata de bară de bronz, circulară în secțiune, de la Todirești/*La Nuci*. Ea a fost descoperită în pământul de umplutură al uneia dintre cele două locuințe hallstattiene cercetate aici cu ocazia săpăturilor arheologice sistematice efectuate aici de către autor, în cadrul unei așezări databile în secolele IV-VI d. Chr. (informații inedite). Unul dintre capetele sale este rupt, iar celălalt este ascuțit, ceea ce poate fi explicat mai degrabă printr-o tăiere intenționată, mecanică (pl. 14/5). Nu excludem însă și posibilitatea ca piesa, inventariată în colecțiile muzeului sucevean, lungă de 102 mm, cu diametrul mediu de 5,5 mm și greutate de circa 11 gr., să fi fost inițial altceva, un gen de dălțiță. În locul unde vârful hârlețului a lovit obiectul, se poate observa o structură destul de spongioasă și profundă, care explică greutatea sa modestă.

Pl. 14: Piese hallstattiene de la Grănicești (1-4, 6-7, 9, 13), Siret (10, 11 – mular după 12 – 12). Todirești (5) și Mahala (8). După László (1-4, 6-7, 9 13), Ursulescu, Andronic, Hău (10, 11). Adronic (5) și Smirnova (8), Scări deosebite.

Pl. 15: Descoperiri de la Voloca (1-8, 10-13), Măneuți (9), Bucovina (loc. nec.) (14, 15, 18), Corni (16) și Coțămăni (17, 19-22). După Vojnarovskij, Smirnova (1-8, 10-13), Batariuc (9), Hănsel (14, 15, 18), Ignat (16), Pivovarov III'kiv (17, 19-22). Scări diferite.

Să vedem în continuare ce descoperiri mai noi și mai importante s-au făcut în regiunea Cernăuți. În anul 1987 în cunoscutul sat românesc Voloca/Hliboka, în locul numit *Țurci*, cu vestigii identificate datând din Bronzul Mijlociu (Komariv), târziu (Noua) și din Hallstatt (I-Iolih rady), s-a descoperit un depozit de piese de bronz, constituind un eșantion important de studiu cu privire la contemporaneitatea lor. Este vorba despre depunerea (poate rituală am propune noi) a șapte topoare tip *celt* într-un cazan de bronz (pl. 15/1-8). După tipologia lui G. Merhart ele ar aparține tipurilor *B I* și *C* (Vojnarovskij, Smirnova, 1993, 183 și urm.). Datarea acestor descoperiri din bronz de la Voloca, bazată și pe încadrarea cazanului de bronz în tipul *C* după Merhart, se poate însuma perioadei databile în cea de-a doua jumătate a secolului al VIII-lea î. Chr.

Din aceleași împrejurimi, dar la date și în condiții diferite, s-au mai descoperit la Voloca două săbii, un celt și un vârf de lance în formă de frunză și cu două nervuri pe mijlocul lamei (pl. 15/10-13). Prima sabie, descoperită în anul 1961, la circa jumătate de kilometru depărtare de situl depozitului, are lungimea de 65 cm și o gardă în formă de cupă, minuțios ornamentată (pl. 15/10). Lama, cu două tăișuri, are median o nervură. Piese de acest tip sunt relativ frecvente în spațiul central-european, de la nord-est de Alpi până în bazinul Tisei. Cel mai răsăritean punct de răspândire a acestui tip, se consideră analogia apropiată de la Nisporeni/r. Nisporeni - Rep. Moldova (Maleev, 1992, 193). Provenind poate tot dintr-un depozit, un alt exemplar a fost descoperit la Voloca în anul 1979, mai scurt (61.4 cm) și realizat mai puțin estetic (pl. 15/13). La capătul lamei, în secțiune rombică, este fixată garda cordiformă. Mânerul are marginal două nervuri puternic profilate. În Ucraina cele mai apropiate analogii se găsesc la Balič/L'viv și Barcanovka/Jitomir, cât și în depozitul de la Komarniki-L'viv (*Ibidem*, 193). Și acest tip, adesea asociat în descoperiri cu primul, intrat în literatura de specialitate cu denumirea de *Griffzungenschwerner*, a avut o largă întrebuințare europeană, cel mai răsăritean punct de atestare a sa fiind fortificația scitică Bel'sk de pe Nipru. În fine, el se poate data în prima fază a industriei bronzului din cultura Gáva, în Europa centrală datându-se în Ha A – B I.

Foarte recent, în vara anului 2007, un locuitor al localității Coțmani (ucr. Kicman') a găsit un depozit constituit din 14 obiecte, în greutate totală de 1,3 kg: patru celuri, un fragment de seceră (pl. 15/22), un cuțit (pl. 15/21), o bară cu capete mai ascuțite și șapte brățări (pl. 15/19, și 20 cu desfășurarea decorării). Autorii datează pe drept cuvânt depozitul în perioada timpurie a

Hallstattului (sfârșit Ha A 1 – Ha A 2), aproximativ în decursul secolelor XII-XI î. Chr. Caracteristic este tipul timpuriu reprezentat de către fragmentului de seceră, (*Sabatinovka*) - Pivovarov, II'kiv, 2007, 7. 11, 13, 15. Merită de asemenea să amintim aici faptul că tot la Coțmani s-a descoperit la sfârșitul secolului al XIX-lea un depozit de obiecte cuprinzând un vârf de lance de forma frunzei de lance din bronz, un fragment de lamă de cuțit din fier și fragmente ceramice (*Ibidem*, 11- 12). Din păcate, depozitul dispărând în condițiile ultimului război mondial, nu se poate data mai exact.

Este de la sine înțeles ca la începutul epocii fierului piesele din fier au fost rare. A. László, cu mai bine de un deceniu în urmă, contabilizase pentru Moldova cel puțin 27 de piese (lame de cuțite, cele mai frecvente, topoare plate cu aripioare, fibule și alte obiecte). În aria aspectului Grănicești există o lamă de cuțit întregă și una în stare fragmentară în localitatea cu același nume, o alta la Volovăț și cel amintit deja, cu mâner de bronz, de la Liteni, toate datate încă din Hallstatt A (László, 1994, 150-151). Cu toate acestea, deocamdată nu se cunosc la răsărit de Carpați și deci nici în Bucovina, vestigiile legate de obținerea și prelucrarea locală a fierului pentru această perioadă.

Și în regiunea Cernăuți obiectele de fier sunt încă extrem de rare. În acest context ne gândim la fragmentul de lamă de cuțit, care nu s-a mai putut conserva, descoperit în strat arheologic la Kicman' - Pivovarov, II'kiv, 2007 și la o altă lamă de cuțit de la Mahala (Smirnova, 1976, 25, fig. 7/14).

*

Cultura Čornij Lis (Č-L). Pentru zona nordică a Bucovinei istorice trebuie să facem referiri la o nouă cultură, *Čornij Lis*, neatestată însă în județul Suceava, a cărei populație, prescitică, a resimțit aici puternice influențe vestice, hallstattiene. Arealul său de difuzare, de silvo-stepă, a fost în mare de pe partea răsăriteană a Niprului de Mijloc și până spre cursul mediu al Nistrului. Ea se datează în mare între cca. 1050-650 î. Chr., faza finală (*Žabotin*), existând cu aproximație între anii 750-650 î. Chr.

Investigarea culturii Č-L a început în anul 1949, fiind cunoscute apoi tot mai multe situri între Nipru și Nistru. Singurele așezări fortificate care se cunosc sunt cele de la Subotivsk și Velika Andrusivka, de pe râul Teasmin, sau mai aproape de zona noastră de studiu, la Hrihorivsk și Rudkovec'k la

* Pentru multe alte informații vezi capitolele lui B. I. Illins'ka și O. I. Terenožkin, din *Arheologija Ukrainskoj*, Kiev, II, 1971, 15-24, sau ediția *Arheologija Ukrainskoj SSR* (red. S. D. Kryžickij), 2, Kiev, 1986, 29-36. Localitatea eponimă se află pe Bugul de Sud, reg. Kirovograd.

nordul Nistrului de Mijloc. Perioada sa de existență a fost divizată cu aproximație într-o fază timpurie (sec. X-IX î. Chr.) și într-una târzie (sec. VIII - prima jumătate a sec. VII î. Chr.), după care se acceptă sosirea în zonă a scitilor. Deci o existență de circa 350 de ani. După alți autori, ea se datează în secolele XI-IX (faza timpurie) și IX-VIII (faza târzie) – **Vinokur, Teleghin, 2005 a, 144**. Terenojkin, pentru aceleași două perioade, atribuie primei secolul X, respectiv secolul IX - prima jumătate a celui următor (**Zaliznjak, 2005 b, 217**). Analizele cu carbon radioactiv nu au fost suficient de elocvente, indicând un interval foarte larg (sec. XI-VII î. Chr.), unii cercetători ajungând să dateze etapa *Žabotin* doar în secolul al VII-lea î. Chr. - **Smirnova, 1986, 23**), etapă care în ultimul timp tinde să fie interpretată ca o cultură aparte.

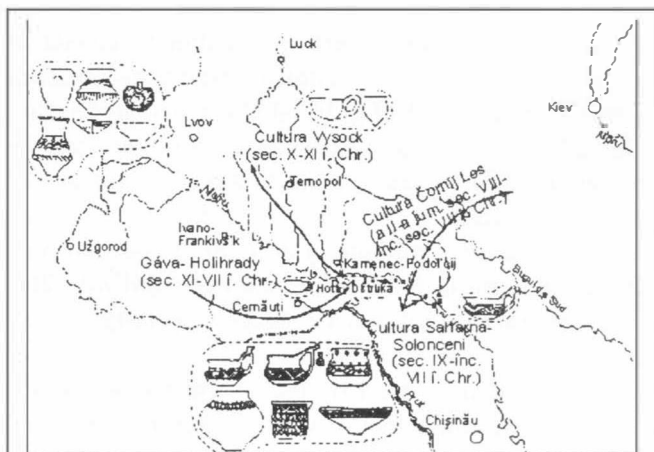

Fig. 9 - Interfrențe culturale la nord-est de Carpați (după Smirnova).

întreținut relații destul de intense cu triburile culturilor arheologice vecine (fig. 9): în estul și sud-estul arealului lor cu cimerienii, de la care au importat diverse produse, mai ales arme și piese de harnașament; din sud-est au recepționat unelte realizate în centrele metalurgice din Caucazi, iar dinspre vest au pătruns culturi de proveniență central-europeană și influențe hallstattiene în materie de ceramică de origine din bazinul nistro-dunărean (**Illins'ka, Terenožkin, II, 1971, 22**). Veriga intermediară dintre această cultură și perioada scitică este reprezentată de către complexe arheologice de tip *Žabotin*, ele aparținând deci etapei finale a culturii Č-L, care are două variante: una a Niprului de Mijloc (*Grigorovka*) și alta a Nistrului de Mijloc (*Dnistrivka*). Pentru întreaga cultură rămân deocamdată deosebit de

Cele mai multe așezări și complexe funerare s-au cercetat în spațiul dintre Nipru la est și spre vest spre Bugul sudic, unde s-a plasat inclusiv așezarea fortificată care a și dat denumirea culturii. Ca rit funerar s-a folosit incinerarea, dar și inhumarea. În reg Vižnicja, imediat la nord de Nistrul de Mijloc, s-au cercetat mai mulți tumuli. Populația culturii a

importante descoperirile din regiunea Cernăuți, de la Neporotove/Sokirjani. Numeroase situri ale culturii s-au descoperit în partea stângă a Nistrului de Mijloc, dar și în dreapta sa, acolo unde au fost răspândite așezări ale hallstattului tragic. În spațiul basarabean nu există deocamdată vestigii ale acestei culturi, singura excepție fiind constituită de stratul cultural identificat în situl nordic de la Mereșeuca/Ocnița – existent alături de vestigii cucuteniene, getice (cu probabilitate), prefeudale și medievale (**Levickij, 1987, 92-93**).

Din păcate, nici până acum nu s-a putut determina coloratura etnică a purtătorilor acestei culturi, chiar și a celor ai grupului cultural *Neporotove* din bazinul Nistrului de Mijloc. Cea mai mare parte a zecilor de situri din perioada timpurie a primei epoci a fierului, identificate până, acum sunt anterioare venirii sciților. Nici nu cunoaștem dacă această populație poate fi inclusă generic în rândul agatârșilor, plasați ipotetic de-o parte și de alta a Carpaților, sau dacă, pe Nistrul Mijlociu sau Superior trăia deja misterioasa populație a *neurilor*, atestată și ea documentar de către Herodot ceva mai târziu. Desigur, o dată cu cercetarea a mult mai multor morminte prescitică, se vor putea face mai multe precizări. Caracteristic amenajării mormintelor tumulare sunt o serie de amenajări din piatră, uneori armate cu grinzi de lemn, iar pentru ritualuri, poziționarea chircită a mortului pe parte dreaptă, cu capul spre vest sau nord-vest, deseori cu palmele îndreptate spre față (**Krušel'nic'ka, 1998, 201**). Inventarul funerar, de regulă era destul de sărac: vase, gresii de ascuțit lame metalice și vârfuri, pumnale, catarâmi și zăbale pentru cai, ș. a. În zona Nistrului Mijlociu au fost documentate și îngropări tumulare în grup/familie.

Pomind de la afirmațiile mai vechi făcute de Illins'ka și de la analiza comparativă cu complexe funerare din Basarabia (grupul Saharna-Solonceni), în urma căreia au rezultat o serie de asemănări importante, autoarea a explicat fenomenul prin contribuția culturii Č-L și a fazei sale Žabotin din silvostepa ucraineană la formarea grupului amintit (**Ibidem, 205**). În realitate, deoarece grupul Saharna-Solonceni este mai timpuriu, putem considera că relația s-a desfășurat în sens invers.* În plus obiceiul ridicării construcțiilor din piatră la tumulii zonei Nistrului de Mijloc nu s-a datorat sosirii ulterioare a sciților în zonă, ci el era deja încetățenit la autohtoni în perioada prescitică, ca și cel al depunerii în morminte de arme și piese de harnașament. După Krušel'nic'ka, o serie de schimbări detectabile mai ușor arheologic care au avut loc în mediul culturii materiale din această zonă, au putut contribui la apariția grupei culturale a Podoliei de Vest nu mai degrabă de ultimul sfert al secolului al VIII î. Chr., când apar primele elemente

* Vezi în acest sens, recentul studiu **Daragan, Kašuba, 2008, 46**.

materiale atribuibile nomazilor timpurii sciți (*Ibidem*, 207-208), acest fapt însă nu este acceptat de către toți specialiștii, mai degrabă acestea fiind prezente în zonă spre mijlocul secolului al VII-lea.

Un important punct de reper, limită geografică a acestei culturi în regiunea Cernăuți este așezarea din localitatea Dnistrivka/Kel'menci, fostă Resteu-Atachi în timpul României Mari, cercetată între anii 1979-1981 de către G. I. Smirnova, sit ulterior acoperit de apele Nistrului. În suprafețele săpate s-au cercetat *cenuşare* (tip arheologic de depuneri întâlnit și în cultura Noua), peste care s-au ridicat ulterior în perioada numită de către arheologii sovietici „rusă veche” doi tumuli. La nivelul vechi de călcare s-au descoperit urmele de la cinci locuințe adâncite mai mult sau mai puțin în sol, șase vetre și 37 de gropi (Smirnova, 1984, 43-44; Eadem, 1985, 5-10; Eadem, 1986, 8-17).

Din punctul de vedere al configurației și orientării, nici una dintre construcțiile de locuit de aici nu seamănă între ele, compararea lor cu cele descoperite la Nagorjani/Kel'menci, Neporotove/Sokirjani și Rudkivci-Hmel'nic'kij fiind dificilă din cauza publicării celor din urmă cu date incomplete. În schimb, locuința nr. 4 de la Dnistrivka, cu lavițe cruțate din lut în jurul pereților săi, găsește analogii în așezările culturii Holihrady (Eadem, 1986, 17), ca și oalele de tip *sac*, cu pereții aproape drepecți. Locuirea sitului de aici se pare că a fost întreruptă, după resturile de aluviuni descoperite în locuințele 4 și 5, de puternice inundații succesive.

O caracteristică a purtătorilor acestei culturi este folosirea și a unor locuințe de formă circular-ovală și a unei ceramici specifice, omogenă tipologic, unde predomină vasele cu profil în formă de lala și cu brâu alveolat, sau cu creștături imediat sub buză sau mai jos, pe umerii oalelor. Ceramica de categorie fină cuprinde străchini, cești, cupe, pixide sau chiupuri (Eadem, 1984, 44; Eadem, 1985, 12-19). Inventarul metalic descoperit este destul de modest (lamă de cuțit din fier, aplice și ac de păr din bronz). În schimb se constată, ca și în cazul culturii Noua, încă o abundență de unelte din corn, os și silex, din ultimul material fiind și micile lame care se montau succesiv în os sau lemn pentru realizarea dinților de seceri. Alte piese caracteristice culturii, între descoperirile de aici, au fost un ciocan de piatră, un poanson pentru ornamentat prin ștanțare ceramica, o psalie din os cu trei găuri în plan și altele (Eadem, 1984, 54). Foarte importantă este și constatarea că unele forme de vase merg analogic spre lumea tracică, ca de exemplu vasele cu picior înalt/fructierele, comune culturii Basarabi din partea meridională a României (*Ibidem*, 57).

În funcție de întregul material arheologic de la Dnistrivka, unde lipsesc piese caracteristice sciților, așezare cu analogii generale la Lenkivci. Luka-

Vrubleveckaja, Nagorjani și în monumentele de tip *Grigorovka* din zona orașului Moghiliv-Podil's'kij-reg. Vižnicja, nu mult dincolo de hotarul nordic actual al Rep. Moldova, autoarea a datat acest nivel de locuire în intervalul cuprins între cea de-a doua jumătate a secolului al VIII-lea și începutul celui următor, în faza târzie a culturii (**Eadem, 1985, 25-26**). Deși în sit s-au executat mai multe analize de datare pe eșantioane de resturi de lemn vechi pe baza carbonului radioactiv, acestea nu au fost concludente, două indicând secolul al XI-lea î. Chr. (!), iar două fiind în cadrul cronologic mai apropiat de datarea sitului (locuința 4 - cca. 850 î. Chr.; groapa 30 - cca. 680 î. Chr. - **Eadem, 1986, 23 și fig. 11**).

Destule discuții rămân și pe viitor cu privire la datarea fazelor culturii Čornogoriv's'k (sec. IX – începutul secolului VIII), Novočercas'k (începutul sec. VIII – începutul secolului VII) și Žabotin (sec. VII – localitatea eponimă pe Nipru, reg. Čerkas').

Contemporan așezării este și tumulul nr. I din apropiere (H-1m; diam. - 12 m), ce cuprinde șase morminte, dintre care doar unul de incinerare în urnă. Restul decedaților au fost inhumați, în poziție chircită, pe nivelul antic al solului. Inventarul funerar de aici, sărac, constând în ceramică și câteva ace de bronz, are analogii în așezare (**Eadem, 1984, 55**). Astfel de necropole și așezări Smirnova, le-a inclus unui grup aparte a culturii Č-L târzii, numit *Dnistrivka-Lenkivci*,^{*} de pe cursul bucovinean al Nistrului, și care se deosebește în chip evident nu numai de monumentele culturii din regiunile estice de silvo-stepă ale difuziunii sale, dar și față de cele din sud (grupul podolian de vest, sau mai nou numit podolo-moldav, la care ne vom referi mai jos). Diferența se datorează, după aceeași autoare, în nivelul diferit de participare a mediului tracic din răsăritul Carpaților nordici și din nordul Basarabiei la formarea acestor grupuri (**Ibidem. 55**).

Având o importanță deosebită revenim la problema locuințelor circular-ovale din așezările de la Dolinjani/Hotin și Selišče/Kel'menci pe care Smirnova a analizat-o într-un studiu special. Astfel de complexe, în general dateate în spațiul bugo-nistriean în secolele VI-V î. Chr., au fost caracterizate drept foste iurte și atribuite de S. A. Scorij sciților nomazi (**Eadem, 2000, 80, 84-89**). Analogii pe Bug s-au descoperit în așezările fortificate scitice precum în cea de la Nemirov, în zona siturilor eponime Čornij Lis și Žabotin, dar acest tip de locuință, relativ circulară, care a avut uneori vatră și stâlp central de susținere este cel mai bine reprezentat pe zona Nistrului de Mijloc (16 de

* Propunerea sus-numitei nu a fost deocamdată convingătoare, pentru a fi omologată definitiv în domeniu.

astfel de construcții la Dnistrivka, 27 la Neporotove. Un caz tipic s-a înregistrat nu prea departe de regiunea Cernăuți și la fortificația de la Grigorovka/Moghiliv-Podil's'kij-reg. Vinnicja. ce prezenta pe o parte și trepte cruțate în lut. Adâncimea lor variază în general la un metru, cea ce le diferențiază în semibordeie sau bordeie. Cele de la Dolinjani, se datează ca și așezarea, în perioada cuprinsă între sfârșitul secolului VII și cel al secolului următor. Faptul deja demonstrat că în zona Nistrului de Mijloc, ca și în cea până la Bug, nu s-au descoperit până acum prototipurile acestui gen de adăpost uman, ele apărând doar aici în perioada scitică timpurie, poate duce la ipoteza, pe drept cuvânt, că el a aparținut sciților migratori. Autoarea însă nu este sigură de aceasta, ținând cont de informațiile scriitorilor antici, care subliniau că această populație nu construia case, trăind doar în căruțe, fapt confirmat și de lipsa descoperirilor de locuințe scitice în stepele nord-pontice. Deoarece însă în intervalul cronologic amintit nu se cunoaște decât acest val important de populație migratoare, suntem de părere că urmele acestor construcții aparțin totuși sciților, pe cale de sedentarizare în zonă, care aveau printre ei probabil o serie de neamuri alogene, cu obiceiuri relativ asemănătoare. La fel de bine, parte dintre ei, ajunși și în părțile nistrene, au trecut la construirea de locuințe de tip autohton, sau chiar la un tip circular care, a împrumutat unele elemente constructive, în primul rând de masivitate și rezistență, dar și de confort, din mediul local. Desigur, cercetările de viitor își vor spune și în această problemă cuvântul.

În urma repertorierii relativ recente a regiunii Cernăuți, s-a mai pus în evidență existența a unui număr de încă patru situri aparținând acestei culturi: Vasilivka/Sokirjani, Rozkopinci/Sokirjani, Komariv/Kel'menci și Lenkivci/Kel'menci (Vinokur et alii, 1984, 135-136, 137, 153, 157), număr modest explicabil dacă ținem cont de plasarea cu totul periferică a spațiului cernăuțean în arealul general al culturii.

*

Sciții și invazia lor continentală. Fără ca problema originii și a patriei primare a sciților, populație de neam nord-iranian, să fie deja pe deplin elucidată, urme arheologice legate de ei se întâlnesc, începând cu cea de-a doua jumătate a secolului al VII-lea î. Chr., pe un spațiu imens, ce înglobează nordul munților Caucaz și întreaga zonă nord-pontică. Caracteristici ale culturii lor arhaice, pe care le vor promova pretutindeni în expansiune, vor fi gradul înalt de prelucrare a fierului (de altfel zona munților amintiți avea deosebit de bogate tradiții metalurgice, așa cum s-a văzut) și așa numitul stil *animalier* (zoomorf) în arta confecționării obiectelor din metale prețioase.

Important este și faptul că fierul a înlocuit definitiv bronzul abia la formarea definitivă a culturii scitice.*

Conform cunoscutelor informații de la „părintele” istoriei, grecul Herodot, sciții invadați de către masașeți au plecat din Asia trecând fluviul Volga, înlocuind la nordul mării pe cimerieni, ultimii fiind constrânși la rândul lor să emigreze în Asia Mică. Mai mult, o parte din sciți vor trece Caucazul în Anatolia și de aici vor întreprinde expediții până la granițele egiptene. În regiunile nord-pontice au întemeiat o puternică uniune tribală, firește în care intrau și populațiile supuse. Pătura conducătoare militară a puterii scitice, locuind între Nipru și Don, a fost desemnată de către Herodot drept sciți „regali” (IV, 80), acolo unde se poate înțelege că era și centrul lor politico-militar. Nomazi în cea mai mare parte, călăreți prin excelență, sciții au ajuns să domine întreaga stepă nord-pontică de la Don și până la gurile Dunării. În părțile vestice se învecinau cu geții dobrogeni, cu agatârșii și *neurii* (populație de origine și destin istoric necunoscut, plausibilă geografic tot după unele izvoare antice prin Podolia).

Așa cum se știe, spre sfârșitul secolului al VI-lea î. Chr., sciții devenind un real pericol, regele Persiei Darius organizează puternica sa expediție contra lor (514-512 î. Chr.). Din secolul următor începe și declinul puterii sciților, la care a contribuit printre altele (afirmarea regatului Bosporan, creșterea presiunii sarmaților de dincolo de Don și apoi chiar pătrunderea lor până la Nipru) și conflictul cu agatârșii din Transilvania, regele acestora din urmă Spargapeithes reușind asasinarea regelui scit Ariapeithes. Ulterior unele triburi scitice se infiltrează în Dobrogea, după o serie de înfrângeri suferite din partea regatului macedonean.

În ceea ce privește zonele mai apropiate nouă, deși populație prin excelență de stepă, parte dintre ei au penetrat nu numai în câmpii, dar și în arealuri de silvo-stepă de la nordul și nord-vestul Mării Negre. Spre exemplificare, la nordul Nistrului Superior, la începutul secolului VI î. Chr., se constată dispariția culturii locale Visoc'ka și înlocuirea ei cu una nouă, cu numeroase elemente culturale comune cu zona de silvo-stepă a Niprului. Și pe Niprul Mijlociu cultura locală Čornij Lis este înlocuită cu cea a noilor veniți, iar în sudul Poloniei fortificațiile culturii lusaciene târzii dispar sub straturi de cenușă și vârfuri de săgeți scitice aduse aici prin raidurile lor necruțătoare (Krušel'nic'ka, 1971, 120-127). După opinia noastră, teritoriul bucovinean nu a fost afectat în mod radical de aceste direcții de propagare, care nu au urmat

* Pentru unele informații legate de cercetarea culturii lor, vezi o lucrare accesibilă în română, Mongait, 1961, 141-148.

valea Nistrului, sau a spațiului dintre Prut și Nistru, deoarece în teren basarabean, până la începutul aceleiași veac nu s-au descoperit deocamdată elemente care să susțină o astfel de ipoteză (Meljukova, 1972, 70-72). Și aici, ca și în nordul Moldovei istorice, cultura scitică va apare doar prin unele elemente culturale, fiind sesizată arheologic ca gata formată. În privința spațiului basarabean, urmele celor mai timpurii sciți se pot data spre sfârșitul secolului al VII-lea și începutul celui următor, putând fi identificați, de exemplu, în necropola nordică de la Cuconeștii Vechi (Levițchi, 1998, 29-30) și având zona de pomire silvostepa, Niprului de Mijloc.

Populație nomadă, cu o economie bazată pe creșterea vitelor și a cailor, sciții locuiau în corturi și mai ales în care cu coviltir. Doar sub influența civilizației grecești pontice și ca urmare a creșterii unor pericole din secolul IV î. Chr., își ridică unele fortificații pe Nipru. Producția de obiecte a coloniilor grecești destinate sciților și în general barbarilor, ilustrată și prin unele descoperiri de la noi, nu poate induce obligativitatea atribuirii etnice scitice a purtătorilor unor astfel de artefacte. Mai degrabă putem vorbi despre o modă a timpului și a zonei de la răsărit de Carpați (oglinzi din bronz, unele aplice, podoabe...). Chiar și cunoscutele spade și pumnale de tip *akinakes*, sau vârfulurile de săgeată cu două-trei muchii sau aripioare (multe poate inițial și cu valoare de schimb intrisecă, premonetară) au putut fi folosite de numeroase etnii diferite. Și, de asemenea, nu trebuie uitat faptul că nici un izvor antic nu consemnează explicit colonizarea scitică în spațiul carpato-dunărean. În ce măsură au existat totuși infiltrări de populație scitică în teritoriul moldovenesc est-carpatic, rămâne de văzut pe mai departe.

Legat de această problemă este și cea a agatârșilor. De-a lungul timpului s-au exprimat diferite opinii legate de localizarea și originea lor, presupunându-se existența agatârșilor chiar și în Moldova.* Mai mult, la un moment dat, Al. Vulpe a extins aria ipotetică de locuire a lor și la sud de Carpații Meridionali (1991, 190-195), iar A. I. Meljukova, care vedea în agatârși o populație înrudită cu tracii, nescitică, a avansat ipoteza locuirii lor spre nord-est până la Prutul Superior și în Podolia (1958, 101-102). Opinii asemănătoare au avut și B. A. Rybakov, M. I. Artamonov și A. P. Smirnov, considerând că aceștia ocupau un teritoriu până în bazinul hidrografic superior al Nistrului (Preda, 2001, 6). În această ordine de idei, a dificultăților de atribuire etnice descoperirilor și din această perioadă, deosebit de importantă este și afirmația lui Tucidide, după care geții care se învecinau cu sciții „au

* Pentru localizarea agatârșilor, selectiv, vezi și bibliografia lui Vasiliev (1980, 138, nota 731).

aceleași arme și sunt toți arcași călări” (II, 96, 1). Polemici produce și informația lui Herodot precum că agatârșii se învecinau (spre nord, nord-est) cu neurii, care au fugit înspăimântați din calea raidurilor scitice, produse inclusiv în urma puternicului atac persan amintit (IV, 125).^{**} După Al. Vulpe, aceasta ar putea duce la părerea că linia de demarcație dintre agatârși și Sciția era pe undeva prin Moldova, iar dintre primii și neurii pe undeva prin Podolia, dar aceasta ar însemna includerea arealului cultural tracic Bârsești în Sciția, și atribuirea grupului de monumente podolo-moldav sciților, ceea ce nu s-a demonstrat până acum (Vulpe, 1970 a, 206). De asemenea, nu este sigură nici unicitatea momentului de referință la care Herodot a făcut scurtele sale referiri despre sciți, pentru sfârșitul secolului al VI-lea fiind vorba despre sciții din afara lanțului carpatic, iar pentru mijlocul veacului următor – când se presupune și prezența istoricului la Olbia – despre agatârșii de pe Mureș. În privința marelui râu, S. Ferenczi ajunge la părerea că *Maris*, nu-i Mureșul, că grupul Ciumbrud sunt sciți la origine de pe Niprul Mijlociu și că grupurile Ferigile și Bârsești ar aparține agatârșilor, opinie combătută de Vulpe, care pe baza unor analogii de elemente de cultură materială a presupus, de-o parte și de alta a munților, populații înrudite, dar nominalizate generic ca agatârși (*Ibidem*, 206).

Mult mai târziu, eruditul geograf al antichității Ptolemeu, i-a amintit vag undeva „dedesubtul costobocilor și transmontanilor” (*Geographia*, III, 10). Opinii diferite s-au înregistrat la Pliniu cel Bătrân, sau Dionisie Periegetul, agatârșii fiind plasați mult mai spre răsărit, chiar dincolo de *Lacul Meotic* (Marea de Azov). La rândul său, C. Preda, optează pentru plasarea arealului de habitat al agatârșilor, spre granițele de N-V ale sciților nord-pontici, desfășurat în bazinul superior al Siretului, Prutului și Nistrului și chiar până spre zona de silvostepă a Niprului de Mijloc (Preda, 2001, 7, 10). * În ceea ce privește monumentele din Bucovina. Podolia și nordul actualei Rep. Moldova, incluse în ceea ce s-a definit a fi *grupul podolo-moldav*, caracterizat printr-un viguros substrat nord-tracic, cu elemente scitice și importuri grecești, după C. Preda el s-ar include aceleași lumi a agatârșilor (*Ibidem*, 10).

În extremitatea vestică a răspândirii lor o anumită grupare de sciții a ajuns și în Transilvania, bine conturată în bazinul hidrografic al Mureșului, cel

^{**} După Pliniu cel Bătrân, neurii erau plasați în zona izvoarelor Niprului, probabil cele apusene (*Nat. Hist.*, IV, 82).

^{*} După autor, aspectul cultural tracic din secolele VI-V î. Chr. din teritoriul de la E-NE de Carpații Moldovei, cu cetăți precum Stâncești și Dersca/Botoșani, Hansca, Saharna din Basarabia, sau Ivan'e Puste din Ucraina (Ganina, 1965, 105-109) și altele spre Nipru, ar fi legat tocmai de agatârși.

mai plauzibil delimitată etnic de către V. Vasiliev ca fiind a agatârșilor (Vasiliev, 1980). Că cele mai mari mase de sciți arhaici nu au zăbovit mult în stepele nord-pontice, „urcând” spre zonele de silvo-stepă, se pare că o demonstrează numărul mult mai mare de tumuli arhaici din aceste ultime regiuni. Expansiunea lor de talie continentală, în nord până la bazinul hidrografic mijlociu al Niprului, poate fi demonstrată și prin răspândirea largă în Europa răsăriteană a hidronimelor care le poartă originea (Sedov, 1965, 52).

În același context al invaziei lor se pot pune și distrugerile cetăților hallstattiene din Transilvania (ca și cele amintite din sudul Poloniei), existente însă până în perioada mijlocie a acestei epoci, între Ha C și Ha D ele dispărând. Prin urmare, demonstrat și arheologic, valul scitic de la vest de Carpați are un cert caracter arhaic, penetrarea lor aici fiind oricum posterioară anului 600 î. Chr. (Vasiliev, 1980, 130). Căile de pătrundere dincolo de munți a sciților au putut fi două: zona Neamțului (cu o serie de descoperiri de caracter scitic) - pasul Prisăcani - zona izvoarelor Mureșului, respectiv prin trecătorile Carpaților nordici (Păduroși) spre izvoarele și Câmpia Tisei. Prin urmare, este posibil ca și teritoriul nord-moldav să fi cunoscut trecerea sau chiar șederea sezonieră, de foarte scurtă durată, aproape imposibil de detectat arheologic, a unor mari mase scitice în migrație trans-montană. De altfel, o astfel de opinie a fost enunțată mai de demult (Nițu, 1953, 3-11).* *

Pentru sciții care s-au așezat după anul 500 î. Chr. și mai la vest, între dacii dintre Dunăre și Tisa, venind după opinia lui M. Párducz din zona regiunii Kiev-Poltava, drumul lor a trecut direct prin Transilvania, fapt contestat de către I. H. Crișan, care crede mai sigură calea pasurilor Carpaților nordici și a Tisei Superioare (Crișan, 1969, 95).

Referitor la unele infiltrări etnice de sorginte răsăriteană pe Tisa Superioară pentru această perioadă, merită să mai amintim și faptul că, de-a lungul timpului, s-a vorbit fie despre sciți, fie despre purtătorii culturii Čornij Lis (Balaguri, 1975, 272; Kotigoroško, 1991, 115-116).

În privința grupului Ciumbrud, numit uneori și *grupul scitic* (Ferenczi, 1965, 28), cu indiscutabile analogii în lumea scitică nord-pontică, C. Preda avansează ideea unei prelungiri a migrației scitice pornind din nordul Mării Negre (sfârșitul sec. VII î. Chr.) întâi spre Câmpia Tisei și de acolo în spațiul intra-transilvan (Preda, 2001, 11). În interesanta analiză propusă de C. Preda, în mod inevitabil se strecoară însă în continuare incertitudinea. Chiar dacă el

* * Pentru opinii mai vechi asupra momentului migrării scitice în Transilvania, vezi și Crișan, 1965, 144-145.

observă că, la data scrierilor lui Herodot, din punct de vedere arheologic știții agatârși (din Transilvania) se consideră că erau deja tracizați, autorul antic neputând recepta informații corecte despre ei, în replică putem opina că „părintele istoriei” a cules la vremea sa informații (ce deveniseră tradiționale), cu vechime mare în conștiința lumii de unde se documenta, și care - spre deosebire de realitățile existente mai târziu, până în contemporaneitatea sa - evoluau mult mai lent. Un alt argument contrar poate fi, după opinia noastră, și faptul că populația de origine răsăriteană aparținând grupului Ciumbrud, care și așa în plină fază de existență a sa de sine stătătoare din punct de vedere arheologic, a posedat multe elemente de cultură din mediul local tracic, a putut exista distinct încă mult timp etno-lingvistic, chiar dacă preluase în mare măsură ceramica autohtonă. După opinia noastră însă dispariția în cea mai mare parte a ceramicii lor tradiționale nu a însemnat în mod obligatoriu și dispariția imediată a etnicului, fenomen pe care îl considerăm valabil și pentru alte zone geografice și perioade istorice.

Putem însă fi de acord cu demonstrația lui C. Preda asupra faptului că după toate cele afirmate, Herodot nu s-a dovedit un bun cunoscător al regiunilor de la nordul Dunării de Jos, identificarea râului „Maris”, care izvorăște din țara agatârșilor, cu Mureșul putând fi discutabilă (Preda, 2001, 8). Dar tot așa de bine, după opinia noastră, autorul antic putuse înregistra corect hidronimul legat de agatârși de la contemporani, prin diverse verigi intermediare, fără să știe însă exact unde se poziționa geografic, ceea ce nu ar scădea cu nimic valoarea informației primare.

La data sintezei lui Vasilev, în Transilvania se cunoșteau peste 93 de puncte arheologice cu descoperiri legate de ei, cea mai mare parte necropole (1980, 32-33 și urm.). Majoritatea mormintelor sunt plane, 93% dintre ele fiind de inhumație (față de incinerarea practică tradițional de populația locală tracică), iar restul de incinerare. Cu toate acestea, în contradicție, cele mai multe dintre puținele schelete analizate antropologic aparținând acestui grup nu prezintă caracteristici tipice ariei nord-ponto-caspice (Necrasov, 1980, 439). Există însă și tumuli. Analiza comparativă a descoperirilor cu cele din nordul Mării Negre, a întărit pe deplin ideea atribuirii acestora unei populații scitice. Poziția scheletelor la inhumați, cu excepția a doar câteva chircite, era întinsă pe spate, cu brațele de-a lungul corpului. În cadrul inventarului funerar adesea se întâlnește ceramica. Cele trei tipuri principale de vase sunt însă de factură locală, tracică, ceea ce demonstrează relațiile deosebit de strânse cu mediul local, care de fapt va și asimila în cele din urmă pe acești alogeni. Astfel de realități considerăm că au existat și în teritoriul est-carpatic, în condițiile cantonării aici în unele zone însă a unui număr redus de migratori. În

morminte au mai apărut cuțite curbe, vârfuri de săgeți din bronz și fier tipice, pumnale de tip *akinakes*, vârfuri de lance, topoare de luptă, piese de harnașament, aplice, podoabe diverse (inclusiv salbe cu cochilii de moluscă oceanică *Kauri*). Ca și în cazul agatârșilor, este de presupus și o dezvoltare reală a metalurgiei fierului, și aici desfășurându-se în unele zone din Moldova, mai sigur înspre extremitatea sa nordică (reg. Cernăuți), un proces real de coabitare cu tracii, acesta terminându-se prin asimilarea alogenilor. În Transilvania după mijlocul secolului V î. Chr. din punct de vedere arheologic sciții nu mai pot fi identificați (probabil spre asimilare-tracizare), lipsa elementelor specifice culturii lor dispărând în Moldova, inclusiv Bucovina. La rândul său însă Muntenia (cât și Dobrogea), în special zona sa răsăriteană de câmpie, cunoaște complexe funerare de caracter scitic, databile cu foarte puține excepții, mai târziu, începând cu mijlocul secolului IV î. Chr. (Vasiliev, 1980, 140). Oricum observația lui Al. Vulpe, că legat de sciți, se constată o restructurare a populației la sud de Carpați, în câmpia munteană producându-se o rarefiere demografică și în contrapartidă o creștere în zona dealurilor subcarpatice, este deja un fapt certificat arheologic (Vulpe, 2001, 468-469). În această ordine de idei, considerăm că cercelările viitoare vor putea demonstra și pentru zona sudică a Moldovei resimțirea unor fenomene de rarefiere demografică sesizabile în urma unor investigații sistematice.

Dacă sudul Moldovei și al Basarabiei putuseră să fie incluse în Sciția, în accepțiunea istoriografiei antice, nu același lucru se poate afirma cu teritoriul din nordul Moldovei istorice, inclusiv Bucovina. Atunci când același Herodot amintea de râurile care udă această țară, inclusiv de „unul numit de sciți Porata, iar de eleni Pyretus”, în mod cert Prutul de azi, trebuie să ne gândim la zona cursului inferior al râului (IV, 48).

Apariția fortificațiilor din Moldova, începând cu cea nordică de la Stâncești/Botoșani și continuând cu cele de la Cotnari, Arsura, Moșna/lași, sau dincolo de Prut de la Mateuți, Butuceni, Saharna etc, poate fi pusă cel mai plauzibil, în legătură cu apariția pericolului scitic, cu atât mai mult cu cât ele au avut un caracter doar de refugiu. Cel mai vechi nivel de la Stâncești se datează, prin resturi provenind de la amfore de Chios, în a doua jumătate a secolului al VI-lea î. Chr., perioadă în care, din mediul coloniilor grecești pontice începe să pătrundă spre nord mult timp sporadic, alături de o serie de produse de lux de import, folosirea angrenajului roții olarului. În acest secol, așa cum s-a amintit, se constată un șoc puternic de depopulare în Câmpia Dunării. În schimb are loc o creștere demografică deosebită în subcarpații Munteniei și Olteniei. În același timp în bazinul superior al Mureșului apar mormintele amintite de tip *Ciumbrud*, de factură alogenă. Elemente culturale

ale acestui grup ce se regădesc și în Moldova, pot conduce la ideea prezenței de migratori și la răsărit de Carpați. Diferențe concrete în ceea ce privește prezența alogenilor între nordul și sudul spațiului est-carpatic trebuie să fi existat, de vreme ce în părțile sudice s-au descoperit morminte aparținătoare sciților, care practicau tradițional inhumarea (Trestiana-Vaslui, Cimbala-Bacău – Popușoi, 1969, 87-92; Căpitanu, 1968, 68-76). Alte conexiuni culturale încep să se creioneze, de-o parte și de alta a Carpaților ucraineni apărând sinonimii cu mediul cultural tracic Ferigile din subcarpații Munteniei (Vulpe, 1970 a, 201-203).

În privința impactului scitic asupra teritoriului de la nordul Dunării de Jos, de-a lungul timpului s-au emis două opinii total deosebite. Prima începând cu V. Pârvan (1926, 38, 349-366, 401-402), de maximalizare a fenomenului de scitizare a acestor teritorii, noii intruși dominând o vreme populația locală tracică, iar a doua, inițiată de Meljukova, care bazându-se și pe consemnarea caracterului nord-tracic al populației de aici din secolele VI-V î. Chr. de către Herodot, optează doar pentru influențe, mai mari sau mai mici, din partea mediului cultural scitic. În acest ultim sens Al. Vulpe aduce ca argument și informația amintită a lui Tucidide: „Geții și populațiile din acest ținut se învecinează cu sciții, au aceleași arme și sunt toți arcași călări”. Deosebit de important este și faptul că Herodot nu menționează vreo migrație scitică, în sine, în spațiul carpto-dunărean, unde ei nu sunt atestați arheologic în mod direct, ci doar ca elemente de cultură de factură răsăriteană. Deoarece același Herodot amintește că „râul Maris izvorăște de la agatârși”, că „de la Istru în sus, spre interiorul țării, Sciția este mărginită mai întâi de agatârși, apoi de neuri” și că „Agatârșii văzându-i pe vecini /neurii-n.n./ fugind înspăimântați din calea sciților...”, Al. Vulpe a apreciat că agatârșii se învecinau atât cu neurii cât și cu sciții (în sensul conglomeratului de populații supuse lor), că viețuiau la est de Carpații Moldovei, deci și în spațiul bucovinean, limita de contact dintre ei și neuri putând fi - așa cum s-a spus - undeva prin răsăritul Podoliei (Vulpe, 1970 a, 205, 207, 209). Rămâne de cercetat în viitor în ce măsură denumirea agatârșilor, în secolele VI-V î. Chr., nu s-a extins de-o parte și de alta a Carpaților Orientali, unde puteau locui ca alogeni și populații înrudite între ele. După opinia lui Al. Vulpe, ținând cont de caracterul nomad al acestora, limita vestică a Sciției putea fi la nordul gurilor Dunării, poate în stepa basarabeană, tocmai agatârșii aflați de-o parte și de alta a Carpaților, unind în cea de-a doua jumătate a secolului VI î. Chr. forțele triburilor autohtone, spre a opune în comun rezistență în fața expansiunii sciților nomazi (*Ibidem*, 212).

În sfârșit, după destrămarea conglomeratului agatârșilor, puternic în vremea expediției lui Darius la Dunărea de Jos și până spre mijlocul veacului următor, în plin proces de tracizare, ei sunt mult mai rar atestați, în veacul IV î. Chr. fiind încă amintiți de către Aristotel (*Probl.*, XIX, 28).

Așa cum sublinia Al. Vulpe, într-o analiză generală mai nouă a descoperirilor est-carpătice, caracterul autohton este predominant, chiar dacă în cadrul celor de caracter funerar există elemente considerate sigur de sorginte răsăriteană, dar în final discutabile: frecvența pumnalului de tip *akinakes* de multe ori cu un singur tăiș, tip necunoscut la nordul Mării Negre, sau caracterul izolat și plan al numeroase morminte (Vulpe, 2001, 490). Preluat din mediul perșilor și al mezilor, tipul de pumnal *akinakes*, cum este mai firesc, se întâlnește mai frecvent în descoperirile din Moldova (peste 50 exemplare) și mai puțin spre vest și sud-vest, 36 de piese în Transilvania și la Dunărea de Jos (*Ibidem*, 411). Astfel de cuțite de luptă s-au descoperit în părțile nordice ale Moldovei la Zăicești/Bălușeni-Botoșani (*Ibidem*, 494), sau la Codru/Cajvana (Ignat, 2006, 66-67). O piesă de referință, mai convingătoare din punct de vedere etnic, este și cazanul de bronz de la Iacobeni/Dângeni-Botoșani, localitate plasată în zona stepică a Jijiei, destinat probabil cultului, cu analogii în alte zone de șes, la Bucu/Ialomița, Castelu/Constanța sau Scorțaru/Brăila (Rață, 1966, 351-353). Elementele culturale de sorginte scitică, este important de amintit, dispar practic în totalitate în pragul secolului al III-lea î. Chr., spre deosebire de cele grecești și apoi elenistice care de multe ori vor fi preluate adaptiv de către vechea societate traco-getică și apoi getică. Mai sigur se pot accepta prezențe efectiv scitice mai târziu, începând cu secolul IV î. Chr. în Dobrogea și Câmpia Brăilei, ținuturi vest-pontice, unde vor apărea monede de bronz emise de către unele căpetenii scitice din secolul al II-lea î. Chr., Dobrogea fiind adesea numită *Scythia Minor*.

Începând cu anii de după 1980 s-a trecut la o redatăre a culturii scitice. Ea începea în perioada cuprinsă între sfârșitul secolului al VII-lea î. Chr. și cel de-al treilea sfert al secolului VI î. Chr. După studiile lui V. G. Petrenko, L. C. Galanina, G. Kossak și S. V. Polin, vestigiile timpurii de epocă scitică au ajuns să fie atribuite unei perioade mai timpurii, cu 50-60 de ani (Smirnova, 1991, 198). Pomind de la analize mai vechi asupra unor tumuli de la Lenkivci, sau Kruglik din regiunea Cernăuți, inclusiv a unor piese descoperite aici (vârfuri de săgeți, oglindă din bronz, unele arme...), G. Smirnova a atras atenția asupra necesității coborârii în timp a unor situri și tumuli, chiar cu până la un secol. Astfel necropola tumulară de la Dolințani a fost datată de ea spre sfârșitul secolului VII, mormintele secundare din tumulul nr. I (T 1) de la Lenkivci în cel de-al doilea sfert al aceluiași veac, sau cele din T 1 de la

Kruglic, ceva mai târziu, dar în limitele aceluiași secol. Și necropola de la Perebikivci/Zastavna, inițial datată în prima jumătate a secolului al VI-lea, pare să fie sincronă cu T 1 de la Kruglic și T 1 și T 3 de la Dolinjani (Smirnova, 1992, 105-106, 108-109, 112, 116). La această reanaliză cronologică a contribuit, la vremea respectivă, și arheologul Al. Vulpe, care a atras atenția că străchinele de tip *Ferigile*, prezente în aceste descoperiri se datează în cea de-a doua jumătate a secolului al VII-lea î. Chr. (Vulpe, 1977, 85-91), perioadă în care se înscriu numeroase descoperiri scitice din Transilvania, și înainte de apariția produselor de factură greco-pontică.

Astfel de reșezări cronologice au avut loc și pentru realitățile legate de unele piese considerate sigur scitice, în partea central-nordică a Basarabiei, în zona de contact nordic cu grupul podolo-moldav. Existența mai demult a unui hiatus cronologic dintre cultura Basarabi-Șoldănești și cea ulterioară traco-getică, de circa un secol, era cauzată de unii indicatori cronologici socotiți mai demult siguri (ceramică de import grecesc, piese metalice zise „scitice”...). În prezent, intervalul anilor 650-550 î. Chr. este considerat o perioadă de tranziție, în care au loc transformări culturale din prima cultură spre cea de-a doua, sub o puternică influență scitică.

În partea de sud a Bucovinei nu s-au cercetat deocamdată așezări din această perioadă. Un astfel de sit a putut fi la Suceava/Ițcani-*Ferma 2*, unde, în pământul de umplură al unei locuințe din secolul al VI d. Chr., s-a făcut o descoperire de analogie scitică, încă inedită (Andronic, 2003). Este vorba despre un vârf de săgeată din bronz, de tipul A 3, după V. Vasilev, de formă piramidală, cu trei muchii, cu dulie și fără spin (Vasilev, 1980, 74). Important este și faptul că după această tipologie, A 3 se înscrie printre tipurile epocii arhaice scitice din stepele nord-pontice (a doua jumătate a secolului al VII-lea - începutul celei de-a doua jumătăți a secolului al VI-lea î. Chr.). Vârfuri de săgeată s-au mai descoperit la vest de Prut cu mult timp în urmă în comuna suceveană Satu Mare (Ignat, 2006, 65), în împrejurimile Fălticenilor (Nestor, 1933, 149, nr. 619), sau mai în sud la Țigănești/lași (Chirica, Tanasachi, 1985, 433). Pentru aceste secole în județul Suceava s-au cercetat necropolele tumulare aparținând grupului podolo-moldav, la care ne vom referi mai jos. În schimb, în regiunea Cernăuți s-au obținut mai multe informații. Investigații arheologice s-au efectuat și la trei kilometri sud de Nagorjani/Kel'menci), în locul *Pidmet*, cercetându-se urmele a trei locuințe semiadâncite de formă rectangulară și mai multe cuptoare din lut și piatră (Šovkopljas, 1954, 98-104). În cadrul ceramicii (pl. 16/15), lustruită sau nu, cu preponderență de oale borcan decorate cu brâu în relief și împunsături pe buză, se remarcă drept unicat un vas cilindric ornamentat cu incizii de motive geometrice umplute cu

o pastă albă (pl. 16/16). Notabilă este și o unealtă bifuncțională pentru cioplit lemn (teslă și ciocan) din corn de cerb cu lamă din silex fixată în vârful său (pl. 16/17). Pe baza inventarului arheologic la vremea respectivă autorul a datat situl în epoca scitică timpurie (sec. VII î. Chr.). Evidente interferențe culturale s-au putut sesiza și în urma săpării a trei morminte de incinerare în urnă de la Ostrica. Urnele au fost acoperite cu străchini, alături de alte vase ofrandă. În general, materialul ceramic, este tipic tradiției culturii Holihrad. Ceștile și străchinile au bune analogii în grupul basarabean Șoldănești, dar există vase cu asemănări și în cultura Visoc'ka. Datarea descoperirilor se poate încadra în cea de-a doua jumătate a secolului al VII-lea î. Chr. Dispariția nivelului de locuire din așezare a fost cauzată, după autoare, penetrației populației scitice timpurii (Smirnova, 1973, 7, 10).

În cadrul culturii materiale a fazei timpurii scitice din silvostepă, se detașează, ca unul dintre puținele obiecte caracteristice, tipul de pieptene din os cu mâner alungit, asemănător furculiței, cu exemplare descoperite în T 14 de la Novozavedennoe II, în așezarea fortificată de la Nemirivs'ke din Podolia și în T 2 din necropola de la Perebikivci (rom. Peregâcauți)/Zastavna (pl. 16/2). Originea răsăriteană a acestei piese este probată de analogiile care s-au găsit în stepele nord-pontice și mai departe, spre est, în complexe funerare siberiene de la Tuva (sec. VII-VI î. Chr.) (Smirnova, 2005, 93-94). În cazul mormântului de războinic din ultima localitate, cu cameră funerară și inventar destul de bogat (două topoare de luptă din fier, vârf de lance, două cuțite din bronz), piesa asemănătoare se datează spre hotarul dintre secole VII/VI î. Chr. (Eadem, 1992, 113-116).

În actuala fază a cercetării în regiunea Cernăuți, unde la nivelul anului 1984 se cunoșteau peste 50 de situri de epocă scitică, nu se poate vorbi despre așezări datorate exclusiv lor (Vinokur et alii, 1984, *passim*).

*

Grupul podolo-moldav (GPM). Pentru perioada secolelor VII-VI î. Chr. cercetătorii s-au concentrat asupra culturii Nistrului de Mijloc, sau a grupului *podolian de vest*, sau, în accepțiune mai nouă denumit *podolo-moldav*, ale cărei cele mai caracteristice monumente s-au dovedit a fi necropolele tumulare. Pentru o datare foarte largă a grupului podolian de vest optează Ju. Maleev, sfârșitul secolului al VIII-lea – secolul V î. Chr., în care se include în cea mai mare parte și epoca scitică timpurie (Maleev, 2000, 222).^{*} Varietatea riturilor și ritualurilor funerare de la Dolinjani, Kruglik,

^{*} Perioada timpurie poate fi plasată în mare în intervalul de la mijlocul secolului al VII-lea și până pe la începutul celui următor. Pentru problemă vezi Medvedskaja, 1992, 86-117.

Perebikivci, și nu numai, se poate explica prin ocuparea zonei subcarpatice nord-moldovenești și a Podoliei de vest, locuite în mare de populația Gáva-Holih rady, de către triburile tracice ale culturii Čornij Lis târzii (faza Žabotin). Asupra acestei populații, după mijlocul secolului al VII-lea î. Chr. s-au suprapus elemente de origine scitică. Către secolul al IV-lea î. Chr. după Smirnova, grupul podolo-moldav își încheie existența din punct de vedere arheologic, soarta populației sale rămânând deoacumdată neclară (Smirnova, 1968, 27). În urma cercetărilor mai recente, considerăm mai sigur, ca limită de dispariție a acestui grup cultural, mijlocul secolului al V-lea.

Cum este și firesc, etnogeneza purtătorilor grupului podolo-moldav a preocupat în mod special pe cei care s-au ocupat de această cultură. Cu mult timp în urmă, Sulimirski a văzut corect contopirea fondului autohton din Hallstattul Timpuriu, asemănător cu cel din Transilvania, tracic, cu sciții (Sulimirski, 1936, 120). La rândul său, A. Meljukova a considerat substratul grupului cultura locală Gáva-Holih rady, peste care s-au suprapus purtători ai culturii răsăritene Čornij Lis (Meljukova, 1958, 32). La acestea G. Smirnova a nuanțat, adăugând și pe sciți (Smirnova, 1980, 235-251).

Mai târziu, importanța elementului local tracic a fost din nou temeinic subliniată de către arheologul basarabean O. Levițchi, prin încadrarea grupului podolo-moldav între descoperirile spațiului carpato-dunărean aparținând Hallstattului D (Levițchi, 2004 a, 389; Idem, 2006, 113), la acesta contribuind penetrarea la începutul secolului al VII-lea (respectiv pe la mijlocul său), a elementelor culturii Čornij Lis (respectiv a sciților) (Ibidem, 386-389). Dacă aportul hotărâtor autohton este demonstrat în mod clar în primul rând prin ceramica din așezări, în schimb contribuția culturii Čornij Lis este încă discutabilă. Oricum, în necropolele cercetate apar și numeroase piese cu analogii răsăritene, alte dovezi ale conviețuirii interetnice fiind prezența biritualismului și a unei anumite diversități de ritualuri funerare.

Dacă sciții apar spre sfârșitul secolului al VIII-lea î. Chr. în stepele nord-pontice, ei vor păstra Nistrul o vreme ca zonă de demarcație cu lumea tracică, în faza arhaică a culturii lor (circa 650-525 î. Chr.) (Meljukova, 1969, 79). Acest fapt însă nu va exclude penetrații tracice la est de fluviu (Marcenko, 1992, 248; Niculiță, 1992, 107-109), sau scitice la vest, ultimele grupate în general în zonele mari de câmpie: zona Bugeacului și chiar mai spre nord, Câmpia Română și Câmpia Moldovei (Levițchi, 1998, 29-34; Marinescu-Bîlcu et alii, 2000, 149-165).

În ultima unitate de relief și în partea nordică a Basarabiei, raritatea descoperirilor (mormintele tumulare de la Navârneț - Arnăut, 2003, 238, sau Cuconeștii Vechi - Levițchi, 1998, 29-30), cât și cazanul tipic de cult de la

Iacobeni/Dângeni-Botoșani (Rață, 1966, 351-353), pot duce la ideea unei penetrații scitice destul de superficiale, ne semnificative aici. Notabil, piesa amintită are o corespondență apropiată la Ivan'e-Puste (Sulimirski, 1936, 110), singurul astfel de recipient metalic din aria grupului podolo-moldav, argument în plus pentru proveniența sa răsăriteană, străină de autohtoni. Pe de altă parte, este bine să menționăm și faptul - după opinia noastră deloc întâmplător - că cele mai vechi fortificații apar tocmai tot în spațiului nord-moldav, probabil amenințat de această populație de origine răsăriteană, cantonată în număr mai mare la mieznoapte. O posibilă pradă de război, în acest context istoric, a putut fi tezaurul de origine scitică descoperit spre limita estică a Podișului Sucevei în fortificația nr. II de la Stâncești/Botoșani (Florescu, Rață, 1969, 15). Care a fost intensitatea penetrării scitice în zonele est-carpătice de podiș este încă greu de definit.

Grupul podolo-moldav (GPM), în primul rând populația sudică a arealului său geografic, așa cum a încercat să demonstreze bine argumentat M. Ignat, a întreținut o serie de contacte cu purtătorii grupului Huși-Suruceni, din spațiul Moldovei Centrale, cu care se și învecina, cu grupul sudic tracic Bârsești, materializate vizibil arheologic prin prezența la Vicovul de Sus, Cajvana și Lenkivci a pumnalelor de luptă de origine iraniano-scitică de tip *akinakes*, ambele tipuri atestate în aceste necropole, fiind bine reprezentate în spațiul cultural menționat (Ignat, 2006, 93-95)**.

Alte apropieri, de obiceiuri sau inventar funerar, se pot face cu grupul *Ciumbrud*, din centrul Transilvaniei (mari asemănări ale repertoriilor ceramicii lucrate numai cu mâna, unele forme de factură răsăriteană, tipuri de oglinzi și de mărgelile de caolin, ș. a.). Sinonimii ale GPM sunt înregistrate în raport și cu grupul *Vekerzug*, răspândit în vestul Transilvaniei și în estul Ungariei, în primul rând în domeniul ceramicii, unde în cadrul celei considerată post-Gáva se ia în calcul un procent de peste 21 %. alte apropieri constând și în prezențe de elemente răsăritene (înmormântări de cai, piese metalice), sau de ceramică modelată cu roata, care înregistrează procente record, de până la 18%. Unele forme din această ultimă categorie, se regăsesc și la Cajvana sau Kruglik (*Ibidem*, 99), sau în grupul *Kuștanovice*, cuprinzând

* Este bine de subliniat faptul că din cauza probabil a condițiilor neprielnice de trai de aici din aceste timpuri, s-a constatat până în stadiul actual al cercetării lipsa vestigiilor arheologice încadrabile în intervalul aproximativ de timp 650-500 î. Chr. (poate și deficiență deocamdată de date a vestigiilor). O altă cauză a fenomenului ar fi putut să fie tocmai pericolul crescând al raidurilor scitice în zonă (Ignat, 2006, 93).

** Unde se fac o serie de considerații legate și de anumite împrumuturi, asemănări de obiceiuri funerare și de obiecte și se dau multe alte informații despre acest grup cultural.

în mare bazinul superior al Tisei, dar și cu penetrații, după cum rezultă din noi descoperiri, lângă Kolomija/Ivano-Frankivs'k, deci la răsărit de Carpații Păduroși (Vakulenko, 2000, 44, 49).

Grupul Podoliei de vest, mai nou GPM, a fost deci atestat în vestul Podoliei și în nordul Moldovei istorice (Bucovina întreagă, ținutul Hotin și nordul Rep. Moldova), ceea ce a determinat justificat pe M. Ignat să-i confere mai nou această denumire, cu referire directă la arealul său de manifestare arheologică. Limita sudică a răspândirii acestor monumente ar putea fi cea a Podișului Sucevei, caracterizat prin condiții omogene de habitat. În schimb, grupul nu este prezent în Cîmpia Moldovei, cu alte condiții mai austere de trai, de-o parte și de alta a Prutului, cu excepția a câtorva descoperiri de epocă, dificil deocamdată de încadrat etnic. Prin necropolele de la Vicovul de Sus și Volovăț, databile în perioada cuprinsă între cea de-a doua jumătate a secolului VII î. Chr. și mijlocul celui următor, deci în faza cea mai veche de existență a grupului, răspândirea acestei culturi atinge poziții mai înaintate spre zona premontană. Până în prezent s-a constatat o densitate demografică mai deosebită pe ambele părți ale cursului mijlociu al Nistrului, cu precădere în spațiul dintre cursul apei și munți, aici fiind cercetate și siturile de la Lenkivci, Dolinjani, Kruglik și Perebikivci. La Oselivka/Hotin B. Timoșćuk a săpat doi tumuli (1956, 207; Vinokur et alii, 1984, *passim*, 127, fig. 17). În sfârșit, în nordul Basarabiei s-au făcut cercetări importante la Corjeuți, Burlălești și Trinca (Levițchi, 1998, 34-59; Idem, 2006, 18 cu bibl.). Un caz amintit mai sus, care va lăsa încă loc la discuții, este reprezentat de cei trei tumuli de la Pilipi/Kolomija - Ivano-Frankivs'k, unde analiza inventarului duce la presupunerea fie a unei posibile apartenențe a sitului la arealul contemporan Kuștanovice, din Ucraina Transcarpatică, deci de dincolo de Carpații Păduroși, prin infiltrări de populație, fie la o zonă cu puternice interferențe de cultură materială (Vakulenko, 2000, 44-49).

Cercetările consistente întreprinse de către conf. M. Ignat, de la Universitatea „Ștefan cel Mare” din Suceava, au pus în evidență și în România acest grup cultural datând din Hallstattul Târziu (Ha D). Astfel în zona depresiunii Rădăuți s-au identificat pe înălțimi marginale, cu altitudini de 300 - 400 m, o serie de grupări de movile funerare. Încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea au fost puși în evidență și s-au săpat tumuli, precum unii de la Stupca (azi Ciprian Porumbescu), sau Frumoasa/Moara. Ulterior au fost puse în evidență grupări de tumuli la Volovăț, Dornești, Vicovul de Sus, Satu Mare, Bădeuți/oraș Milișăuți, Marginea și Codru/Cajvana.*

* Este foarte posibil ca acestei perioade târzii să îi corespundă și necropola de la Bilca, (Andronic, 2000, 453-457).

Uneori, după cât se pare, aceste necropole se întindeau pe distanțe apreciabile. Cea de la Horodnicul de Jos - Brădet - Voitinul, care se întinde pe circa zece kilometri, se aprecia că avea la sfârșitul secolului al XIX- lea 57 de tumuli (Ignat, 2006, 12). Desigur, nu toate aceste movile funerare descoperite în Bucovina aparțin acestui orizont cultural-cronologic, unele putând fi datate în epoca bronzului sau chiar mai devreme. Chiar și în cadrul necropolelor de la Codru și Volovăț, nu toți tumulii aparțin aceleiași perioade, cei mai vechi fiind din epoca bronzului, iar cei mai noi fiind din Hallstattul Târziu. Aceeași lipsă de unitate cronologică și culturală s-a constatat și în necropolele nordice, de exemplu, de la, Sutnivcy sau Ivanovci/Kel'menci, databile și în perioada scitică timpurie (Levițchi, 2006, 41).

Fig. 10 – Aplice din foiță de aur descoperite la Cajvana.

În anul 1990, la Codru/Cajvana, pe vârful unui deal cu amplă perspectivă asupra depresiunii Radăuți, s-au putut număra cca 60 de tumuli, e drept caracterizați prin dimensiuni modeste (diametru între 12 - 6 m și înălțimea sub un metru).** O caracteristică a acestora este apariția pe suprafața lor arată, ca și în pământul mantalei, a unor piese de silex, aspect observat în întregul areal al grupului podolo-moldav. Pe parcursul a trei campanii arheologice, aici s-au săpat 14 movile. Între complexele cercetate s-au remarcat tumulul nr. 1, cu doi inumați și un mormânt de incinerare secundar (Ha D), tumulul nr. 3 (spațiu funerar amenajat cu lespezi pe margine și o podină din lemn, cu trei inumați în poziție chircită, un adult și doi copii- pl.18/A, B), tumulul nr. 6 având ca inventar o oglindă din bronz în stare fragmentară – pl. 18/6, mărgelile de sticlă și aplice din aur (fig.10) și, în sfârșit, tumulul nr. 7, remarcabil prin armele sale din fier, un topor și un cuțit de luptă, cât și un pumnal de tip *akinakes* (pl. 18/7, 9) – Ignat, 2006, 23-24.

Tipic înmormântărilor din GPM este - așa cum s-a spus - practica varietății riturilor și ritualurilor de înmormântare. În zona Rădăuți partea superioară adăugată a movilelor, mantalele, are adeseori pietriș în cantități mari, pământ gălbui sau chiar bolovani, ca de exemplu la Satul Mare-Suceava,

** Cercetare dr. M. Ignat, dr. M. Andronic. În acest moment, probabil în urma unei intervenții mecanice nivelatoare, aproape că nu se mai observă nimic la suprafața solului. Fac excepție câțiva tumuli, amplasați marginal, pe teren împădurit (cercetare Andronic, 2007).

unde conturul mantalei era limitat de o bordură din bolovani clădiți. O astfel de structură este asemănătoare cu cea întâlnită în faza târzie a culturii Čornij Lis, care precede acest grup cultural în zona de mijloc a Nistrului, după cum o demonstrează cercetările de la Luka-Vrubleveckaja (Šovkopljaj, 1952, 5-6) și Dnistrivka-Luka (Smirnova, 1982, 31-32, fig. 1). Nu trebuie însă să uităm că și în grupul Ferigile-Bârsești, în zona Carpaților de curbură se obișnuia realizarea mantalei tumulilor din pietre.

Mai rar, așa cum s-a constatat la Codru (T 6) sau Volovăț (T 7) au fost realizate platforme mortuare scunde din pietriș și bolovani. Amenajări precum cea de la T 3 Codru sunt tipice grupului podolo-moldav ca și folosirea pietrelor din abundență. În vestul Podoliei s-au descoperit amenajări asemănătoare, cu folosirea bănelor și a pietrei, considerate de către Sulimirski de inspirație locală, fără a fi fost la origine scitice.

În general, în aria acestui grup cultural, tumulii au un singur mormânt, dar există și cu mai multe. Ca o caracteristică, înmormântările aveau loc direct pe sol, peste care se ridica ulterior mantaua, o alta fiind alternanța dintre morminte de incinerare (totuși majoritare) și cele de inhumare. Se cunosc morminte cu mai multe schelete, nu numai la Codru (T 3 - unde poate cei doi copii au fost sacrificați), dar și în regiunea Cernăuți la Perebikivci/Zastavna atât tracia, cât și scitii obișnuind să apeleze la sacrificii umane (Eadem, 1979, 61).

În mod deosebit, la Codru, T 7, T 9, T 10, T 11 și T 14 au avut morminte cu oase reinhumate, fără să fi fost atinse de foc, așa cum s-a descoperit și la Rakov Kut în vestul Podoliei – Ignat, 2006, 23-34, 43. Astfel de descoperiri s-au făcut și în România încă din perioada timpurie a epocii bronzului (Ciugudean, 1996, 133), inclusiv în teritoriul carpato-nistran din Hallstattul Timpuriu. Și în necropola de la Adâncata-Imaș, aparținând culturii Komariv, reinhumarea este atestată, în tumulul nr. 2 (Niculică, 2005, 74-76).

În sfârșit, la Volovăț sau Codru, au existat și tumuli fără oseminte, morminte cenotaf, unele având inventar funerar, chiar fastuos (T 6 - Codru). Chiar dacă condițiile de zacere în pământ nu au fost dintre cele mai bune, nu putem considera că resturile de oase, incinerate sau inhumate s-au „dizolvat” în sol, cu atât mai mult cu cât astfel de morminte în memoria unor decedați departe de comunitate s-au descoperit în aceeași arie culturală la Lenkivci în partea de nord a Bucovinei (Meljukova, 1953, 60), Servatincy și Ladyčîn (Sulimirski, 1936, 99) în dreapta Niprului, sau în România în grupul Ferigile (Morintz, 1961, 202).

La Codru a mai fost atestat și obiceiul depunerii de ofrande de carne (bovidee, ovicaprine, suine, cervidee), prezent de altfel și la Perebikivci, ca și în restul lumii tracice.

Conform unui obicei de origine iraniană (**Vulpe, 1984, 55**) de asociere în morminte a toporului de luptă cu pumnalul de tip *akinakes*, se pare că în T 3 și în T 7 de la Codru (poate și la T I Satu Mare-Suceava) avem de-a face cu un războinic. Și pentru această perioadă inventarul funerar mai bogat poate dezvălui apartența defunctului la lumea aristocratică (T 6 Codru, sau T 7 Volovăț), fără ca aceasta să fi determinat pentru el folosirea incinerăției sau a inhumării.

Trebuie, de asemenea, să ne referim la unele aspecte legate de cultura materială a acestui grup, ilustrată prin inventarul funerar descoperit de-a lungul timpului. Prin specificul său, ceramica de la Volovăț și Codru aparține, ca și necropolele în sine, unei perioade mai timpuri a GPM. Din cele 42 de vase individualizate în cele două necropole bucovinene s-au putut cataloga doar șase forme folosite, cele mai frecvente fiind străchinile (pentru solide) și cănille (pentru lichide). Au existat oare reguli și preferințe rituale în acest sens ? Probabil că nu, aici dictând utilitatea deosebită a acestor forme și frecvența lor ridicată în cadrul repertoriului general ceramic de epocă. Un argument în plus este și faptul că în unele stațiuni nordice Dolinjan (Smirnova, 1977 a, 3-10), Zaless'ja și altele (Ganina, 1965, 107-117) (Gucal, 1979, fig. 2-4) formele ceramicii funerare sunt mai diverse.

Străchinile, sunt adesea decorate cu alveolări digitale sub buză, mod de ornamentare probabil răsăritean, atestat din cultura Noua-Sabatinovka, având însă în spațiul carpato-dunărean forme tradiționale directe, care se trag din cultura anterioară Gáva-Holihrad-Grănicești (László, 1994, 72-74). Astfel de străchini apar și în așezarea târzie din Ha B-C de la Girs'ke/Ivano-Frankivs'k (Krušel'nic'ka, 1993, 120-122, fig. 66, 1). Tot origini genetice locale au și ceștile cu torți supraînălțate, după cum atestă descoperirile de la Grănicești (László, 1994, 80-81). Pe lângă acestea mai sunt atestate oale bitronconice, cupe și vase miniaturale.

Un aspect interesant îl reprezintă și fenomenul apariției deja a difuzării, chiar dacă sporadic, a ceramicii modelate cu roata. În acest sens, fondarea coloniilor grecești la Marea Neagră a fost în mod cert un factor de propagare a numeroase elemente de civilizație. De aici, prin văile marilor râuri spre nord-est și apoi prin pasurile Carpaților Păduroși o serie de produse la roata olarului au putut ajunge sporadic până în așezările bazinului superior al Tisei în arealul culturii Vekerzug. Este destul de greu de susținut – după opinia noastră – ideea existenței unor meșteri ambulanți care produceau astfel de ceramică la fața locului (Ignat, 2006, 63-64), deoarece cantitatea de ceramică descoperită ar fi trebuit să fie mai mare în siturile investigate până acum, și întrucât ideea și instrumentul în sine (postamentul rotitor) ar fi fost foarte ușor de preluat și de către localnici, care ar fi inițiat ulterior producții de

serie. Mai firesc ar fi fost vorba, și pentru aceste timpuri, despre importuri, deși se găsesc și exemplare de vase – precum cana din T 6 de la Codru – care mai degrabă după M. Ignat, ar putea reprezenta imitații locale modelate cu roata (*Ibidem*, 62). Alte astfel de descoperiri în materie de ceramică cu roata au fost înregistrate pentru perioada finală a secolului al VII-lea î. Chr., la Dolinjeni (Smirnova, 1998 a, 23-37), la Kruglik (Eadem, 1965, 76-91), în așezările de la Ivan'e-Puste și Zales'ja (Ganina, 1965, 112; Eadem, 1984, 74), sau încă în alte câteva situri de epocă (Levinski, 2006, 88), precum la Myškovci-Ternopol (în inventarul unui tumul - Maleev, 1991, 124), Teklivka-Hmel'nic'kij (patru tumuli săpați, vas de provizii de dimensiuni mai mari – Gucal et alii, 2003, 92, fig. 2/4) și recent la Šutnivci-Hmel'nic'kij (șapte tumuli săpați, cană tot din pastă cenușie – Gucal, 2007, 63, fig. 1/15). În fine, mai probabil dintre toate ipotezele, și după opinia noastră, acest tip ceramic a putut fi vehiculat din mediul grecesc nord-pontic de către sciți.

Importante pentru datare și atribuire culturală sunt și armele descoperite în necropole. Topoarele de luptă, de tip topor-ciocan, precum cele de la Codru (două exemplare – pl. 18/3, 9) sau Vicovu de Sus, au avut probabil și un caracter simbolic de prestigiu și de putere. La Lenkivci a mai fost atestată o variantă a lor (Meljukova, 1953, fig. 28/2). Este posibil ca originea lor să fi fost, așa cum presupune Meljukova, din nordul Mării Negre (Eadem, 1989, 94).

Tot cu un evident caracter războinic, pumnalele de tip *akinakes* sunt și ele descoperiri rarissime: cele de la Codru se pot include, după Vulpe, în tipul Suseni-Măcișeni (circa 650-550 î. Chr.) (Vulpe, 1990, 38-41), iar cel de la Lenkivci (Meljukova, 1953, 60, fig. 29), în tipul *Posmuş* (Vulpe, 1990, 30, nr. 27).

Mult mai puțin tipice sunt vârfurile de lance. Astfel de piese s-au descoperit mai demult la Satul Mare, ca și la Lenkivci, Perebikivci și Kruglik. Moștenire a unor tipuri mai vechi de origine răsăriteană, vârfurile de săgeată sunt de mai multe tipuri (în general cu două aripioare sau mai ales cu trei muchii), fiind datate în spațiul scitic nord-pontic în secolele VII-VI î. Chr. (Vasiliev, 1980, 74-75; Meljukova, 1989, 92, pl. 31/4-9, 20-25). Cele descoperite la Satu Mare și Codru pot fi atribuite celei de-a doua jumătăți a veacului al VII-lea (Ignat, 2006, 65) – pl. 18/1, 2. O descoperire de referință legată de astfel de piese este cea a resturilor unei tolbe cu peste 200 de bucăți de la Perebikivci/Zastavna (Smirnova, 1979, 46-48, fig. 8, 10).

Și în ceea ce privește obiectele de podoabă, analogii apropiate se găsesc în același areal al GPM: inelul de buclă din T 7 de la Volovăț (pl. 18/10) are corespondent la Perebikivci (*Ibidem*, 59, fig. 17/3), mărgelile din caolin ca cele de la Codru sau Volovăț, sau ace de bronz se întâlnesc și în aria nordică a grupului. În schimb, cele două brățări de la Volovăț (T 7), din bronz,

cu capete subțiate și petrecute, fac trimiteri spre lumea Dunării de Jos, iar mărgelele de sticlă din necropolele bucovinene se înscriu într-un lung șir de analogii din Hallstattul Târziu, din estul și centrul continentului european (Ignat, 2006, *passim*).

Mai spectaculoase, cele cinci aplice treflate, realizate în tehnica *au repoussé*, cu o analogie la Dolinean (Smirnova, 1977 a, fig. 4/7), databile în cea de-a doua jumătate a secolului al VII-lea î. Chr., corespund unei mode răspândite din nordul Mării Caspice, de unde aceasta a și pornit, ajungând până în vest, în aria culturii Vekerzug (Ignat, 2006, 73). Deși este deocamdată cel puțin un unicat, și aplica ajurată tot din foiță de aur redând o succesiune de șase triunghiuri suprapuse pe cele din registrul superior, se poate încadra în seria celor de mai sus. Analogii ale acestor aplice, s-au înregistrat în Transilvania la Blaj (Vasiliev, 1980, 106) și la Szentes-Vekerzug în Câmpia Tisei (Chochorowski, 1985, 71, fig. 52/8).

Tot datorită unor influențe răsăritene este și prezența de oglinzi metalice în inventarul funerar. Între acestea se numără și piesa fragmentară de la Codru, de tip *scito-siberian* (Ignat, 2006, 74-75). Datarea sa, ca și cea a oglinzii asemănătoare de la Lenkivci (Meljucova, 1953, 64, fig. 28/3) cuprinde a doua jumătate a secolului al VII-lea î. Chr., fiind asemănătoare celor din Transilvania. Firește, multe astfel de piese, moștenite din generație în generație, au putut fi folosite și ulterior. Un exemplar ce face direct trimitere spre lumea nord-pontică și caucaziană este cel descoperit undeva, într-un loc necunoscut, în Bucovina, actualmente în colecțiile Complexului Muzeal Bucovina din Suceava, cu mânerul terminat în forma unui cap de berbec (fig. 11). Publicat inițial de P. Reinecke, (1896, 41-43, fig. 1), și-a găsit ulterior analogie la Bratyșev – Ivano-Frankivs'k (Sulimirski, 1936, pl. V/14).

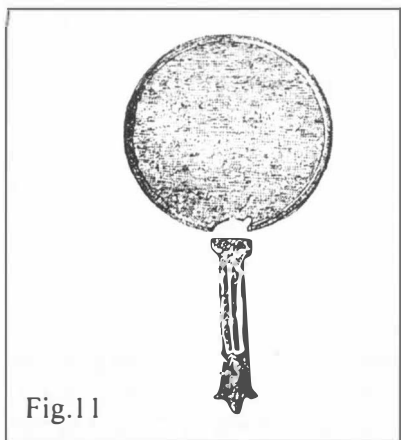

Fig.11

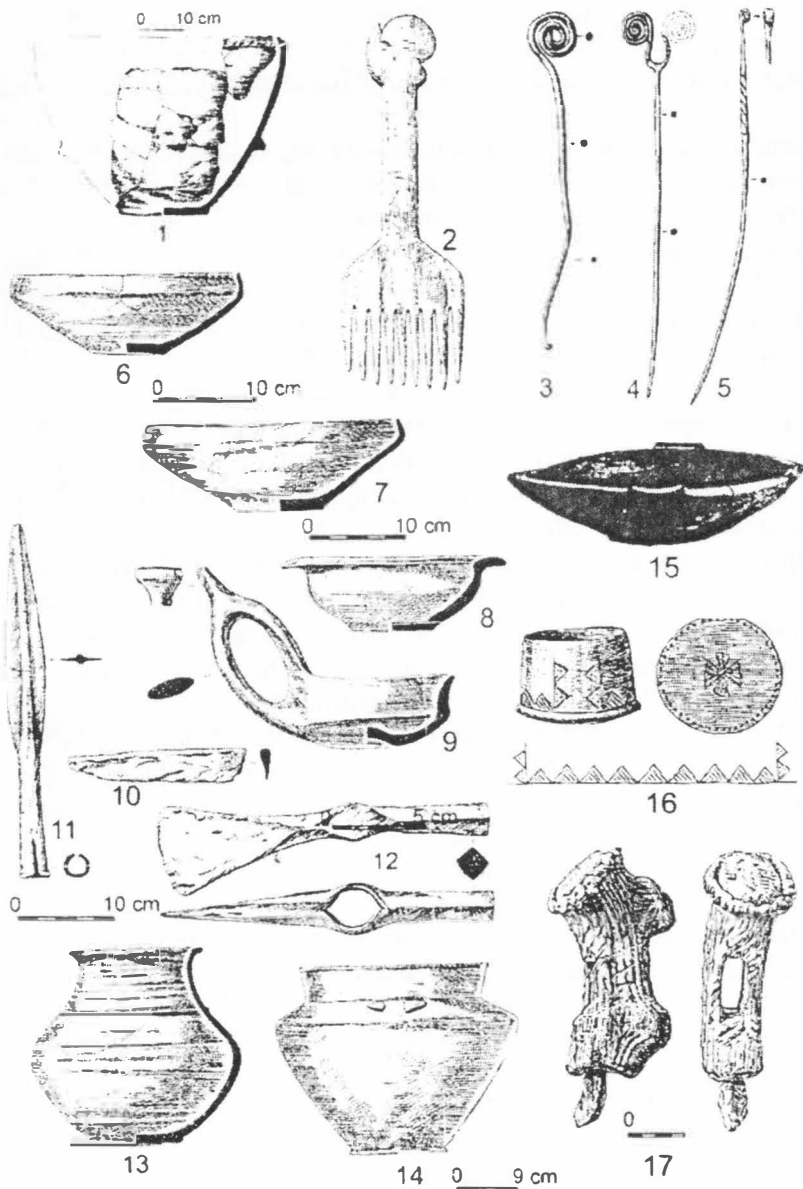
În regiunea Cernăuți, săpături importante s-au făcut în necropolele tumulare de la Kruglik/Hotin și Doliniani (rom. Dolinean) /Hotin. În prima localitate s-au cercetat mai mulți tumuli, cuprinzând și morminte secundare. După aprecierea autoarei de mai jos, cei cu numerele 3 și 4 au fost prădați. Comună pentru toate aceste construcții a fost groapa centrală funerară, acoperită inițial cu bârne de formă rectangulară și prezența ocrului și resturilor vegetale cu rol inițial de așternut de pe fundul său (Smirnova, 1968, 21; Eadem, 1993 a, 105-115).

Ca inventar funerar al mormintelor de incinerare, folositor datării (sec. VII-VI î. Chr.), se pot menționa 19 vârfuri de săgeată (două din os, unul din fier și restul din bronz), de mai multe tipuri, un vârf de lance (?), un topor de luptă (?), o lamă de cuțit cât și unele vase, dintre care și un vas modelat la roată, cu analogii ucrainene în aria GPM la Servatincy, Novoselka, Grimajlovskaja, Ivan'e Puste, Lisičniki, dar și în aceea largă nord-tracică din Transilvania, Ungaria și Slovacia (*Ibidem*, 18 și fig. 5). Ceea ce este important, indiferent de centrul (centrele) de producție a acestui tip de ceramică, în nici un caz celtic, așa cum opinase mai demult M. Dušek, este faptul că Smirnova, mergând e drept pe urmele colegei Meljukova, leagă organic grupul podolic de vest (GPM) de mediul etno-cultural tracic carpato-dunărean (*Ibidem*, 25, 26). Parte din materialul ceramic lucrat numai cu mâna este însă asemănător cu cel din stratul inferior al unor așezări fortificate, timpurii scitice, din Podolia (Severinovka, Nemirov), sau cu alte necropole tumulare din perioada timpurie scitică din vestul podolian (*Ibidem*, 15).

La rândul său, necropola de la Dolinjeni a adus importante informații prin săparea aici a patru astfel de morminte funerare, la care s-au folosit importante cantități de piatră, în mică parte vizibilă răsfirat și la suprafața solului. Piese deosebite sunt reprezentate de doi cercei, unul din aur și altul din argint, peste 100 de plăcuțe de fier, provenind de la o platoșă și mai multe zăbale pentru cai. După autoare, așezarea ar fi aparținut unei populații scitice, fiind datată larg în secolele VII-VI î. Chr. (*Eadem*, 1977 b, *passim*, 39).

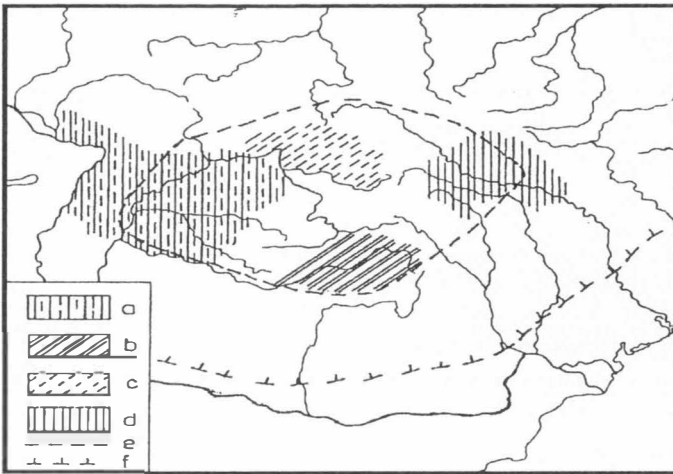
La Lenkivci Meljukova a săpat un tumul, cu înălțimea conservată de 0,9 m și diametru de 26 metri, în centrul căruia se găsea o suprafață pavată cu lespezi. Sub ea, s-au găsit resturi de la rugul funerar, nu departe fiind practicate și două gropi cu cenușă și cărbuni, cu rol ritual. Mormântul cenotaf a aparținut unui războinic, de vreme ce aici s-au descoperit 28 de vârfuri de săgeată, unul de sulită, un cuțit și un topor de luptă. Ulterior în mantaua mormintei s-au mai practicat 18 morminte secundare, dintre care unele aveau piese - în special ceramică - tipice secolelor II-III d. Chr. (*Meljukova*, 1953, 60-65).

În acest context, trebuie menționată și importanta necropolă nord-basarabeană, de aspect tracic carpato-dunărean, de pe malul stâng al Prutului de la Trinca/Edineț, nu departe de zona noastră de studiu, unde s-au săpat 10 tumuli din 12, încadrați cronologic de la mijlocul secolului al VII-lea până în primul sfert al secolului al IV-lea, și care are cele mai apropiate asemănări cu obiectivele funerare ale GPM la care și aparține, precum cele amintite din depresiunea Rădăuți sau din regiunea Cernăuți și vestul Podoliei (Dolinean/Dolinjeni, Lenkivci, Kruglik, sau Myskovci) (*Levițchi*, 2006, 41, cu bibl.). Dintre toate necrololile grupului podolo-moldav, ea este cel mai amplu investigată.

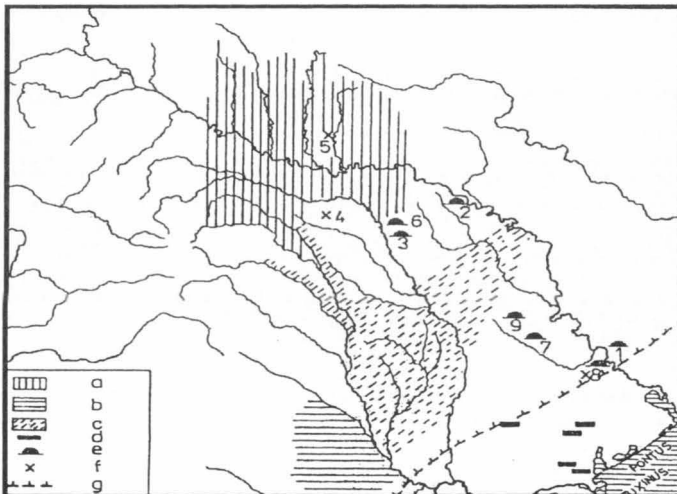

Pl. 16: Piese din așezările de la Dolinjeni (1, 3-5), Perebikovci (2) și de la Nagorjani (16, 17, cu desfășurarea liniară a motivului decorativ); piese din necropola de la Kruglik (tumul I 6-14). După Smirnova și Šovkopljās (16-17). Scări diferite.

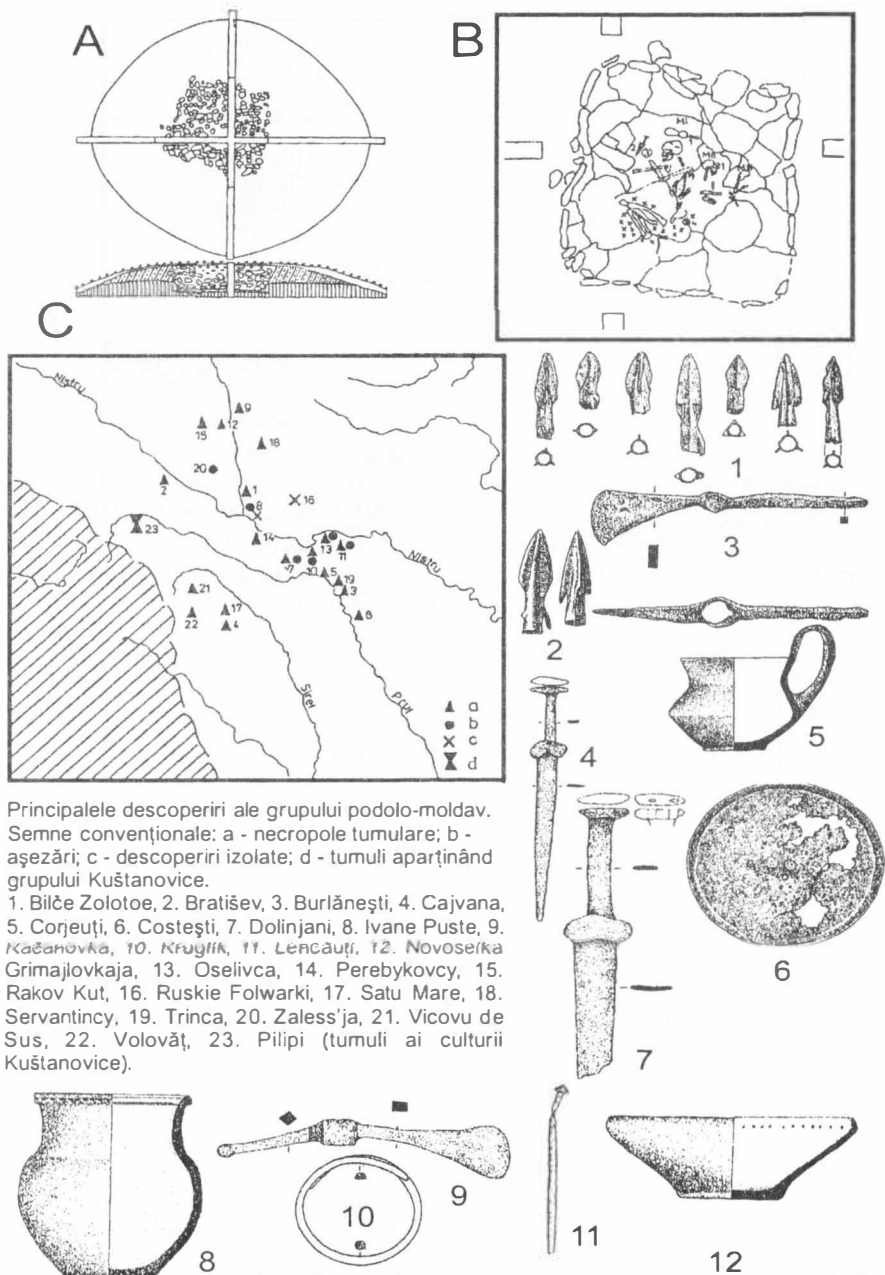
Pl. 17

A Grupurile culturale hallstattiene târzii formate pe fond post - Gáva. Semne convenționale: a - grupul Vekerzug; b - grupul Ciumberud; c - grupul Kuštanovice; d - grupul podolo - moldav; e - limita aproximativă a culturii Gáva - Holíhrady; f - limita stepei. După Ignat, 2006.

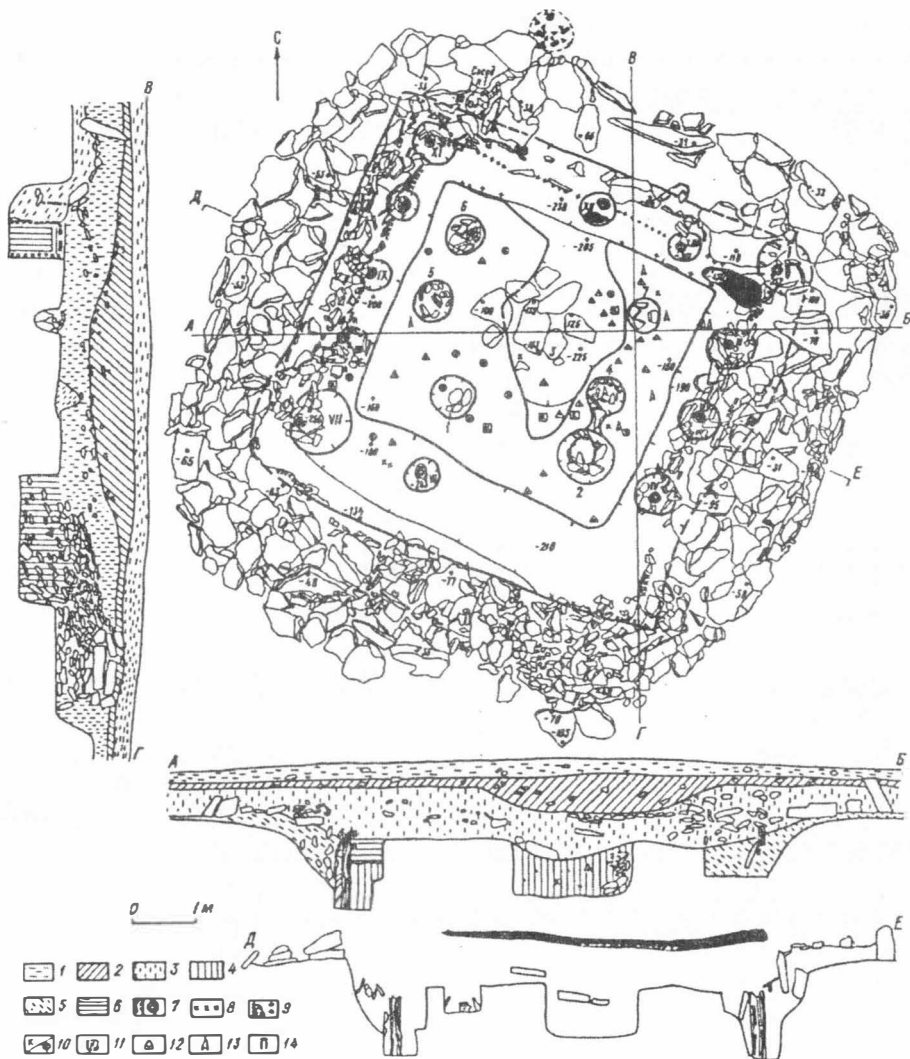
B Arii culturale în spațiul est - carpatic. Semne convenționale: a - grupul podolo - moldav; b - grupul Bârsești; c - grupul Huși - Suruceni; d - morminte scitice arhaice (după Meljukova); e - tumuli scitici (1. Ciobruți, 2. Coșăuți, 3. Cuconeștii Vechi, 6. Navârneț, 7. Chișinău, 8. Răscăieții Noi, 9. Strășeni); f - descoperiri izolate din epoca scitică arhaică (4. Iacobeni-Dângeni, 5. Ivane - Puste, 8. Răscăieți); g - limita aproximativă a stepei. După Ignat, 2006.

Principalele descoperiri ale grupului podolo-moldav. Semne convenționale: a - necropole tumulare; b - așezări; c - descoperiri izolate; d - tumuli aparținând grupului Kuștanovice.

1. Bilce Zolotoe, 2. Bratișev, 3. Burlănești, 4. Cajvana, 5. Corjeuți, 6. Costești, 7. Dolinjani, 8. Ivane Puste, 9. Kačanovka, 10. Křivčín, 11. Lencauți, 12. Novoseika Grimajlovkaja, 13. Oselivca, 14. Perebykovcy, 15. Rakov Kut, 16. Ruskie Folwarki, 17. Satu Mare, 18. Servantincy, 19. Trinca, 20. Zaless'ja, 21. Vicovu de Sus, 22. Volovăț, 23. Pilipi (tumuli ai culturii Kuștanovice).

Pl. 18: A (planul și profilul tumulului 3 de la Cajvana), B (planul sarcofagului din piatră) și C – după M. Ignat. Piese de inventar de la T 3 Cajvana (1, 3-4), T 1 de la Satu Mare (2), T 6 Cajvana (5-6, 11) și T 7 Cajvana (7-10, 12) – după M. Ignat. Scări diferite.

Pl. 19 Planul Tumulului nr. 2 de la Dolijani I – strat vegetal; 2 – cernoziom; 3 – strat de pământ închis la culoare; 4 – strat de pământ închis la culoare umed; 5-6 umpluturi; 7 – lemn; 8 – urme de lemn; 9 – cărbuni; 10 – oase umane, inclusiv calcinate; 11 – oase de animale; 12 – fragmente ceramice; 13 – vârfuri de săgeată. Supă Smirnova.

O problemă deschisă încă cercetărilor este cea a așezărilor, mai puțin cunoscute, față de cele peste 30 de necropole investigate deja. Dacă în arealul nordic al grupului s-au făcut unele săpături sistematice în așezări, precum cele de la Dolinjeni (Smirnova, 1981 a; Eadem, 1998), Zaless'ja, sau Ivan'e-Puste (Ganina, 1965; Eadem, 1984), în schimb în sudul Bucovinei istorice ele lipsesc cu desăvârșire. Este foarte probabil că multe dintre siturile descoperite în cercetările noastre de teren și ale colegilor, datate larg în Hallstatt pe baza ceramicii fragmentare descoperite pe sol, aparțin mai exact acestui grup.

La circa 1,5 km est de necropola Dolinjeni, s-a plasat așezarea sa contemporană. În urma a opt campanii de săpături, aici s-au cercetat mai multe locuințe, cu diverse caracteristici constructive: unele de suprafață, rectangulare, cu gropi de pari în colțuri, dotate cu unele cuptoare din pietre, sau altele ușor adâncite în sol, circulare (sau patrulater relativ rotunjit), cu gropi de stâlpi pe centru sau laturi (Smirnova, 1978 a, 32; Eadem, 1981 a, 40-44; Eadem, 1998, 33, 36). Pe podeaua lor, alături de pietre, fragmente ceramice, oase de animale, s-au descoperit fusaiole, piese de forma mosorelelor, figurine zoomorfe toate din lut ars, râșnițe, mici lame din silex pentru seceri, împungătoare din oase de animale, vârfuri de săgeată cu două sau trei muchii, ace de păr din bronz cu cap semisferic, spiralat sau în formă de cioc de pasăre, ș. a., aceste ultime întâlnite și în zona scitică de silvo-stepă a Ucrainei. Importantă este atât prezența ceramicii lucrate cu roata, unde predomină tipul *Kruglik*, alte forme de căni cu toartă și cești găsindu-și analogiile cele mai apropiate în culturile nord-tracice din estul Ungariei și Slovacia cât și cea a două fragmente de vase grecești, arhaice, de tip ionic, pentru prima dată prezente în așezările de epocă scitică din Podolia (Eadem, 1981 a, 54, 56). Dacă mai demult cele de import se datau în secolul al VI-lea d.

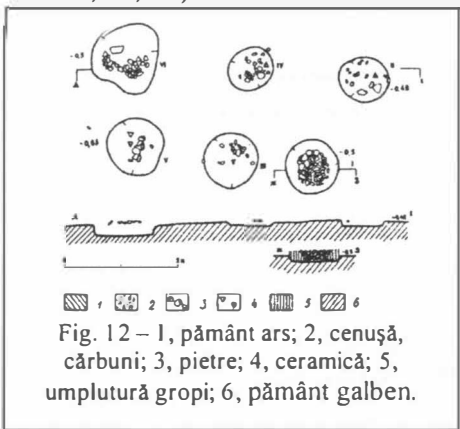

Fig. 12 – 1, pământ ars; 2, cenușă, cărbuni; 3, pietree; 4, ceramică; 5, umplutură gropi; 6, pământ galben.

Chr., acum ele fac trimitere la cel anterior, așezarea putând fi datată în cea de-a doua jumătate a acestui ultim veac. Mai deosebită este aici o fostă construcție de suprafață (posibil sanctuar – fig. 12), șase gropi marcând o suprafață rectangulară, cu pietree în umplutură - Eadem, 1978 a, 30-31, fig. 3. Între cele peste 50 de gropi menajere de pe suprafața sitului, cercetate aici, s-au detașat câteva. În groapa 30, adâncă de 1,80 m, piriformă, cu diametrul gurii de 0,78 m

și cel al fundului de 1,8 m, s-a descoperit sub o pavimentare de lipitură de lut și două pietre, scheletul dezmembrat al unui bărbat. Deși autoarea consideră că groapa ar fi fost folosită inițial la încălzit (!?), la adăpostit focul, deoarece prezenta pe fund urme de arsură, personal înclinăm să credem că mai degrabă este vorba despre o ardere-purificare inclusă unui scop ritual, ținând cont și de cazul care urmează (**Eadem, 1998, 38**). Datarea sitului este asigurată și de ceramica de epocă scitică găsită în umplutura gropii. În groapa nr. 28 s-a cercetat mormântul unei femei de 25-30 de ani și a trei copii (4, 6, 11 ani), toți chirciți pe partea dreaptă, complex datat pe baza ceramicii fragmentare găsite în ea în faza târzie a culturii Čornij Lis (**Eadem, 2001, 65**). În sfârșit, se mai merită amintite și gropile (rituale ?) 10 și 12, conținând fiecare câte un schelet de câine, cât și groapa 47, prin toporul din fier găsit aici, piesă rară cu analogii la Perebikivci sau în tumulul 1 de la Vrublevekaja (**Ibidem, 66**).

În complexe ale așezării este prezentă permanent categoria de ceramică lucrată cu roata, în care predomină urciorele și chiupurile de tip *Kruglik*. Și pentru această perioadă se realizau două categorii de ceramică, una lucrată numai cu mâna, de bucătărie, de uz intensiv (oale borcan, decorate cu brăuri crestate, oale cu gât larg comune arealului scitic, capace...), majoritară și alta mai fină (străchini și cești cu toartă, rar lustruite).

În privința determinării speciilor de animale consumate de comunitatea umană respectivă, ale căror oase s-au descoperit în sit, trebuie reținută ierarhia preferințelor: 23 oase de porc de la 6 indivizi; 14 de bovine de la 3-4 exemplare; ovine 8 de la 4; cal 7 de la 2; câine 7 de la 3 (**Eadem, 1978, 35**).

În fine, deosebit de importantă este și sublinierea autoarei că majoritatea vestigiilor din așezarea de la Dolinjani nu au analogii în monumentele scitice din silvostepa ucraineană, ci în spațiul carpato-dunărean din intervalul Ha A și Ha B (**Ibidem, 34**), datarea nivelului de locuire de aici putând fi cuprinsă între în a doua jumătate a secolului VII î. Chr. și începutul celui următor (**Eadem, 1998, 45**). Aceeași dominanță a elementelor culturale de tradiție locală hallstattană târzie, comparativ cu cele de natură scitică s-a constatat și în nivelul de locuire atribuit GPM din așezarea de la Trinca/Edineț.*

În urma săpăturilor de la Selišče/Kel'menci au fost cercetate două locuințe rotunde, de tip bordei, adâncite până la 1,8 m. Prima, în diametru de circa 5 m, avea trepte pe margini, nu și gropi de pari sau vatră. Legat de modul de construire a acestei locuințe ce face mai firesc trimitere spre populația nomadă scitică, este și observația lipsei resturilor de lemn. Materialul ceramic

* Informații de la colegul O. Levički de la Chișinău, în curs de publicare.

de aici cuprinde forme de oale (inclusiv de tip *lalea*), străchini, cești, vase mari de provizii și vase miniaturale. Ca modalitate de ornamentare s-a folosit brâul în relief cu amprentări digitale, dispus sub buza vasului. Complexul ceramic de aici are analogii, de exemplu, în așezările fortificate contemporane de pe Niprul de Mijloc, fiind comun situirilor de epocă din vestul Podoliei. Ca inventar s-au mai remarcat fusaiole, aplice, două ace de păr din bronz cu capul îngroșat și o figurină din lut ars reprezentând un cal. În aceeași perioadă a cercetării s-au mai descoperit prin cercetări de teren alte 14 așezări de epocă scitică, precum cea de la Kresčatik/Obertin – Ivano-Frankivs'k, sau Repužinci și Dorošivci, ambele în regiunea Cernăuți, r. Zastavna (**Meljukova, 1953, 67-71**).

La Zaless'ja s-au cercetat locuințe de suprafață, rectangulare, cu vetre și cuptoare. Pe lângă ceramica locală s-au descoperit și resturi de amfore de Samos și Lesbos, ceramica de factură tracică având multiple analogii în siturile din secolul VI î. Chr. din România și din Bulgaria (**Ganina, 1984, 79** și urm.). Oarecum contemporană este și așezarea de epocă scitică de la Ivan'e Puste-Ternopol, unde s-au săpat într-un cenușar mai multe locuințe de suprafață și vetre exterioare. Remarcabile sunt resturile de amfore ioniene (sec. VI-V î. Chr.) și unele forme ceramice traco-getice comune regiunii Dunării de Jos și nu numai, ultimele mai demult date de Sulimirski în secolele III-II î. Chr. și atribuite eronat celților (**Eadem, 1965, 106-107, 117**).

Și pentru această perioadă, oamenii preferau pentru locuit terase și pante ușoare ale dealurilor, în apropierea sursei de apă. Până acum nu se cunosc așezări fortificate. O excepție ar putea fi fortificația din punctul „Valul turcesc”, de la Ruhotin/Hotin, cu dimensiuni impresionante (diametru de circa 500 m și val înalt încă de 6-8 m), din microzona binecunoscutelor situri de la Dolinjani, Lenkivci și Perebikivci, datată larg în secolele VII-III î. Chr., dacă datarea este corectă (**Timoščuk, 1970, 18-19; Arnăut, 2003, 257; Ignat, 2004, 107-111**, cu îndoieli pentru unele datări de fortificații din regiunea Cernăuți), comunitățile umane având un caracter stabil, deschis contactelor comerciale până și cu lumea îndepărtată, grecească, de la Marea Neagră. De aici au pătruns și în așezări, e drept sporadic, ceramică modelată la roată (din care parte se va folosi și în necropolele trumulare), ca și o cantitate de amfore grecești, precum cele atestate în așezările menționate mai sus.

Deși erau spre sfârșitul primei epoci a fierului, reflectând un anumit obicei, ca și în necropole, locuitorii foloseau în mod curent încă unele unelte de silex.

* Resturi de amfore grecești de producție Lesbos (sec. V î. Chr.) în așezarea de la Ivane-Puste (**Ganina, 1965, 106-107**); altele, din aceeași perioadă, de producție Chios, în așezarea getică de la Zaless'ja (**Eadem, 1984, 47, 68-79**).

Așa cum sublinia recent și O. Levițchi, prin originea fondului Gáva și a intenselor legături cu celelalte grupuri cu aceeași bază genetică, dincolo de elementele de origine răsăriteană care se afirmă distinct, grupul podolomoldav a aparținut în mod cert lumii nord-tracice (**Levițchi, 2004 a, 369-390**).

Din păcate, din cauza lipsei de cercetări consistente, nu se cunoaște suficient de bine evoluția societății autohtone getice după dispariția acestui grup, care a evoluat, de pe la mijlocul veacului al VII-lea circa două secole, fără ca să se cunoască situri databile în plin secol V î. Chr. În mod cert însă, au avut loc unele schimbări în cultura materială și spirituală, determinând în final un progres pe calea unei mai mari omogenizări culturale, reflectată și prin dispariția înmormântărilor tumulare și tendința de generalizare a necropolelor plane de incinerare cu urne. Alăturăm rarelor descoperiri funerare de până acum și unele fortificații care încep acum să apară, amintite deja în nordul Bucovinei istorice (**Vinokur et alii, 1984, 166**) și cu o corespondență la Merești/Vulturești (**Popovici, Ignat, 1981, 545-551**) sau Baia.

*

Geto-dacii. Încă de la prima atestare documentară, unitatea etno-lingvistică a geto-dacilor este în mod cât se poate de clar pusă în evidență de către unul dintre marii istorici ai antichității, grecul Strabon, atunci când el afirma că “dacii au aceeași limbă ca și geții” (**VII, 3, 13**), realitate intrată definitiv în conștiința celor de atunci, de vreme ce mai târziu, Dio Cassius, scria: “Eu îi numesc pe daci...cum își spun ei înșiși și cum le zic romanii, măcar că știu prea bine că unii dintre greci îi numesc geți” (**LXVII, 6, 2**). Reușind să reziste în fața presiunilor și invaziilor străine (perși, macedoneni, celți, bastarni, sciți, sarmați), geto-dacii au pus bazele unei culturi proprii, de caracter *La Tène*, ajunsă la maxima sa maturitate, clasicizare, în ultimul secol păgân și primul creștin. Vigurozitatea, continuitatea culturii lor materiale s-au bazat pe vitalitatea limbii (componentă a grupului lingvistic indoeuropean *satem*) și a culturii lor spirituale. Dovadă a calităților culturii geto-dacice a fost și capacitatea sa de receptare și de cele mai multe ori de preluare creativă a unor influențe culturale diverse. Sistemul de concepție proprie a fortificațiilor din Munții Orăștiei, inspirat din cele mai avansate sisteme aflate în uz, folosirea astronomiei, a scrisului grecesc sau latinesc, crearea unei religii cu nimic mai prejos decât cele mai avansate contemporane, sistemul de legi proprii societății lor (*belagines*, după mențiunea lui Iordanes - **Getica, 69**), pot defini larg această etapă de trecere spre civilizația de grad superior, antică. Mai mult, înșiși greco-romanii au ajuns să împrumute și ei, la rândul lor, unele

cunoștințe acumulate ancestral, în spațiul carpato-dunărean (Váczy, 1968, 59-74; 1969, 115-129; 1971, 109-133; 1972, 107-115).

Geto-dacii ajunseseră deci la un grad de evoluție ce se depărtase de primitivismul lumii barbare. Exista deja o diferențiere socială pronunțată, o clasă sacerdotală privilegiată și una a războinicilor, care a depus cele mai intense eforturi în a constitui, în cele din urmă, statul centralizat al marelui rege Burebista. În planurile războinice și în general ale politicii regilor daci, preoții au avut cu siguranță un rol foarte important. Însăși filozofia religioasă a celebrului Zamolxis, fost discipol al lui Pitagora, se înscrie în rândul marilor curente religioase ale lumii de atunci, multe create cam în același răstimp istoric de către lideri spirituali de marcă, precum Confucius, Budha, Zarathustra...

Și din punct de vedere militar, încă de la cea mai veche atestare a geto-dacilor, cu referire la evenimentele legate de atacul marelui rege persan Darius contra sciților la nordul Dunării de Jos din 514 î. Chr., ei apar organizați în puternice formațiuni prestatale capabile să înfrunte orice dușman. Cu acest prilej, primul mare istoric al lumii, greul Herodot, îi caracteriza pe drept cuvânt "cei mai viteji și mai dreپți dintre traci" (Herodot, IV, 93). Ulterior, pe la 300 î. Chr., geții dunăreni sunt capabili să înfrângă puternica armată macedoneană a lui Lisimah. Atunci când cerințe deosebit

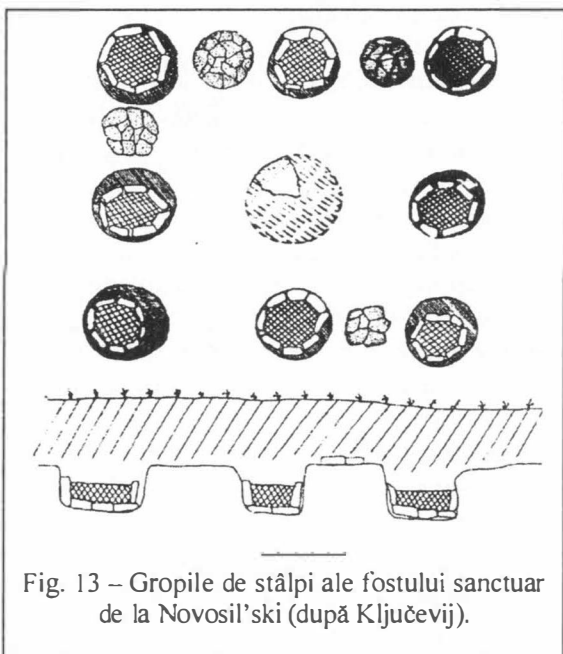

Fig. 13 – Gropile de stâlpi ale fostului sanctuar de la Novosil'ski (după Ključevij).

de importante au impus-o, precum în cazul atacurilor romane asupra Daciei, întreaga lume geto-dacică s-a unificat, inclusiv prin susținere din partea clasei sacerdotale, al cărei reprezentant de seamă și poate chiar reformator în domeniu, a fost marele preot Deceneu.

În sfârșit, în cadrul aspectelor legate de viața spirituală a populației autohtone geto-dacice din nordul spațiului est-carpatic trebuie incluse și cercetările cu descoperirea deosebit de importantă de la Novosil'ski. Aici, alături de existența unei necropole de incinerare, a unei așezări antice amplasată pe malul

stâng al Prutului, a fost identificat, pe o poziție înaltă a unui platou, un complex de cult, constând perimetral din opt gropi dispuse rectangular, cu laturile de 5 x 4,5 m și axa lungă orientată pe direcția est-vest (fig. 13). Gropile, placate cu pietre de râu, au avut formă circulară și dimensiuni considerabile: diametre între 0,9-1,00 m și adâncimi de peste 0,7 m. Faptul că purtau urme de arsură până la adâncimea de 0,40 m, denotă - și după părerea noastră - că inițial aici fuseseră implantați stâlpi din lemn, aidoma unor coloane. Tot cu piatră de râu fusese placat spațiul dintre gropi. În centrul complexului fusese altarul, amenajat printr-o lespede cu diametru de peste un metru și alături groapa rituală pentru focul ce arse acolo la intensități și durate deosebite, ceea ce a dus la vitrificarea pământului până la o adâncime de un metru (!?). Întreaga sumă de informații, ca și descoperirea aici de boabe de grâu carbonizate, demonstrează că în acest loc a existat un sanctuar, unde s-au venerat divinități urano-solare și s-au oferit ofrande (Arnăut, 2003, 43). Chiar dacă sanctuarul a fost datat în secolele VI-V î. Chr., el se asociază cu siguranță cu numeroase alte analogii mai târzii, ca locuri de cult la geto-daci: Bâtca Doamnei, Sarmisegetuza, Periam în Banat, sau în regiunea Cernăuți Dolinjeni/Dolinean. La Butuceni (Rep. Moldova), spațiul sacru este delimitat de un cerc tot de stâlpi, cu un spațiu interior patrulater și altar. Complexul de aici a fost datat în secolele IV-III î. Chr. (Ibidem, 43-44). De o deosebită importanță pentru nivelul superior de civilizație la care ajunseseră geto-dacii este și sanctuarul amintit de la Dolinean/Hotin (Smirnova, 1976, 309-317). Aici s-au cercetat urmele unei amenajări de cult, cu un diametru de aproape 20 de metri, având perimetral 36 de gropi de la foștii stâlpi din lemn, distruși în final prin incendiere. Pe margine fuseseră dispuse circular înșiruri de lespezi de piatră. În centrul spațiului circular se realizase o groapă (7,5 x 2,8 m), altar (?), al cărui fund se mai adâncea central încă 0,30 m. Pe părțile de est și vest existau căi de acces spre interior. Reanalizând datele arheologice G. Marčenko a interpretat complexul ca un observator astronomic-calendar, dar și sanctuar, cum opinase Smirnova (Marčenko, 1991, 83-89).

O analiză a istoriei diferitelor „căutări” analitice a originii și etapizării culturii getice a făcut-o recent V. Haheu (Idem, 2006, 90-103). În opinia cercetătorului basarabean, geneza acesteia s-a petrecut în cursul secolelor VII-V î. Chr. Pornind de la afirmația lui M. Tkačuk - „ce înseamnă cronologia culturii getice nimeni nu știe” (Tkaciuc, 1994, 221), autorul face o trecere în revistă a numeroaselor opinii, începând cu cea a lui Pârvan (1926), asupra esenței, duratei și etapelor procesului de constituire a culturii getice. Dacă Pârvan exagerase rolul civilizator al celților în spațiul carpato-danubian

(Pârvan, 1926, 466), ulterior în istoriografia românească rolul celto-scitic în cadrul proceselor etno-culturale s-a diminuat mult.

Unele dintre cele mai importante probleme legate de istoria culturii geto-dacilor se leagă de periodizarea sa. De-a lungul vremii s-au creat o serie de sisteme (V. Pârvan, Al. Vulpe, P. Alexandrescu, N. Conovici, M. Babeș, V. Mihăilescu-Bîrliba, I. Niculiță, V. Haheu ș. a.). O poziție istoriografică aparte și ceva mai nouă a avut-o istoricul din Chișinău Marck Tkačuk, consilier aflat în slujba președintelui Voronin, care a ajuns până acolo încât în urmă cu 14 ani făcuse afirmația șocantă amintită (Haheu, 2003, 221). Este de la sine înțeles că în discutarea unor aspecte de cronologie un rol important revine și elementelor culturale alogene, grecești sau scitice, cu posibilități mai bune de datare. Ceramica de import grecească apare la răsărit de Carpați spre sfârșitul secolului al VI-lea, iar piesele scitice timpurii se datau o vreme - așa cum s-a spus - cu un secol mai târziu decât în realitate, ceea ce determinase pe același Tkaciuk să inventeze în Basarabia un adevărat hiatus de aproape un secol între culturile tracice înrudite Basarabi-Șoldănești și cea getică timpurie (Ibidem, 222; Idem, 2006, 91). După istoricul basarabean, în articolul „Getica, ce am pierdut”, (*Getika, kotoruju my poterjali (iz antologii hronologičeskikh razryvov)* - parcă reliterând vechile teorii antiromânești din epoca stăpânirii austriece a Transilvaniei și Bucovinei, care se căzneau să demonstreze anterioritatea hoardelor cuceritoare maghiare în Ardeal față de români, etnos născut chipurile la sudul Dunării de Jos - și strămoșii noștri direcți, geții est-carpatici și cultura lor s-ar fi format, după același autor, în același spațiu, de unde în secolul al V î. Chr. ar fi migrat sub presiunea tribalilor în spațiul ocupat anterior de vestigiile scitice timpurii, în arealul Moldovei medievale de mai târziu. Combătând ca nefondată „ideologia autohtoniei” getice, istoricul din Chișinău emite, mai mult decât atât, opinia dispariției ulterioare a geților, pe la mijlocul secolului al III-lea î. Chr. sub impactul migrației sciro-galaților, ei fiind bulversați, parte împinși spre Niprul de Mijloc și Crimeea, parte la vest de Carpații Orientali, ultimii dând naștere aici dacilor (pentru comentarii Zugravu, 2003, 12-13).

O analiză critică, obiectivă, a studiilor tendențioase ale lui M. Tkačuk, a făcut O. Munteanu de la Universitatea „Ion Creangă” din Chișinău (Munteanu, 2002). În încercarea de a desființa conceptul autohtoniei geților est-carpatici, Tkačuk a operat cu date și interpretări incomplete, o primă verigă în deducțiile sale, - la baza celorlalte următoare - deosebit de importantă fiind cea amintită, a unei pretinse lipse de continuitate între cultura getică a secolului III î. Chr. și cea a celor două veacuri următoare (cultura Poienești-Lucașeuca). Nu credem că este cazul să mai comentăm ceva aici,

deoarece cercetările arheologice de la est de Carpați au demonstrat de multe decenii prezența unei viguroase componente getice în cadrul manifestărilor culturii amintite. Iată însă ce concluzionează argumentativ Tkačuk: „Logic, hiatusul (dintre cele două culturi – n.n.) interzice a se vedea în elementele „getice” ale culturii Poienești-Lukașeuca (nici măcar – n.n.) simple rudimente culturale” (*Ibidem*, 143; Tkačuk, 2002). Chiar dacă se pot accepta unele forme ceramice getice în cadrul ceramicii P. L - apreciază același autor -, ele sunt de factură dacică, intracarpatică, bastamii preluându-le „din mers” de la dacii cu care s-ar fi luptat în incursiunea lor războinică spre sudul Dunării... Credem că este cazul să ne oprim aici... spre a reveni la lucruri mai serioase.

Intervalul cronologic inclus între cumpăna secolelor VII-VI î. Chr. și până în a doua jumătate a secolului al VI-lea în general este asociat perioadei timpurii scitice în teritoriul est-carpatic. Începând cu acest ultim veac în partea sa nordică încep să se înregistreze monumentele getice de aspect Stâncești-Butuceni (Arnăut, Ursu-Naniu, 1997, 9), cultura getică dintre Carpați și Prut evoluând în esența sa până la sfârșitul veacului al III-lea î. Chr.

În privința graniței dintre geți și sciți, dincolo de infiltrările nomade spre vest, Meljukova opina că linia de demarcare era râul Prut (Meljukova, 1969, 61-80). Oricum, după opinia noastră, se poate accepta ideea că realitățile de habitat nu erau identice între nordul și sudul Moldovei. După Al. Vulpe, impactul cu călăreții estici s-a desfășurat undeva pe la începutul secolului al VI-lea. (Vulpe, 1980, 203). În stadiul actual al cercetării arheologice, pentru a fi obiectivi, trebuie să menționăm că este încă greu de a defini gradul și urmările acestui impact, general și zonal, la nordul Dunării de Jos. În schimb, este deja recunoscut de specialiști faptul că la data primei atestări a geților, amintite deja, (514 î. Chr.), ei erau deja cu mult timp înainte individualizați ca etnic, realitate demonstrată și arheologic. O dată constituită, cultura getică însă se va baza pe un pronunțat tradiționalism, ceea ce va face ca adeseori, în lipsa unei cantități suficiente de artefacte, cu posibilități bune de datare, să fie foarte greu de deosebit complexe arheologice timpurii de cele târzii (sec. IV-III î. Chr.). Elemente bune de datare, piesele de import grecesc care apar la est de Carpați, se cartează în locuri cu situri mai importante, în centre de putere zonale, precum în nordul zonei est-carpatică la Stâncești/Botoșani, dar și la Poiana, Barboși/Galați ș. a. Trebuie însă spus că, așa cum bine observa la rândul său colegul nostru de la Chișinău, V. Haheu, relațiile cu lumea comercială elenă nu au avut rol determinant în nașterea și evoluția culturii getice timpurii (Haheu, 2003, 226). Mult mai importante, printr-o migrare efectivă în largul spațiu geto-dacic, au fost urmările venirii scitice, idee susținută în *Getica*, încă din 1926 de V. Pârvan. Cu toate acestea,

probabil și datorită numărului mai redus al noilor veniți, deși inițial probabil dominanți politic, ca și mai târziu alte populații migratoare, ei s-au integrat în cele din urmă fondului cultural tracic. Oricum, după Haheu, destrămarea masivului hallstattian târziu s-a produs sub efectul prezenței deja a sciților în zonă (*Ibidem*, 227).

O părere distinctă a fost abordată ulterior lui V. Pârvan în primul tratat de Istoria României (1960), minimalizând efectul venirii sciților doar la un anumit specific de epocă al culturii materiale autohtone, poziție menținută și în a doua ediție a lucrării. Aici Al. Vulpe se referă la o folosire generică de denumire de populații, situație cunoscută și în alte cazuri istorice, acum sub numele sciților ascunzându-se etnii mai diverse, afirmația fiind în favoarea ideii semnificației convenționale a conceptului de *cultură scitică*, folosit pentru aria nordică și nord-vestică pontică pentru secolele VII-IV î. Chr. (Hallstattul Târziu) – 2001, 410-411.

După Al. Vulpe, cultura getică a avut trei centre de formare: Transilvania, bazinul Dunării de Jos (și sudul Moldovei) și Podișul Central și nordul Moldovei (*Istoria românilor*, Ed. Acad., 2001, I, 470). Pe de altă parte, în spațiul teritoriilor românești ocupate de către imperiul stalinist sovietic după ultima conflagrație mondială, s-au cercetat mai multe situri de epocă, desemnate drept „scitice”. A fost meritul cercetătoarei Meljukova, după cercetări susținute, să le atribuie culturii getice, pe baza a numeroase analogii cu spațiul carpato-balcanic tradițional tracic. Ulterior, așa cum s-a văzut, chiar și în grupul podolian de vest, definit de Sulimirski încă din 1936, cu importante contribuții de cercetare ulterioare (Ignat, 2000 b, 331; Levițchi, 2006, 105), s-a ajuns să fie incertă chiar și prezența de coabitare a sciților, dar nu și existența unor elemente culturale legate de lumea lor (Ignat, 2004, 8). Oricum totuși, nu poate fi negată, raportată la viitorul întregului spațiu geto-dacic o reală contribuție cultural-demografică scitică, firește însă cu realități nuanțate zonal.

Ridicarea celor mai vechi fortificații est-carpătice se leagă și de de pericolul scitic. Dacă în acest areal din România și Rep. Moldova s-au identificat până acum peste 100 de așezări fortificate, cele mai multe datând din secolele IV-III î. Chr., în schimb, în actuala regiune Cernăuți, unde s-a pus până acum cel mai important accent pe cercetarea vestigiilor legate de slavi (din motive lesne de înțeles, în mare parte pentru justificarea ocupației sovietice a zonei), se cunosc până acum doar două fortificații geto-dacice, ambele în perimetrul localității Ruhotin/Hotin. Cu siguranță că în această zonă vor fi fost mai multe, viitoarele cercetări urmând să-și spună cuvântul. Cea amintită deja din punctul *Valul Turcesc*, proteja printr-un sistem devenit clasic, de șanț și val de pământ (inclusiv palisadă) o suprafață considerabilă de

circa 20 ha. Merită de menționat că și astăzi impresionează masivitatea acestor amenajări umane, valul având pe alocuri înălțimi de șase-șapte metri. În schimb, cea de-a doua (*Zamca*) avea, după linia de incintă care împrejmuește partea centrală a unui platou, un sistem suplimentar de încă patru valuri succesive pe anumite sectoare eșalonate spre interior. Materialele ceramice provenind din ambele obiective sugerează ca datare perioada secolelor VII-III î. Chr. (**Timoșćuk, 1970, 18-19; Arnăut, 2003, 257**).

Din datele acumulate până acum se poate presupune că sectorul respectiv al cursului Nistrului, unde se plasează cele două situri amintite, era bine populat de către geto-daci, ceea ce a determinat construirea de fortificații de refugiu, aflate la o distanță redusă între ele. Ca și în cazul altor astfel de construcții getice, drept cauză a ridicării acestora poate fi, printre alte explicații de ordin social în primul rând, și cea a pericolului atacurilor răsăritene scitice.

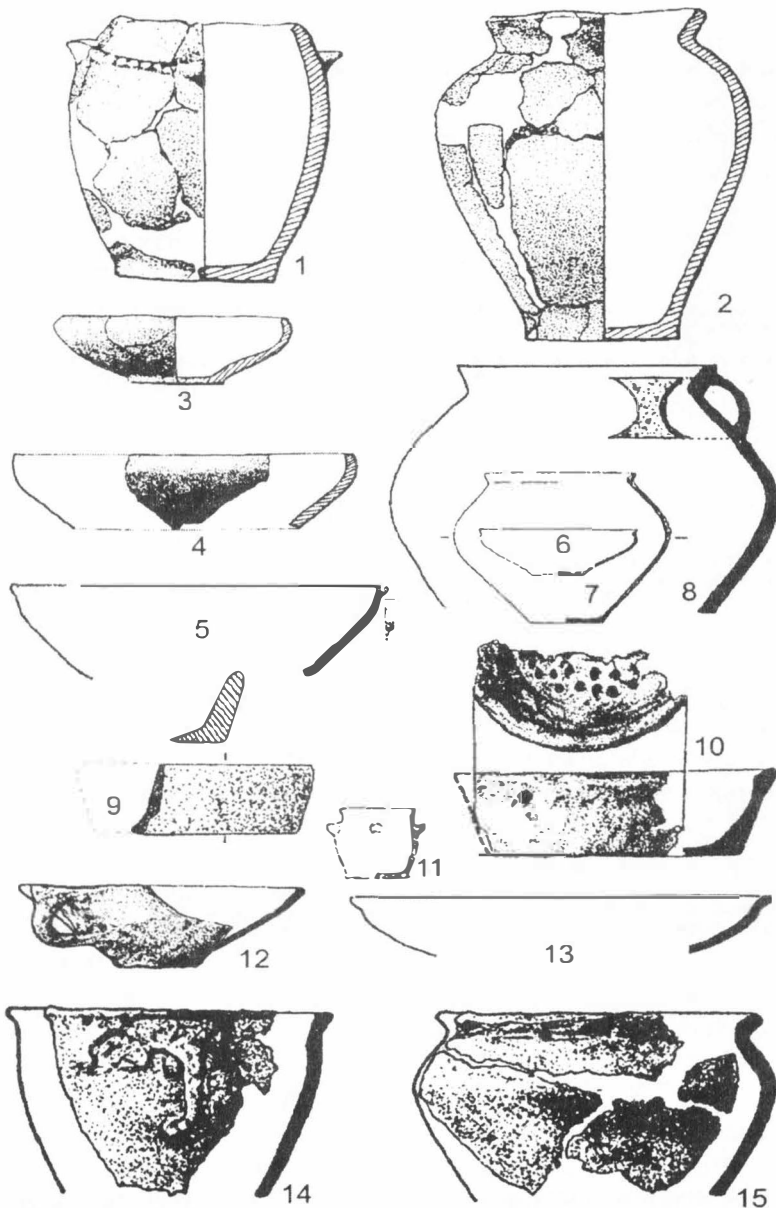
În zona nordică est-carpatică s-au pus deja în evidență o serie de fortificații geto-dacice, aflate în diverse stadii de cercetare. În județul Suceava se cunosc cele de la Baia (sec. IV-III î. Chr.) (**Teodor, 1989, 117**) și Merești/Vulturești (sec. V-III î. Chr.) (**Popovici, Ignat, 1981, 545**), multe altele fiind desfășurate teritorial spre răsărit, în județul vecin, Botoșani: Cotu-Copalău, Dersca, Ibănești, Victoria/Stăuceni și Stănțești, ultima cu referiri mai înainte (**Șovan, Ignat, 2005; Zanoci, 1998, 128, 130, 137, 153, 160, cu bibl.**). În această ultimă lucrare, au fost totalizate pentru întreg spațiul est-carpatic, 138 de puncte cu fortificații. Dintre acestea ultime nominalizate cele mai importante au fost cele de la Stănțești, amintite deja pentru o perioadă mai timpurie. În privința acestora, unde s-au executat cele mai ample săpături de fortificație hallstattiană, cu cercetarea a 76 de complexe arheologice (locuințe de suprafață și semiadâncite, gropi menajere), trebuie menționate încă alte câteva aspecte. Cele două fortificații, reunite într-un sistem dotat cu șanț și val de pământ, înalt pe alocuri până la cinci metri, însumează ca suprafață protejată circa 45 hectare. Firește, în caz de refugiu temporar, aici puteau fi adăpostite și numeroase turme de animale. În fortificația nr. 1 s-au putut delimita trei faze de locuire, începând cu cea de-a doua jumătate a secolului al VI-lea î. Chr. și terminând cu primele decenii ale secolului al III î. Chr. În perioada celei de mijloc, cândva, pe parcursul secolelor V-IV î. Chr. a fost amenajată și folosită și fortificația adiacentă, nr. 2. Între piesele descoperite, remarcăm fusaiiolele (prășnelele) pentru tors - dovadă că aici s-a locuit cu tot cu familia, cel puțin în anumite momente istorice - , o serie de vârfuri din bronz de săgeți de tip scitic, dar mai ales un tezaur de obiecte din aur, argint, bronz și fier (piese de harnașament, aplice ș. a.), cu

trimitere la același etnic. În privința ceramicii, ce păstrează evidente tradiții locale hallstattiene, se remarcă prezența, deși redusă cantitativ, a celei cenușii modelate la roată, cât și a celei de import grecesc, resturi de amfore de Chios, Heracleea și Thassos. Discutabil rămâne motivul pentru care, într-o perioadă în care multe alte fortificații își continuă existența, cea nr. 1 de la Stâncești este părăsită definitiv (Florescu, Florescu, 2005, *passim*).

După cum se poate observa, fortificațiile getice lipsesc cu desăvârșire în Câmpia Moldovei, ca și în cea a Prutului din nordul Basarabiei, mediu geografic de habitat evitat de către geți. Ridicarea lor la est de Carpați, în special în decursul secolelor IV-III î. Chr., a avut loc totuși într-o epocă de stabilitate politică, de uniformizare culturală, fiind mai degrabă efect a stratificării mai accentuate a societății autohtone, ceea ce s-a putut înscrie de altfel în cadrul unui fenomen larg manifestat în cadrul teritorial mai larg european. Chiar și o altă fortificație destul de intens investigată, cea de la Cotu-Copalău, a existat în intervalul de după mijlocul secolului V î. Chr. și până la sfârșitul secolului III î. Chr., un sprijin important în datare fiind și aici resturile de amfore grecești (Thassos și Sinope, cu aproape 50% din total, apoi Chios, Mende, Heracleea, Rhodos și Cnidos). Totuși, departe de calea lesnicioasă de transport a Prutului, aceste resturi reprezintă sub 1% din totalul ceramicii, spre deosebire de cea basarabeană de la Butuceni, conexasă din punct de vedere comercial la axa Nistrului. Incinta fortificației, unde se practica și metalurgia, putea adăposti ocazional până la 5000 de oameni. Studiul resturilor osoase de animale din săpătură efectuat de S. Haimovici, a demonstrat frecvența deosebită a bovinelor cca. 41% și - cum este firesc pentru o fortificație – și a cabalinelor, cca. 22% (Șovan, Ignat, 2005, *passim*).

Săpăturile de la Merești/Vulturești cu un caracter de sondaj au reușit să lămurească în mare identitatea acestui sit. inițial reperat cu mulți ani în urmă de către arheologul austriac amator K. Romstorfer. Perimetrul protejat de valul de pământ, pe care se poziționa o puternică palisadă, după urmele identificate arheologic și șanțul său adiacent, avea o suprafață de circa cinci hectare. Latura sudică, pantă mai lină pe care se făcea accesul în fortificație era protejată suplimentar de încă un astfel de val și șanț. După caracteristicile ceramicii fragmentare descoperite cu acest prilej, situl se poate data în secolele V-IV î. Chr. (Popovici, Ignat, 1981, 545-550).^{*} În mod cert fortificația reprezenta un loc de refugiu pentru populația microzonei ce cuprindea bazinul inferior al Șomuzului Mic și cel al unui segment al cursului Sucevei, fiind probabil și un centru politico-militar zonal.

* Inițial M. Ignat datase situl în secolele IV-III î. Chr. (Ignat, 1981, 141).

Pl: 20: Ceramică dacică de la Bosanci (1-5, după Ignat) și Poenești - Lucașeuca de la Kruglik (6-8,11 după Pacikova) și Dolheștii Mari (9-10, 12-15, după Andronic). Scări diferite.

Datorită avantajelor de amplasare, dominând valea pâraului Șcheia, Dealul Zamca din marginea municipiului Suceava adăpostește urmele unei locuiri umane dintr-o fază timpurie a celei de-a doua epoci a fierului (secolele IV-III î. Chr.). Deocamdată nu există indicii arheologice legate de o eventuală fortificare a așezării, fie ea cât de modestă. Sondajul efectuat aici a identificat, alături de câteva piese neolitice din silex și piatră, resturile de la o locuință de suprafață cu pereții din nuiele lutuite și două gropi ce conțineau fragmente ceramice. Din întregul material ceramic, unde se mai observă tradiții hallstattiene, redus cantitativ, s-au putut reconstitui forme de oale cu profil aproape drept (de tip *clopot* sau *sac*), de castroane și străchini (Mareș, Ignat, Ursu, Niculică, 2001, 173-180). Așezarea poate fi considerată contemporană cu necropola de la Bosanci (Ignat, 1973 b, 533-537), așezările de la Cotu-Copalău/Botoșani (Șadurschi, Șovan, 1994, 169, 172, 179-182), sau Cucorăni/Botoșani (Teodor, 1975, 132, 135). Situri posterioare celui de la Suceava au fost cel de la Rus-Mănăstioara/Udești (Ignat, 1973 a, 227-228, 237-246), sau Botoșana (Teodor, 1969, 33-41).

Desigur, cele mai tipice manifestări, definitorii spiritual pentru strămoșii noștri, s-au manifestat în plan funerar. În perioada de trecere de la prima la cea de-a doua epocă a fierului la geto-daci, secolele V-III î. Chr., se generalizează incinerarea, proces explicabil în primul rând prin schimbările de ordin religios legate de ideea nemuririi sufletului. Se folosesc mai ales cimitire plane și mult mai rar cele constituite din tumuli. Doar izolat se practică inhumarea și aceasta poate pentru elemente alogene, în rest, pe tot spațiul dacic, se întâlnește incinerarea în locuri special amenajate (*ustrium*) și depunerea ulterioară a resturilor în urne, mai rar în simple gropi practicate în sol. Începând însă cu veacul al II-lea î. Chr., intrând în perioada considerată *clasică* a civilizației geto-dacice, numărul și mărimea necropolelor scade în mod vizibil, ceea ce poate presupune schimbări semnificative, majore în ritualul funerar (Babeș, 1988, 3-32). Ulterior necropole semnificative cantitativ apar de abia în primul secol după Hristos, în mediul culturii Lipița din Ucraina, sau la Zemplin în Slovacia.

Pe lângă morminte tumulare, precum cele aparținătoare importanțelor așezări de tip *dava* de la Poiana, Brad sau Răcătău, destinate unor aristocrați, s-au cercetat și necropole plane, mult mai frecvente, precum cele de la Bosanci și Vorniceni, ambele în județul Suceava, Strahotin/Botoșani sau Ruhotin/Hotin (Ignat, 1973 b, 533-537; Idem, 1976, 99-108; Șadurschi, 1992, 173-185; Timoščuk, 1984, 166). Dintre acestea, prin descoperirile sale mai consistente, se remarcă situl de la Strahotin. Vasele folosite aici ca urne funerare sau pentru depunerea de ofrandă, ca și cele din restul localităților

amintite, se înscriu în tipurile specifice ceramicii getice din întreaga Moldovă, dovadă a unității culturale a acestui spațiu, și în ultimele secole ale erei păgâne (sec. IV-III î. Chr.).

Cu ocazia unui sondaj arheologic în punctul *La Pod la Reditu*, din Bosanci, s-au descoperit și două morminte de incinerare în urne. Dintre cele două vase (pl. /), unul prezintă o formă devenită clasică de vas borcan, cu buza trasă în exterior la 45 de grade și umerii puternic profilați, tip comun primului mileniu creștin. După M. Ignat, acesta, cu analogii dobrogene în zona Histriei, sau în cea nord-pontică, s-ar lega mai degrabă de contacte cu lumea scitică. Desigur, atunci când situl va putea fi temeinic cercetat, se vor lămuri mai multe aspecte ale acestei necropole databile, după autor, în cursul secolului IV î. Chr. (Ignat, 1973 b, 533-536).

Pentru următoarele veacuri în nordul și centrul Moldovei apar necropolele de tip *Poienești-Lucașeuca*, cultură la care ne vom referi ulterior, în care alături de mormintele de incinerare bastarnice se pot diferenția și unele care și-au păstrat tradițional elemente de cultură specifice autohtonilor, inclusiv ceramica. Uneori însă resturile de ardere ale defuncțiilor au fost depuse direct într-o mică groapă săpată în sol în acest scop. Alteori se poate presupune că și geții au folosit ceramica neagră tradițional bastarnică, în astfel de vase descoperindu-se unele categorii de obiecte specifice autohtonilor. Deși numărul așezărilor ale acestei culturi, identificate prin cercetări de teren, este deja considerabil, din cauza adâncimii la care au fost îngropate resturile și vasele funerare, necropolele cercetate sunt deocamdată foarte puține, în nordul Moldovei istorice fiind cunoscute cele de la Dolințani pe Nistru și de la Kruglik (Smirnova, 1981, 193-207; Pačkova, 1977, 24-35; Eadem, 1984, 99-101). Cel mai adesea alături de resturile osoase incinerate s-au mai descoperit purtând urmele contactului cu focul obiecte de podoabă și de port (fibule, brățări, mărgelile, pandantive, cataramă, arme, cuțitașe, ace...).

În cadrul descoperirilor arheologice de la Dealu/Zvorâștea s-a remarcat și un grup de 13 gropi, din secolul al III-lea î. Chr., de forme și dimensiuni diferite, având în conținut resturi de oase de animale, ceramică fragmentară (inclusiv câteva cioburi de olărie celtică - pl.), cenușă și cărbuni și bucăți de chirpic și de lutuială de vetre. Important de știut este și faptul că acestea s-au găsit în amplasamentul necropolei din secolele II-III d. Chr., la care ne vom referi mai târziu, ea însăși departe de locul de viațuire a comunității respective.

În urma unei minuțioase analize în cadrul unor descoperiri asemănătoare în lumea geto-dacică, M. Ignat consideră că avem de-a face cu un câmp de gropi rituale, legate de practici de sacrificii umane și ritualuri funerare, descoperiri de aceeași semnificație fiind deja cunoscute încă din

epoca bronzului, fără deocamdată însă o demonstrare a unei continuități de practică până în La Tène. Atribuirea acestor gropi unor obiceiuri concretizate în final prin îngroparea resturilor banchetelor funerare, ni se pare plauzibilă și prin faptul depunerii în ele a unor piese arheologice, care, în situația unor simple gropi de gunoi menajer, nu s-ar explica. Subliniem în primul rând piesele descoperite în groapa numerotată în sit cu nr. 27, unde s-au descoperit trei creuzete întregi și nefolosite (!), și o seceră, obiecte care în condiții normale nu erau de aruncat. Nu întâmplător, legat de o persoană poate cu preocupări artisanale, cu un statut social superior, considerăm că au fost puse în groapă și foarte multe fragmente ceramice, în jur de 170. În schimb, prezența a câtorva fragmente de vase celtice, considerate pe drept cuvânt de către autor importuri, nu poate sugera, așa cum se întreba și M. Ignat, prezența efectivă a unui grup celtic de sine stătător, anterior venirii bastamilor (**Ignat, 1983, 383-418**).

Importantă este studierea ceramicii de la Dealu, deoarece ea se poate constitui într-un eșantion comparativ cu nivelul evolutiv al ceramicii autohtone din perioada imediat următoare, caracterizată prin existența culturii mixte daco-bastarne Poienești-Lucașeuca. În sfârșit, semnificativă este și prezența a câtorva fragmente ceramice lucrate cu roata, după opinia noastră raritatea extremă a lor indicând nu producerea încă locală (situație în care s-ar fi produs deja constant astfel de ceramică), ci continuarea unor legături comerciale cu lumea Dunării de Jos, de unde va pătrunde și această inovație tehnică.

În cadrul ocupațiilor meșteșugărești, cea mai importantă era cu siguranță cea a metalurgiei fierului. O dată cu accelerarea evoluției civilizației geto-dacice din ultimele veacuri păgâne, aceasta capătă o dezvoltare susținută, în primul rând datorită nevoilor tot mai mari sociale. Fără să dețină cuptoare de o tehnologie prea avansată, de formă tronconică, probabil dotate cu foale pentru alimentarea forțată cu aer a arderii, cele mai multe colectivități îl obțineau pe baza minereurilor locale, însă de slabă calitate. Unele dintre cele mai puternice centre metalurgice erau fortificațiile populației autohtone. Cele mai vechi urme ale acestui meșteșug, la răsărit de Carpați, descoperite până acum datează din veacurile VI-III î. Chr., provenind tocmai din nordul Moldovei – fortificația de la Stâncești/Botoșani. Aici, în toate cele trei etape ale existenței sale s-au descoperit cantități sugestive de zgură și creuzete (**Teodor, 1999, 56**). Alte vestigii de aceeași natură au fost identificate într-o serie de fortificații getice din centrul și sudul Moldovei, sau din Basarabia (Butuceni, Hansca, Rudi, Curătura...) (**Ibidem, 59**, cu bibl.). În același timp, este de presupus și existența unor așezări privilegiate din punctul de vedere al resurselor de materii prime, precum așa numitul *minereu de baltă*, sau limonitul. Cea mai convingătoare dovadă în acest sens este turbăria de la

Lozna/Botoșani, unde s-au identificat până în prezent mai multe lentile masive cu astfel de materie, din care, la 100 g prelucrate, a rezultat după teste moderne o cantitate de circa 30 g fier pur (Teodor, Șadurschi, 1979, 128-129). Nu întâmplător astfel, în așezarea din secolul al II-lea î. Chr. de la Lozna/Hlibicioc, s-au descoperit resturi de zgură și unele unelte, firește produse pe plan local (Teodor, 1992, 45-70). Mult mai edificatoare este descoperirea, la o adâncime de circa 2,50 m în aceeași turbărie, a unuia dintre cele mai mari depozite de unelte și arme din întreaga lume geto-dacică (inclusiv unelte de fierărie) (Eadem, 1980 a, 133-150), cu unele analogii în lumea celților (Eadem, 1999, 59). Metalurgie au practicat probabil izolat și unii meșteșugari celți, care au viețuit mai mult sau mai puțin integrați ca și bastarnii, cu care au putut sosi la răsărit de Carpați, în cadrul comunităților autohtone, aducând ca și ceilalți, din patria de origine, tehnologia lor proprie. Adeseori în aceeași comunitate sau atelier puteau astfel lucra indivizi de origini etnice diferite. Din păcate cercetarea metalografică în acest domeniu și din cauza încă a rarităților de eșantioane concludente, este departe încă de-a veni cu noi informații prețioase istorice asupra originii minereurilor și a tehnologiilor geților, dar și a celor folosite de noii veniți. Totuși o parte a fierului necesar comunităților est-carpătice a putut fi și importat, ceea ce ar putea explica prezența unor depozite de lingouri - așa cum vom vedea - de proveniență celtică.

Din punct de vedere tipologic, uneltele folosite acum au numeroase analogii în întreg spațiu geto-dacic, dar și mai departe, spre lumea celtică și germanică sau sud-dunăreană, de unde au venit de-a lungul vremii numeroase influențe. Spre exemplificare, brăzdare de tip celtic, poate mai eficiente decât cele vechi dacice, s-au descoperit și în părțile de miazănoapte ale Moldovei, la Miorcani, Ichimeni și Lozna, toate în județul Botoșani (*Ibidem*, 58), într-o vreme când geții îl foloseau pe al lor, de origine elenistică.

Realizarea de unelte mai performante (plug, sapă, seceră, coasă, cosoare...), dezvoltarea demografică și condițiile bune climatice au dus, cu siguranță, la realizări de surplusuri de cereale, care au luat calea schimburilor cu lumea grecească sudică. Astfel se și explică prezența nu numai a unor vase ceramice de lux, a monedei grecești și macedonene, podoabe, în principal în sudul spațiului est-carpatic, dar și a amforelor grecești, practic aproape în orice așezare săpată arheologic temeinic, chiar și în nordul acestui areal geografic.

Secerile (și în general uneltele din fier), care s-au descoperit printre alte locuri și la Botoșana sau Lozna, sunt identice tipologic cu cele din restul arealului geto-dac (Eadem, 1980 b, 198, fig. 10/7). Înainte însă de fier, trebuie să avem în vedere existența unei adevărate civilizații, tradiționale, a lemnului,

cu origini de-a dreptul milenare, imemorabile, multe obiecte, acum neidentificabile arheologic, de uz cotidian fiind din această materie primă. În schimb, dovadă a prelucrării sale, s-au descoperit arareori unelte de dulgherie (dălți, sfredede, cuțitoate, fierăstraie...). Unele obiecte se realizau și din os sau coarne de animale sălbatice sau domestice. În așezările din secolele III-II î. Chr. de la Botoșana și Cucorăni/Botoșani se foloseau spatule din os (**Eadem, 1975, fig. 24/5, 30/4**). Continuându-se tradiții mult mai vechi și în perioada secolelor IV-II î. Chr., comunitățile locale continuă să producă, mai ales din bronz și argint, podoabe și accesorii vestimentare. Destul de frecvente sunt fibulele (agrafele), fie de tip *tracic*, fie cu arcul decorat cu forme cvasisferice sau nodozități, un exemplar deosebit, din argint, fiind cel de la Costâna/Todirești la care ne vom referi ulterior. După cât se pare, din fragmentele păstrate, mai simple erau cele din bronz de la Botoșana sau Lozna-*Hlibicioc/Botoșani* (**Eadem, 1999, 82**). În nordul Moldovei, în mediul culturii geto-bastarnice Poienești-Lucașeuca, unde continuă să existe acest ultim tip, ca o reflectare a interferențelor etno-culturale se cunosc și fibule germanice (tip *Kostrzewski B* și *H*), sau altele de tip *Zarubinec*.

Din argint mai ales se realizau brățări de tip *dacic*, ornamentate cu motive geometrice sau chiar protome, reprezentând capete de șerpi, asemănătoare cu cele din întreaga lume dacică. Mai simple, ele au început să fie descoperite și în așezările culturii geto-bastarnice. Semnificativ este și faptul, pe care nu este obligatoriu să îl putem lega chiar de prezența efectivă de populație celtică în nordul Moldovei, incluzând aici și Bucovina, că în județul Botoșani (Horodiștea, pl. 20/6 Ionășeni/Botoșani și Glăvănești/lași), s-au descoperit brățări tipice celților, constituite din asamblare de piese semisferice sau din bară tubulară. Mai rare, între descoperirile de la răsărit de Carpați, au fost piese de tipul cerceilor, inelelor, pandantivelor și chiar a oglinzilor din bronz puternic lustruit, ultimele însă importuri sigure din lumea sudică, ponto-danubiană.

În ceea ce privește ceramica, trebuie de la început menționat faptul, demonstrat inclusiv prin descoperirile din părțile de miazănoapte ale Moldovei, precum cele de la Botoșana, Bosanci, sau Strahotin și Stâncești/Botoșani, că ea a moștenit numeroase elemente din cea veche, din Hallstatt, fiind la rândul său o verigă organică spre secolele următoare, ale culturii clasice geto-dacice. Fără să intrăm în prea multe amănunte, amintim aici câteva forme tipice, lucrate numai cu mâna din pastă grosieră, tradițională: vase de formă bitronconică, purtătoare de proeminențe masive (moștenire a vaselor timpurii hallstattiene, de inspirație vest-europeană - *Villanova*), prezente în spațiul traco-getic (inclusiv Basarabia - Butuceni, Rudi, Hansca), ca și în grupul din Podolia al spațiului scitic (**Vasiliev, 1972, 51**); vase în

formă clopot, cu proeminențe și brâuri cu alveole; vase în formă de sac; castroane inclusiv cu patru proeminențe și străchini; câni și cești; strecurători și tipsii discoidale. Din pastă ceramică mai fină, lustruită, s-au realizat castroane și străchini, vase cu picior (suport) înalt, numite curent *fructiere*, care devin una dintre cele mai tipice forme ceramice la geto-daci, câni, și imitații de forme de vase grecești, produse local sub influența importurilor și contactelor susținute cu lumea pontică și sud-dunăreană. Interesant este și faptul că, printre cele mai vechi imitații de vase grecești descoperite la răsărit de Carpați, este și tipul *kylix* din fortificația nord-moldavă de la Stâncești. Mai mult, în cunoscutele dave de pe Siretul de Jos, Poiana, Răcătău, Brad, pentru obținerea de astfel de vase din repertoriul grecesc se foloseau chiar tipare (Teodor, 1999, 71). În privința fructierelor, ele vor fi frecvente ulterior și în cultura celor mai nordici geți, din Ucraina actuală (cultura Lipița), dar și în cea de mai la sud, a carpilor.

Tot în fortificații, inclusiv la Stâncești/Botoșani, au apărut și primele vase lucrate cu roata (secolul IV î. Chr.), datorită aceluiași contacte cu lumea grecească. Încep astfel să se producă fructiere, castroane, cupe, câni și cești, repertoriu ce devine pentru o vreme generalizat, ulterior în producția ceramică producându-se schimbări masive prin contact cu lumea romană provincială. Până atunci, începând mai sigur cu secolul al V-lea î. Chr., geții est-carpatici încep tot mai mult să întrețină raporturi comerciale cu grecii poziționați temeinic, prin coloniile lor, la Pontul Euxin.* Desigur că prezența produselor lor a fost mult mai intensă în sudul și centrul spațiului carpato-nistriean, dar acolo unde ei au avut interes deosebit, distanțele de parcurs nu i-au impresionat, precum dovedesc descoperirile de resturi de amfore de exemplu din fortificația de la Stâncești/Botoșani (Florescu, Rață, 1969, 9-18, fig. 3/6). În importanta așezare de la Poiana (antica *Piroboridava*), pe Siret, s-au putut contabiliza, până în prezent, resturile a peste 230 de amfore provenind din coloniile grecești de la Marea Neagră, sau din diferite centre comerciale de pe țărmul Mării Egee (Teodor, 1999, 94). Dacă diverse obiecte legate de aceste relații de schimb s-au descoperit, în prima fază de evoluție a civilizației geto-dacice, cu precădere în așezări fortificate (alături de cea de la Stâncești, în același județ din nordul Moldovei la Ionășeni, Ibănești, Victoria), în cea de-a doua fază, numărul unor astfel de descoperiri este mult mai mare, cuprinzând

* Pentru fenomenul general de penetrare a unor produse grecești în Moldova vezi Sanie, 1973, 24, 3, 407-433. Recent a apărut și Mateevici, 2007.

amplu și așezările deschise, rurale. Același fenomen, ascendent, vom vedea este demonstrat și de circulația monetară, din secolul al III-lea la răsărit de Carpați începând să fie folosite, în paralel atât emisiuni monetare locale cât și cele macedonene de la Filip al II-lea și Alexandru cel Mare. În ultimele două veacuri păgâne, populația geto-bastarnică continuă aceleași legături comerciale, dovadă aflusul deosebit de amfore de Thasos, Rhodos sau Cos, care s-au descoperit în mai toate așezările investigate arheologic, cât de cât. Un exemplu modest este și fragmentul de toartă de amforă rezultat în urma sondajului de la Dolheștii Mari (**Andronic, 1994 a, 249**), a cărei ștampilă dreptunghiulară a fost din păcate însă distrusă accidental de vârful hârlețului descoperitor.

În sfârșit, din lut se mai produceau: greutăți în formă de trunchi de piramidă pentru războiul de țesut (încă orizontal, prin întinderea urzelii, dar și probabil pentru plasele de pescuit), fusaiole pentru tors lână, figurine antroposau zoomorfe (jucării sau idoli ?, precum fragmentele de urs și porc de la Botoșana), mărgelile de forme diferite, creuzete și linguri și acei suportți „căței de vatră”(un gen de pirostrie, cu rol de cult), descoperiți de-a lungul ultimelor secole păgâne, inclusiv în mediul geto-bastarnic, precum cele de la Botoșana și Lozna care poată decoruri incizate cu posibile semnificații magico-religioase.

Un alt meșteșug distinct la geți și în această perioadă era prelucrarea pieilor, dovadă fiind unele răzuitoare de tăbăcit, foarfeca de tuns oile, pătrunsă după cât se pare din lume celtică și unele cuțite, precum cel din depozitul de obiecte din fier de la Lozna, care se puteau folosi în acest scop. Pieile reprezentau probabil materia primă cea mai importantă pentru obținerea îmbrăcămintei și încălțărilor. Ele se prelucrau prin folosirea cuțitelor, foarfecelor, împungătoarelor obținute din diverse oase și a acelor, piese care au fost și ele atestate până acum arheologic.

Și piatra continuă să se folosească pentru nevoile cotidiene: râșnițe încă primitive, de mână, pentru zdrobitul cerealelor, cute și foarte rar chiar percutoare și topoare din roci dure, recuperate printre resturile materiale aparținând unor foste așezări din epoci mai vechi.

Desigur, alături de agricultură continuă să se practice curent vânătoarea – să nu uităm imensitatea pădurilor de altădată și din zona noastră de studiu – și pescuitul (**Teodor, 1999, 55-92**).

Informații interesante cu privire la evoluția societății autohtone în ultimele secole ale erei păgâne ne sunt oferite de numismatică. Trecând de etapa obiectelor cu valoare de folosință premonetară și de apariția în secolul VI î. Chr. a monedei, în Atena, Corint ș. a., deosebit de importantă pentru getodaci a fost activitatea monetară a coloniilor grecești de la Marea Neagră, cu care ei au avut de fapt un contact permanent, începând cu Histria, care va

începe seria numeroaselor sale emisiuni monetare un secol mai târziu. Așa se și explică de ce monedele de argint histriene, emise în principal în cursul secolelor V-IV î. Chr., au fost identificate până acum în 52 de localități. apropiate în general zonei ponto-danubiene, dar și în treimea centrală a Moldovei, cu o însumare de 477 exemplare. Cele mai nordice descoperiri izolate sunt consemnate la Căciulești/Girov-Neamț și Holboca/Iași (**Părpăuță, 2006, 35**). O descoperire insolită, la mare distanță de sursa sa de producere, este piesa de bronz descoperită tocmai în Maramureș, la Oarța de Sus, ceea ce face posibil ca viitorul să poată oferi astfel de surprize numismatice și în nordul extrem al Moldovei istorice.

În schimb, dovadă generală că monedele grecești pontice nu pătrund prea adânc în teritoriul geto-dacic în această perioadă, în comparație cu Histria, alte orașe-cetăți sunt mult mai sărac reprezentate teritorial. Tyrasul apare prin descoperiri doar în spațiul dintre Prut și Nistru, iar piese emise de Olbia, Callatis și Tomis sunt și ele reduse numeric (**Ibidem, 43**).

Un alt capitol cronologic distinct, a fost o urmare directă a ridicării Macedoniei ca mare putere a lumii antice, în vremea lui Filip al II-lea (359-336 î. Chr.) și a lui Alexandru Macedon (336-323 î. Chr.), continuatorul politicii expansive a tatălui său, care a presupus și implicarea ei nu numai politico-militară la Dunărea de Jos (campania din 335 î. Chr. a lui Alexandru Macedon la nordul fluviului contra geților și tribalilor, sau ulterior expediția ratată a urmașului său, diadohul Lisimah, în Câmpia Munteană), dar și economică, prin dezvoltarea relațiilor dintre lumea traco-macedoneană cu cea geto-dacică.

În mod firesc, acum se constată o intensificare a prezențelor monetare, fiind cunoscute deja 133 de localități cu 2.296 exemplare, dintre care cu o frecvență de 5,24% Filip al II-lea, cu una de 70,86% Alexandru Macedon și restul de 23,51% fiind datorat unor diadohi, începând cu Lisimah (**Ibidem, 51**).

Și în nordul Moldovei au pătruns astfel de monede, e drept mult mai puține, precum starterul de la Filip al II-lea de la Iaslovăț, (**Preda, 1956, 277**), cel de la Ibănești/Botoșani, (**Mitrea, 1968, 172**), sau tetradrahma Alexandru Macedon de la Borolea/Hănești, același județ (**Păunescu, Șadurschi, Chirica, 1976, 141**). Provenind în mod normal din Bucovina, se pot aminti două piese pe care muzeul din Suceava le gestiona înainte de anul 1940 și alte două care se găseau la un moment dat în proprietatea lui C. Brătescu din Cernăuți (**Mihăilescu-Bîrliba, 1990, 146, nr. 248**).

În actuala regiune Cernăuți nu s-au făcut multe descoperiri de monede antice. Fără să ni se dea la toate prea multe amănunte, S. Pivovarov le amintește în cartea sa sintetică despre descoperirile numismatice din această unitate administrativă. Este vorba despre o tetradrahmă Filip al II-lea, găsită la

Malinciv/rom. Mănești/Novoselicja-rom. Nouasulița, de 14,6 g., de o alta de la Alexandru Macedon, fără loc sigur de descoperire în Bucovina, de una dacică (?), provenind de la Bobivci/Kicman', de o imitație geto-dacică tetradrahmă Filip II, (Repužinci/Zastavna) și de o altă imitație de tetradrahmă (Pivovarov, 2002, 39-40). Cea de la Alexandru Macedon (fig. 14), descoperită în anul 1910, este până acum singura piesă originală, din regiunea Cernăuți. Între aceste monede se menționează și o posibilă piesă celtică, aflată într-o colecție particulară, care ar fi fost descoperită în Kicman'. Piese, care se pot data în secolele III-II î. Chr., autorul le atribuie mediului cultural Poienești-Lucașeuca (*Ibidem*, 43).

Fig. 14 – Tetradrahmă Alexandru Macedon. După Pivovarov.

Fenomenul circulației monetare la mari distanțe, chiar dacă redusă, este susținut de astfel de apariții până și în nordul Transilvaniei, precum la Bistrița (tetradrahmă), Baia-Mare, (starteri Lisimah) și Tulgheș/Maramureș (șapte tetradrahme diadohul Seleucos I) (Părpăruță, 2006, 50, cu bibl.).

Reflectând în mod cert anumite realități, s-a constatat că cele mai multe monede de aur sunt grupate în teritoriul dintre Carpați și Nistru, ca rezultat al faptului că unele serii Alexandru Macedon și Lisimah se produceau și în atelierele monetare din coloniile pontice, care adeseori erau obligate să plătească tribut de supunere față de formațiunile tribale getice din zonele lor de contact. În schimb, ca urmare a unor relații directe cu lumea sud-dunăreană traco-macedoneană, s-a constatat o dominanță a monedei de argint în sudul și parțial în nordul Carpaților Meridionali.

Din analiza întregului material informativ acumulat până acum, se poate afirma că în lipsa încă a unei piețe bazate pe monedă, prezența în general a celei macedonene încă nu a fost o reflectare evidentă a activităților economice, poate cu excepția zonei de contact geografic intim cu lumea traco-greco-macedoneană. Descoperirea monedelor din metal prețios, în număr deosebit de mare față de cele din bronz, se explică prin fenomenul teaurizării, inclusiv în scopul deținerii de materie primă în general pentru obiecte de lux.

Deși Tacitus și Caesar menționează doar pe celți și pe vechii germani ca folosind curent moneda, geto-dacii au ajuns în cele din urmă în stadiul dezvoltării în care au fost nevoiți și ei să-și producă monede pentru schimb. Cercetarea arheologică, precum și descoperirile întâmplătoare făcute de-a

lungul timpului, au dus la crearea deja a unei imagini globale asupra producției monetare autohtone.

Cele dintâi tetradrahme se pare că apar în primele trei decenii ale secolului al III-lea î. Chr., în regiunile Dunării de Jos, ca imitații ale unor piese emise de Filip al II-lea, în uz încă, Alexandru Macedon și Filip al III-lea. Producția monetară, se dezvoltă mult de pe la jumătatea secolului amintit, de când începe și prima sa fază distinctă. Din primele serii se semnalează și cele mai nordice apariții, în județul Iași și la Trușești/Botoșani (mic tezaur, imitații Filip II) (**Păunescu, Șadurschi, Chirica, 1976, 275**). În stadiul actual al cercetării nu se cunosc cu exactitate locațiile primelor astfel de tentative de batere în copie a astfel de monede. Se constată însă că și în aceste timpuri Carpații nu au constituit o stavilă în privința contactelor dintre geto-daci. La Piatra-Șoimului/Neamț, de exemplu, s-au găsit două tetradrahme ale tipului *Ramna*, al căror centru de producție, după frecvența descoperirilor, era tocmai în Banat (**Preda, 1973, 64, pl. 8/15**). Și cu siguranță cu timpul vor fi mult mai multe astfel de situații.

Singurul tip caracteristic pentru spațiul est-carpatic, de o mare vitalitate numerică și de difuzare teritorială, este cel autohton, zis tipul *moldovenesc, Huși-Vovriești*, pentru care sunt contabilizate 571 piese până în prezent. Tetradrahmele acestuia cântăresc de regulă între 13 și 14 grame de argint de bună calitate (900 ‰, ceea ce a făcut adesea să fie folosite ca materie primă pentru podoabe), fiind descoperite în 21 de tezaure și 41 de apariții singulare. În Moldova cele mai multe descoperiri s-au efectuat în zona de sud și de centru, dar se sesizează o grupare destul de semnificativă în nord-vestul Basarabiei de-o parte și de alta a pârâului Racovăț, afluent al Prutului. Deocamdată însă în părțile nord-est - carpatice, cu excepția de mai jos, nu s-au înregistrat astfel de apariții. La Suceava cu mulți ani în urmă a fost găsită o astfel de piesă, de 11,70 gr. (**Ibidem, 124**). Semnificativă este și descoperirea în Transilvania a șase tezaure și a mai multor piese izolate, dintre care chiar și în părțile nordice ale ei la Rozavlea/Maramureș (inițial circa 30 de piese) și la Turulung/Satu-Mare (cu 61 de piese) (**Părpăuță, 2006, 60**). Tot în împrejurimile Sucevei s-au mai găsit monede de mai multe tipuri, în câte un exemplar de tip *Aiud-Cugir, Rădulești-Hunedoara* și *Medieșu-Aurit* (toate cele trei tipuri cu preponderență de repartizare teritorială în interiorul arcului carpatic, zonă de puternică influență celtică) și încă un altul, de tip *Aninoasa*

Dobrești, caracteristic Olteniei (Preda, 1973, 124, 284, 291, 293, 299; Mihăilescu-Bîrliba, 1990, 143, nr. 199, 200-203). *

Tipul *moldovenesc* a apărut și în regiuni mult mai îndepărtate: Ucraina Transcarpatică cu tezaurele de la Lipovce (10 piese recuperate în 1873 - Pink, 1939, 36; Preda, 1998, 162, nr. 51, 164) și de la Velikaja Gorazdovka /Beregovo-Užgorod (100 bucăți descoperite în 1957, dintre care jumătate recuperate, între ele fiind și trei de alt tip - Preda, 1973, 122, nr. 43), cât și cu apariții singulare la Lipovica (*Ibidem*, 121, nr. 39), Skomoplîi-L'viv (*Ibidem*, 122, nr. 41) și Terebovli-Ternopol (*Ibidem*, 122, nr. 42); Ungaria (cu șapte locații), Slovacia (Kosice) și Austria (Rauris) (Părpăuță, 2006, 72).

În privința datării acestui tip monetar, specialiștii, au emis de-a lungul timpului numeroase opinii, părerile oscilând într-o perioadă cuprinsă între sfârșitul secolului IV și secolul I î. Chr., cu o frecvență mai mare de opinii a celor ce includ secolul al III-lea. Nici perioada în care el a circulat nu este încă lămurită, o serie de argumente invocate mai nou de T. Părpăuță putând determina coborârea cronologiei reale a tipului monetar până către sfârșitul secolului I î. Chr. (*Ibidem*, 77, cu bibl.).

La rândul său și problema atribuirii etnice suportă discuții. Deoarece descoperirile acestor emisiuni monetare se suprapun în general în zona de concentrare a elementelor culturale Poienești-Lucașeuca, cultură atribuită etapei de conviețuire geto-bastarnică, s-ar putea opina, la o primă apreciere, că elementul determinant în inițiativa baterii de monedă la răsărit de Carpați a putut fi cel celto-bastarnic, ceea ce nu a putut fi deocamdată demonstrat arheologic.

În fine, din analiza generală a sintezei lui T. Părpăuță, inclusiv din cartările tuturor seriilor monetare la Dunărea de Jos, se poate constata densitatea mai scăzută de monedă în spațiul est-carpatic, poate chiar ceva mai redusă la vest de Siret, fenomen firesc ținând cont de depărtarea față de mediile de producție monetară, situate la sud sau dincolo de Carpați, în Transilvania.

Nici în privința circulației monedei romane republicane și timpurii imperiale în spațiul nord-moldav nu s-a constatat o circulație mult mai intensă față de perioadele anterioare, ceea ce ni se pare - cel puțin până în acest stadiu al cercetării - destul de ciudat, dacă facem referire la prezența destul de pregnantă a amforelor de import în mediul cultural Poienești-Lucașeuca. O explicație după opinia noastră este faptul că probabil încă se folosea la scară mare schimbul tradițional pe bază numai de produse. La data redactării

* Alte piese, fără însă să fie descrise spre determinare, s-au mai descoperit ocazional în împrejurimile municipiului cât și în importantul sit pluristratificat de la Șipot (Mihăilescu-Bîrliba, 1990, 143, nr. 197-198).

sintezei lui V. Mihăilescu-Bîrliba se cunoșteau în Moldova 1323 monede republicane, în majoritate denari. Ele au putut rămâne în circulație și în primul secol d. Chr. Dintre cele 1279 de piese aparținând unor tezaure, peste 800 au fost emise în ultimul sfert al secolului I î. Chr. (Mihăilescu-Bîrliba, 1980, 30, 33).

Acum este și pe plan politic o perioadă benefică pentru strămoșii noștri, ne mai existând șocuri devastatoare generate de noi valuri de migratori. În Transilvania, fenomenul se pare că a avut anvergura cea mai mare, după aprecierea – la care noi totuși avem rezerve – lui I. H. Crișan, în aceste timpuri existând un număr de așezări apropiat cu cel din vremurile noastre (Crișan, 1977, 44).

Pornindu-se și de la acest fenomen demografic real, se constată și dezvoltarea aglomerărilor de locuire umană de tipul *davae*-lor, ca centre economice, militare, politice și religioase ale unor triburi sau uniuni de triburi, fie în spațiul transilvănean, fie în cel extracarpatic, în care cazul Bâta-Doamnei/Piatra Neamț este cât se poate de elocvent. Nu întâmplător, autorii greci, făcând referire la astfel de așezări, folosesc termenul de *polis*. Fără îndoială că astfel de dave corespundeau cu unele din centrele de greutate ale principalelor formațiuni tribale geto-dacice. Cunoscutul istoric C. Preda prelucrând descoperirile monetare a reușit delimitarea ipotetică a patru zone distincte de emiterie de monedă autohtonă, una dintre acestea înglobând sudul Moldovei și parte din nord-estul Munteniei, acolo unde, după opinia veche a lui V. Pârvan, locuia neamul *siensilor* (Preda, 1973, 430-433).

Astfel stând lucrurile, într-o vreme când romanii se luptau încă departe de Dunăre, în Macedonia sau Orient, se pare că Burebista, la vremea sa, nu a avut de a supune succesiv triburi mărunte, ci tocmai acele formațiuni prestatale deja constituite și care încadrau, în mare, întreg spațiul geto-dac. Însă până la acest moment de maximă glorie dacică, trebuie să ne referim la alți migratori ajunși în spațiul est-carpatic, celții și bastarii, ultimii purtători alături de autohtoni ai culturii Poienești-Lucașeuca (P L), la care ne vom referi ceva mai jos.

*

Epoca La Tène. Celții și vestigiile legate de ei. Neamul celților a fost prima dată menționat documentar de către Hecateu din Milet (560-480 î. Chr.) și ulterior de Herodot. După extinderea lor teritorială spre centrul continentului și cucerirea Romei (390 î. Chr.), ei se extind spre bazinul carpatic, contribuind la răspândirea civilizației lor de tip *La Tène*. Ajung să locuiască efectiv și în bazinul Tisei superioare, cât și în nord-vestul României, unde numai în județul Satu-Mare se cunoșteau în 1990 deja 25 de așezări și 13 necropole, cu 260 morminte. Spre exemplificare, datorită lor producția metalurgică și în bazinul Tisei Superioare, se dezvoltă intens, acolo unde se

contabilizaseră pentru această perioadă 69 de descoperiri (așezări și centre meșteșugărești - **Kotigoroško, 1995, 34-35**).

În funcție de amplasarea în teritoriu a celor peste 100 de puncte cu descoperiri celtice din Transilvania, de până acum, s-au putut constitui trei grupe de densitate regională: în Banat, în centrul provinciei și ultima în nord-vestul ei, unde se grupează importante necropole care le-au aparținut, în conexiune cu situri similare și legături spre Tisa Superioară, Slovacia și Ungaria. Aici, după plasarea descriptivă a lui Ptolemeu, se pare că a viețuit neamul anarților (**Geographia, III, 8, 3**), aflați în relații etnice cu dacii și probabil resturi de sciți pe cale de asimilare. Primele penetrări celtice în Transilvania au putut avea loc pe la sfârșitul secolului al IV-lea î. Chr.

Altă serie de descoperiri ce atestă prezența celților, în acest caz al scordiscilor, se cunoaște mai ales în sud-vestul Olteniei. În schimb, în Muntenia se găsesc doar importuri de sorginte celtică și acestea reduse cantitativ (**Zirra, 1971 a, 222-228**).

Pe la sfârșitul secolului al II-lea î. Chr. în Transilvania dispare ceramica celtică, dovadă a dispariției populației celtice, fie prin noi emigrări, fie prin asimilarea ei totală (**Crișan, 1964, 106-107**).

La rândul lor, raritatea vestigiilor legate de celți la răsărit de Carpați a fost pusă în evidență de mult timp de P. Reinecke, care cunoștea la vremea sa doar o sabie de tip *La Tène Mijlociu* cu loc necunoscut de descoperire în Moldova și un mormânt identificat la Stefanivka/rom. Ștefănești/Zastavna (**Szombthy, 1899, 55; Nestor, 1933, 157, nr. 646**). Astăzi este deja acceptată ideea pătrunderii celților și la răsărit de Carpați și migrarea lor până la Olbia, cu plecare din Boemia și traversarea Carpaților de Nord și a Galiției, provincie care se pare că le-a și păstrat amintirea numelui.* Credem că motivul alegerii acestei căi nordice pare să fi fost, așa cum bine intuia V. Pârvan, temerea unor confruntări armate decisive cu dacii transilvăneni (**Pârvan, 1926, 65-66**). Nu se cunoaște însă, din păcate, cât au zăbovit aici, undeva la nordul Bucovinei, valea Prutului, ca și cea a Nistrului, oferindu-le căi lesnicioase de călătorie spre gurile Dunării și țărmurile Mării Negre. Totuși, cel puțin o parte dintre celții sosiți la răsărit de lanțul muntos carpatin, în jurul anului 300 î. Chr., trebuie să fi viețuit o perioadă aici, dar destul de scurtă, de vreme ce mai târziu Ptolemeu consemna și așezări cu denumiri de origine celtică: *Eractum, Maetonium, Vibantavarium*, sau *Aliobrix* (**Ptolemeu, Geographia, III, 5, 15**). Ne raliem și noi opiniei lui Pârvan conform căreia este posibil, plecând tot de la

* După A. I. Meljucova așezările getice de pe Nistrul de Jos au putut fi distruse de invazia celtică a neamului galaților (**Babeș, 1985, 220**).

informațiile marelui geograf al antichității (**III, 10, 7**), să fi fost vorba despre *britolagi* (sau *britogalli*), care în vremea sa locuiau deja regiunile de contact cu partea nordică a gurilor Dunării, acolo unde unele așezări au primit nume celtice: *Noviodunum* (Isaccea), sau *Arubium* (Tulcea) -**Pârvan, 1926, 485-515**.

Desigur, plasarea geografică mai exactă și cercetarea arheologică a unor astfel de așezări cu un eventual nivel de locuire evident de natură celtică, ar contribui foarte mult la cunoașterea diverselor aspecte legate de prezența acestei populații la răsărit de Carpați. Până atunci însă, trebuie avut în vedere numărul modest constatat, al descoperirilor de tip celtic, acestea fiind adeseori interpretate mai degrabă ca importuri sau piese vehiculate de către bastarni, cei care putuseră să preia în deplasarea lor prin contacte cu populații celtice o serie de obiecte, căci între data sosirii celților la est de Carpații Orientali și apariția bastarnilor aici este totuși un decalaj de aproape un secol. Într-adevăr, se cunosc și câteva piese, precum fibulele de tip *La Tène B 2* (de exemplu cea găsită de H. Schmidt la Cucuteni/lași), care sunt anterioare cu aproape un veac penetrării bastarne în Moldova (**Schmidt, 1932, 63**). În această situație considerăm că a fost vorba inițial de prezențe celtice în Moldova, inclusiv Bucovina, de durată foarte scurtă, ca etape de itinerare a lor, așa cum demonstrează și unele descoperiri făcute departe spre răsărit până spre Nipru (**Kuharenko, 1959, 31-51**). Informații ce trebuiesc amintite, putându-se încadra în acest context, se referă la atacul celtic asupra Olbiei de la începutul secolului al III-lea î. Chr., menționat de decretul omagial în cinstea lui Protogenes (**Pippidi, 1967, 39, 273-274**), dar și la nivelul de distrugerii suferite de către fortificațiile getice basarabene de pe cursul inferior al Nistrului.*

Deși se poate accepta o cantonare celtică o vreme în teritoriul galițian, deocamdată în regiunea Nistrului de Mijloc după informațiile noastre nu se cunosc piese de certă proveniență celtică, cu excepția tiparului pentru turnat podoabe descoperit la Rachitna/Novoselicja (rom. Nouasuliță), care se folosea la obținerea unui colier cu măști umane, databil însă după autor în primul secol creștin - pl. 21/4, **Vinokur, 1985, 58, fig. 18**. În schimb, pe cursul superior al Nistrului, și chiar pe cel mijlociu al Niprului, s-au descoperit mult mai multe piese celtice, fibule și brățări, denotând fie o prezență a lor sporadică, fie contacte efectiv comerciale cu aceștia. Relațiilor strânse dintre celți și populația ce locuia în zona subcarpatică ucraineană li se datorează prezența unor obiecte de factură celtică, inclusiv o fibulă timpurie *La Tène*, în cadrul necropolei de la Zaless'ja de pe Pripet, important afluent al Niprului,

* În această problemă s-a emis și părerea că nivelul acestor distrugerii s-ar fi datorat bastarnilor (**Babeș, 1970, 220**).

alte morminte cu piese de aceeași origine, între care și două fibule tipice zonei centrale ale Europei, tot timpurii, care datează situl respectiv în intervalul cuprins între cea de-a doua jumătate a secolului al III-lea î. Chr. și începutul celui următor, fiind descoperite la Lipljava, pe stânga Niprului. Nu departe de această ultimă localitate, la Pekari, a fost descoperită o mască umană din bronz, asemănătoare, cu piese de aceeași natură și semnificație din La Tène (Mačinskij, 1973 a, 56).

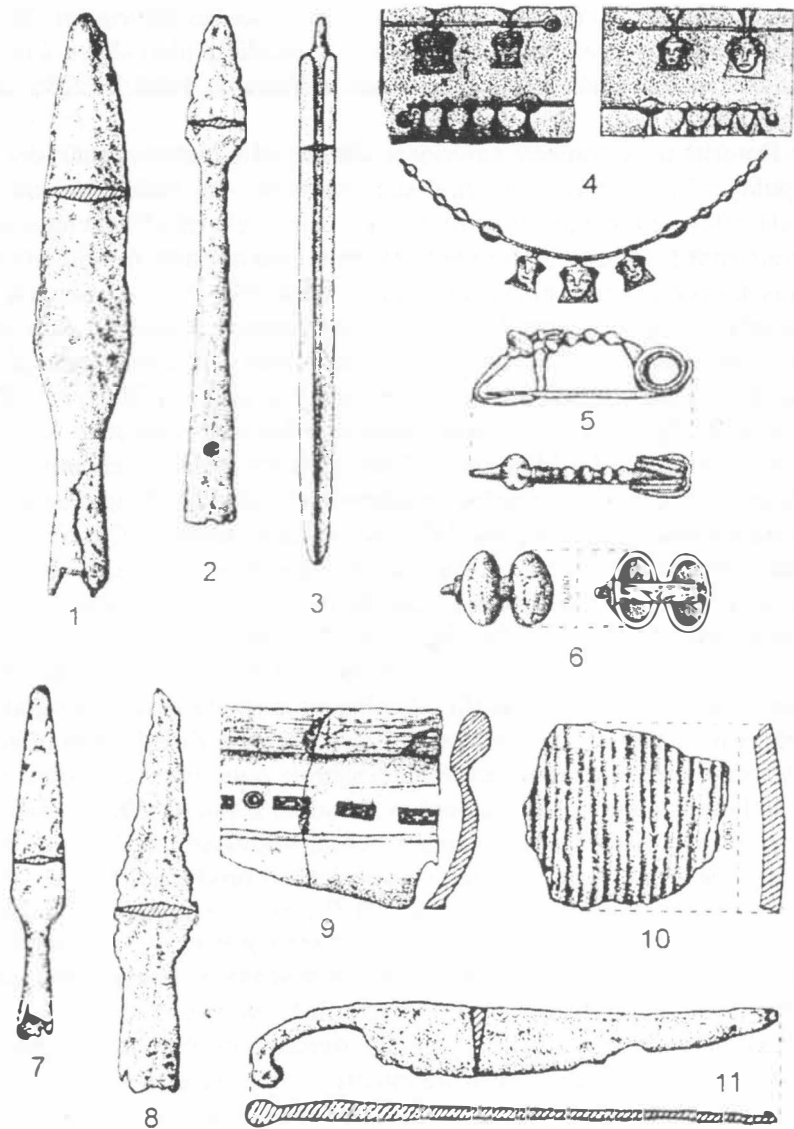
Este posibilă deci prezența la răsăritul Carpaților Păduroși a unei populații celtice, reprezentând extremitatea răsăriteană de dispersie, în vecinătate și atingere culturală cu bastarnii, de la numele său derivând nu numai denumirea Galiei, a provinciei spaniole Galisia, a celei din Asia Mică Galatia, dar și a Galiției ucrainene cum s-a spus (și a cunoscutului oraș istoric Galič/rom. Halici/) și a Galațiului dunărean. Sugestiv este și faptul că descoperirile de natură celtică de la Bovšiv, la care ne referim mai jos, se găsesc doar la circa un kilometru depărtare de orașul Halici. Datarea inițială a acestora a vizat inițial secolul II î. Chr., printr-o analiză ulterioară optându-se pentru veacul I î. Chr. După Mačinskij, aici a fost vorba despre o populație celtizată, antrenată în zonă de migrația bastarnilor (*Ibidem*, 57-58). În același context al prezenței și contactelor cu celții est-europeni, se pot introduce și cele două tezaure de monede celtice găsite pe cursul superior al Bugului de vest, nu departe de spațiul galițian, în satul Skomorohi și în orașul Sokal', cât și ceramica de factură celtică din așezarea de la Novoselka-Kostjukova din Galiția, autorul propunând legarea ei de un nivel de locuire celto-dacic (*Ibidem*, 59), ținând cont și de binecunoscuta atestare în regiunea Nistrului de Sus (unde erau pe lângă geto-daci și populație germanică și celți), a davelor amintite de Ptolemeu (*Clepidava*, *Carsidava* și *Patridava*), dar și a localităților celtice *Maetonium* și *Vibantavarium*.

Importantă este, nu departe de limita nordică a Bucovinei istorice, în regiunea Ivano-Frankivs'k, așezarea la Bovšiv unde s-a cercetat un complex arheologic, o locuință (după Mačinskij, neconsiderată așa ceva), cu multă ceramică celtică, databilă în La Tène C, lucrată tradițional la roata olarului, dar și cu cea decorată în tehnica germanică a barbotinei, bastarnică (Krušel'nic'ka, 1965, 119-122).

Mai diferită este însă situația în județele Suceava și Botoșani. Deși la început nu se cunoșteau multe descoperiri de natură celtică la răsărit de Carpați, precum cea de la Ichimeni/Botoșani, V. Pârvan afirma cu aproape un veac înainte poziționarea aici a tribului celtic al britolgalilor (Pârvan, 1926, 485-515). În localitatea amintită fusese descoperit un arc de fibulă cu creștături tipice (*Ibidem*, pl. XXXVI/1). O dată cu investigațiile de după

ultimul război mondial, s-au adus însă numeroase contribuții la istoria neamurilor celtice, care, începând cu sfârșitul secolului al IV-lea î. Chr., încep să locuiască și în spațiul vestic geto-dacic - **Teodor, 1980 b, 229; Teodor, Șadurschi, 1980, 229.**

Datorită unor contacte anterioare, dar și poate unor antrenări de grupuri de populație în migrația lor spre sud, bastarnii au inclus în cultura lor materială câteva elemente care amintesc de celți. Cele mai frecvente dovezi în acest sens sunt fragmentele din vase realizate dintr-o pastă fină în amestec cu grafit pisat, ceea ce le dă, alături de arderea înăbușită, o culoare neagră. Pereții unor astfel de recipiente sunt decorați cu o înșiruire de striții paralele verticale sau ușor oblice, realizate fiind cu un obiect asemănător unui pieptene - pl. 21/10. În situri aparținând culturii Poienești-Lucașeuca, precum la Botoșana (**Teodor, 1980 b, 229, fig. 27/8**), Cajvana, Botoșani, Corpaci/Zamostea (cercetare a autorului) și tot în nordul Moldovei la Lozna/Dersca, astfel de ceramică, e drept atestată sporadic cantitativ, a apărut în amestec cu cea neagră, tipic bastarnică, și cu cea tradițională getică (**Zirra, 1971 a, 178-221; Idem, 1971 b**). Atestări a prezenței ceramicii cu grafit se cunosc în zone învecinate ale Moldovei, în Transilvania, Ucraina Subcarpatică, sau Slovacia (**Teodor, 1988, 36; Eadem, 1999, 103-104; Bidzilia, 90-94, fig. 44/1-13**). Din repertoriul publicat de S. Teodor, rezultă ca la răsărit de Carpați au fost înregistrate 16 localități cu descoperiri de ceramică cu grafit. Analizând dispunerea lor geografică, se constată că densitatea lor maximă este în arealul culturii P-L, fără diferențieri evidente între nordul și sudul acestuia, singurele două puncte în afara sa fiind cele de la Poiana/Galați și Oituz/Bacău - **Teodor, 1988, 47-50**. Semnificativ ni se pare și descoperirea, la Botoșana și Cucorâni/Botoșani, a câte unui bulgăraș de grafit, ceea ce ne duce la supoziția continuării producției de vase de acest tip, chiar departe de mediul lor inițial. Să fi fost această necesitate legată de aspecte ale vieții religioase a bastarnilor, la care - și la ei - tradiționalismul era esențial ? Cu aceeași trimitere etnică de origine celtică sunt și câteva prezențe de resturi de vase lucrate la roată, din pastă fină, cenușiu-maronie, și acoperite cu o angobă lustruită. Alături de două descoperiri din centrul Moldovei, trebuie menționate și cele câteva fragmente modelate cu roata, între care se remarcă două fragmente de buze de castroane descoperite la Dealu/Zvorâștea și având ca decor, tot tipic, motive geometrice imprimate succesiv prin ștampilare (**Ignat, 1983, 393, fig. 2**), pl. 21/9, interpretate de către autorul descoperirii drept dovezi ale relațiilor comerciale daco-celtice.

Pl. 21: Piese de facturămceltică: arme de la Lozna (1), Botoșana (2, 8), Corni (3), Budeni (7) și Hârtop (11); tipar de la Răchitna (4), fibulă de la Părhăuți (5), fragment de brățară de la Horodăștea (6); ceramică de la Zvoriștea (9) și Botoșana (10). După Teodor (1-3, 5-10) și Vinokur, 1985.

Geto-dacii au folosit pe lângă brăzdarul de plug zis de tip *dacic*, în realitate - așa cum s-a demonstrat - penetrat din lumea sud-dunăreană tracică (Čičikova, 1968, 117-122), sau cel roman mai târziu, și pe cel de tip *celtic*, după cum este atestat prin exemplarul descoperit în părțile nordice ale Moldovei, la Ichimeni/Botoșani (Pârvan, 1926, 782, pl. XXXVI, fig. 1) livrat pe cale comercială, căreia i se datorează și vehicularea importantului depozit de obiecte din fier, totalizând peste 275 kg, în majoritate fiare de plug de tip *celtic* (315 piese !), dar și bare pentru obținerea de săbii și alte piese, îngropat la Negri/Bacău, la o distanță de numai opt kilometri de dava de la Brad (Zargidava) (Antonescu, 1968, 189-197; Babeș, 1970, 608). Astfel de bunuri probabil că erau intens vehiculate și solicitate de mediul autohton, o dovadă în plus fiind și cele 19 bare asemănătoare celor de mai sus, descoperite la Oniceni/Neamț, toate cu analogii în mediul celtic din sudul Germaniei sau nordul Elveției, din ultimul secol al erei păgâne (Babeș, 1970, 608).

Semnalarea – cel puțin până acum – a unor astfel de depozite numai în zona centrală și de nord a Moldovei nu ni se pare întâmplătoare (Negri/Bacău, Oniceni/Neamț și Lozna/Botoșani). Dacă în primele două cazuri s-au descoperit peste 300 de piese masive din fier, considerate prin analogii în lumea celtică central-europeană, brăzdare, poate și cu valoare de schimb comercial, în schimb cel din nordul Moldovei excelează prin bogăția cantitativă și diversitatea uneltelor componente, cu predominare a celor agricole și de fierărie. Și unele dintre piesele folosite în activitățile meșteșugărești de aici au corespondențe în zona centrală a continentului nostru. Alte astfel de piese s-au descoperit la Miorcani, Ichimeni și Lozna/Hlibicioc, toate în județul Botoșani - Teodor, 1999, 102).

Destul de diversificată este și seria armelor. În nordul teritoriului est-carpatic sunt semnalate câteva descoperiri semnificative: vârfuri de lance în câteva variante (Botoșana și Budeni/Dolhasca, sau Lozna/Botoșani – pl. 21/1, 2, 7, 8), (Teodor, 1980 b, fig. 11/1-4; Eadem, 1978, fig. 10/1), asociate de regulă cu ceramică getică; cuțite de luptă tipice, singurele atestate tot în părțile nordice ale Moldovei (Hârtop/Preutești – pl. 21/11 și cealaltă piesă în depozitul de la Lozna), (Ursulescu, Manea, 1981, 176-177, fig. 3/2; 4/1; Teodor, 1980 a, 138, fig. 8/2), cu analogii mai apropiate geografic în Transilvania sau Slovacia. De proveniență tot celtică, se pare că este și sabia de fier de la Corni/Botoșani, a cărei lamă este prevăzută, pe ambele fețe, cu un canal de scurgere a sângelui victimei (Zirra, 1971 a, 232), care presupune că piesa ar fi doar o imitație locală – pl. 21/3.

Și în ceea ce privește podoabele și accesoriile vestimentare sunt cazuri de piese de natură celtică, fie purtate de către aceștia, fie comercializate în

mediul autohton. O piesă deosebită ajunsă în nordul Moldovei este fragmentul de brătară constituită inițial din ansamblarea a șapte semiove, descoperit în localitatea amintită Horodiștea/Botoșani – pl. 21/6, databilă în secolul al II-lea î. Chr. cu numeroase analogii în Cehia, Ungaria și Transilvania, ca și tipul de brătară simplă, de secțiune tubulară, atestat în același județ vecin, la Ionășeni (Zirra, 1971 a, 231; Zaharia, Zaharia, 1974, 139).

Mai frecvente sunt fibulele de regulă din bronz, cu arcul puternic curbat și decorat cu proeminențe, sau în variantă simplificată cu creștături și piciorul îndoit în sus și lipit, dar nu înfășurat de corpul piesei. Un exemplar deosebit, din argint, provine din localitatea bucovineană Costâna/Todirești - pl. 21/5, (Pârvan, 1926, pl. XXXVI/1; Teodor, 1988, 40), alte două din bronz, păstrate parțial fiind descoperite la Trușești și Ichimeni/Botoșani (Petrescu-Dîmbovița și colab., 1954, 27, fig. 29). O variantă apropiată a lor este și cea de la Sadoveni/Manoleasa-Botoșani, cu analogii în centrul Moldovei, în mediul culturii geto-bastarnice (Șadurschi, 1980, 321, fig. 6).

Prezența celților în regiuni apropiate Moldovei se resimte și în domeniul plasticii antropomorfe și zoomorfe. Ne referim la unele pandantive cu chip uman, precum cele din Ucraina (Mala Bidan și cea amintită de la Pekari) (Szovo-Gmitrov, 1958, fig. 3/1-2; Bizdilia, op. cit., 84, fig. 36, respectiv Mačinskij, 1973 a, 3-9, fig. 1/6), dar și la unele figurine din lut ars redând animale, în special porci, precum piesa de la Botoșana, sau cea de la Cucorâni/Botoșani, simbolizând un urs (Teodor, 1980 b, 217; Eadem, 1988, 44-45) din mediul de locuire geto-bastarnică. Probabil și acum avem de-a face cu elemente de cultură celtică în general vehiculate de către germanici la răsărit de Carpați. Atât aceste simboluri animaliere, cât și unele reprezentări umane au avut la celți rol sacru. În această ordine de idei trebuie avută în vedere în continuare posibilitatea existenței unor resturi de forme umane din piatră, provenind de la unele locuri de cult sau din ansamblarea unor stele funerare, ceea ce ar presupune, și prezențe celtice în teritoriu, cel puțin în partea de sud-est a Moldovei (Sanie, Maxim, Alaiba, Luca, 1986, 361-363), asemănătoare cu unele descoperiri similare din sudul Poloniei, și datele în ultimele secole înainte de Hristos (Rosen Przeworska, 1973, 369-387).

Tot sub influența celților, poate a celor cantonați la gurile Dunării, după opinia istoricului și numismatului C. Preda, ar fi apărut în Moldova spre sfârșitul secolului al III-lea î. Chr., monedele getice de tip *Huși-Vovriești* (Preda, 1973, 111-113).

În fine, în urma acestor semnalări, se pot face unele aprecieri de natură cronologică. După S. Teodor cele mai vechi elemente de cultură materială celtică, documentate în partea de nord a Moldovei, se pot încadra începând cu

sfârșitul secolului al IV-lea î. Chr., și continuând cu prima jumătate a celui următor (ceramica tipică de la Zvorâștea, brățara de la Ionășeni, sau fibulele de la Ichimeni și Trușești). Este exact perioada în care celții își fac simțită prezența în Transilvania, de unde aceste piese poate au putut proveni pe cale comercială, dacă nu chiar fiind aduse la răsărit de Carpați de unele grupuri de astfel de migratori în incursiune. O pătrundere celtică însă în acest spațiu geografic s-a desfășurat după toate probabilitățile nu peste mult timp, spre sfârșitul secolului al III-lea, fenomen constatat pe spații mult mai mari, dinspre nord spre sud-estul Poloniei și Ucraina de vest (**Berciu, 1970, 80-82; Teodor, 1988, 45-46**). Trebuie de asemenea menționat faptul că prezența celtică aici este în deplin consens și cu direcțiile de penetrare a lor spre gurile Dunării și Nistrului și chiar în Peninsula Crimeea. Din aceste timpuri ale nordului Moldovei aparțin fibula de la Costâna, sau brățara de pe Prutul Superior de la Horodiștea/Botoșani. Totuși, din cauza sărăciei evidente de piese tipice celților, nu se poate acredita ideea unei eventuale locuri a lor în nordul Moldovei, de durată suficient de mare capabilă de-a lăsa până astăzi urme arheologice palpabile cercetării.

În privința explicației atribuirii unui caracter celtic scordisc cunoscutului depozit de unelte și arme din fier de la Lozna prin dislocarea acestei populații sud-dunărene și migrarea sa la nordul fluviului, în Oltenia și alte regiuni din afara arcului carpatic, ne exprimăm rezerve, nu atât ținând cont de depărtarea geografică deosebită dintre Dunăre și partea extrem-nordică a Moldovei, cât mai ales de lipsa altor descoperiri elocvente în acest sens, o astfel de migrare trebuind să lase mai multe dovezi arheologice (**Teodor, 1988, 46; Eadem, 1999, 110**). Pe de altă parte, analogiile pieselor de la Dersca, din Moravia, Boemia, Panonia și nordul fostei Iugoslavii, se repartizează pe un areal geografic locuit la vremea respectivă, în mod normal, nu numai de o singură seminție celtică.

Prin urmare, ca și în cazul bastarnilor, a căror prezență efectivă și de lungă durată a fost în mod plener atestată arheologic, celții nu au putut influența cu nimic în mod cursiv și durabil evoluția societății autohtone în spațiul est-carpatic, lipsa așezărilor tipice lor în Moldova și inclusiv în Bucovina fiind deja o certitudine. De altfel, considerăm că dacă celții ar fi conviețuit măcar o vreme cât de modestă cu autohtonii, aceștia din urmă ar fi avut răgazul preluării la o scară amplă a roții olarului de la noii veniți, fenomen valabil însă în Transilvania, unde - așa cum s-a văzut - avem alte realități legate de celți.

Așa cum demult D. Berciu sublinia existența în diversitate a unei unități a lumii geto-dacice, și în nordul Moldovei și chiar mai sus de ea, ca și

în cazul Galliei dinaintea cuceririi romane, de exemplu, au existat probabil zone mai puțin evoluat socio-economic. Totuși, trecerea la civilizația de tip *La Tène* a reușit să „niveleze” în mare parte aceste diferențe zonale, ceea ce putem presupune și pentru întreaga lume geto-dacică. Spre sfârșitul secolului al IV-lea î. Chr., când începe să fie simțită prezența efectivă celtică în interiorul arcului carpatic, sau se accentuează influențele sud-tracice la nordul Dunării de Jos, de unde apare și așa numitul brăzdar de plug de tip *dacic*, deja amintit, apar premisele trecerii geto-dacilor în *La Tène*, evoluție care firește nu a fost total identică, sincronică peste tot, și aici putând accepta o oarecare rămânere în urmă în zonele nordice locuite de geto-daci, în secolul II î. Chr. însă considerându-se încheiat acest proces (Crișan, 1977, 40). Astfel, cultura geto-dacilor ajunsese să întrunească toate caracterele unei civilizații clasice de tip *La Tène*, a cărei trăsătură fundamentală a fost generalizarea obținerii, prelucrării și folosirii fierului. Ca pretutindeni și aici, evoluția istorică a autohtonilor nu s-a putut face fără o dezvoltare susținută a producției de unelte și – inevitabil – de arme. În toate provinciile istorice românești s-au descoperit cuptoare de redus minereul de fier, inclusiv în nordul Moldovei la Botoșani (Maghiar, Olteanu, 1970, 43-44). Așa cum s-a văzut, în ultimele secole păgâne în întreg spațiul geto-dacic, inclusiv în nordul Bucovinei, fierul se obținea de regulă din resurse locale, chiar dacă adesea materia primă, de mai slabă calitate impunea eforturi în plus, ca și la alte popoare, obținerea și prelucrarea fierului continuând să se desfășoare intens în cele mai importante așezări. Dacă tehnica folosirii roții olarului a fost preluată de la celți în Transilvania, de la greci și de la tracii sud-dunăreni în Muntenia, în sudul Moldovei aceasta a fost receptată cel mai posibil, ținându-se cont și de contactele seculare cu aceștia, din același mediu elen. La Poiana, deja în secolul al II-lea î. Chr., se constată preluarea de către geți a noii tehnologii (Vulpe, 1957, 156). Deocamdată este dificil de reconstituit mai îndeaproape etapele penetrării roții olarului spre zona Nistrului de Mijloc și Prutului de Sus, dar direcția de propagare a sa trebuie să fi fost graduală, de la Dunărea de Jos și coloniile grecești pontice spre miazănoapte. Așa cum s-a văzut, ceramica modelată cu roata apare sporadic, ca import în cultura grupul podolo-moldav (ca de exemplu în necropola de la Cajvana), ca mai apoi, în secolele IV – III î. Chr., la Stâncești sau Zvorăștea.

*

Bastarnii în Bucovina. Cultura Poienești-Lucașeuca (P-L). Este meritul arheologului român R. Vulpe de-a fi introdus în circuitul științific, în anul 1953, “necropola cu urne negre” din localitatea devenită eponimă

Poienești/Vaslui, atribuită pe drept cuvânt, bastarnilor. Ulterior G. B. Fedorov a efectuat săpături în Basarabia, la Lucașeuca/Orhei, creionându-se astfel mai bine arealul noii culturi. Contribuții importante au adus apoi M. Babeș, S. Teodor, D. A. Mačinski, I. V. Kuharenko, R. Hachmann, K. Tackenberg și alții.

Prezența efectivă a bastarnilor în Bucovina și mare parte din Moldova (inclusiv zona centrală a Basarabiei) este o certitudine demonstrată elocvent prin însăși coloratura specifică a culturii Poienești-Lucașeuca, care însumează și multe elemente tipice lor. Majoritatea specialiștilor le-au recunoscut originea lor germanică, deși probabil ca și celții - cum s-a spus - nu aveau o componentă unitară. De aceea, ea prezintă alături de inventar tipic autohton, un material ceramic comun teritoriului cuprins între Marea Baltică și Carpații Păduroși, frecvent întâlnit mai ales în părțile Sileziei. De aici, sub influența presiunii exercitate de către celții ce viețuiau în sudul Germaniei și Boemia, bastarnii și-au început deplasarea spre sud-est, prin Galiția spre spațiul moldav.

Identificarea acestei culturi, în principal cu bastarnii, primii germanici intrați pe scena scrisă a istoriei zonei noastre de studiu, se sprijină pe argumente de nezdruincinat. Localizarea acestei populații (sidoni, atmoni) de către unii autori antici corespunde întru totul cu spațiul geografic în cauză. Atestările istoriografice antice asupra bastarnilor de după anul 200 î. Chr. pot indica fazele penetrării lor spre mijlocul secolului al II-lea d. Chr. în spațiul central și nordic al Moldovei, ceea ce poate coincide și cu debutul primei faze P-L. În sfârșit, originea purtătorilor acestei culturi a fost subliniată de către Strabon (VII, 3, 17), Tacitus (*Germania*, 46), sau Pliniu (IV, 14, 100). Triburile bastarne au mai fost consemnate istoric sub numele de *Bastarnae*, de către unii dintre marii cărturari ai antichității, precum Polibiu (XXVI, 9, 1), sau Trogus Pompeius (XXXII, 3, 16). Dacă R. Vulpe vedea începutul acestei culturi la cumpăna secolelor III-III î. Chr., o părere distinctă a avut D. A. Mačinskij (urmat de R. Hachmann), care a considerat că migrația bastarnilor s-a desfășurat în două etape, prima în intervalul cronologic amintit deja și a doua spre sfârșitul secolului al II-lea î. Chr., prilej cu care în arealul culturii s-a reușit o schimbare majoră de peisaj demografic (Mačinskij, 1966, 94). Mai multe etape de adausuri de populație bastarnică sunt acceptate și de către arheologul M. Babeș, prilej cu care se aduc din spațiul germanic originari tipuri noi de obiecte (Babeș, 1985, 202-203). După același autor, curentul migraționist a antrenat populații diverse din vechiul spațiu germanic și a asimilat pe parcursul deplasărilor o serie de elemente culturale care în final, în contextul conviețuirii cu geții, vor da naștere unei noi sinteze culturale.

Referitor la cronologia relativă a așezărilor, de mare ajutor sunt și pentru această perioadă amforele grecești, din intervalul anilor 220-180 î. Chr.

(**Idem, 1970, 218**). Pe baza fragmentelor de amfore, de obicei produse în Rhodos, purtătoare ale ștampilelor de producător s-a putut fixa și intervalul cronologic cca. 210-146 î. Chr. (**Idem, 1985, 193**).

O primă grupă de situri se poate data astfel după 210 î. Chr. și în prima jumătate a secolului al II-lea î. Chr., în cadrul său fiind și situl de la Kruglik (amforă de Chersones). În cea de-a doua, mai târzie, se poate înscrie așezarea de la Botoșana. Coroborarea acestor date cu descoperirile de fibule de tip *III.1* (Babeș), și a suporturilor de lut (“cățeilor de vatră”) de tip *I*, par să confirme existența primei grupe cronologice, după cum piese târzii (forme evolute ceramice, “căței de vatră” de tip *II*, sau fibula de tip *pomeraniană* descoperită la Ghelăești/Neamț o confirmă pe cea de-a doua (**Ibidem, 203**).

În privința datării absolute a culturii, se poate accepta începutul său în prima jumătate a secolului al II-lea î. Chr., iar sfârșitul spre încheierea următorului veac. Deci cultura a existat pe parcursul a maximum un secol și jumătate, sau a circa trei generații umane (dacă luăm în considerație criteriul unei durate medii de viață), în care, în condiții deosebite, în unele zone, s-a putut desfășura un proces de asimilare de către mediul uman autohton. Dispariția culturii, probabil nuanțată în timp, microzonal, nu a însemnat sfârșitul etnicului, deoarece este posibil ca în zonele nordice ea să se fi prelungit în prima jumătate a secolului I d. Chr., fenomen poate legat organic de constituirea aici ceva mai târziu a culturii Lipica (rom. Lipița). Dacă în acest secol bastarnii mai apar în izvoare, ei apar și ulterior, chiar mai des, în cursul celui de-al III-lea, până în perioada domniei împăratului Probus.

Și în privința patriei inițiale a acestui neam migrator s-au emis diverse opinii: teritoriul germano-polonez (R. Vulpe), sudul Brandenburgului, aria *lusaciană* a culturii Jastorf (R. Hachmann), aceeași zonă, dar mai extinsă și în nord-estul Saxoniei și Anhalt (K. Tackenberg), bazinul mijlociu al Oderului, unde pe fondul culturii pomeraniene s-au altoit influențe din vest Jastorf, din sud celtice și de la nord-est de la sfârșitul secolului II î. Chr. din partea culturii Przeworsk (D. A. Mačinskij) – **Zanoci, 1996, 129**, cu bibl.

Fiind cu totul o apariție deosebită, ca manifestări materiale la răsărit de Carpații Moldovei, cultura P-L poate fi privită ca rezultat direct al unei puternice migrații, având un viguros fond etnic vest-germanic, dar cu un caracter eterogen, care a și determinat o varietate destul de mare a manifestărilor culturale din diverse situri. Deoarece nu se poate vorbi de un transfer general de cultură din patria de origine a purtătorilor culturii spre noul lor spațiu de viațuire, este de presupus o componență destul de variată de populații, parte antrenate pe parcurs în deplasarea nucleului inițial demografic. Așa cum sublinia M. Babeș, principalele analogii ale vestigiilor tipice

bastarnilor se află răspândite, și chiar neuniform, pe un spațiu larg al culturilor germanice ale epocii preromane recente a fierului (insulele sud-baltice, insulele daneze, Iutlanda, sudul Suediei, nordul și centru Germaniei...). Cele mai multe analogii, demonstrând probabil și zona de declanșare inițială a exodului migrator, antrenând inclusiv elemente celtice, se găsesc însă în zona dintre Oder și Elba, în plin areal al culturii Jastorf (**Babeș, 1985, 206-207**). Sinteza etno-culturală bastarnică s-a putut desfășura deci "din mers", finalizându-se o dată cu stabilizarea lor în Moldova, și având ca rezultat o cultură arheologică nouă, cu totul deosebită.

Cu privire la purtătorii acestei culturi s-au înregistrat opinii contrare. Alături de S. Teodor și G. B. Fedorov, M. A. Romanovskaja și I. Niculiță au văzut preponderent în această cultură elementul getic, ultimul subliniind nu numai perpetuarea tipurilor de așezare și de locuințe, dar și - ceea ce este deosebit de important - prezența chiar dacă în proporții variabile, a ceramicii getice în absolut toate așezările cercetate până acum (**Niculiță, 1983, 204-207**). Prin urmare autohtonii nu au fost anihilați fizic sau dizlocați în alte regiuni. Rămâne însă pentru viitor cunoașterea proporțiilor etnice ale acestei conviețuiri, inclusiv în plan zonal și microzonal.

La rândul său M. Babeș a considerat ca existând două culturi deosebite, sincrone, una pur germanică, firește cu interferențe locale (P-L) și alta geto-dacică, un facies local, oarecum retardat datorită efectelor migrației bastarne, cu așezări tipice precum Băiceni și Cucorâni (**Babeș, 1970, 228; Idem, 1985, 209, n. 17**), unde elementul autohton este pregnant. În opoziție, S. Teodor (**Teodor, 1984, 135-136**), vorbind despre o cultură mixtă, a făcut pe cercetătorul amintit să replice că în Transilvania, unde în secolele III-II î. Chr. are loc o conviețuire foarte strânsă celto-dacică, nu se ajunge totuși la o cultură mixtă daco-celtică.

Penetrați în spațiul geto-dacic în jurul datei de 200 î. Chr., și după opinia lui Pârvan (**1926, 68**), bastarnii ajung într-un timp relativ scurt să coabiteze cu autohtonii și chiar să colaboreze în plan militar, nu înainte de-a avea putenice înclăștări militare cu ei, probabil în părțile nordice transilvănene. Cu acest prilej, preluând informații mai vechi, Trogus Pompeius ne informează anecdotic despre una dintre măsurile luate de regele dac Oroles pentru stoparea agresiunii bastarne, ceea ce s-a și reușit ulterior. Astfel, istoricul roman ne transmite rușinea suferită de luptătorii săi: „ca pedeapsă pentru slăbiciunea arătată, au fost siliți, din porunca regelui, ca atunci când voiau să doarmă să pună capul în locul picioarelor și să facă femeilor lor servicii pe care mai înainte acestea obișnuiau să le facă lor” (**Trogus Pompeius, XXXII, 3, 16**). În schimb, reușind în cele din urmă să părundă la

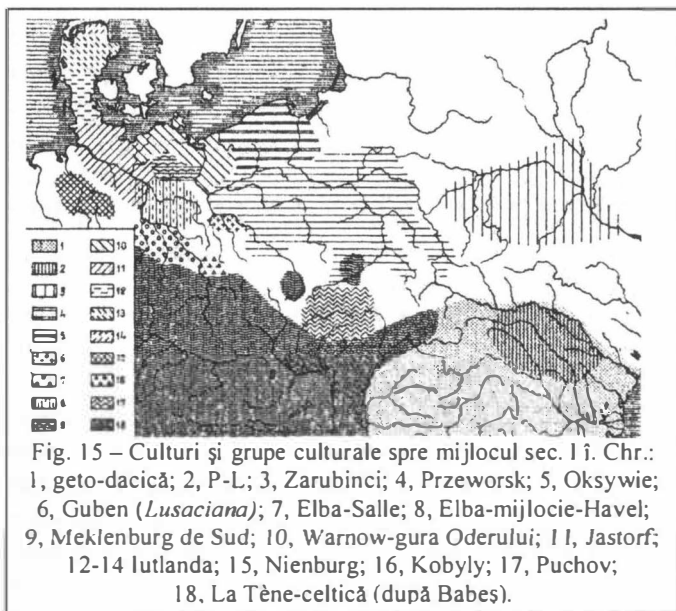
est de Carpați, putem presupune că pentru o vreme bastarnii au dominat efectiv zona pe care o locuiau. Ca de obicei, impactul sosirii unei noi populații, în migrare și cu forțe armate deja organizate și grupate din timpul deplasării, a fost deosebit de puternic și în mediul autohton, geto-dacic. Nu întâmplător ei au suferit inițial înfrângeri din partea bastarnilor, în final, după amintita relatare a istoricului roman penetrarea bastarnică fiind stăvilită în jurul anului 200 î. Chr. Din păcate există păreri opuse asupra plasării domniei conducătorului autohton Oroles, formațiunea sa prestatală fiind plasată (ipotetic) geografic, fie în estul Transilvaniei, fie dincolo de munți, în jumătatea nordică a Moldovei (**Crișan, 1977, 30**). Deoarece informațiile acestui scriitor antic converg spre o respingere în cele din urmă totală a lor de către autohtoni și pentru că această cultură arheologică s-a dezvoltat la est de Carpați, opinăm că impactul inițial consemnat istoric s-a desfășurat dincolo de munți, în Transilvania, geții din părțile nordice ale Moldovei nereușind la rândul lor să le țină piept.

Din cauza faptului că pătrunderea bastarnilor pe teritoriul geto-dac s-a făcut prin conflicte sângeroase, este foarte posibil ca fortificațiile getice din Moldova să fi fost distruse de bastarni. Cel puțin cele din viitorul spațiu ocupat cu forța de către bastarni. Tot din cauza pericolului potențial bastarnic, cercetătorul M. Babeș presupune ridicarea unor fortificații spre versanții transilvani ai Carpaților Orientali, cât și pe linia oarecum de demarcație dintre zona germanicilor și spațiu liber, getic moldav: Bâta Doamnei/Neamț, Bradu, sau ceva mai departe Răcățâu și Poiana (**Babeș, 1970, 228-229**).

Și așezările getice par să fi avut același sfârșit, chiar dacă ulterior, după toate informațiile oferite de arheologie, geții vor continua să locuiască în spațiul lor ancestral. Spre exemplu, primul nivel de locuire de la Medeleni/Cucorăni-Botoșani, trecut prin foc, este suprapus de următorul în care apare și ceramica bastarnilor (**Teodor, 1967, 41-42**).

Un moment istoric în care poate și geții și bastarnii din nordul Moldovei, (putem crede inclusiv din Bucovina ținând cont de puternicele forțe desfășurate), au fost implicați militar, a fost anul 182 î. Chr., când Filip V al Macedoniei a chemat în ajutor pe bastarni împotriva romanilor și dardanilor. Urmând exemplul tatălui său, Perseu va solicita și el de la nordul Dunării ajutor militar contra romanilor, fiind vorba de circa 20.000 de luptători, asupra originii cărora însă izvoarele scrise se contrazic: galli (galati), deci celți, bastarni sau geți. Cel mai probabil însă considerăm că era vorba despre coalitii, deci oștiri mixte. Nu peste mult timp, s-a desfășurat o altă expediție a bastarnilor la sudul fluviului, consemnată de către Titus Livius.

În această fază a cercetării, arealul delimitat al culturii cuprinde partea centrală și de nord a Moldovei dintre Carpați și Nistru. În sud, limita trece pe la jumătatea distanței dintre Bacău și Roman (zona davei de la Brad), pe la nord de Leova pe Prut și Tighina/Bender pe Nistru, (deci spre sud-est se depășește cu circa 30 km poziția orașului Chișinău), cea nordică urmând cursul Nistrului până aproape de Zalesčiki/Ternopol și luând o direcție spre nord-vest pe la Sniatin/Ivano-Frankivs'k și izvoarele Siretului. Hotarul nord-estic al cursul mijlociu al Nistrului nu a fost însă o opreliște în răspândirea purtătorilor culturii și dincolo de el, până acum cunoscându-se unele situri, nu departe de zona noastră de studiu, la Sokol-Hmel'nic'kij, Gorošova-Ternopol, sau Grinčuk-Hmel'nic'kij.

Din punctul de vedere al amplasării așezărilor și al construcției locuințelor, comparativ cu perioada anterioară nu s-au constatat schimbări deosebite. Față de celți, la care agricultura ocupa cel mai important loc în viața economică a societății, la bastarni se pare că îndeletnicirea creșterii vitei mari avea o importanță deosebită.

Așa cum a observat M. Babeș, urmare a

unei realități încă greu de explicat, deși moneda autohtonă este bine reprezentată în arealul P-L, spre deosebire de restul spațiului geto-dacic, aici se constată lipsa tezaurilor monetare, cele câteva piese cunoscute până acum nefiind descoperite în așezări (Idem, 1985, 190).

O caracteristică a ceramicii din arealul P-L este asocierea ceramicii locale geto-dacice, cu cea germanică tipică culturii (numai lucrată cu mâna), și, în procente minimale, cu cele elenistică și celtică. Ceramica cuprinde o categorie majoritară de vase lucrate mai slab calitativ, de obicei cu cioburi pisate ca ingredient, corespunzând unor forme de oale, străchini, castroane,

căni, tradiționale getice și o alta mai fină, cu cioburi mărunt pisate în compoziție, nisip sau chiar paiete de mică, cu suprafețe atent finisate sau chiar lustruite, cu nuanțe până la negru intens și cu forme diversificate, unele având profilul buzei fațetat în interior sau torțile în formă de „X”, dispuse vertical pe oale, și îngustate spre partea centrală de apucat. (pl. / Dolhești). În cadrul ceramicii fine, negre, se detașează castroane, străchini (adesea folosite drept capace de urna), urcioare, oale cu torți, căni și strecurători. Caracteristic ceramicii este și frecvența mult mai mare ca până acum a modului de decorare a pereților vaselor prin stropire de barbotină, ceea ce-i reda un aspect zgrunțuros. Tipică pentru vasele de mai mari dimensiuni este dispunerea pe partea centrală a oalelor a unei largi zone cu barbotină, ca și decorarea cu butoni, sau brăuri cu alveole digitale.

Amestecul dintre tipurile ceramicii caracteristice celor două etnii este practic omniprezent în așezări, ceea ce aruncă o lumină asupra gradului intens de coabitare la care s-a ajuns. Pe baza inventarului arheologic descoperit până acum, nu se poate afirma că s-a identificat o așezare pură, tipic getică, sau tipic bastarnică, situație considerăm asemănătoare, ca și în cazul altor culturi arheologice de sinteză, cel mai bun caz fiind cel al culturii geto-sarmato-gotice Sântana de Mureș de mai târziu.

În cazul așezării sondate la Dolheștii Mari, peste 50% din materialul ceramic este de caracter grosier, care în mod evident nu poate da indicii suplimentare. În schimb, circa 20% din el era tipic bastarnic, negru, lustruit, iar restul, circa 25%, de aspect mai puțin îngrijit, cenușiu-gălbui. (**Andronic, 1994 a, 239**). Iată deci că suntem încă departe de a putea determina mai exact coloratura etnică din așezările de epocă, necropolele putând cel mai bine lămuri cu timpul acest aspect. Oricum, după opinia noastră, în cadrul coabitării daco-bastarne s-au preluat reciproc o serie de forme ceramice uzuale, de exemplu dacii putând produce și ei vase de provizii, de mari dimensiuni, adesea barbotinate, sau străchini și castroane din pastă mai mult sau mai puțin grosieră. La acestea mai adăugăm și două forme de vase mai deosebite, atestate și ele la Dolheștii Mari: castron cu pereții aproape drepți (pl. /), amintind de viitoarele tigăi din mediul autohton din primele secole creștine * și fragmentul masiv de cătuie, cu toartă (pl. /). Ceașca dacică a fost realizată din pastă destul de fină, arsă spre cărămiziu-gălbui, fiind un produs cât se poate de reprezentativ pentru geto-daci (**Crișan, 1976, 34**). Până acum prezența sa în așezările culturii a fost de mai multe ori atestată (**Teodor, 1973, 41**), piesa amintită putând data larg situl, deoarece se apreciază că forma

* A se vedea exemplarul de la Todirești (**Andronic, 1997 a, 169**, cu multe analogii)

deplin elaborată a cătuiei nu a apărut mai devreme de primul sfert al secolului al II-lea î. Chr. (Crișan, 1976, 35-38).

O ultimă categorie a ceramicii, cea de import, este mult mai redusă cantitativ, dar deosebit de importantă pentru datări. Cea din așezarea de la Lunca-Ciurei/Iași s-a putut încadra cronologic mai precis între 200 și 150 î. Chr. (Teodor, 1973, 41). Din păcate toarta șampilată de amforă de la Dolheștii Mari, amintită deja, nu a putut fi expertizată, din cauza distrugerii locului exact unde fusese pus poansonul în pasta moale dinaintea arderii. Ca și în alte perioade nu putem cunoaște cine erau cei care practicau, până departe de țărmurile pontice, acest comerț. Puteau fi greci, puteau fi geți, buni cunoscători ai lungilor drumuri de deplasare. Așa cum a observat în mod judicios S. Teodor, lipsa importului de ulei și de vin (amfore) în următoarea perioadă, pâna la cucerirea parțială a Daciei, poate sugera că principalii consumatori și inițiatori în aceste timpuri ai acestui comerț fuseseră bastarnii, dar ce ne facem cu amforele importate anterior sosirii bastarnilor ?

Interesant este și faptul că dacă ceramica în așezări se găsește întotdeauna în diverse procente împreună cu cea getică, cea din necropole investigate, mai mult sau mai puțin complet, este aproape în totalitate bastarnă (Babeș, 1970, 219; Idem, 1985, 190). În unele situri (Medeleni II/Botoșani, Băiceni sau Dumbrava/Iași...) ceramica getică este preponderentă, după cum la multe alte așezări, din România (Botoșana, Borosești/Iași, Ghelăiești/Neamț...) sau din Basarabia raportul este invers (Idem, 224-226).

Ca urmare a poziției marginale a autohtonilor în cadrul lumii geto-dacice, dar și a ocupării zonei nord-est carpatice de către migratori, se poate constata pe cale arheologică o anumită retardare a ceramicii. Astfel se poate explica prezența în teritoriul central-nordic moldovenesc a unor diferențieri: raritatea ceramicii lucrate cu roata, absența unor forme devenite „clasice” în repertoriul contemporan dacic, precum cunoscutele vase cu picior înalt-fructiere, sau persistența unor forme de vase de origine mai veche, din secolele IV-III î. Chr.

Unele diferențe în ceea ce privește ceramica se pot explica prin caracterului eterogen al valului migrator, dar și prin gradul deosebit, după opinia noastră, de colonizare a diferitelor zone. În privința ceramicii de origine celtică, modelată cu roata, ea a fost descoperită atât la Glăvănești, Borosești/ambele Iași, dar și la Zvorâștea, și la Bovšiv/Ivano-Frankins'k, mai frecvent fiind atestată specia de ceramică neagră din pastă cu grafit, cu ornamentare cu pieptenul (în 13 așezări autohtone și tipice P-L) (Krušel'nic'ka, 1965, 120-122).

Între obiectele definitorii ale culturii se pot aminti din nou suportii din lut pentru vatră („căței de vatră”- cu prototipuri clare în nordul Germaniei și

Danemarca), lingurile cu mâner scurt, tipuri de cuțite (*Sichelmesser*), unele tipuri de fibule și de paftale (*Ösengürtelhaken*), sau brățara cu partea centrală lătită și goală pe interior și colierele în formă de coroană, ultimele cu descoperiri în județul Neamț (Davideni și Țibucani), dar și pe Nistrul Superior la Zaless'ja. După opinia reputatului arheolog M. Babeș, cele trei variante descoperite în localitățile de mai sus pot reprezenta faze consecutive ale evoluției formei lor (Babeș, 1985, 195). Ca și în cazul fibulelor de tip *Zarubinci* (*Zarubincy*) și *Pomeranian*, cartarea colierelor în formă de coroană în spațiul central-est european demonstrează direcțiile lor de penetrare în arealul P-L.

Mai puțin edificatoare, armele sunt deosebit de rare: două morminte de la Borosești și Răcătău (săbii, umbo-uri de scut, vârf de lance, cuțit, cămașă de zale), alături de rare vârfuri de lănci și de săgeți în așezări.

La Botoșana mai multe campanii de săpături au dus la dezvelirea resturilor de la opt bordeie, șase locuințe de suprafață și mai multe gropi menajere. Și aici s-a înregistrat preponderența ceramicii tradiționale getice, dar și apariția sporadică a speciei cu grafit, care se produce pe loc, după bulgărele de astfel de materie descoperit aici. Tot de sorginte celtică, după autoare, ar fi și vârfurile de lance din acest sit -pl.21/2,8 (Teodor, 1969, 34 și urm).

Un alt sit sondat arheologic este cel de la Budeni/Dolhasca, unde s-au cercetat urmele de la două bordeie și de la două locuințe de suprafață. Aici s-a remarcat și un grupaj de patru vase puse alăturat, aproximativ cu gura în sus. În cadrul ceramicii s-a constatat prezența a numeroase fragmente de origine bastarnă, dar și aparținând unor forme frecvent întâlnite în prima fază a culturii Przeworsk din sudul Poloniei, ceea ce aduce în discuție, după autoare, problema extinderii acesteia spre sud-est în secolele II-I î. Chr., o dată cu ultimele grupuri a acestei populații germanice, în migrație (Eadem, 1978, 144). În schimb, este absentă categoria ceramicii decorate cu barbotină, frecventă în așezările de epocă, inclusiv la Botoșana (Eadem, 1969), sau Dolheștii Mari din nordul Moldovei. Prin prezența elementelor Przeworsk, situl a fost datat pe la mijlocul secolului al II-lea î. Chr.

O altă așezare sondată în județul Suceava este cea de la Dolheștii Mari, unde s-au pus în evidență urmele de la șase locuințe, rectangulare, cu adâncime variind între 30 și 70 cm. Prin urmare ele erau de suprafață, sau doar puțin adâncite în sol (Andronic, 1994 a, 235-242).

În anul 1981 la Liteni/Liteni, pe marginea unei terase secundare a Sucevei, s-a identificat prin sondaj arheologic un sit, cu preponderență

deosebit de mare a ceramici getice față de cea bastarnică, fiind vorba, după colegul M. Ignat, despre o comunitate getică în mediu bastarnic.*

La Cucorăni/Botoșani, unde s-au cercetat mai multe locuințe de suprafață și adâncite în sol, s-a constatat existența a două faze de locuire, prima (sec. IV-III î. Chr.) de tranziție de la Hallstatt la La Tène, iar a doua (III-II î. Chr.) care cuprinde și apariția ceramicii, destul de sporadic, ambele tipice bastarnilor. Dovadă a unor contacte cu lumea elenistică este oglinda din bronz descoperită aici, cu analogii la Olbia (sec. IV-III î. Chr. (Teodor, 1976, 63-76). Unitatea evolutivă a materialului ceramic geto-dacic de aici, ca și cel de la Băiceni/Iași (László, 1969, 65-89) a făcut posibilă crearea conceptuală a unui grup de așezări exclusiv geto-dacice, unde nu s-au petrecut conviețuirii interetnice propriu-zise între autohtoni și migratori.

Importante cercetări s-au făcut în așezarea de la Lunca-Ciurei/Iași, unde s-a găsit pentru prima dată ceramică getică în amestec cu cea neagră tipic bastarnă (Teodor, 1987, 65-100).

La Lozna/Hlibicioc în urma săpării urmelor a 19 locuințe s-a colectat un material ceramic divers, din care circa 60% de factură bastarnică, inclusiv fragmente de vase având în componență grafită sau decorate cu figuri geometrice incizate. Importante sunt aici și fragmentele de *căței de vatră*, ornamentați cu motive meandrice, care fac parte din același tip cu piesa descoperită la Botoșana, respectiv grupa a II-a, după tipologia propusă de către M. Babeș. Cele două așezări sunt destul de apropiate și prin simplitatea realizării locuințelor de suprafață, sau ușor adâncite în sol, dotate doar cu vetre rudimentare, cât și prin lipsa gropilor de provizii sau diferite anexe. Față de alte situri ale culturii, de asemenea s-a remarcat lipsa resturilor de amfore elenistice și de podoabe de import. Prin fragmentele de *căței de vatră* și de ceramică bastarnică decorată, cu analogii într-o serie de puncte ale culturii Przeworsk din sud-estul Poloniei, așezarea de la Hlibicioc se poate data după S. Teodor în faza A 3 a perioadei timpurii a culturii amintite (prima jumătate a secolului I î. Chr.) – Teodor, 1992, 45-69.

În anul 1982 M. Babeș reușise repertorierea a 130 de localități cu 156 puncte de descoperiri (118 așezări, 22 de situri de caracter funerar, dintre care patru și cu piese de inventar de caracter celtic (1985, 184).^{*} Până în prezent în județul Suceava au fost identificate în teren, după informațiile noastre, peste 30 de așezări.

Etape semnificative de cercetare și identificare de noi vestigii P-L s-au derulat în bazinul hidrografic Soloneț (Andronic, 1997), sau în alte bazine

* Cercetări deocamdată inedite, informații de la autorul cercetărilor.

* O repertoriere amplă a siturilor culturii a făcut-o M. Babeș (1993, 182-227).

(**Andronic et alii, 2004**). În prima zonă menționată s-au pus în evidență patru așezări, în urma cartării lor observându-se că acum – poate datorită noii populații alogene – s-a evitat regiunea mai deluroasă de sub Obcina Cacica. Astfel, două situri se plasează pe valea inferioară a Solonețului, iar restul pe afluenți importanți din sectorul mijlociu al râului (**Andronic, 1997, 157** și pl. anexă). Totuși, există și cazuri de așezări, precum cea inedită de la Drăgușeni (cercetare a autorului 2007), care se găsește mult mai aproape de rama premontană.

În regiunea Cemăuți și cele apropiate ei s-au descoperit situri importante: Dolinjani, Ostrica, Kruglik, Paškovcy (reg. Cernăuți/Černovci), Bovšiv, Gorodnica, Halič, Nezvisko (reg. Ivano-Frankivs'k), Goroșova (reg. Ternopol), Grinčiuk și Sokol (reg. Hmel'nic'kij) – **Babeș, 1993, passim**, cu bibl.). Dintre acestea, mai importante au fost cercetările din necropola de la Dolinjani (**Smirnova, 1981, 193-207; Pačkova, 1984, 99-101**) și cele din așezările de la Kruglik (**Pačkova, 1977, 24-35**; ultima tratare la **Gopak, Pačkova, 1983, 231-236**) și de la Sokol (**Vakulenko, Pačkova, 1979, 5-21**). În repertorierea arheologică a regiunii făcută în 1984 sunt puse în evidență 42 de situri (**Vinokur et alii, 1984, passim**), cu suspect de numeroase situații cu mai multe așezări în arealul aceleiași localități: Ostrica /Hliboka, Makarivka/Kel'menci, Kruglik/Hotin, Kliškivci/Hotin, Ridkivci/Novoselicja (cu câte două) și Gorišni Šerivci (rom. Șirăuții de Sus) cu trei așezări, dintre care una (loc *Gorodišče*) - s-a constatat în urma investigațiilor din anul 1976 - a beneficiat chiar de un sistem de apărare cu șanțuri și valuri de pământ, ulterior folosit și în secolul al X-lea d. Chr. (**Ibidem, 127**).

Spre limitele nordice de răspândire a culturii P-L, în siturile de la Kruglik, (**Pačkova, 1977, 35-47**), Sokol (**Vakulenko, Pačkova, 1979, 5-21**), Goroșova/Ternopol, ceva mai la nord-est (**Pačkova, 1983, 4-53**), sau Codyn (rom. Codeni)/Hliboka (**Rusanova, Timoščuk, 1975, 389; Idem, 1977, 364-365**) s-au putut constata pe cale arheologică existența unor interferențe cu mediul cultural vecin nord-estic Zarubinec. Alături de ceramica tipic bastarnică, la Kruglik și Sokol cea tradițională getică a înregistrat procente doar între 16 și 20 % (**Pačkova, 2006, 118, 319**).

Importante descoperiri s-au făcut în așezarea de la Kruglik/Hotin, datată din secolul II î. Chr. și până la începutul primului secol creștin și atribuită inițial, datorită unor influențe consistente, culturii amintite Zarubinec, și ulterior într-o etapă nouă de cercetare celei P-L. Din investigarea celor câteva locuințe și a inventarului lor, s-au desprins unele informații notabile, ele fiind ceva mai adâncite în sol față de alte situri contemporane. Cea notată cu nr. 3 avea o suprafață de excepție (8 x 6 m/ 48 m²), fiind compartimentată în două încăperi. Tipul de oale cel mai frecvent (T 1) este regăsit din plin după

autoare în repertoriul geto-dacic din secolele anterioare, în timp ce T 3 se apropie mai mult de ceramica Zarubinec. Castroanele bitronconice (58% din totalul lor din sit) sunt analoge cu cele comune culturii P-L. Ca element de datare se menționează și o fibulă din fier (L 3), caracteristică secolelor II-I î. Chr. (**Eadem, 1977, *passim***).

Desigur, numărul descoperirilor funerare este mult mai mic decât cel al așezărilor cunoscute prin cercetări de suprafață, identificate mai ales grație inconfundabilei ceramici negre germanice. Dincolo de necropolele de referință majoră (Poieniști/Vaslui, Borosești/Iași, Lucașeuca/Orhei), în nordul Moldovei istorice s-au mai făcut descoperiri la Dolinjeni (24 de morminte cercetate - **Smirnova, 1981, 193-207**) și la Kruglik (mormânt de incinerare în groapă - **Timoščuk, Vinokur, 1962, 73-76, fig. 16**), la care se mai poate adăuga descoperirea unei urne la Grinčuk/Hmel'nik'kij (**Pačkova, 1979, 113-114**) tot în partea nordică a arealului culturii.

Cu excepția mormântului de la Horodiștea/Botoșani, descoperirile legate de populația purtătoare a culturii P-L ilustrează practicarea incinerăției în urnă (adeseori castroane) sau în groapă (rareori). Majoritatea înmormântărilor cercetate până acum, s-au făcut cu depuneri de obiecte de inventar. Piese de inventar funerar, de port și podoabe și mai rar unelte și ustensile, au fost în contact direct cu focul rugului de incinerare, relativ des purtând și urmele unei deteriorări (ruperi/îndoiri rituale) intenționate. Rarisim s-au depus în morminte și arme. Cum este și firesc, dincolo de unele diferențieri de natură minoră, în necropole se constată în general o omogenitate de ritualuri funerare. Obicei tipic lumii germane, este atestată și prezența rășinei de urnă (*Urnenharz*). Tot pornind de la cantitatea și structura acestui inventar, s-au putut trage unele concluzii privitoare la statutul social sau sexul defuncțiilor.

Din punct de vedere cronologic, cercetarea inventarului funerar din necropolele de la Borosești și Poieniști a adus contribuții importante, contribuind la stabilirea existenței a două faze distincte (I și II) a culturii P-L, trecerea dintre ele fiind în opinia cercetătorului amintit mai jos, datorată recepționării unui nou val de populație est-germanică care a adus cu ea noi tipuri de obiecte (**Babeș, 1985, 202**). Cea mai nouă fază și ultima a culturii, cea de-a treia, este ilustrată prin necropola de la Dolinjeni, unde se poate distinge un orizont mai vechi de înmormântări, cu fibule de tip *II.3* și *II.4* și brățări caracteristice culturii, corespunzător fazei de mijloc a culturii (Borosești și Poieniști final) și unul mai nou evidențiat prin fibule La Tène târzii (tip *III.2* și *III.3*), variantele *M* și *N*, după J. Kostrzewski (***Ibidem*, 203**). În sprijinul datării mai noi a necropolei de la Dolinjeni sunt formele evolute

de castroane și străchini, lipsa pieselor de centură și predominarea înmormântărilor în groapă.

Ce s-a întâmplat totuși mai departe cu acești migratori ? Adeseori în literatura de specialitate s-a vorbit despre o eventuală asimilare a bastarnilor în mediul autohton în cursul ultimului secol păgân, ceea ce poate fi pus sub semnul întrebării, deoarece se cunosc o serie de evenimente unde ei sunt consemnați istoric încă o perioadă din începutul mileniului următor, fiind capabili de participări armate, precum expedițiile din 29-28 î. Chr., sau 85-86 d. Chr. alături de daci la sudul Dunării de Jos. Ulterior ei mai apar ca aliați ai dacilor în unele conflicte cu romanii, M. Babeș pe baza unei inscripții de la Tiatra (Licia) opinând că ei ar fi putut lua parte chiar și la puternica incursiune antiromană la sudul Dunării a costobocilor din 170 d. Chr. (**Babeș, 1970, 233-234**). Dovadă peremptorie a colaborării lor sunt, după cum bine se știe, metopele de pe monumentul triumfal de la Adamclisi. Din punct de vedere cultural, o dată cu nașterea mai târziu, între Nipru și Dunărea de Jos, a complexului cultural Sântana de Mureș-Černjahov, în mod cert ei nu mai pot fi identificați arheologic în nici un fel, nicăieri. Ce i-a făcut totuși pe bastarni, dacă măcar o parte au rămas cantonați în jumătatea nordică a Moldovei, să renunțe chiar și la tradiționala lor ceramică neagră ? Simpla lor asimilare culturală de către mediul autohton, sau ceea ce nu fusese absorbit de masa genetică a părăsit teritoriul în urma eventualului conflict generat de unificarea generală a lui Burebista ? Începând cu perioada lui Burebista, bastarnii nu mai locuiesc în Moldova: alungați de geți și ținuți la distanță de romani, se pare că ei au migrat spre nord-est în spațiul ucrainean, unde vestigiile urmașilor lor sunt atestate în etapa tardivă a culturii Zarubinec (**Ibidem, 228**).

*

Epoca de glorie Burebista. Așa cum relatase Strabon (**VII, 3, 11**), Burebista „în câțiva ani a întemeiat o mare stăpânire”, acțiunea de centralizare având loc, după opinia noastră, destul de rapid, concentric, din centru spre celelalte cel puțin trei-patru formațiuni preexistente, marginale, care de altfel se vor afirma din nou independent după dispariția sa fizică. Tot Strabon confirmă existența a patru centre de putere după acest eveniment, număr sesizat cum s-a mai spus deja și prin cercetarea statistică numismatică de către C. Preda pentru perioada din preajma apariției lui Burebista. Prima zonă distinctă din punct de vedere numismatic se plasa în Muntenia, a doua în Oltenia, a treia în Transilvania, iar ultima în sudul Moldovei (unde se cunosc câteva dave) și N-E Munteniei (monede de tip *Dumbrăveni* și *Inotești-Răcoasa*) (**Preda, 1973, 430-433, 436**). Din aceste cercetări a rezultat faptul că teritoriul de nord al Moldovei, deci inclusiv Bucovina, nu a fost inclus din

punct de vedere monetar în aria geografică a celor mai mari formațiuni prestatale amintite, ceea ce nu exclude ca aici, și chiar dincolo de hotarul nordic al Bucovinei istorice, să nu fi existat astfel de organisme politico-militare de mai mici dimensiuni. O explicație a acestei realități, măcar parțială, este dominația bastarnilor pe care aceștia o exercitau aici de mai multă vreme, cei care, de altfel – după opinia noastră – nici nu ar fi permis ridicarea de către autohtoni de centre fortificate ca cele din spațiul central și sudic de la răsărit de Carpați.

După N. Gostar, I. H. Crișan și alții, regele get la care fusese în solie greul Acornion din Dionysopolis, guverna la Zargidava, aici, în sudul Moldovei, existând în mod normal una dintre formațiunile prestatale supuse ulterior lui Burebista. Din păcate nu putem cunoaște limitele teritoriale nordice ale acesteia, dar este greu de estimat că ea ar fi cuprins și teritoriile nord-moldave, acolo unde mai demult R. Vulpe presupusese existența unei astfel de structuri prestatale, ce cuprindea inclusiv mare parte din Galiția (Vulpe, 1960, 48-49; Idem, 1968, 46).

Regatul lui Burebista s-a întins de la râul Morava (*Marus*), care desparte Slovacia de Moravia, până la țărmul vestic și nord-vestic al Mării Negre, la orașul-cetate Olbia și de la Carpații nordici la Munții Balcani (*Haemus*). Ofensiva lui Burebista spre Europa Centrală nu va începe însă decât după pacificarea și unificarea tuturor geto-dacilor de-o parte și de alta a lanțului munților Carpați, perioadă în care romanii nu erau prea interesați de ceea ce se petrecea la nordul Dunării de Jos, eforturile lor de cucerire fiind canalizate încă departe de fluviu.

Așa cum au subliniat până acum o serie de istorici, începând cu mai bine de un secol în urmă cu C. Brandis, Burebista a organizat expedițiile sale războinice în teritoriile dacice de la Dunărea de Mijloc numai în scopul eliberării lor de sub dominația neamurilor de celți. mai precis a tauriscilor și boilor (Crișan, 1977, 231). Atât descoperirile arheologice mai noi sau mai vechi, cât și relatările lui Strabon, atestă că spațiul dintre Dunăre și Tisa era locuit de o viguroasă populație de origine dacică.

Rezultatul incursiunilor sale ni-l transmite același autor antic cât se poate de elocvent, afirmând că marele rege „a nimicit pe de-a-ntregul pe boii aflați sub conducerea lui Critasiros și pe taurisci”, acestora fiindu-le în cele din urmă „șters neamul de pe fața pământului” (Strabon, *Geographia*, V, I, 6). Evenimentele au putut avea loc în jurul anului 60 î. Chr., resturile populației celtice supraviețuitoare plecând spre Elveția. Ulterior, în a doua jumătate a primului secol creștin, Pliniu cel Bătrân ne atestă că munții (Carpații slovaci) și pădurile erau locuite de daci, spre deosebire de șesul dintre Tisa și Dunăre unde se stabiliseră deja sarmații iazigi (*Nat. Hist.*, IV, 80).

Următoarea etapă a expansiunii s-a derulat în perioada care a urmat anului 55 î. Chr., prin supunerea tuturor coloniilor grecești de pe țărmul vestic și nord vestic al Mării Negre, de la Apollonia (azi Sozopol, Bulgaria) pe coasta tracă, până la Olbia la gurile Bugului din Ucraina, informații deosebit de prețioase în acest sens fiindu-ne transmise grație lui Dion Chrysostomos. Aici mai menționăm și orașele-cetăți Tyras (Belgorod-Dnestrovsk), Porutino (nu departe de Nicolaev), Ucraina, Aegyssus (Tulcea), Histria, Tomis (Constanța), Callatis (Mangalia), România, Dionysopolis (Balcic), Odessos (Varna), Messembria (Nesebăr), Bulgaria.

În ceea ce privește teritoriul de la răsărit de Nistru, până la Olbia, în ajutor ne vin din nou informațiile lui Strabon: "prima parte a întregii regiuni ce se întinde la nord între Istru și Borysthenes (Olbia - n.n.) este pustiul geților. Apoi vin tirageții, iar după ei sarmații iazigi și cei care se numesc regali apoi urgii" (*Geographia*, VII, 3, 17). La rândul său Ptolemeu, e drept mai târziu, amintește la răsărit de Carpați pe costoboci, carpi, bastarni și sarmați (III, 8, 1-3).

Costobocii, după cum este acceptat de către specialiști, locuiau în nordul Moldovei și chiar mai sus, după unii chiar și la apus de Carpați. În privința originilor lor, cei mai mulți cercetători ai epocii îi consideră tracogeți. Există însă și câteva opinii diferite: celți dacizați, celți sau chiar slavi (sic!) - **Russu, 1959, 344** și urm.; **Bichir, 1971, 184**. Purtători ai culturii materiale arheologice de tip *Lipița*, ce include bazinul hidrografic superior și mijlociu al Nistrului, regiunile Ivano-Frankivs'k, L'viv și Cernăuți, ei se dovedesc în fapt de origine getică (**Smiško, 1932; Idem, 1948, 98-128; Idem, 1952, 67-82; Fedorov, 1960; Bichir, 1973, 173-174, ș. a.**).

La rândul lor carpicii, a căror nume este în mod cert legat de cel al munților Carpați, se pare că și-au extins treptat aria de locuire și influență în cea mai mare parte a Moldovei, în secolele II-III d. Chr. inițiind chiar mari atacuri la sudul Dunării asupra Imperiului roman.

În sfârșit, tirageții, sau geții de pe Tyras, locuiau pe ambele maluri ale Nistrului Inferior ca autohtoni ai regiunii pruto-nistriene, fiind amintiți de mai multe ori de către Strabon (II, 5, 12; II, 5, 30; VII, 3, 17).

Preluarea stăpânirii teritoriului est-carpatic de către Burebista, inclusiv cel al Bucovinei, nu s-a putut petrece, în mod logic, decât după lichidarea dominației politico-militare a bastarnilor, proces probabil violent văzut de către cei mai mulți specialiști în plan arheologic prin dispariția totală a elementelor de cultură materială germanică din așezările databile spre cea de-a doua jumătate a secolului I î. Chr., bastarnii fiind fie alungați (mai degrabă), fie fiind supuși la un proces intens și profund de asimilare etnică. Un lucru

este însă cert, în anul 29 î.Chr., după informațiile lui Dio Cassius (21, 23-26), ei migrează în căutarea unei noi patrii în Balcani. Cu acest eveniment considerăm că prezența efectivă a elementului bastarnic la est de Carpați, inclusiv în Bucovina, s-a încheiat.

Ca și în cazul teritoriului de la est de Nistru, o populație dacică se găsea în raporturi de conviețuire și cu autohtonii din unele teritorii ale fostei Iugoslavii, unde ea viețuia amestecată mai nou cu celți scordisci, fapt atestat de certe descoperiri arheologice sud-dunărene. Constituind un real pericol potențial, Burebista reușește în scurt timp să anihileze și puterea scordiscilor, aceștia continuând să mai viețuiască o vreme în zona Belgradului de azi (*Singidinum*). În anul 48 î. Chr., la data decretului de cinstire a lui Acornion din Dionysopolis, rezultă că regele get își extinsese deja stăpânirea pe ambele maluri ale Dunării, ca și la nivelul bogatelor colonii grecești la care ne-am referit.

Și originea prezenței dacice în Slovacia are rădăcini adânci în istorie. M. Dušek a demonstrat de mult timp că procesul de „tracizare” al Slovaciei a debutat încă din secolele VIII-VII î. Chr., deci din perioada Hallstattului Târziu, ulterior sosind în zonă noi valuri de populație traco-dacică (Dušek, 1966). În secolul IV î. Chr., alături de alte valuri de populații vor sosi aici și celții, mai precis neamurile boilor și tauriscilor.* Aceștia se vor grupa mai compact în sud-vestul Slovaciei, după cum este demonstrat de mărimea deosebită a unor necropole cercetate aici, față de cele mai modeste și cu mai mult inventar arheologic procentual dacic în restul țării, cât și în Ucraina Transcarpatică, parte din regiune intrând și ea în componența statului geto-dac. Descoperiri deosebit de importante legate de dacii de aici sunt și tezaurul de monede dacice amintit deja de la Velikaja Gorazdovka, ascuns într-un vas dacic modelat numai cu mâna și numeroase alte monede descoperite în zona orașului Munkacevo/Užgorod (Crișan, 1977, 275 cu bibl.), piese cu multe asemănări în tezaurul din Moldova de la Vovriești-Vaslui. Astfel de monede s-au găsit deci de la Tisa, în Transilvania, Moldova și până în sud-vestul Ucrainei. O circulație monetară dacică s-a dezvoltat și în Slovacia, unde majoritatea populației o constituiau tot dacii, realitate demonstrată în mod evident de cercetarea arheologică de aici, care a pus în evidență existența a numeroase așezări autohtone cu ceramică tipică. Astfel, cultura dacică din Slovacia a avut două perioade de evoluție, prima debutând pe la hotarul dintre secolele II-I î. Chr. și a doua după anul 60 î. Chr., totul încheindu-se pe la jumătatea primului secol creștin. De altfel, nu întâmplător, Ptolemeu a localizat spre limitele de nord-vest ale regatului geto-dac neamurile *Racatai* și

* Pentru informații suplimentare vezi Crișan, 1969, 91-109.

Racatriai, cât și localitățile *Carpis*, la nord de *Aquincum*, în dreptul cotului Dunării și *Singone*, pe Nitra (*Geographia*, II, 11; Pârvan, 1926, 225, ș. a.).

Și dincolo de Dunărea Mijlocie, în estul Panoniei, cercetarea arheologică a identificat așezări cu ceramică dacică, fără însă ca acest fapt să demonstreze aici și stăpânirea efectivă a lui Burebista. Prin urmare, limitele statului geto-dac nu au depășit cursul mijlociu al fluviului, sau Carpații Mici, spațiul dintre Dunăre și Tisa (*Pathissus*) fiind locuit nu numai de daci, dar mai ales de diverse alte populații, realitate demonstrată de mult timp de cercetătorul maghiar M. Párducz (Crișan, 1977, n. 897 și 904). Iată deci că afirmația textului cunoscutului decret onorific al lui Acornion este în perfectă armonie cu numeroasele descoperiri de la sudul Dunării, din Dobrogea și părțile nordice ale Bulgariei unde sunt atestați arheologic ca autohtoni geții.

În sfârșit, locuirea getică s-a desfășurat și la nord de Moldova (și deci și de Bucovina), în Galiția, în sud-vestul Ucrainei actuale, zonă unde Ptolemeu menționase misterioasa dată - *Clepidava* (*Geographia*, III, 5, 15; Pârvan, 1926, 238; Russu, 1958, 307; Macrea, 1968, 175), probabil în arealul costobocilor, a căror localizare și natură etnică au suportat și păreri contrare (Pârvan, 1926, 221-223; Gostar, 1965, 183-185; Russu, 1959, 341-352. ș. a.). Ceea ce este esențial însă, dincolo de subiectivitatea unor arheologi cu tendințe departe de probitatea științifică, e drept minoritari, este faptul că așezările și necropolele, cercetate până acum în diverse grade, datând din intervalul secolelor I î. Chr. - III d. Chr., prezintă o cultură materială (Lipița) - și în primul rând o ceramică - foarte asemănătoare cu cea a tuturor geto-dacilor. Alături deci de acest teritoriu a fost supus și cel est carpatic până la cursul mijlociu și inferior al Nistrului. În Basarabia, de exemplu, sunt bine cunoscute deja chiar și o serie de fortificații getice, precum cele de la Butuceni, Saharna, Mateuți sau Vâhvatinți. Nu știm însă în ce măsură în faza actuală a cercetărilor este veridică afirmația lui Strabon care amintea de „stepa geților” și pe ei ca întinzându-se chiar până la Nipru (*Geographia*, VII, 3, 17). Un lucru este însă cert: ceramica (și nu numai) getică în descoperiri nu se oprește pe linia Nistrului de Jos, ci apare până la Olbia și chiar mai la răsărit de ea (Knipowitsch, 1929, 3, 52, pl. 7/4-5). În aceeași ordine de idei trebuie menționată și existența a numeroase antroponime de origine getică într-o serie de inscripții din coloniile grecești la care ne-am referit mai sus (Pârvan, 1926, 243, Russu, 1958, 303-335) și plasarea probabilă în aceste părți răsăritene a importantelor localități *Susudava* și *Setidava* menționate de către același Ptolemeu (Daicoviciu, 1960, I, 265).

De asemenea, nu se cunosc cauzele și etapele migrării getice dincolo de Nistru, fenomenul petrecându-se oricum înaintea epocii lui Burebista, și

nici arealul exact dintre Nistru și Bug (*Hypanis*) anexat sau mai degrabă dominat de regatului său. Lăsând la o parte fenomenul difuzării de populație geto-dacică la extreme, așa cum a subliniat cunoscutul istoric C. Daicoviciu, „vatra permanentă” a geto-dacilor a corespuns cu aproximație cu arealul de locuire a românilor în evul mediu, ca și mai târziu (*Ibidem*, 285 și urm.).

Ca o urmare firească a ascensiunii sale spectaculoase, Burebista își va permite să intervină în războiul civil din Imperiul roman susținând la un moment dat pe Pompeius, care părea să aibă inițial cele mai multe șanse de izbândă, și devenind astfel inamicul personal al lui Caesar. Așa se și explică începutul organizării de către acesta a lagărului de concentrare al armatei sale din Macedonia, compus din 11 legiuni și circa 10.000 de călăreți (**Vulpe, 1968, 42**), campanie împotriva regelui barbar care însă nu s-a mai materializat din cauza cunoscutei asasinări din senatul roman (44 î. Chr.), urmată în scurt timp de cea presupusă a lui Burebista de către vârfurile aristocrației dacice, nemulțumite, la rândul lor, de regimul probabil foarte autoritar instituit de către marele rege.

În privința mărimii armatei de care beneficia regele geto-dac, de 200.000 de oameni, (**Geographia, VII, 3,13**), ceea ce era enorm pentru acele vremuri, unii istorici s-au îndoit de veridicitatea cifrei. Pornindu-se însă de la întinderea deosebit de mare a statului strămoșilor noștri, V. Pârvan emitea opinia, la care ne raliem și noi, a unei plauzibile estimări, destul de corecte (**1926, 91**). În aceeași ordine de idei suntem de părere, nu trebuie să uităm, și densitatea remarcabilă de locuire la care se ajunsese față de epocile anterioare, în unele regiuni ale României. Cu o astfel de forță militară, Burebista a reușit deci într-un timp destul de scurt, nu numai să elibereze teritoriile dacice de vest stăpânite de celți, dar și să frâneze penetrarea sarmațiilor dinspre est de Nistru și să pună capăt dominanței bastarne la răsărit de Carpați.

Dacia devenise faptic principală amenințare europeană a Imperiului Roman, ajungând astfel – după opinia lui Strabon – „să fie de temut și chiar de romani”. Prin urmare, Burebista nu numai că a fost „cel dintâi și cel mai mare dintre regii din Tracia”, (**VII, 3, 11**), dar și cel mai puternic dintre regii „barbari” ai Europei vremurilor sale. Sugestivă în aceeași ordine de idei este și aprecierea cunoscutului istoric al antichității T. Mommsen, conform căruia puterea statului geto-dac putea fi comparată cu cea a Islamului, ea ajungând după C. Julian “cea mai mare putere barbară” din Europa (**Julian, 1920, 144**).

Din punct de vedere social, orânduirea geto-dacă, - deși bazată pe o ierarhizare strictă după avere - nu putea duce prea curând la sistemul clasic sclavagist, dovadă că dezvoltarea ulterioară cuceririi romane a mare parte din Dacia lui Decebal, în lumea dacilor liberi (cel mai bun exemplu fiind carpții),

nu au apărut premise sclavagiste, la baza societății rămânând tot obștea sătească.

Astfel de realități sociale au existat firește la multe populații europene, inclusiv la cele din nordul Moldovei, legăturile sociale dintre membrii comunităților nebazându-se în principal pe legături de rudenie, de sânge, ci pe cele de caracter economic, de viețuire în vecinătate. Pornind de la întinderea deosebit de mare a vetrei de locuire geto-dacică, nu putem însă exclude ca posibilitate pentru unele microzone mai retardate istoric, persistența și unor relații în care obștea familială, de origine primitivă, să mai fi jucat un rol distinct în societate.

Toate comunitățile locale practicau în principal agricultura și creșterea animalelor. Rămâne un bun exemplu pentru nivelul intensiv de ocupație agricolă nevoia sulițașilor lui Alexandru Macedon în expediția lor de la nord de Dunăre de-a culca cu armele lor grâuul ogoarelor mănoase întâlnite în cale (**Arrianus, *Anab.*, I, 4, 1**). Datorită randamentului sporit s-a ajuns ca toți geto-dacii să folosească tipul de râșniță roman din două piese.

Dacă în vremea lui Burebista ceramica lucrată la roata olarului devenise demult o realitate, în zone marginale, precum în nordul Moldovei, inclusiv în Bucovina, ea continuă să fie modelată numai cu mâna. În urma tradiționalelor contacte comerciale cu lumea grecească de la Marea Neagră, sau cu cea romană periferică, ultima de la o vreme în plină expansiune comercială la nordul Dunării de Mijloc și de Jos, în mediul geto-dacic se înmulțesc cazurile de importuri, cel mai bine reprezentate la răsărit de Carpați în davele getice.

O dovadă a maturității societății autohtone a fost și circulația monetară. Dacă din secolul al III-lea î. Chr. primele monede realizate de geto-daci, așa cum s-a văzut, au fost cele imitând piese greco-macedonene. În vremea lui Burebista se va multiplica deja pe pla local denarul republican roman, producție monetară care a putut atinge cifra de 20.000 de exemplare (**Preda, 1973, 347**).

Dacă în Moldova fuseseră puse în evidență peste 20 de fortificații getice ce datează în perioada secolelor VI-III î. Chr., între care se remarcă în mod deosebit cele amintite deja de la Cotnari-Iași (**Florescu, 1971, 103-116**), sau Stâncești/Botoșani (**Florescu, Rață, 1969, 9-16; Florescu, 1971, 103-116; Florescu, Florescu, 2005**), luând însă în calcul întregul spațiu de habitat geto-dacic din secolele II-I î. Chr., I. H. Crișan contabilizase la vremea sa existența a 58 de dave, inclusiv cele de la Bratislava, ce supraveghea culoarul dunărean de aici, Zemplin, tot în Slovacia și Židovar în Banatul sârbesc, nu departe de Vârșeț (**Crișan, 1977, 292-319**). Între ele o semnificație deosebită

are și fortificația de la Bâțca Doamnei-Piatra Neamț (antica *Petrodava*), care cunoaște o maximă dezvoltare, fiind dotată ulterior cu zid de piatră lat de 3.5 metri și două sanctuare (Gostar, 1965, 157-165; Idem, 1969, 9-22; Buzilă, 1970, 237-250). Importanța locului este demonstrată și de existența aici, nu departe pe înălțimea Cozla, a încă unei fortificații contemporane, cu ziduri din piatră de tehnică asemănătoare cu cea folosită la zidurile de pe Bâțca Doamnei (Gostar, 1969, 23-26). Dacă la cele mai impresionante fortificații geto-dacice, din Munții Orăștiei au fost folosiți probabil constructori din zona cetăților grecești de pe litoralul vestic al Mării Negre, tehnica construcției zidurilor de la Bâțca Doamnei aduce mai mult cu cea de inspirație celtică, de la aceștia fiind mai sigur preluat modelul tot în părțile nordice ale spațiului dacic la Sărățel/Bistrița-Năsăud (*Ibidem*, 36; Crișan, 1977, 328).

Alte dave, dotate cu valuri de pământ și palisade, care punctau anumite drumuri comerciale până în Bucovina și chiar mai sus erau și în aceste timpuri cele amintite de la Poiana/Galați (*Piroboridava*), Brad (*Zargidava*)/Bacău, sau Răcătău (*Tamasidava*)/Bacău. Este deci de la sine înțeles că pe linia Siretului, de la vărsarea sa în Dunăre în apropierea orașului Galați și până în Bucovina s-a circulat intens și în această perioadă. Și așa se poate explica, după opinia noastră, de ce Ptolemeu amintește între acele „orașe strălucite din Dacia” centrele fortificate de mai sus (Ptolemeu, *Geographia*, III, 10, 3; Pârvan, 1926, 267-269), la vest de Siret fiind menționate doar *Petrodava* și *Utidava*, ultima din

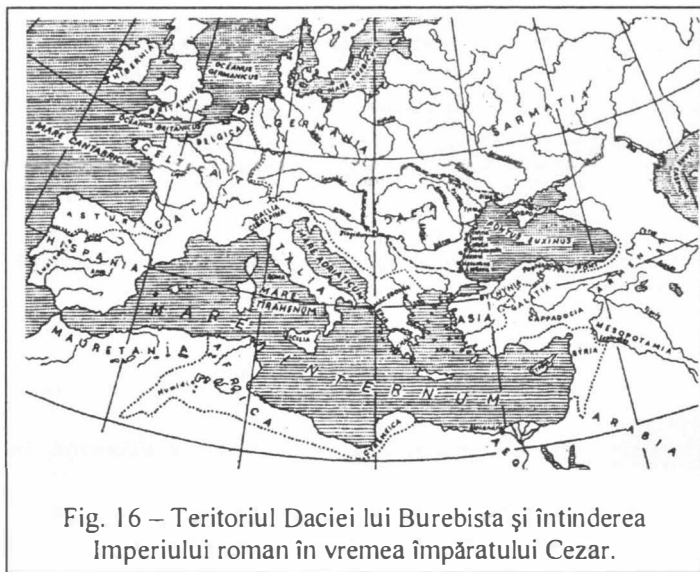

Fig. 16 – Teritoriul Daciei lui Burebista și întinderea Imperiului roman în vremea împăratului Cezar.

apropierea confluentei Oituzului cu râul Trotuș (Tisești - Târgul Ocna). Concluzionând, se închegease un stat puternic militar prin întinderea sa și prin abilitățile de excepție ale unei personalități de talie continentală – Burebista. Condițiile interne și externe nu au decis însă perpetuarea, evo-

luția ascendentă a creației sale. Dar moștenirea memorială a realizărilor sale, s-a perpetuat cu ceritudine din generație, în generație, până în vremea regelui Decebal (și chiar mai târziu), când autohtonii de pe meleagurile nord-est carpatice vor fi incluși și ei în marele și supremul efort general de apărare a libertății și identității etnice a strămoșilor noștri.

BIBLIOGRAFIE, CAPITOLUL II:

***, *Săpăturile arheologice efectuate de către Muzeul județean Suceava, în Suceava, V, 1978.*

***, *Arheologija SSSR. Epoha Bronzy lesnoj polosy SSSR, Moscova, 1987.*

***, *Arheologija Pricarpat'ja, Volyni i Zakarpat'ja (eneolit, bronză i rannee železo), Kiev, 1990.*

Andrieșescu I.,

1915 *Asupra epocii bronzului în România.*, în *BCMI*.

Andronic M.,

1988 *Repertoriul arheologic al comunei Grămești (jud. Suceava), în Suceava, XIII-XIV (1986-1987).*

1989 *Cacica – un nou centru neolitic de exploatare a sării, în SCIVA, 40, 2.*

1994a *Așezarea din sec. II-I î. H. de la Dolheștii Mari-Suceava, în Mem.Antiq, XIX.*

1994b *Repertoriul arheologic al comunei Zamostea, în Suceava, XXI.*

1997 *Evoluția habitatului uman în bazinul hidrografic Soloneț din paleolitic până la sfârșitul secolului al XVIII-lea, anuar Suceava, Supliment VI.*

1997a *Cercetări arheologice în așezarea dacică de epocă romană de la Todirești (județul Suceava) în Carpica, XXVI.*

2000 *Bilca, o nouă necropolă hallstattiană din Bucovina, în Suceava, XXIV-XXV (1997-1998).*

2003 *Sondajul arheologic din așezarea de secol VI p. Chr. de la Suceava-Ițcani, în ArhMold, XXIII-XXIV (2000-2001).*

2008a *Considerații preliminare asupra locuirii zonei meridionale a Bucovinei în preistorie, comunicare la cea de-a V-a Conferință internațională „Cercetători eminenți ai Universității din Cernăuți. R. F. Kaindl”, Cernăuți-Ucraina, 16-17 mai 2008.*

2008b *Étude de cas: l'évolution de l'habitat humain préhistorique dans le bassin hydrographique du ruisseau Ilișești*, în SSA, sub tipar.

Andronic M., Batariuc P. V.,

1993 *Contribuții la cunoașterea evoluției habitatului uman în zona limitrofă a orașului Suceava*, în Suceava, XVII-XVIII-XIX (1990-1991-1992).

Andronic M., Batariuc P. V., Hău Fl., Dejan Șt., Niculică B., Mareș I.,

2007 *Repertoriul arheologic al județului Suceava (A-D)*, mss.

Andronic M., Batariuc P. V., Hău Fl., Gogu M., Niculică B. P., Mareș I.,

2004 *Noi cercetări arheologice de teren în județul Suceava*, în Suceava, XXIX-XXX, vol. I, (2002-2003), Suceava.

Andronic M., Ursu E.,

2003 *Voitinel, com. Gălănești, Marginea, com. Marginea, jud. Suceava*, în *Cronica, București*.

Antonescu I.,

1968 *Descoperirea carpică de la Negri și implicațiile sale istorice*, în *Carpica*, I.

Aprotosoia F.,

1974 *Cercetări arheologice efectuate în împrejurimile orașului Săveni*, în *Din trecutul județului Botoșani, Botoșani*.

Arnăuț T.,

2003 *Vestigii ale secolelor VII-III a. Chr. în spațiul de la răsărit de Carpați, Chișinău*.

Arnăuț T., Ursu Naniu R.,

1997 *Vestigii getice în cea de-a doua epocă a fierului în spațiul pruto-nistrean, Iași*.

Babeș M.,

1970 *Dacii și bastarnii*, în *MemAntiq*, II.

1985 *Date arheologice și istorice privind partea de nord-est a Daciei în ultimele secole înaintea erei noastre*, în *SCIVA*, 36, 3.

1988 *Descoperirile funerare și semnificația lor în contextul culturii geto-dacice clasice*, în *SCIVA*, 39, 1.

1993 *Die Poienești-Lukaševka Kultur. Ein Beitrag für Kulturegeschichte im Raum östlich der Karpaten in den Letzen Jahrhunderten von Cristi Geburt*, Bonn.

Balaguri E. A.,

1961 *Doslidžennja mogil'nika pizn'obronzovogo času bilja c. Ostrivec', Stanislavs'koj oblasti*, în MDAPV, 3.

1963 *Poselennja i mogil'nik pizn'obronzovoj dobi u s. Ostrivec*, în *Tezisy dokladov i povidomlennja 27 ščoričnoj naykovej konferencii Užgorodskogo Universitetu. Ist. Nauk*, Kiev.

1964 *Livarni mat'ici z poselennja pizn'oj bronz bilja c. Ostrivec', Ivano-Frankivs'koi oblasti*, în MDAPV, 5.

1968 *Poselennja kul'tury Noa bilja s. Ostrivec, Ivano-Frankivs'koj oblasti*, în *Arheologija*, 21.

1971 *Kul'tura Noa*, în *ArhUkr.*, 1. *Pervisna arheologija*, Kiev.

1975 *Issledovanja arheologičeskikh pamjatnikov Zakarpatija za gody sovetskoj vlasti*, în *SlArh*, XXIII, 2.

1985 *Kul'tura Noa*, în *ArhUkr*, ed. a II-a, Kiev.

Batariuc P. V.,

1983 *Un mormânt din perioada de tranziție de la neolitic la epoca bronzului descoperit la Suceava*, în *Suceava*, X.

2003 *L'épée de bronze découverte à Măneuți (com. de Frătăuții Vechi, dép. de Suceava)*, în *SAA*, IX.

Berciu D.,

1970 *Lumea celților*, București.

Berezans'ka S.,

1971 *Komariv'ska kul'tura*, în *ArhUkr.*, I, Kiev.

1985 *Komariv'ska kul'tura*, în *ArhUkr.*, I, ed. a II-a, Kiev.

Berezans'ka S. S., Otroščenko V. V., Čeredničenko N. N., Šarafugdinova I. N.,

1986 *Kul'tura epohi bronzv na teritorii Ucrainv*. Kiev.

Bichir Gh.,

1971 *Carpicii în istoriografia română și străină*, în *SCIV*, 22, 2.

1973 *Cultura carpică*, București.

Bidzilia V. I.,

1971 *Istorija kulturi Zakarpatja na rubeži našoi ere*, Kiev.

Boghian D., Ursulescu N., Catană C., Romanescu Gh., Ignat M., Mareș I., Cotiugă V., Niculică B., Ignătescu S.,

- 2004 *Unele considerații privind identificarea și repertorierea resurselor utile din zona montană a județului Suceava utilizate în preistorie și istorie*, în CC., SN., 8-9 (18-19), (2002-2003).
- Burtănescu Fl.,
1996 *Considerații asupra unor morminte tumulare de pe teritoriul Moldovei (Perioada de tranziție – Bronzul timpuriu)*, în TD, 17.
2002 *Epoca timpurie a bronzului între Carpați și Prut, cu unele contribuții la problemele perioadei premergătoare epocii bronzului în Moldova*, în BT, nr. XXXVII, București.
- Buzilă A.,
1970 *Despre ceramica geto-dacică lucrată cu mâna de la Bîtca Doamnei, Piatra Neamț*, în MemAntiq, II.
- Cașuba M.,
2003 *Periferia de est a complexului hallstătin timpuriu cu ceramică incizată și imprimată (secole X-VIII î. e. n. în interfluviul Nistru-Siret)*, în Interferențe cultural-cronologice în spațiul nord-pontic, Chișinău.
- Cavruc V.,
1996 *Câteva considerații privind originea culturii Noua*, în Angustia, 1.
- Cavruc V., Dumitroaia Gh. (red),
2001 *Cultura Costișa în contextul epocii bronzului din România*, Piatra-Neamț.
- Căpitanu V.,
1968 *Un mormânt hallstătin descoperit la Cimbala*, în Carpica, 1.
- Chicideanu I.,
1988 *Din nou despre spadele cu mâner în formă de cupă*, în SCIVA, 39, 2.
- Chirica V., Tanasachi M.,
1985 *Repertoriul arheologic al județului Iași*, Iași.
- Chițescu L.,
1976 *Depozitul de obiecte din epoca bronzului de la Suceava*, în SCIVA, 27, 1.
- Chochorowski J.,
1985 *Die Wekerzug – Kultur. Charakteristik der Funde*, Cracovia.

Čičikova M.,

1968 *Au sujet du soc thrace*, în *Apulum*, 7/1.

Ciugudean H.,

1996 *Epoca timpurie a bronzului în centrul și sud-vestul Transilvaniei*, București.

1965 *Once more about the scythian problem in Transilvania*, în *Dacia*, N.S., IX.

Ciurea V.,

1931 *Preistoria. Viața omului primitiv în vechiul ținut al Sucevei (Baia de astăzi)*, în *Natura*, nr. 6-8.

1933 *Aperçu des antiquités préhistoriques de département de Baia*, în *Dacia*, III-IV (1927-1932).

Comșa E.,

1989 *Creșterea animalelor domestice în cursul perioadei de tranziție de la epoca neolitică la epoca bronzului pe teritoriul României*, în *Hierasus*, VII-VIII.

Crișan I. H.,

1964 *Morminte inedite din secolul III î. e. n. în Transilvania*, în *AMNap.*, I.

1965 *Săpături și sondaje în valea mijlocie a Mureșului*, în *AMNap.*, II.

1969 *Problema locuirii daco-geților pe teritoriul Slovaciei în lumina recentelor descoperiri arheologice*, în *ArhMold*, VI.

1971 *Contribuții la problema celților în Transilvania*, în *SCIVA*, 22, 2.

1976 *Precizări în legătură cu cronologia ceștii dacice*, în *Drobeta*, f. nr.

1977 *Burebista și epoca sa*, București.

Cucoș Șt.,

1982 *Începuturile perioadei de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului în zona subcarpatică a Moldovei*, în *AMNap.*, XIX.

1985 *Cultura amforelor sferice din depresiunea subcarpatică a Moldovei*. în *MemAntiq.* IX-XI (1977-1979).

Daicoviciu C.,

1960 în *Istoria României*, I, Ed. Acad., București.

Daragan M., Kašuba M.,

2008 *Argumenty k rannij date osnovanija Žabotinskogo poselenija*, în *RARh*, IV/2.

Dascălu L.,

1994 *Probleme ale bronzului târziu în nord-estul României. Rit și ritual funerar în cultura Noua*, în *Hierasus*, IX.

1995 *Crasnaleuca, jud. Botoșani*, în *Cronica*, Cluj-Napoca.

- Dascălu L., Burtănescu Fl.,
1997 *Crasnaleuca, jud. Botoșani*, în *Cronica*, București.
- Dergačev V.,
1971 *Pozdnetripol'skie posselenia u s. Gordinești*, în *AIM*, (1970-1971).
1986 *Moldavia i sosednie teritorii v epohu bronzy*, Chișinău.
1997 *Metalličeskie izdelija k probleme genezisa kul'tur rannego gal'stata karpato-danubio-nordpontijskogo regiona*, Chișinău.
- Dergačev V., Bočkarev V.,
2006 *Secerile de metal din epoca bronzului târziu din Europa de est*, *BAM*, V, Iași.
- Diaconu Gh., Constantinescu N.,
1960 *Cetatea Șcheia*, București.
- Diaconu V.,
2008 *Despre plastica antropomorfă a culturii Noua*, în *AMT*, III.
- Dinu M.,
1959 *Sondajul arheologic de la Dolheștii Mari (r. Fălticeni, reg. Suceava)*, în *Materiale*, VI.
1961a *Șantierul arheologic Dolheștii Mari (r. Fălticeni, reg. Suceava)*, în *Materiale*, VII.
1961b *Contribuții la problema culturii amforelor sferice pe teritoriul Moldovei*, în *ArhMold*, I.
- Dressler J. Chr.,
1960 *Illischestie. Chronik der Bukowiner Landgemeinde*, Pannonia - Verlag Freilassing.
- Dumitrescu H.,
1945 *La station préhistorique de Horodiștea, sur le Pruth*, în *Dacia*, IX-X (1941-1944).
- Dumitroaia Gh.,
2000 *Comunități preistorice din nord-estul României. De la cultura Cucuteni până în bronzul mijlociu*, Piatra-Neamț.
- Dušek M.,
1966 *Thrakisches Gräberfeld der Hallstattzeit in Chotin*, Bratislava.

- Fedorov G. B.,
1960 *Naselenie prutsko-dnestrovskogo mezhdureč'ja v I tysjačeeletii n. e.*, în *MIA*, 89.
- Ferenczi Ș.,
1965 *Cimitirul scitic de la Ciumbrud*, în *AMNap*, 2.
1971 *Cimitirul „scitic” de la Ciumbrud*, în *AMNap*, 8.
- Foit Gr.,
1973 *Două morminte ale culturii amforelor sferice descoperite la Suceava*, în *SMI*, III.
- Florescu A.,
1961 *Depozitul de obiecte de bronz de la Ulmi-Liteni (r. Hârlău, reg. Iași)*, în *ArhMold*, I.
1967 *Sur le problème du bronze tardif carpato-danubien et nord-ouest pontique*, în *Dacia*, N.S., XI.
- Florescu A. C.,
1971 *Unele considerații asupra așezărilor cetăților traco-getice (hallstatt-iene) din mileniul I î. e. n. de pe teritoriul Moldovei*, în *CI*, II.
1991 *Repertoriul culturii Noua-Coslogeni din România. Așezări și necropole*, în *Cultură și civilizație la Dunărea de Jos*, Călărași.
- Florescu M.,
1965 *Unele observații asupra evoluției bronzului timpuriu în Moldova*, în *SCIV*, 16, 4.
1970 *Problèmes de la civilisation de Costișa à la lumière du sondage de Borlești*, în *Dacia*, N.S. XIV.
- Florescu M., Florescu A.,
1990 *Unele observații cu privire la geneza culturii Noua în zonele de curbură a Carpaților Răsăriteni*, în *ArhMold*, XIII.
- Florescu A., Florescu M.,
2005 *Cetățile traco-getice din secolele VI-III a. Chr. de la Stâncești (jud. Botoșani), Târgoviște*, 2005.
- Florescu A.C, Rață S.,
1969 *Complexul de cetăți traco-dacice (sec. VI-III î. e. n.) de la Stâncești-Botoșani*, în *SMI*, I, Suceava.
- Foit Gr.
1973 *Două morminte ale culturii amforelor sferice descoperite la Suceava*, în *SMI*, III, Suceava.

- Ganina O. D.,
 1965 *Poselenija skif'skogo času u seli Ivan'e-Puste*, în *Arheologija*, 19.
 1984 *Poselenija rann'oskifs'koj dobi poblizu s. Zalissja*, în *Arheologija*, 47.
- Gopak V. D. și Pačkova S. P.,
 1983 *Železnye izdelija c poselenija Kruglik na Bukonine*, în *SA*, 2.
- Gostar N.,
 1965 *Cetățile dacice din Moldova și cucerirea romană la nordul Dunării de Jos*, în *Apulum*, 5.
 1969 *Cetății dacice din Moldova*, București.
- Gucal A. F.,
 1979 *Novi pam'jatki rann'ogo zaliznogo viku v Seredn'omu Podnistrov'j*, în *Arheologija*, 31.
 2007 *Šutnivec'ki kurgani*, în vol. *Rannij zaliznij bik Evrazij: do 100-riččja vid dnja narodžennja O. I. Terenožkina*, Kiev-Cighirin.
- Gucal A. F., Guca V. A., Megei V. P., Moghilov O. D.,
 2003 *Rezul'tati doslidžen' kurganiv skifs'kogo časy bilja c. Teklivka na Podilli*, în *AVU*, 2001-2002.
- Gutter J.,
 1881 *Hünengraber bei Graniczestie*, în *MKHD*, Viena, VII, nr. 135.
 1890 *Hünengraber bei Graniczestie*, în *MKHD*, Viena, VI, nr. 45.
- Haheu V.,
 2003 *Manifestările etnoculturale la est de Carpați în perioada hallstattiană târzie*, în *Interferențe cultural-cronologice în spațiul nord-pontic*, Chișinău.
 2006 *Originea culturii getice-repere istoriografice*, în *RArh*, S.N., vol. II, 1-2,
- Haimovici S.,
 1995 *Quelques caractéristiques de l'archéozoologie de la culture de Noua dans le contexte de Noua-Sabatinovka-Coslogeni, du Bronze final*, în *TD*, XVI, 1-2.
 2004 *Studiul arheozoological resturilor osoase provenite din așezarea hallstattiană de la Siret - Dealul Ruina (jud. Suceava)*, în *Suceava*, XXIX-XXX (2002-2003).
- Hänsel A.,
 2005 *Un depozit de bronzuri din ținutul Sucevei*, în *Bronzefunde aus Rumänien*, II, Bistrița/Cluj-Napoca.

- Ignat M.,
 1969 *Din istoricul cercetărilor arheologice din județul Suceava*, în *SMI*, I, Suceava.
 1973a *Șantierul arheologic de la Rus-Mănăstioara – Cercetările din anii 1967 și 1969*, în *SMI*, III, Suceava.
 1973b *Descoperirile din Latèneul timpuriu de la Bosanci (jud. Suceava)*, în *SCIV*, 24, 4.
 1976 *Découvertes du Hallstatt thrace dans le département de Suceava*, în *TD*, I.
 1978 *Necropola hallstattiană de la Volovăț-Dealul Burlei*, în Suceava, V.
 1981 *Contribuții la cunoașterea epocii bronzului și a Hallstatt-ului timpuriu în județul Suceava* în *TD*, II.
 1983 *Vestigiile geto-dacice de la Zvoriștea și semnificația lor*, în Suceava, X.
 1993 *Noi descoperiri de piese din bronz în zona Sucevei*, în Suceava, XX.
 2000a *Metalurgia în epoca bronzului și prima epocă a fierului*, Suceava.
 2000b *Un nouveau groupe culturel du Hallstatt tardive sur le territoire de la Roumanie*, în *SAA*, VII.
 2003 *Quelques vestiges de l'âge du bronze du nord de la Moldavie*, în *SAA*, IX.
 2004 *Un aspect particulier du Hallstatt récent a l'est des Carpates*, în *Thracians and circumponic wordl*, II, Congresul de tracologie Chișinău, 06-11 sept. 2004.
 2006 *Necropolele tumulare din zona Rădăuți în cadrul lumii traco-getice (sec. VII-V a.Ch.)*, Târgoviște.

Ignat M., Boghian D., Ignătescu S., Budui V., Niculică B., Mareș I.,
 2007 *Adâncata, Sub Pădure*, în *Cronica*.

Ignat M., Pățu Gh.,
 1982 *Un nou topor de bronz descoperit la Cașvana*, în Suceava, IX .

Ignat M., Popovici D. N.,
 1980 *Un mormânt în cistă descoperit la Șerbănești (comuna Zvorâștea, județul Suceava)*, în Suceava, VI-VII (1979-1980).

Il'kiv M.,
 2008 *Nobij skarb bronzovih virobiv z Korovij na Bukovini*, în *AST*, 3.
 2008a *Znahidki kel'tiv u mežiričči Verhn'ogo Siretu ta Seredn'ogo Dnistra*, în *MDAPV*, 12.

Il'kiv M., Mis'ko Ju.,
 2007 *Znahidki bronzovih sokir-kel'tiv u mežiričči verhn'ogo Siretu ta seredn'ogo Dnistra*, în *PSSIAE*, 1(23).

Illins'ka B. I. și Terenožkin O. I.,
 1971 *Frakij's'ka kul'tura*, în *ArhUkr* (red. Anohin V. O. et alii), II, Kiev.
 1971 *Čornolis'ka kul'tura*, în *ArhUkr* (red. Anohin V. O. et alii), II, Kiev.

1986 *Ĉornolis'ka kul'tura*, în *ArhUkr* (red. S. D. Kryžickij), 2, Kiev.

Jukovski A.,

1991 *Istoriya Bukovini. Ceastina perša do 1774*, Cernăuți.

Jullian C.,

1920 *Histoire de Gaule*, III, Paris.

Kaindl R. F.,

1896 *Geschichte der Bukovina. I. Von den ältesten Zeith bis zu den Anfängen des Fürenthums Moldau (1342)*, Cernăuți.

Kaiser E., Sava E.,

2006 *Die "Aschehügel" der späten Bronzezeit im Nordpontikum Erste Ergebnisse eines Forschungsprojekts in Nordmoldavien*, în *Eurasia Antiqua*, band 12.

Kotigoroško V.,

1991 *Rannejeleznyj period*, în vol. *Drevnjaja istorija verhnego Potis'ja*, Lvov.

1995 *Ținuturile Tisei Superioare în veacurile III î. e. n. – IV e. n.*, în *BT*, XI.

Knipowitsch T.,

1929 *Die Kkeramik römischer Zeith aus Olbia in der Sammlung der Ermitage*, în *Materialen zur römisch-germanischen Ceramic*, IV.

Krušel'nic'ka L. I.,

1965 *Kel'tskij pamjatnik v Verhnem Podnestrov'e*, în *KSIA*, 105.

1971 *Problemi skifskoi arheologii*, Moscova.

1974 *Plemena cul'turi frahiskogo Gal'stata*, în vol. *Starodavne naseleennja Prikarpat'ja i Volini*, Kiev.

1979 *Studien zur Besiedlung der ukrainischen Karpaten und des Karpatenvorlandes zu Beginn der Eisenzeit*, în *AACarp.*, XIX..

1985 *Vzaemozv'jazki naseleennja Prikarpat'ja i Volini z plemenami Shidhoi i Central'noi Evropi*, Kiev.

1990 *Kul'tura Noa*, în A. P. Černyš (red. princ.), *Arheologija Prikarpat'ja, Volyni i Zakarpat'ja. (Eneolit, bronză i rannee železo)*, Kiev.

1991 *Vostočnokarpatskij region v bronzovom i v načale železnogo vekov*, în *Materialy konferencii „Arheologija isocial'nyj progress*, v. 2, Moscova.

1993 *Novi pam'jatki kul'turi Gava-Goligradi*, în *PGPM*, Kiev.

1998 *Ĉornolis'ka kul'tura Seredn'ogo Pridnistrov'ja (po materialami neporotivs'koj grupi pam'jatok)*, Lvov.

2000 *Pam'jatka solevarinnja rubežu rann'oj i serednnoj bronzi v pivnično-chidnih Karpatah*, în *Zapiski naukovogo tovaristva imeni Ševčenka*, CCXLIV, Lvov.

Kuharenko I. V.,

1959 *Rasprostranenie Latenskih vešej na territorij vostočnoj Evropy*, în SA, I.

László A.,

1969 *Așezarea geto-dacică de la Băiceni (secolele IV-II î. e. n.)*, în *ArhMold*, VI.

1976 *Über der Ursprung und die Entwicklung der frühallstattzeitlichen Kulturen in der Moldau*, în TD., 1.

1993 *Dates radiocarbone et chronologie de la civilisation Noua-Sabatinovka-Coslogeni*, în CCD, X, Călărași.

1994 *Începuturile epocii fierului la est de Carpați*, în BT, VI.

1995 *Statuetele antropomorfe ale culturii Gáva-Holíhrady*, în *MemAntiq*, XX.

1996 *Sur la plastique anthropomorphe de la civilisation Gáva-Holíhrady*, în *Problemy epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie Środkowej. Księga jubileuszowa poświęcona Markowi Gedlowi*, Cracovia.

2007 *Datarea prin radiocarbon în arheologie*, București.

Larina O.,

2003 *Pozdnetripol' skoe pogrebenie gordineštского типа на Dnestre*, în *Interferențe cultural-cronologice în spațiul nord-pontic*, Chișinău.

Lengyel I.,

1960 *Beiträge zur Ursprungsfrage der Kuštanovice-Kultur*, în *FolArch*, XII.

Levickij O.,

1987 *Gorizont rannego železnogo beka na mnogoslnojm pamjatnike Merešovka, în Moldavskoe podnestrob'e v pervobytnuju epohu*, Chișinău.

1998 *Considerații asupra monumentelor funerare din perioada hallstattiană târzie de pe teritoriul Moldovei*, în *RArh*, 2.

2004 *Incadrarea cronologică a necropolei tumulare Trinca „Drumul Feteștilor”*, în vol. *Studii*, Chișinău.

2004 a *Apartenența culturală a necropolei tumulare hallstattiene de la Trinca, jud. Edineț*, în *MemAntiq*, XIX.

2006 *Necropola tumulară hallstattiană târzie Trinca „Drumul Feteștilor”*, BAM, nr. III, Iași.

Mačinskij D. A.,

1966 *K voprosu o datirovke, proishozhdenij i etničeskoj prinadležnosti pamjatnikov tipa Poienești-Lukašovka*, în *Arheologhija starogo i novogo sveta*, Moscova.

1973 *O culture srednego podneprovja na rubeže skifskogo i sarmatskogo periodov*, în *KSIA*, 133.

1973 a *Kel'ty na zemljah k vostoky ot Karpat*, în *ASGE*, 15.

Macrea M.,

1968 *Dacii liberi în epoca romană*, în *Apulum*, 7.

Maghiar N., Olteanu Șt.,

1970 *Din istoria mineritului în România*, București.

Maleev Iu. I.,

1987 *Gal'statskie gorodisca v zapadnoj Podolii i Prikarpat'e*, în *Mezplemennyje svjazi epochi bronzj na territorii Ukrainy*, Kiev.

1991 *Kurgan skifskogo vremeni u c. Myškovcy v bassejne r. Zbruč*, în vol. *Kurgany stepnoj skifii*, Kiev.

1992 *Gal'statskie elementy vooruženija v meždureč'e Dnestra i Pruta*, în vol. *Ziemie polskie we wczesnej epoce żelaza i ich powiązania z innymi terenami*, Rzeszow.

2000 *The types of the graves' construction of the tumulary tombs of the west-Podolian group in the scythian time*, în *Tombes*, Tulcea.

Mantu C.-M.,

1998 *Cultura Cucuteni. Evoluție, cronologie, legături*, în *BMA*, V.

Manzura I., Sava E.,

1994 *Interacțiuni est-vest reflectate în culturile eneolitice și ale epocii bronzului din zona de nord-est a Mării Negre (schiță cultural-istorică)*, în *MemAntiq*, XIX.

Marcenco K.,

1991 *Observatoija-kalendar' u s. Dolinjany*, în *ASGE*, 31.

1992 *Les tribus de thraces sur le territoire de l'estuaire de Boug – Dniepr du VII-e s. av. n. e.*, în *Symposia Thracologica*, 9.

Mareș I.,

1993 *Sondajul arheologic de la Sfântul Ilie „Siliște” (1991)*, în *Suceava*, XVII-XVIII-XIX (1990-1991-1992).

1996 *Un mormânt preistoric descoperit la Suceava – „Dealul Zamca”*, în *CC*, 2(12).

Mareș I., Ignat M., Ursu E., Niculică B.,

2001 *Rezultatele cercetărilor arheologice referitoare la așezarea geto-dacică din orașul Suceava-Dealul Zamca (1996-1997)*, în *Suceava*, XXVI-XXVII-XXVIII (1999-2000-2001).

Mareș I., Niculică B. P., Boghian D., Ignătescu S., Budui V., Buzdugan C.,

2002 *Adâncata, com. Adâncata, jud. Suceava, punct Imaș*, în *Cronica*, 2003, București.

Mareș I., Niculică B., Dolenschi T., Ciurari P., Bedreagă S., Ungureanu C.,
2008a *Suceava, jud. Suceava. Punct: Câmpul Șanțurilor*, în *Cronica*, București.

Mareș I., László A., Niculică B., Ignat M.,
2008b *Plastica zoomorfă și antropomorfă din așezarea fortificată din prima epocă a fierului, cultura Gáva-Holíhrady, grupul Grănicești, de la Siret-Dealul Ruina, județul Suceava*, în *AMT*, III.

Marinescu-Bîlcu S., Rența E., Matei Gh.,
2000 *Les recherches archéologiques de sauvetage de Ciulnitza, le département de Ialomitza (1994-1997). Le tumulus I*, în vol. *Practiques*, Tulcea.

Matasă C.,
1959 *Descoperiri arheologice în raionul Piatra-Neamț*, în *Materiale*, V.

Mateevici N.,
2007 *Amforele grecești în mediul barbar din nord-vestul pontului Euxin în sec. VI – începutul sec. II a. Chr.*, în *BTyr*, XIV.

Medvedskaja I. N.,
1992 *Periodizacia skifskoj arhaiki i drevni vostok*, în *SA*, 3.

Meljukova A. I.,
1953 *Pamjatniki skifskogo vremeni na Srednem Dnestre*, în *KSIIMK*, 51.
1955 *K voprosu o pamjatnikah scijskoi kul, tury na territorii sredneiEvropy*, în *SA*, 22.
1958 *Pamjatniki skifskogo vremeni lesostepnogo Srednego Podnestrov'ja*, în *MIA*, 64.
1969 *K voprosu o granice meždu skifami i getami*, în *Drevnie frakijcy v Severnom Pričernomor'e*, în *MIA*, 150.
1972 *O datirovke i sootnošenii pamjatnikov načala železnogo veka v lesostepnoj Moldavii*, în *SA*, 1.
1989 *Stepi evropejskoj časti SSSR v skifo-sarmatskoe vremja*, în vol., Moscova .

Mihăilescu-Bârliba V.,
1980 *La monnaie romaine chez les Daces orientaux*, București.
1990 *Dacia răsăriteană în sec. VI-I î. e. n. Economie și monedă*, Iași.

Mitrea B.,
1968 *Descoperiri recente și mai vechi de monede antice și bizantine în Republica Socialistă România*, în *SCIV*, XIX,1.

Mongait A. L.,
1961 *Arheologia în URSS*, București.

Morintz S.,

1961 *Săpăturile de la Bîrsești (r. Vrancea, reg. Galați)*, în *Materiale*, VII.

1978 *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii*, I, București.

Moscalu E.,

1989 *Săpăturile de salvare de la Cotârgaci (com. Roma, jud. Botoșani)*, în *Hierasus*, VII-VIII.

Movša I.,

1985 *Pozdnii etap Tripol'skoi kul'tury*, în *ArhUcr*, I.

Munteanu O.,

2002 *Lanțul slăbiciunilor sau unde au dispărut geții*, în *Studii*, Chișinău.

Necrasov O.,

1980 *L'antropologie de l'aire thrace (rapport général)*, în *Actes*, vol. III.

Necrasov O., Cristescu M., Botezatu D. și Miu G.,

1990 *Cercetări paleoantropologice privitoare la populațiile de pe teritoriul României*, în *ArhMold*, XIII.

Nestor I.,

1933 *Der Stand der Vorgeschichte in Rumänien*, în *BerRGK*, 22, Berlin.

Niculică B.,

1993 *Noi descoperiri de piese de bronz în zona Sucevei*, în *Suceava*, XX.

1999 *O seceră de bronz descoperită la Mihoveni (comuna Șcheia), județul Suceava*, în *CC, SN.*, 5(15).

2003 *Topoare din piatră aparținând epocii bronzului descoperite pe teritoriul județului Suceava*, în *CC, SN.*, 6-7 (16-17), 2000-2001, Suceava.

2004 *Considerații privind așezarea Noua de la Cumpărătura (comuna Bosanci, județul Suceava)*, în *Suceava*, XXIX-XXX (2002-2003).

2005 *Considérations sur la période moyenne de l'âge du bronze dans le Plateau de Suceava. Le complexe culturel Kómarow-Costișa-Białx Potik*, în *SAA*, X-XI (2004-2005).

2007 *Observations concernant le début de l'âge du bronze sur le territoire du département de Suceava*, în *CC, SN*, nr. 13(23).

2008 *Observații în legătură cu săpăturile arheologice din tumulii din zona Horodnic de Jos (jud. Suceava)*, în *SAA*, XIII (2007), sub tipar 2008.

- Niculică B. P., Aparaschivei C.,
2007 *Un nou sit arheologic în Podișul Fălticenilor, în Suceava, XXIX-XXX-XXXI (2004-2005-2006).*
- Niculică B., Batariuc P. V.,
2007 *Considerații asupra descoperirilor din epoca bronzului de la Bosanci-La Pod la Rediu (com. Bosanci, jud. Suceava), în Suceava, XXXI-XXXII-XXXIII (2004-2005-2006).*
- Niculică B., Budui V., Mares I.,
2004 *Considerații privind unele topoare din piatră, din epoca bronzului, descoperite în Podișul Sucevei, în Suceava, XXIX-XXX (2002-2003).*
- Niculică B., Cojocaru I.,
2003 *Quelques considerations sur deux haches en cuivre appartenant à l'âge du bronze, découvertes dans le nord de la Moldavie, în SAA, IX.*
- Niculică B., Ignătescu S.,
2003 *Recunoașteri arheologice în Podișul Sucevei, în CC, 6-7 (16-17), (2000-2001).*
- Niculică B., et alii,
2002 *Necropola din epoca bronzului de la Adâncata-Imaș, în Țara Fagilor, SN, X, nr. 1 (38).*
2004 *Considerații preliminare asupra practicilor funerare din necropola de tip Komativ - Bilyj-Potik - Costișa, de la Adâncata-"Imaș" (jud. Suceava), în CC, SN., 10 (20).*
- Niculiță I.,
1983 *Nekotorye aspekty etničeskoj i obščestvenno-političeskoj istorij plemen Dnevstrovsko-karpatskih zemel'vo II-I vv. do n. e. . în Pervohvtnve drevnosti Moldavii, Chișinău.*
1992 *Traco-geții la est de Prut, în Carpica, XXVIII/1.*
- Nițu A.,
1953 *Despre unele urme scitice în Moldova, în Materiale, I.*
- Olinescu D.,
1894 *Charta arheologică a Bucovinei, în BSGR, XV, 1894, trim. 1-11.*
- Passek S. T.,
1959 *Stojanka komarovskoj kul'tury na Srednem Dnestre, în KSIIMK, 75.*

- Pačkova S. P.,
1977 *Poselennja poblizu c. Kruglik na Bukovini*, în *Arheologija*, 23.
1979 *Urnove pohovannja v s. Grinčuk na Seredn'omu Dnistri*, în *Arheologija*, 29.
1983 *Arheologičeskie issledovanija mnogoslojnogo poselenija u s. Gorošovka Ternopol'skoj oblasti*, în *Arheologičeskie pamjatniki Srednego Podnestrov'ja*, Kiev.
1984 *Pro kul'turnu nelejnist'moghil'nika poblizu s. Dolinjani na Pivnicnii Bukovinii*, în *Arheologija*, 47.
2006 *Zarubineckaja kul'tura i latenizirovannye kul'tury Evropy*, Kiev.

- Părpăuță T. D.,
2006 *Moneda în Dacia preromană. Secolele IV a. Chr. - I p. Chr.*, BAM, II, Iași.

- Păunescu Al., Șadurschi P., Chirica V.,
1976 *Repertoriul arheologic al județului Botoșani*, vol. I, București.

- Petrescu-Dîmbovița M.,
1950 *Noi date asupra înmormântărilor cu ocră în Moldova*, în *SCIV*, 2, 1.
1964 *Date noi cu privire la descoperirile de obiecte de bronz de la sfârșitul epocii bronzului și începutul Hallstatt-ului din Moldova*, în *ArhMold*, II-III.
1977 *Depozitele de bronzuri din România*, București.
1980 *Premisele civilizației geto-dacice*, în *ArhMold*, IX.

- Petrescu-Dîmbovița M. și colab.,
1953 *Șantierul Trușești*, în *SCIV*, 4, 1-2.
1954 *Șantierul arheologic Trușești*, în *SCIV*, 5, 1-2.

- Pink K.,
1939 *Die Münzprägung der Ostkelten und ihren Nachbarn*, *Dissertationes Pannonicae*. s. II. Budapest.

- Pipidi D. M.,
1967 *Contribuții la istoria veche a României*, ed. A II-a, București.

- Pivovarov S.,
2002 *Numismatični pam'jatki Bukovini (antičnij ta seredn'ovičnij čas)*, Cernăuți.

- Pivovarov S., Il'kiv M.,
2007 *Novij skarb bronzovogo viku z Kicmanja*, în *PSSIAE*, 2 (24).

- Pârvan V.,
1926 *Getica. O protoistorie a Daciei*, București.

Poenaru-Bordea Gh., Mitrea B.,

1995 *Découvertes monétaires en Roumanie*, 1993, XXXVII, în *Dacia*, N.S., 38-39 (1994-1995).

Popescu A.,

2000 *Ceramica cu decor striat de la Costișa și Deleni*, în *Angustia*, 5.

Popovici D.,

1977 *Noi descoperiri de topoare de silex din județele Suceava și Neamț*, în *Suceava*, IV.

Popovici D., Ignat M.,

1981 *Cercetările arheologice din "Cetățuia" de la Merești (com. Vulturești, jud. Suceava)*, în *Suceava*, VIII.

Popușoi E.,

1969 *Un mormânt hallstattian descoperit la Trestiana-Bârlad*, în *Carpica*, II.

Preda C.,

1956 *Triburile geto-dace și circulația monedelor lui Filip II la nord de Dunăre*, în *SCIV*, 7, 3-4.

1973 *Monedele geto-dacilor*, București.

1998 *Istoria monedei în Dacia preromană*, București.

2001 *Cu privire la localizarea și originea agatârșilor*, în *EphNap*, XI.

Rață S.,

1966 *Cazanul scitic de la Iacobenii-Dîngeni*, în *ArhMold*, IV.

Reineke P.,

1896 *Skithische Altertümer in der Bukowina*, în *JBLM*, IV.

Romstorfer K. A.,

1913 *Cetatea Sucevei descrisă pe temeiul propriilor cercetări făcute între 1895 și 1904*, București.

Rotaru M., Gheorghe Gh.,

2006 *Unelte din os din așezările Noua situate în partea de sud-est a județului Vaslui*, în *AMT*, I

Rosen Przeworska J.,

1973 *Granodorytowa rzeźbąglowy (en ronde bosse) z Malopolski*, în *Apol*, XVIII, 2

- Rusanova I. P., Timoščuk B. O.,
 1975 *Slavianskoe poselenie Kodyn na Bukovine*, în *AO*.
 1977 *Stratigrafija poselenija Kodyn II na Bukovine*, în *AO*.
- Rusanova I. P., Timoščuk B. O., Mihailina L.,
 1976 *Poselenie Kodyn II v basejne r. Prut*, în *AO*.
- Russu I. I.,
 1958 *Elemente traco-getice în Scythia și Bosforul cimerian*, în *SCIV*, 9, 2.
 1959 *Les Costoboces*, în *Dacia*, NS, 3.
- Sanie S.,
 1973 *Importuri elenistice și romane în câteva cetăți și așezări dacice din Moldova*, în *SCIV*, 24, 3.
- Sanie S., Maxim Alaiba R., Luca G.,
 1986 *Descoperirea unor capete de piatră din zona est-carpatică*, în *AMM*, VII-VIII (1985-1986).
- Sava E.,
 1992 *Kul'tura Mnogovalikovej keramiki dnestrovsko-prutskogo meždurereč'ja*, Chișinău.
 2002 *Die Bestattungen der Noua-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung spätbronzezeitlicher Bestattungsriten zwischen Dneestr und Westkarpaten*, în *Prähistorische Archäologie Südosteuropa*, Band 19, Kiel.
 2005 *Die spätbronzezeitlichen Aschehügel ("Zol'niki") – ein Erklärungsmodell und einige historisch-wirtschaftliche Aspekte*, în *Praehistorische Zeitschrift*, Band 80, Helf I.
- Sava E., Agulnikov S.,
 2003 *Contribuții noi la definirea ritului funerar de tip Sabatinovka*, în *Interferențe cultural-cronologice în spațiul nord-pontic*, Chișinău.
- Schmidt H.,
 1932 *Cucuteni in der oberen Moldau, Rumänien*, Berlin-Leipzig.
- Sedov V. V.,
 1965 *V dierrovskom levobereže' balto-iranskij kontakt* în *SA*, 4.
- Sîrbu V.,
 1999 *Figurinele antropomorfe din prima epocă a fierului descoperite în lumea tracică*, în *Istros*, IX.

Smirnova G. I.,

- 1957a *Poselenie pozdnebronzovogo veka i rannego železa vozle s. Magala Černovickoj oblasti* in *KSIIMK*, 70.
- 1957b *Poselenie kul'tury frakijskogo gal'stata na Bukovine*, in *KSIIMK*, 71.
- 1957c *Raboty zapadno-Ukrainskoj ekspedicii v 1954 godu*, in *KSIIMK*, 67.
- 1958 *Svedenija o rabote zapadnoukrainskoj ekspedicii v 1956 g.*, in *ASGE*, XIII.
- 1959 *Pidsumski dosljžen' verhnyh šari' Nezvis'kogo poselenija*, in *MDAPV*, II.
- 1965 *Rannregoligradskij kompleks Magaly*, in *KSIA*, 105.
- 1965a *K otázce Trácké na kruhu robené keramiky ve Střrdnimpodnestři*, in *AR*, XVII.
- 1968 *Raskopki kurganov u sel Kruglik i Dolinjany na Bukovine*, in *ASGE*, 10.
- 1969a *Novyj mogil'nik kul'tury Noa u s. Starye Bedraži na Prute*, in *ASGE*, vyp. 11, 64.
- 1969b *Poselenie Magala – pamjatnik drevnefrakijskoj kul'tury v Prikarpat'e*, in *MLA*, 150.
- 1972 *Novye issledovanija poselenija Magala*, in *ASGE*, 14.
- 1973 *Pozdnegoligradskij mogil'nik y s. Ostrica (Magaljanskaja) na Bukovine*, in *ASGE*, 15.
- 1974a *Stojanka Komarovskoj kul'tury u s. Nezvisko na Dnestre*, in *ASGE*, 16.
- 1974b *Complexele de tip Gava-Holihrady – o comunitate cultural istorică*, in *SCIVA*, 25, 3.
- 1974c *Zapadnoukrainskaja arheologičeskaja ekspedicija v 1957 g.*, in *ASGE*, XVI.
- 1976 *Gavsko-Goligradskij krug pamjatnikov vostočno-karpat'skogo bassejna*, in *ASGE*, 17.
- 1977a *Ščodo pohoval'nogo harakteru pann'oskif'skih pam'ja tok poblizu sil Dolinjani, Novosilki, Bilousibki*, in *Arheologija*, 23.
- 1977b *Kurgannyj mogil'nik ranneskif'skogo vremeni u sela Dolinjany*, in *ASGE*, 8.
- 1978a *Poselenie skif'skogo vremeni y sela Dolinjany v dnestrovskom pravoberež'e. (Po materialam raskopok 1972-1973 gg.)*, in *ASGE*, 19.
- 1978b *Kul'turno-istoričeskaja stratigrafija poselenija Magala*, in *Problemy Arheologii*, II, *Sbornik statej v pamjat' professora M. I. Artamonov*, Leningrad.
- 1979 *Kurgany u sela Porohykovymyj mogil'nik skif'skoj arhaiiki na Srednom Dnestre*, in *TGOLE*, XX.
- 1980 *Naselenie Serednego Podnestrov'ja v VI-V vv. do n. e. ego zapadnye sosedu*, in *Actes*, I.
- 1981 *Mogil'nik tipa Poienešty-Lukaševka u s. Dolinjany na Bukovine (raskopki 1977-1978 gg.)*, in *SA*, 3.
- 1981a *Novye dannye o poselenii u s. Dolinjany (po materialam raskopok 1977-1978 gg.)*, in *ASGE*, 22.
- 1982 *Zakrytye predskif'skie komplekxy u sela Dnestrovka-Luka*, in *DPKT*, Leningrad.
- 1984 *O formirovanii pozdnečernolesskoj kul'tury na srednem Dnestre. Po materialam poselenija Dnestrovka-Luka*, in *ASGE*, 25.
- 1985 *Poselenie u.s. Dnestrovka-pamjatnik Černolesskoj kul'tury na Dnestre*, in *ASGE*, 26, Leningrad.

- 1986 *Poslednij sezon rabot na černolesskom poselenii Dnestrovka-Luka i voprocj hronologii pozdnego černoless'ja*, in ASGE, 27.
- 1989 *Skifoobraznye pamjatniki v srednej Evrope*, in *Stepi evropejskoj časti SSSR v skifo-sarmatskoje vremja*, Moscova.
- 1991 *Vremja pojavlenija skifov v karpatskom regione*, in *Actes du XII-e Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*, Bratislava, 1-7 sept., tome 3.
- 1992 *Pamjatniki Srednego Podnestrov'ja v hronologičeskoj sheme ranneskijskoj kul'tury*, in RA, 2/1993
- 1993 *Die Siedlung Mahala II a und II b ein Denkmal der Noua I und II Kultur*, in CCD, X, Călărași.
- 1998 *O rabotah na ranneskijskom poselenii u s. Dolinjany v 1985 I 1987 gg.*, in ASGE, 33.
- 1998a *Din nou despre ceramica cenușie lucrată cu roata descoperită în siturile scitice timpurii din zona Nistrului Mijlociu*, in SCIVA, 49, 1.
- 2000 *Gruntovye postrojki okrugloj formy v lesostepnom meždurečje južnogo Buga i Dnestra v ranneskijskoje vremja: mestnye stroitel'nye tradicii ili novucii*, in *Davnija i serednoovična istorija Ukraini*, Kamenet'-Podolsk.
- 2000a *Pervye poselency u s. Dolinjany v uročiše Pomirki*, in *Stratum Plus*, 2.
- 2001 *Zaključitel'nyj sezon rabot na ranneskijskom poselenii u s. Dolinjany*, in ASGE, 35.
- 2005 *O redkom tipe kostjanyh grebnej iz ranneskijskix pamjatnikov lesostepi*, in ASGE, 37.

Smiško M.,

- 1932 *Kultury wczesnego okresu epoki cesartwa rzymskiego w Malopolsce wschodniej*, Lvov.
- 1948 *Doba poliv pohovan' v zahidnih oblastjah URSS*, in *Arheologija*, 2.
- 1952 *Ranneslavjanskaja kul'tura Podnestrov'ja v svete novyh areologičeskix dannyh*, in KSIIIMK, 44.

Spinei V., Nistor M.,

- 1968 *Un mormânt din lespezi de piatră în nordul Moldovei*, in SCIV, 19, 3.

Sulimirski T.,

- 1936 *Scytowie na zachodniem Podolu*, Liov.
- 1968 *Corded Ware and Globular Amphore North-East of the Carpathians*, Londra.

Svešnikov I. K.,

- 1971 *Kul'tura kuljastih amfor*, in *ArhUcr.*, I, Kiev.

- 1974 *Istoriya naselennja Perebkarpat'ja , Podillja i Volini v kinci III – na počatku II tis do n. e.*, Kiev.
- 1983 *Kultura šarovidnyh keramiki*, în SA, I.
- 1993 *Novj pohovanja počiatku bronzovoy dobjna zahidnij Volyni*, Lvov.

Swieszniok I.,

- 1967 *Kultura Komarowska*, în APol., XII.

Szombathy J.,

- 1894 *Zweite Rekognoscierungstour in der Bukowina*, în ZAG, XXIV.
- 1894a *Prähistorische Rekognoscierungstour nach der Bukowina im Jahre 1893*, în JBLM, II.
- 1899 *Vorgesichte*, în *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild, Bukowina*, Viena.

Szovo-Gmitrov P.,

- 1958 *Nové laténske náleznna Zakarpatskej Ukraine*, în SLArch, VI, 1.

Şadurschi P.,

- 1980 „Troianul” Moldovei de Sus, în *Materiale*, Tulcea.
- 1981 *Toporul cu gaură de înmănuşare transversală descoperit la Oroftiana de Sus, pe Prut*, în Hierasus, f.n.
- 1989 *Piese metalice din epoca bronzului descoperite pe teritoriul judeţului Botoşani*, în Hierasus, VII-VIII.
- 1992 *Necropola getică de la Strahotin-Dângeni, jud. Botoşani*, în *Materiale*.
- 1994 *Rezultatele sondajului arheologic de la Ghilăneşti-Botoşani (1989)*, în Hierasus, IX.

Şadurschi P., Moscalu E.,

- 1989 *O nouă cetate getică apărând aspectului cultural Cetăţea de Ghilăneşti (judeţul Botoşani)*, în Hierasus, VII-VIII.

Şadurschi P., Şovan O. L.,

- 1986 *Cetatea getică de la Cotu-Copalău*, în Hierasus, VI.
- 1994 *Aşezarea getică întărită de la Cotu-Copalău*, în ArhMold, XVIII.

Şerban C., Lazăr M.,

- 1996 *Bucovina în dezbaterea lumii contemporane. Bucovina în istoriografia ucraineană*, în CC(2).

Şovan L. O., Ignat M.,

- 2005 *Aşezarea getică fortificată de la Cotu-Copalău, jud. Botoşani, Târgovişte*.

Šovkopljas I. G.,

1952 *Kurganij mogil'nik perebskifs'kogo časy na Sredn'omu Dnistri*, în *ARH.PAM*, IV.

1954 *Poselennja rann'oskifs'kogo času na s'eredn'omu Dnistri*, în *Arheologija*, IX.

Teodor D. Gh., Ioniță D.,

1967 *Cercetări arheologice în Podișul Sucevei*, în *ArhMold*, V.

Teodor S.,

1967 *Contribuții la cunoașterea ceramicii din secolele III-II î.e.n. din Moldova*, în *SCIV*, 18, 1.

1969 *Unele date cu privire la cultura geto-dacică din nordul Moldovei în lumina săpăturilor de la Botoșana*, în *SCIV*, 20, 1.

1973 *Bastarnii pe teritoriul Moldovei*, în *SMI*, III.

1975 *Săpăturile de la Cucorăni (jud. Botoșani)*, în *ArhMold*, VIII.

1976 *Contribuția cercetărilor arheologice de la Cucorăni, jud. Botoșani la cunoașterea culturii geto-dacice din Moldova în secolele III-II î. e. n.*, în *Din trecutul județului Botoșani*.

1978 *Săpăturile de la Budeni, com. Dolhasca, jud. Suceava*, în *Suceava*, V.

1980a *Das Verzeugdepot von Lozna (Kr. Botoșani)*, în *Dacia*, NS, XXIV.

1980b *Așezarea de epocă Latène de la Botoșana*, în *SCIVA*, 31, 2.

1980c *Vestigii sporadice din epoca bronzului și a fierului la Botoșana (județul Suceava)*, în *Suceava*, VI-VII (1979-1980).

1984 *Descoperiri din epoca Latène în zona Neamțului*, în *TD*, 5.

1987 *Cercetările arheologice de la Ciurea, jud. Iași*, în *ArhMold*, XI.

1988 *Elemente celtice pe teritoriul est-carpatic al României*, în *ArhMold*, XII.

1989 *Civilizația geto-dacică la est de Carpați. Considerații topografice*, în *Symposia Thracologica*, Tulcea.

1992 *Cercetările arheologice de la Lozna-Hlibicioc, județul Botoșani* în *ArhMold*, XV.

1999 *Regiunile est-carpătice ale României în secolele V-II î.d.Hr. Considerații generale și repertoriul arheologic*, BT, XXVII, București.

Teodor S., Rață S.,

1969 *Complexul de cetăți traco-getice (sec. VI-III î. e. n.) de la Stînțești-Botoșani*, în *SMI*, I.

Teodor S., Șadurschi P.,

1979 *Descoperirile arheologice de la Lozna, comuna Dersca, jud. Botoșani*, în *Hierasus*, I.

1980 *Așezarea din cea de-a doua epocă a fierului de la Lozna, jud. Botoșani*, în *Materiale*, Tulcea.

- Timoščuk B.,
1956 *Arheologični doslidženija Černivec'kogo muzeju v 1949-1951 gg.*, în *Arheologični pam'jatki*, t. VI, Kiev.
- 1970 *Arheologični pam'jatki Černivec'koj oblasti*, Cernăuți.
- 1974 *Întâlnire cu legenda*, Ujgorod.
- Timoščuk B. A., Vinokur I. S.,
1962 *Pamjatniki epohi polej pogrebenii na Bukovine*, în *KSIA*, 90.
- Tkaciuc M.,
1994 *Manifestări culturale din secolele V-I a. Chr.*, în *TD*, XV.
- Tkačuk M.,
2000 *Getika, ktoruju my poterjali (iz antologii hronologičeskikh razryvov)*, în *Stratum Plus*.
- Ursu E., Mitrea I.,
2001 *Considerații asupra sceptrelor tronconice din piatră descoperite pe teritoriul României*, în *Suceava*, XXVI-XXVII-XXVIII (1999-2000-2001).
- Ursulescu N.,
1988 *Contribuția cercetărilor arheologice din județul Suceava la cunoașterea evoluției neo-eneoliticului din Moldova*, în *Suceava*, XIII-XIV (1986-1987).
- 1992 *Dacia în cadrul lumii antice*, Iași.
- 1994 *Apariția înmormântărilor tumulare și a incinerăției la est de Carpați*, în *MemAntiq*, XIX.
- 1997 *Les commencement de l'utilisation du rite de l'incineration dans le monde proto-thrace du nord de la Moldavie*, în *TWCC*.
- Ursulescu N., Andronic M., Hău Fl.,
1988 *Contribuții la cunoașterea așezărilor de pe teritoriul Siretului înainte de constituirea orașului medieval*, în *Suceava*, XIII-XIV (1986-1987).
- Ursulescu N., Batariuc P. V.,
1978 *Cercetările arheologice de la Mihoveni (Suceava)*, în *Suceava*, V.
- Ursulescu N., Manea Șt.,
1981 *Evoluția habitatului din bazinul Șomuzului Mare, în zona comunei Preutești*, în *Suceava*, VIII.

- Ursulescu N., Popovici D.,
1983 *Începutul primei epoci a fierului în nordul Moldovei în lumina cercetărilor de la Preutești (jud. Suceava), în Documente, București.*
1987 *Contribuții la cunoșterea ritului funerar din bronzul mijlociu în nordul Moldovei, în SCIVA, 38, 1.*
1997 *Considérations historiques concernant les fortifications hallstattiennes anciennes à l'est des Carpates în Prima, 1993.*

- Ursulescu N., Șadurschi P., Botezatu D.,
1988 *Mormintele de inhumație de tip Costișa descoperite la Prăjeni (jud. Botoșani), în SCIVA, 39, 1.*

- Váczy C.,
1968 *Nomenclatura dacică a plantelor la Dioscoride și Pseudo-Apuleius, în AMNap, V.*
1969 *Nomenclatura dacică a plantelor la Dioscoride și Pseudo-Apuleius, în MNap, VI.*
1971 *Nomenclatura dacică a plantelor la Dioscoride și Pseudo-Apuleius, în AMNap, VIII.*
1972 *Nomenclatura dacică a plantelor la Dioscoride și Pseudo-Apuleius, în AMNap, IX.*

- Vakulenko L. V.,
2000 *Skif's 'kij mogil'nik na Pricarpatti, în AST, 1.*

- Vakulenko L. V., Pačkova S. P.,
1979 *O kul'turnoj prinadležnosti poselenija pozndelatenskogo vremeni u s. Sokol, în Slavjane i Rus', Kiev.*

- Vasiliev V.,
1972 *Necropola scitică de la Blaj, în Apulum, X.*
1980 *Sciții agatârși pe teritoriul României, Cluj-Napoca.*
2005 *Despre epoca bronzului și prima epocă a fierului în "Istoria Românilor", vol. I, în EphNap, XIV-XV (2004-2005).*

- Vinokur I. S.,
1985 *Istorija lisostepovogo Podnistrov'ja ta pivdenного Pobužžja, Kiev-Odesa.*

- Vinokur I, Gucal A. F., Penjak S. I., Timoščuk B. O.,
1984 *Černiveckaja Oblastji, în Dovidnik z arheologij Ukrainj, Kiev.*

- Vinokur I. S., Telegin D. Ja.,
2005a *ArhUcr., Ternopol.*

Vojnarovs'kij V. M. (red.),

1992 *Katalog pam'jatok arheologij Ćernivec'koi oblasti, vzjatih pid deržavnu ohoronu, Cernăuți.*

Vojnarovs'kij V. M., Smirnova G. I.,

1993 *Novye nahodki drevnih bronz v okrestnostjah c. Voloka na Bukovine, în RA, 4.*

Vulpe Al.,

1961 *K voprosu o periodizacii bronzovogo veka v Moldavi, în Dacia, NS, V.*

1965 *Zur mittleren Hallstattzeit in Rumänien (die Basarabi-Kultur), în Dacia, NS, IX.*

1970a *Archäologische Forschungen und historische Betrachtungen über das 7 bis 5. Jh. im Donau-Karpatenraum, în Mem.Antiq, II.*

1970b *Die Äxte und Beile in Rumänien, I, PBF, IX/2, München; vol. II. 1975.*

1977 *Zur Chronologie der Ferigile-Gruppe, în Dacia, NS.*

1980 *Cercetări arheologice și interpretări istorice privind secolele VII-V î. e. n. în spațiul carpato-dunărean, în Mem.Antiq, IV.*

1984 *Descoperiri hallstattiene din zona Aiudului, în TD, V.*

1986 *Zur Entstehung der geto-dakischen Zivilisation. Die Basarabi-Kultur, în Dacia, NS, XXX.*

1990 *Die Kurzschwerter, Dolche und Streitmesser der Hallstattzeit in Rumänien, în PBF, Abt. 6, Bd. 9, München.*

1991 *Die Westgrenze Skythiens bei Herodot, în Thracia Pontica, Sofia, 4.*

2001 *în Istoria românilor, I, Ed. Academiei, București.*

Vulpe R.,

1957 *La civilisation dace et ses problemes à la lumière des dernières feuilles de Poiana, en Base Moldavie, în Dacia, N.S, 1.*

1960 *în Istoria României, I, ed. Acad. RPR., București.*

1968 *Getul Burebista conducător al întregului neam geto-dacic, în Studii și Comunicări, Pitești.*

Vulpe Al., Tudor E.,

1970 *Cu privire la topoarele de metal cu gaură de înmănușare transversală, în SCIV, 21, 3.*

Zaharia N., Zaharia E.,

1974 *Contribuții privind rezultatele unor cercetări arheologice în Câmpia Jijiei Superioare din Județul Botoșani, în Hierasus, I.*

Zanoci A.,

1996 *Populația autohtonă și alogenă la est de Carpați în sec. III – I î. e. n. (Considerații istoriografice)*, în *TD*, XVII, 1-2.

1998 *Fortificațiile geto-dacice din spațiul extracarpatic în secolele VI-III a. Chr.*, în *BT*, XXV, București.

Zaliznjak L. L., (red.),

2005 b *ArhUcr.*, Kiev.

Zirra Vl.,

1971 a *Beiträge zur Kenntnis des Keltischen Latène in Rumänien*, în *Dacia*, NS, XV.

1971 b *Quelques nouveaux problèmes concernant les celtes en Roumanie*, în *Celticum*, XX.

Zugravu N.,

2003 *Istoria antică a regiunii Dunării Inferioare în lucrările străine din ultimul deceniu*, în *Europa XXI*, vol. XI-XII (2002-2003), București.

III. PRIMELE SECOLE CREȘTINE ȘI CUCERIREA ROMANĂ A DACIEI

Dacii liberi de epocă romană. Primele secole creștine cunosc și ele, inclusiv în Bucovina, la rândul lor, o serie de fenomene demografice - și nu numai - importante. Fără să existe practic în conștiința umanității, sentimentul trecerii într-o nouă eră, cea creștină, societatea autohtonă și-a desfășurat pe mai departe evoluția sa lentă, dar continuă. Dacă apariția frontierelor Imperiului roman în apropiere, prin cucerirea parțială a Daciei, cu influența sa benefică în planul culturii materiale, nu a putut să ducă la evenimente majore în cadrul general istoric, exceptând romanizarea parțială a dacilor, în schimb, nu același lucru se poate spune despre apariția unor noi populații răsăritene, sarmații și apoi goții, totul culminând cu invazia devastatoare a hunilor de la 376 d. Chr.

Firește și în primele secole creștine Bucovina a fost și ca mai departe locuită. Nu există nici un motiv să acceptăm ideea unui hiatus de locuire, singura problemă majoră fiind imposibilitatea, din motive obiective științifice, încă de identificare arheologică a nivelului culturii primului secol creștin. Este foarte probabil că multe dintre așezările datate facil datorită prezenței deja a ceramicii modelate cu roata, să fi datat într-o primă fază de locuire din aceste decenii mai timpurii, încheierea războaielor daco-romane și cucerirea Daciei ducând ca efect final în teritoriu la adoptarea ceramicii modelate la roată și realizată în general tehnologic la standarde comune întregului imperiu, desigur pe lângă alte elemente de cultură materială.

În secolele II-III d. Chr. civilizația dacilor liberi, inclusiv a celor de la răsărit de Carpați, a continuat în formele clasice ale culturii lor, cunoscute în perioada Burebista-Decebal. Mai mult chiar, se constată un real progres demografic, dar și cultural, totul sub semnul unor consistente influențe romane provinciale. Urmare firească, în plan militar, începând cu costobocii și continuând cu carpții, ei vor iniția puternice atacuri asupra frontierelor romane.

Stadiul actual de cunoaștere a civilizației dacilor (geților) liberi de la răsărit de Carpați ne îndreptățește să o includem în mod organic, firește ca un aspect local cu unele specificități proprii, întregului orizont cultural al geto-dacilor rămași în afara *limes*-ului imperiului, dar adesea sub influența persistentă a lumii romane provinciale din vecinătate. Cultura geto-dacilor liberi are un pronunțat caracter unitar, datorat fondului său ancestral dar și contribuției aduse culturii romane provinciale receptată de-a lungul secolelor.

În această situație realitățile în anumite arealuri și din anumite secvențe cronologice nu au putut fi decât aspecte culturale zonale, între care se remarcă în primul rând *Sântana-Arad*, *Chilia-Militari* din Muntenia, sau *Poienеști* și *Lipița* (ucr. *Lipica*) în teritoriul est-carpatic.

*

Carpii și cultura lor. Mare parte a teritoriului nordic al vechii Moldove istorice a fost locuit de triburile dacice purtătoare ale aspectului cultural *Poienеști*,* populație care în primele secole creștine a dominat economic, politic și militar întreg acest spațiu european. Zona cea mai bine populată de carpi a fost cea centrală din spațiul dintre munți și Prut. La ei se referea inițial Ptolemeu (III, 5, 10) la mijlocul secolului al II-lea d. Chr., când plasa pe acei *Carpiani* între peucini și bastarni. Prima menționare a lor pare să fi fost însă la Ephoros (sec. IV î. Chr.), informație folosită ulterior, în secolul al II-lea î. Chr., către Pseudo-Skymnos, care amintea de *carpizi* (Petolescu, 1997, 45).

Relativ recent a fost cercetată arheologic și în Basarabia, nu departe de malul stâng al Prutului, la Pruteni, o așezare carpică și mai multe resturi de cuptoare de olari, ale căror produse fuseseră fabricate local în pura tradiție și performanță tehnologică roman-provincială (Vornic, et alii, 2007). Resturile numeroaselor amfore produse aici aparțin unui tip până acum inedit. În actualul stadiu al cercetării se poate presupune deci și un nivel de locuire carpo-sarmatică la răsărit de Prut, în spațiul basarabean.

Vitalitatea culturală a carpilor a făcut ca elemente de această origine să se difuzeze în cadrul așezărilor de secol III d. Chr. în sud până pe Argeș la Mătăsaru, la circa 60 km V-NV de București (Bichir, 1965, 692), fenomen favorizat și de penetrarea carpilor pe la mijlocul secolului în estul Munteniei, acolo unde se cantonaseră și grupuri de populație sarmatică.

Fără să posede fortificații, carpii s-au impus însă prin numărul populației lor, uneori comparându-se ca forță militară de șoc, la frontierele romane de la Dunărea de Jos, cu goții. Este foarte cunoscută, de altfel, informația lui Petrus Patricius (*Istorie*, 8), conform căreia carpii, comparându-se cu aliații lor goții și afirmând că sunt mai puternici ca ei, cereau și ei la rândul lor stipendii de la romani (*Fontes*, II, 1970, 489).

În plan militar puterea carpică, prin incursiunile în Imperiul Roman, reactualizează epoca de glorie dacică a lui Burebista și Decebal. Realizarea noului stat dac centralizat sub conducerea regelui Decebal (85-106 d. Chr.) a impus și un grad mai ridicat de omogenizare economică dar și de centralizare politico-militară a geto-dacilor. Cu toate calitățile militare de excepție ale

* Pentru informații mult mai ample vezi: Bichir, 1973; Ioniță, 1982; Ioniță, Ursachi, 1988.

acestui și eroismul luptătorilor săi, numai superioritatea zdrobitoare a armatei Imperiului roman a dus la desființarea Daciei libere. Dio Cassius a lăsat un tablou elocvent asupra regelui dac, căruia - deși inamic al patriei sale - i se recunoșteau calități deosebite, fiind considerat „priceput în ale războiului și iscusit în faptă, știind când să năvălească și când să se retragă la timp, meșter în a întinde curse, viteaz în luptă, știind să se folosească cu pricepere de o victorie și a scăpa cu bine dintr-o înfrângere” (LXVII, 6, 1). Virtuțile sale rezultă și din decizia sa finală de a nu se lăsa în viață în mâinile dușmanului, ceea ce însă nu au avut curajul s-o facă alți mari lideri militari din antichitate, precum Vercingetorix sau Jugurtha.

Chiar dacă în nordul Moldovei nu s-au desfășurat evenimente militare în cadrul celor două lungi și epuizante războaie daco-romane, în mod cert au fost implicate și forțe umane recrutate de aici. Nu întâmplător, după încheierea războaielor dacice, unități militare imperiale, putem presupune că au făcut incursiuni de pacificare și în interiorul spațiului est-carpatic, urme de distrugere prin violență fiind până acum sesizate în mod evident spre nordul Moldovei în fortificația de la Bâta Doamnei-Piatra Neamț. Dacă primul nivel de fortificare al cetății de aici aparține epocii lui Burebista, constând într-un sistem mai simplu de palisade, distrus cu probabilitate în timpul războaielor (87-88 d. Chr.) cu romanii imperiului lui Domițian, nivelul de ziduri defensive a fost ridicat în perioada războaielor lui Decebal, fiind distruse de către cuceritori, care de atunci nici nu au mai permis ridicarea de puncte fortificate la autohtoni (Gostar, 1965, 85-86).

Din păcate până în prezent în Bucovina nu au fost descoperite așezări fortificate aparținând acestei perioade și în mod normal nici nu vor fi. Având cu siguranță unele explicații obiective, de natură istorică, la începutul erei creștine autohtonii, tot din regiuni nordice ale arealului geto-dacic, de această dată din părțile Tisei Superioare, aveau însă patru fortificații, deja identificate în teren: Zemplin (Slovacia de est), Malaja Kopanja și Solotvina/Cetate (Ucraina), cât și Oncești-Cetățeaua (sudul Maramureșului istoric/România) - Kotigoroško, 1995, 71.

Ca și înaintașii lor, carpicii aveau locuințe atât îngropate în pământ, cât și de suprafață, cu pereți din nuiete împletite și lutuite, de formă rectangulară sau pătrată, încălzite cu vetre amenajate direct pe lutul podelei sau pe un grupaj de lespezi. Astfel de locuințe de suprafață erau amenajate la toți dacii liberi, la cei din Dacia romană sau la populația autohtonă a culturii Lipița, precum la Nezvisko și Zaleščki pe Nistrul Mijlociu (Smiško, 1952, 68).

În cadrul așezărilor sunt numeroase atestări ale practicării agriculturii, creșterii vitelor, ale meșteșugurilor casnice (torsul, țesutul și împletitul), a prelucrării lemnului și a olăritului.

Așezările de epocă au preferat, ca și cele în general din restul lumii antice, locuri prielnice viețuirii, cu sol fertil, în apropiere sursei de apă și cu un anumit grad de siguranță împotriva eventualelor inundații. Deci față de secolele anterioare sau de cele care au urmat, nu se constată preferințe deosebite din punctul de vedere al amplasării acestor locuri de trai, cu amendamentul faptului că acum avem de-a face numai cu așezări deschise, nefortificate, dovadă a unei perioade mai liniștite din punctul de vedere al conflictelor militare. O excepție de amplasament este situl din plină zonă montană, de la Hangu/*Cetățuia*, de pe valea Bistriței, lângă Bicaz, unde s-au cercetat resturile de la mai multe locuințe de suprafață, poate loc de viață pastoral, numai sezonier, după opinia noastră (**Bichir, 1973, 21**).

O altă realitate care trebuie subliniată, este cea legată de existența unei anumite uniformizări culturale în întreg teritoriul est-carpatic, a penetrării în cultura autohtonă a unor noi influențe romane. Chiar dacă acum nu mai există vechile centre de putere getice, materializate elocvent prin cunoscutele *davae* amintite deja, nivelul cultural atins în aceste secole este superior, fenomen legat sincron - de loc întâmplător - de cel al unui cert progres demografic față de secolele anterioare. Deși statistica suferă încă o serie de discuții, incertitudini, analiza făcută în acest sens de către M. Ignat a demonstrat o creștere de mai multe ori a numărului de așezări sigure datate în secolele II-III d. Chr., față de cele din perioada anterioară cuceririi romane a celei mai mari părți a Daciei, fenomen pus de același autor „în principal pe seama practicării agriculturii extensive” (**Ignat, 1999, 13** - lucrare cu multe alte informații importante), opinie care în mare însă nu o împărtășim, deoarece și în etapele dezvoltării istorice anterioare se folosea de către localnici același tip de agricultură, care presupunea schimbarea periodică a ogoarelor pentru a se putea menține un anumit grad satisfăcător de productivitate a solului cultivat.

O constatare cu valabilitate indiscutabilă a colegului M. Ignat constă în surprinderea unei densități de așezări duble ca număr în Podișul Sucevei, față de Câmpia Moldovei, ultima deținând chiar o suprafață (teritorială) considerabil mai mare (**Ibidem, 15**), realitate care se poate explica în mod cert și după opinia noastră prin condițiile preferate de trai oferite de podiș, toți geto-dacii locuind intens la nordul Dunării de Jos în astfel de forme de relief. În aceeași ordine de idei, nu lipsită și ea de semnificații, este și constatarea numărului, mai mult decât dublu, al descoperirilor de până acum de caracter funerar din Podișul Sucevei, față de cele din Câmpia Moldovei (**Ibidem, 16**).

Și în arealul bazinului hidrografic Soloneț, cea mai temeinic și compactă zonă studiată periegetic până acum, cel puțin din județul Suceava, s-a putut constata creșterea densității demografice. Celor patru așezări anterioare Poienești-Lucașeuca, acum le corespund șase așezări (plus una incertă), plasate și ele în partea mai joasă a acestei microzone, uneori cele două niveluri de locuire ocupând același sit, ca dovadă a unei continuități de locuire pe mai multe secole (**Andronic, 1997 b, 154**). Desigur, în astfel de situri, se va putea surprinde cândva în viitor cu alte posibilități performante de datare și secolul I d. Chr., la care ne-am referit mai înainte.

Legate de certa înmulțire demografică constatată în nordul Moldovei, s-au mai emis opinii, care merită a fi aici amintite: fie o refugiere de populație dacică din regiunile care urmau după anul 106 d. Chr. să se constituie în viitoarea *Dacia August(i) provincia* (**Ioniță, 1982, 14-15**), fie o alta, care ni se pare mai puțin plauzibilă în această fază a cercetării, o refugiere din sudul Moldovei, petrecută mai timpuriu, după alungarea bastarnilor din zona central-nordică a regiunii est-carpătice (**Ignat, 1999, 14**, cu bibl.). Nu putem cunoaște ce rațiuni convingătoare ar fi putut determina această deplasare de populație getică din părțile sudice, unde până acum nu s-a putut determina pe cale arheologică o reală rarefiere de locuire, spre nord. Mai degrabă, am putea propune ipotetic o oarecare deplasare mai târzie de populație getică, din zona de contact și apropiată noilor frontiere romane de la nordul fluviului, spre părțile de centru și de miazănoapte ale Moldovei.

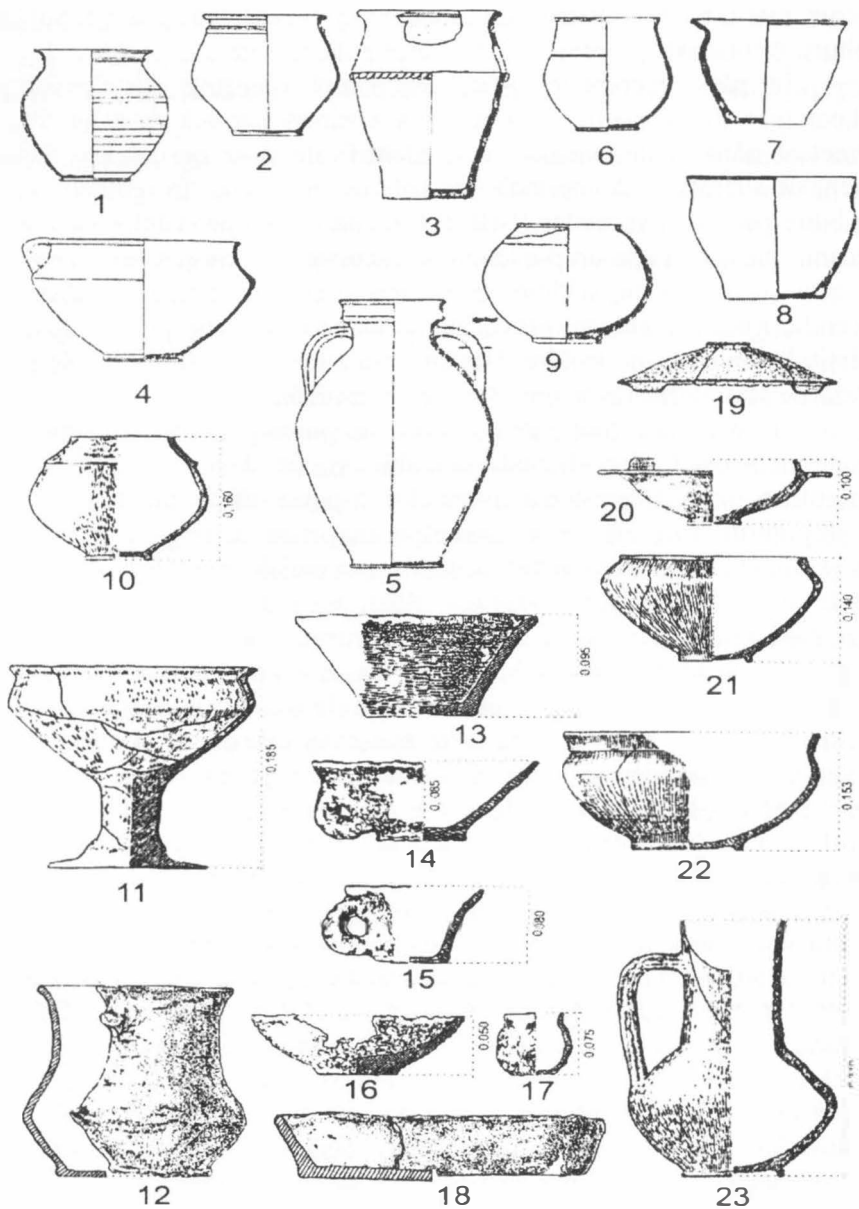
În primele secole creștine putem deci considera că nordul Moldovei era și el bine populat. Estul Munteniei și probabil și partea sudică a Moldovei au cunoscut însă mai înainte o serie de schimbări demografice negative de proporții, în funcție de interesele imperiului roman. Spre sfârșitul domniei lui Augustus – se cunoaște – sunt transplantați circa 50.000 de geți (după datele care se doreau oficiale) la sudul fluviului. În urma pacificării și a zonei de sud a Moldovei spre Tyras, operațiuni desfășurate etapizat între 57-67 d. Chr., circa 100.000 de transdanubieni ar fi fost colonizați în Moesia. În mod cert însă, fiind vorba despre reflectări ale politicii oficiale imperiale, cifrele au fost mult rotunjite.

În momentul de față în județul Suceava, după informațiile noastre, au fost identificate peste 25 de așezări. Nici în regiunea Cernăuți, nu s-a reușit delimitarea cu exactitate a secolului I d. Chr. Aici au fost puse în evidență, la nivelul anului 1984, 19 situri care au aparținut populației getice purtătoare a culturii Lipița (**Vinokur et alii, 1984, passim**). Din păcate, în regiune nu s-au făcut săpături în necropole sau așezări, doar sporadic în unele situri apărând ceramică considerată a fi de tip *Lipița*. În această situație, în care încă nu se cunoaște bine cultura materială a autohtonilor din nordul Bucovinei din aceste

secole, este greu de a atribui așezările din regiunea Cernăuți, din capul locului, culturii menționate propriu-zise, fără elemente carpice.

În plus, inerentele limite de natură obiectivă ale investigațiilor arheologice fac și pentru această etapă distinctă istorică ca datarea siturilor cercetate până acum, inclusiv cele identificate doar pe calea cercetării de teren, de suprafață, să cuprindă intervale de timp largi. În realitate, așezările atribuite perioadei secolelor II-III d. Chr. au existat probabil doar mai multe decenii, distrugerea în timp a lemnului locuințelor, care puteau fi reconstruite pe același loc sau nu, schimbarea ciclică a terenurilor agricole, dar și unele incendieri accidentale sau provocate de atacuri dușmane putând doar puncta sfârșitul unei etape de locuire. Desigur, așa au putut să stea lucrurile și pentru așezările altor perioade de timp la care ne-am referit deja.

O astfel de evoluție demografică nu putea să nu fie susținută în plan economico-social. Beneficiind probabil și de bune condiții climatice, agricultura, inclusiv creșterea animalelor, a putut susține unde a fost cazul și meșteșugurile, care alături de produsele importate au asigurat necesitățile de trai cotidiene. Influența lumii romane provinciale din apropiere și-a spus cuvântul și prin preluarea noilor tehnologii avansate de producere a ceramicii la roată. Se poate accepta de asemenea și existența unor olari daci, sau de altă origine, sosiți în mediul autohton, care au adus cu ei știința olăriei romane, inclusiv realizarea cuptoarelor performante de ars vasele. Astfel de instalații considerăm că au ajuns să aibă toate așezările, descoperiri de acest fel fiind făcute și în Bucovina în apropierea Sucevei, la Șcheia (Foit, 1969, 25-27). Spre exemplificare, în mediul dacilor liberi din Transilvania, la Medieșul Aurit, au fost descoperite nu mai puțin de 10 astfel de ateliere (Dumitrașcu, Bader, 1967). Mare parte din repertoriul ceramicii modelate cu roata, inclusiv ca dovadă de continuitate etnică autohtonă, se va perpetua în cadrul ceramicii aparținând viitoarei culturi Sântana de Mureș. Este vorba despre numeroase forme de oale-borcan, străchini, castroane, căni ș. a. Și relațiile comerciale cu lumea romană sud-dunăreană, sau grecească de la Marea Neagră, vor continua, o dovadă în acest sens fiind prezența a numeroase amfore romane în așezări. Totuși, o parte, e drept neînsemnată, a ceramicii se produce în continuare în mod tradițional numai cu mâna, în cadrul căreia amintim în primul rând cătuile și oalele tipice cu gura largă și umerii slab profilați. Tot în această categorie între formele deosebite ale olăriei se remarcă și tipsia, în care în mod normal se puneau la copt lipii/pâini și se putea folosi și drept capac. Un astfel de vas întreg, deja menționat, a fost descoperit în așezarea geto-dacică de epocă romană de la Todirești (Andronic, 1997 a, 169)- pl. 22/18.

Pl. 22 : Forme ceramice ale dacilor liberi : Podeni (1, 4, 5), Zvorâștea (2-3, 6-9), Todirești (12, 18-19) și Șcheia (11, 21-23). După Andronic (12, 18-19) și Ignat. Scări diferite.

Un prim sit aparținând secolelor II-III d. Chr. cercetat parțial a fost așezarea de la Șcheia, punctul *Siliște*, din apropierea Sucevei (Foit, 1969, 23-36). Tot în părțile nordice ale Moldovei au urmat săpăturile de la Cucorâni/*Medeleni* (Teodor, 1975, 121-200), Ipotești/Botoșani (Ioniță, Șovan, 1981, 45-49), Botoșani/*Groapa lui Ichim* (Șadurschi, Ungureanu, Mihăilescu, 1996, 21-36; Șadurschi, Ungureanu, 1996, 37-56) și revenind în județul Suceava cele de la Budeni/Dolhasca (Teodor, 1978, 141-159), Rotopânești/Horodniceni,* Rus-Mănăstioara/Udești (Ignat, 1973, 227-256), Vornicenii Mari/Moara, (Idem, 1979, 159-160), sau ceva mai recent Todirești/*Săliște* (Andronic, 1997 a, 167-172).

Sondajul arheologic de salvare de la Șcheia/*Siliște*, generat de efectele distrugătoare prilejuite de construirea căii ferate Suceava-Pălinoasa, în anii 1959-1960, a dus la identificarea unei așezări a dacilor liberi de epocă romană. Cu acest prilej s-au identificat resturile parțiale de la două locuințe (una de suprafață și alta săpată în sol), o vatră adâncită la peste un metru față de nivelul actual de călcare și - foarte important - resturile de la trei cuptoare de ars ceramica. Mai bine păstrat și de dimensiuni mai mari, primul este de tipul cu grătar și camera superioară, de ars ceramică, în formă de calotă sferică. Camera inferioară, de foc, are dimensiuni impresionante, diametru de 2,10 m și înălțimea conservată de 0,65 m. Grătarul, realizat din lut amestecat cu paie, cu găuri de circa șapte centimetri în diametru, avea grosimea de 20-25 cm (Foit, 1969, 23-35). Analogii apropiate sunt cele două cuptoare de la Butnărești (Bichir, 1966, 489 și urm.), sau cele de la Tifești/Panciu-Vrancea și Piatra Neamț/Dărmănești (Idem, 1965, 690).

Ceramica de aici este tipică, modelată cu roata majoritar (cenușie sau cărămizie; străchini și castroane, fructiere, căni, oale – pl.22/10-11, 21-23), dar și numai cu mâna, cu forme vechi dacice, inclusiv cățui. Firește sunt prezente și resturile ceramice de amfore.

La Rus-Mănăstioara, alături de alte complexe mai vechi, s-au cercetat resturile unei locuințe de suprafață, dotată cu vatră de foc. În cadrul ceramicii lucrate tradițional cu mâna, decorată cu brăuri și butoni în relief, sau alveole, se remarcă două cești dacice (pl. 22/14-15). În ceramica la roată, fină, cărămizie sau la diferite nuanțe de cenușiu-gălbui, s-au identificat ca forme ceramice vase cu picior cilindric înalt (fructiere), străchini, castroane, și diferite tipuri de oale. După finețea execuției și urmele de angobare de culoare roșie, unele fragmente de pereți subțiri de vase au aparținut cu probabilitate unor piese importate din lumea provincială romană, de unde provin și unele

* Săpături încă inedite, efectuate de către E. Busuioc.

resturi de amfore. De inspirație tot romană pare să fie și piesa metalică în forma literei T, probabil o fostă cheie (Ignat, 1973, 246-249).

Informații notabile a adus și sondajul de la Todirești/Săliște. În urma cercetării unei locuințe de suprafață, cu laturile de circa 3,10 m, s-au descoperit o cană cu toarta ruptă, din pastă fină cenușie, un capac cu buton, un fragment de fructieră și o tigaie cu margine înaltă, ultima lucrată numai cu mâna, cu analogii apropiate geografic la Botoșani/*Groapa lui Ichim*, dar și în mediul dacic din Muntenia (pl. 22/12,18,19)* În cadrul ceramicii, peste 50% a fost realizată numai cu mâna, ceea ce poate eventual indica o perioadă mai timpurie din cursul secolului II d. Chr. La rândul său, specia fină, cărămidie, deține o ușoară preponderență față de cea de nuanțe cenușii (Andronic, 1997 a, 167-172).

La Ipotești-Botoșani, proporția majoritară a ceramicii realizate numai cu mâna poate indica și aici chiar secolul II d. Chr. (Ioniță, Șovan, 1981, 46-48). Contactele cu civilizația romană provincială este deja vizibilă, prin numeroasele fragmente de amfore de import și jumătatea de râșniță rotativă (*catillus*) descoperite aici.

La marginea estică a Podișului Sucevei, a fost investigată arheologic și așezarea de la Cucorâni/Botoșani. Săpăturile arheologice de aici, din punctul *Medeleni*, au dus la cercetarea urmelor a mai multor locuințe adâncite în sol, între 0,60 și 1,00 m, și a 19 gropi menajere, de formă aproximativ cilindrică, în pământul cărora se păstrau resturi de vase, oase, cărbuni, pietre arse și bucăți de lipituri de la vetre și pereți de locuințe. Ceea ce intrigă este faptul că având o singură excepție, locuințele nu au prezentat urme de vetre de foc. Mai deosebite, în cadrul ceramicii, sunt resturile de amfore, aici sub forma a două variante, prima din pastă roz-gălbuie, cu o formă zveltă, foarte frecventă în așezările de epocă și cea de culoare cărămidie, cu un corp bombat și torți din bandă lată (Teodor, Rață, 1969, 37-41; Teodor, 1975, 139-151).

Analiza a numeroase resturi de amfore descoperite de-a lungul timpului în județul Botoșani, a dus la diferențierea în mare a două tipuri de amfore din secolele II-III d. Chr., de nuanțe diferite gălbui-cărămizii: o formă mai alungită din secolele I-II d. Chr. și una cu corp mai bombat din sec. II-III d. Chr., la toate pasta ceramică nisipoasă având incluse particule negre-maronii, uneori cu mică (Șovan, Șadurschi, 1981, 51-55). Ca și în acest județ și în județul Suceava se remarcă unitatea tipologică a resturilor de amfore. Resturi de astfel de recipiente de import s-au descoperit la Podeni/Bunești

* Pentru evoluția tipsiilor/tigăilor, mult folosite în secolele ulterioare, considerate de către unii arheologi străini drept slave și pentru analogii vezi Andronic, 1997 a, 169-170.

(**Andronic, 1993, 54-55**), într-un sit mai târziu, dar practic în strictă continuitate teritorială cu cel de epocă romană, ca și perieghetic în vetrele a numeroase așezări din secolele II-III d. Chr., sau aparținând chiar culturii Sântana de Mureș (sec. IV-V d. Chr.).^{*} Desigur, presupunând o folosire îndelungată a acestor vase de capacitate, nu de unică folosință, de ordinul a multe decenii, amforele din această perioadă nu pot oferi o datare absolută, foarte exactă.

În zona *extra fines imperii* de la răsărit de Carpați cele fără inscripții sunt mult mai multe, restul amforelor cu inscripții grupându-se mai mult în Podișul Central Moldovenesc și zona subcarpatică conexă, unde s-a și înregistrat o concentrare deosebită de așezări carpice. Cele mai multe dintre inscripțiile de pe ele, sunt scrise în greacă și prezintă analogii cu cele din zona litoralului nord-pontic (Tanais, Olbia, Kozyrkoe, Tyras), ceea ce poate sugera și proveniența lor. Cel mai nordic punct cu astfel de descoperiri s-a înregistrat la Cucurăni-Botoșani (**Alexianu, 1988, 107 și fig. 1**) Această repartiție, în parte și datorată intensității cercetărilor în zona centrală a Moldovei, trebuie totuși să indice și pe viitor un grad mai scăzut a unor astfel de produse de import în părțile nordice ale teritoriului est-carpatic, fenomen atestat și pentru secolele anterioare. Poate cel mai bun exemplu în sensul relațiilor comerciale este așezarea romană de la Barboși/Galați, important punct de tranzit dar și de producție, unele dintre ștampilile de amfore de aici regăsindu-se și în lumea carpică central-moldovenească (**Sanie, Dragomir, Sanie, 1975, 191-198**). Deosebit de semnificative în acest context sunt și micile depozite de amfore descoperite la Holboca-lași (**Sanie, 1968, 347-348**), Iași-Tătărași (**Sanie, 1981, 135**) și mai ales cele din nordul Moldovei, din județul Botoșani, de la Stânca (**Ioniță, Șovan, 1983, 101**) și Buimăceni (**Șovan, Șadurschi, 1981, 52**). Principalele magistrale de circulație cu astfel de produse erau fără îndoială și acum văile marilor râuri, care practic toate curg în direcția Dunării de Jos, prin afluenții principali ai lor negustorii putând apoi pătrunde și mai adânc în teritoriul geto-dacic.

Ca proveniență uleiul de măsline, sau vinul, veneau din părțile sudice ale Asiei Mici și Mării Egee. Oricum, după opinia noastră, o dată cu stabilizarea situației și încheierea exodului gotic, în cadrul noului complex cultural Sântana de Mureș-Černjahov relațiile comerciale au putut fi relansate, dovadă numărul mare de amfore și din așezările secolului următor. În această ordine de idei considerăm și noi că nu toate aceste recipiente de mare

^{*} Descoperiri personale ale autorului și colegilor (**Andronic et alii, 2004, passim**).

capacitate s-au putut păstra cu grijă decenii de-a rândul în așezări, situație foarte plauzibilă de altfel, așa cum a subliniat mai demult S. Sanie (Sanie, 1981, 129).

Deosebit de importantă rămâne și acum obținerea și prelucrarea fierului, chiar dacă minereul local era de slabă calitate. Datorită existenței sale din abundență în turbăria de la Lozna/Botoșani, și în această perioadă, comunitățile din microzonă este foarte probabil să îl fi exploatat în mod constant (Teodor, 1983, 119-120).

Mult mai puțin susținut, se prelucra bronzul, (așa cum demonstrează descoperirea unor deșeuri și fragmente în așezarea de la Vorniceni Mari/Moara - Ignat, 1979, 160) firească, deoarece necesitățile erau mult mai reduse, fiind vorba despre podoabe. O sursă facilă de procurare a metalului pentru podoabe erau monedele romane din argint și bronz, care puteau ajunge în zonă, ținând cont de schimburile comerciale intense care se desfășurau cu lumea sud-dunăreană, cel mai bun exemplu al acestor relații comerciale - de netăgăduit - fiind prezența, practic în fiecare așezare de epocă, a numeroase fragmente din amintitele amfore în care se aduseseră vin sau ulei de măsline, fără însă să respingem ipoteza că cei mai mulți negustori puteau fi autohtoni care prelucrau marfa în sud difuzând-o ulterior până departe în teritoriu.

În rest se prelucrau ca și până acum pieile, lâna și osul, din care se obțineau și piepteni, după cum este atestat la Liteni, prin descoperirea de resturi de la prelucrarea osului (Idem, 1999, 16).

Datorită progresului general înregistrat, este posibil ca acesta să se fi reflectat și în plan social, printr-o mai mare stratificare socială și polarizare tribală la scară teritorială crescută. Dacă cercetările viitoare vor putea demonstra contemporaneitatea valului de pământ din nordul Moldovei cu Dacia romană, lucrare ce-a necesitat forțe umane organizate și numeroase, așa cum au opinat mai demult I. Ioniță (Ioniță, 1982, 46-59), P. Șadurschi (Șadurschi, 1980, 333) și M. Ignat (Ignat, 1986, 115-116), ele vor veni în sprijinul susținerii celor de mai de sus, inclusiv a ideii creșterii demografice menționate mai înainte.

În mod cert formațiunile politice prestatale existente în zona nordică a Moldovei istorice și chiar cele de dincolo de Ceremuș, au întreținut o serie de contacte politice cu lumea romană, ele fiind plasate între acele „granițe invizibile ale imperiului roman” (Mansuelli, II, 1978, 60-75). Unii dintre conducătorii lor, mai importanți, ar fi putut fi investiți probabil după obiceiul timpului cu titlul de *reges* (CIL, VI, 1801; Gostar, 1972, 81-82). Dacii din zona centrală și sudică a Moldovei, reprezentau un pericol mai apropiat pentru frontierele romane, și de aceea au primit stipendii. În schimb, în zona nordică se cunosc mult mai puține tezaure monetare și de mai modestă componență,

ceea ce considerăm că nu este lipsit de semnificații. Mai mult, este posibil ca cele patru-cinci astfel de descoperiri să fi fost chiar rodul unor acumulări de monede realizate pe plan local, fiind ulterior îngropate din cauza unor evenimente de pe la mijlocul secolului al III-lea d. Chr. ce reprezentau un real pericol pentru localnici.

În cadrul acestor relații permanente cu lumea imperiului din vecinătatea nu prea îndepărtată, este de la sine înțeles că au existat o serie de înțelegeri bilaterale, incluzând în mod special și problema relațiilor comerciale. Un adevărat barometru al acestora este fără îndoială circulația monetară, inclusiv cea din părțile nordice ale Moldovei (jud. Suceava și Botoșani), fiind atestate numeroase descoperiri de monedă romană, plasate în 92 de puncte distincte, cele mai multe cum este și firesc aparținând zonei de podiș. Dacă perioada de penetrație și circulație a monedei romane este mai scurtă în câmpie, unde cele mai timpurii piese sunt emise în timpul lui Traian, iar cea mai târzie aparține sfârșitul secolului al II-lea d. Chr. (Pescenius Niger), în Podișul Sucevei se constată o circulație mai lungă în timp, din secolul I d. Chr., până în primul sfert al veacului al III-lea d. Chr. (Iulia Soemias - **Ignat, 1999, 17**, cu bibl. aferentă). Oricum, în baza descoperirilor de până acum se poate afirma că față de restul teritoriului est-carpatic, în nordul său penetrația monedei se încheie cu circa trei decenii mai repede (**Idem, 1986, 11-12**). În mod real, considerăm că aproape nu există sit arheologic de epocă în care nu s-ar descoperi astfel de piese, dar gradul foarte redus al cercetării prin săpătură de până acum face ca cele mai multe piese numismatice să vadă în continuare lumina zilei în urma unor descoperiri întâmplătoare. În plus, multe dintre vechile descoperiri s-au pierdut, ca de exemplu cele de la Siret, unde s-au făcut de-a lungul timpului descoperiri succesive de monede antice romane, după informațiile lui J. Gutter (**Gutter, 1885, 13, nota 1**).

Spre exemplificare, un important indicator al circulației monetare în primele secole creștine în nordul Moldovei este tezaurul de la Dersca, cuprinzând 51 de monede, dintre care 16 republicane care au circulat o vreme și la începutul erei noastre. Limitele emiterii lor sunt anii 104 î. Chr. și respectiv 119/122 d. Chr., observându-se că cele mai frecvente apariții au fost cele din vremea lui Vespasian (69-79 d. Chr.), Domițian (81-96), Traian (97-117) și Antoninus Pius (138-161). În general fenomenul apare ilustrat și în cazul monedelor descoperite în acest județ disparat, ocazional (**Sanie, Șadurschi, 1981, 188-195**). După retragerea romană din Dacia, emisiunile de după Aurelian se răresc, reactivate doar într-o anumită măsură ulterior în secol al IV-lea d. Chr., în mediul cultural Sântana de Mureș.

Analiza mai veche a lui M. Ignat, ca etapă de studiu, asupra pieselor descoperite în Podișul Sucevei a mai dus la câteva constatări notabile. Față de restul teritoriului est-carpatic, se constată aproximativ aceleași etape de penetrare a monedei romane, exceptând primele faze mai puțin ilustrate, moneda ajungând să circule și la nivelul comunităților locale, datorită unui schimb practicat și intern. După 106 d. Chr., data ocupării a mare parte din Dacia antică, numărul monedelor crește mult, secol când se și înregistrează un maxim de circulație, neatins în următoarele veacuri. În cazul acestui interval cronologic, după Traian emisiunile cunosc un vârf de frecvență având ca emitenți Antoninus Pius și Marcus Aurelius. Secolul al III-lea d. Chr. deja înregistrează o scădere masivă (**Ignat, 1977, 78-79**)^{*}. Ca particularitate se observă că atât în podișul sucevean, cât și într-o oarecare măsură în stepa Jijiei, tezaurele monetare lipsesc, ele reapărând mai la nord de această regiune, în bazinul hidrografic al Nistrului Superior și chiar în teritoriul polonez (**Mitrea, 1956, 164; Kropotkin, 1961, *passim***). Din păcate în județul Suceava până acum nu s-au descoperit tezaure, cu excepția celui constituit doar din câteva piese de la Podeni/Bunești (**Andronic, 1986, 401**) și Bănila/Mușenița (**Kropotkin, 1961, 93**). La rândul său, Câmpia Moldovei, locuită de autohtoni dar și de triburi de sarmați nomazi, prezintă doar descoperiri izolate de monedă și câteva tezaure puțin consistente. Așa cum se întrebau S. Sanie și P. Șadurschi, sărăcia descoperirilor în nordul teritoriului est-carpatic este în contrast cu numărul considerabil de tezaure din Podișul Central Moldovenesc, zonă considerată fieful carpilei, cei care au primit probabil totuși unele subsidii din partea romanilor, sudul Moldovei remarcându-se și el, ca și nordul, prin descoperiri modeste cantitativ, cu excepția microzonei Barboși-Galați, spațiu ocupat și controlat de către imperiu (**Ignat, 1977, 80**). Pentru zona sudică, de câmpie, se poate accepta ca explicație prezența triburilor sarmaților roxolani, neinteresați în schimburi pe baza monedei (**Mitrea, 1956, 164**). În cazul nordului Moldovei, se exclude ca explicație distanța mai mare față de hotarele imperiale, deoarece cazul descoperirilor monetare tocmai din arealul nordic al costobocilor de pe Nistrul Superior, a fost deja amintit. În această situație împărtășim opinia lui M. Ignat, cauza principală a fenomenului fiind de natură politico-militară, populația nord-moldavă de atunci, fără să fie un real pericol pentru romani și având rol secundar în cadrul coalițiilor organizate în scop expediționar, neprimind stipendii (**Ignat, 1977, 81**). La aceasta considerăm că trebuie avut în vedere și gradul mai redus al

^{*} Majoritatea emisiunilor (cca. 65%) se datorează perioadei Traian-Marcus-Aurelius (**Mihăilescu-Bîrlița, 1980, 245**).

contactelor comerciale, cauzat în mod obiectiv de distanța mai mare față de lumea romană. Tot populației getice nordice, probabil că îi era limitată posibilitatea de acumulări monetare prin angajări ca mercenari, dar și prin jafuri ocazionale asupra provinciilor romane, care aduceau în plus și posibilitatea răscumpărării prizonierilor.

Ca urmare a unei intensificări de circulație, la începutul erei creștine moneda însă reappare și în nordul Moldovei. Cu mult timp în urmă fuseseră semnate două tezaure, de altfel dispărute ulterior, la Baineț/Mușenița și „Plosci” (Plosca ?/Ulma) – *Ibidem*, 289-290. La Frătăuții Vechi s-a descoperit un denar de la Vespasian (Poenaru-Bordea, Mitrea, 1995, 467, nr. 46) (RIC, II, 10, 69 d. Chr.), la Fălțiceni un altul de la Traian (Idem, 467, nr. 44) (RIC, II, 32, 100 d. Chr.), la Rădăuți o piesă republicană (?) (Idem, 374, nr. 74), la Siret o alta (Idem, 1979, 373, nr. 82), la Straja, tot republicană, (Ibidem, 373, nr. 83), la Zvorâștea unul de la Faustina Augusta (?) (Mihăilescu-Bîrliba, 1980, 275) și la Zamostea un denar de la Traian (Poenaru-Bordea, Mitrea, 1995, 471, nr. 82) (RIC, II, 119, 103-111 d. Chr.). Dincolo de fostul hotar ce despărțea Bucovina istorică de Galiția, pe Nistrul de Mijloc, la Zaleščici/Zalešćici-Ternopol) a fost descoperit un denar emis în timpul lui Augustus (Mihăilescu-Bîrliba, 1990, 166, nr. 115). Cu ocazia unei deplasări la Boiani/Novoselița (rom. Boian, Noua Suliță), în anul 1992, autorul a identificat aici un denar de la Traian.

Foarte recent, pe suprafața unei foste așezări antice (probabil din secolul al IV d. Chr.), plasată la ieșirea din Rădăuți spre Dornești, a fost descoperit un denar emis în timpul împăratului Vespasian, la Roma.* Alte piese au fost descoperite în așezări cu ocazia cercetării lor: Șcheia/Siliște (Antoninus Pius, sau Marcus Aurelius /130-180 ?; Foit, 1969, 28). Poate provenind de la un mic tezaur, în așezarea de secol IV d. Chr. de la Podeni s-au găsit denari...., un altul de la Traian (Andronic, 1993, 48; RIC, II, 250, tipul 96, 103-111 d. Chr.).

În același context al circulației monetare, trebuie subliniat și faptul că adesea monedele din aceste veacuri, după retragerea administrației romane din Dacia, au fost păstrate și chiar folosite dincolo de începutul secolului al IV-lea d. Chr. (în acest sens vezi Preda, 1975, 449-450; Mihăilescu-Bîrliba, 1980, 210-217; Diaconu, 1983, 235-242), în cadrul noilor așezări aparținând complexului cultural Sântana de Mureș-Černjahov. Cazuri cunoscute s-au înregistrat în așezarea amintită de la Podeni/Bunești (aflată practic, reamintim,

* RIC II, p. 26, nr. 103, anii 77-78, argint, 3,09 g. Piesa a fost adusă autorului de către prof. R. Vizitiu din Rădăuți și ulterior oferită spre catalogare colegului V. Mihăilescu-Bîrliba.

în continuarea teritorială a celei din secolele II-III d. Chr. - **Andronic, 1986, 401**). în cea de la Pârteștii de Sus/Cacica (**Idem, 1993, 40; Idem, 1997 b, 68**, denar Antoninus Pius, A. D. 143-144 ?), sau pentru a da un ultim exemplu, nu prea departe de spațiul studiat, în necropola de la Izvoare/Neamț (**Alexianu, Ellis, 1987, 127-128**).

Spre deosebire de cele grecești, monedele romane, prin circa 250 de piese, sunt mai bine reprezentate în regiunea Prutului de Sus și a Nistrului Mijlociu, ele aparținând majoritar mediului cultural Sântana de Mureș-Černjahov (**Timošćuk, 1984, 86-91**). Pe teritoriul regiunii s-au descoperit șapte tezaure monetare, dintre care trei în spațiul ocupat de cultura Sântana de Mureș-Černjahov: Šipinci, Grušivci/rom. Hrušăuți/Hliboka și Hotin. Restul aparțin culturii Tumulilor carpatice – Plosca, Banilov/rom. Bănila/Storožinec, Cernăuți și Široka Polijana. În afară de tezaurele de la Grušivci și Široka Polijana, restul sunt tipice celor din secolele II-IV d. Chr. În primul menționat se remarcă moneda de aur de la Aurelian (aureus, perforat și cu verigă de prindere ca medalion), iar al doilea începe cu un denar presupus de la Julius Caesar și se termină cu împăratul Constanțiu ca emitent (**Brajčevs'kij. 1952, 78; Pivovarov, 2002, 45**). Ca o caracteristică generală, cele mai multe descoperiri se încadrează în perioada dintre Vespasian și Caracalla, unde frecvențe maxime se înregistrează - ca și în județul Suceava – pentru Traian, Antoninus Pius și Marcus Aurelius (**Pivovarov, 2002, 47**).

Cercetările arheologice susținute din ultimele decenii au adus la o mai bună cunoaștere a aspectului cultural autohton Poienești. Numai pentru necropole sunt deja evidențiate 63 de descoperiri de caracter funerar, totalizând mult peste 2000 de morminte (**Ignat, 1999, 46**). Totuși și la acest capitol există încă opinii contrare, și spre a da un singur exemplu, chiar din Bucovina, trebuie să ne referim la modul cum a fost considerat cimitirul din secolul al II-lea de la Suceava. Dacă inițial necropola a fost considerată de către Gr. Foit ca aparținând culturii carpice, cu unele influențe Lipița (**Foit, 1973, 257-263**), ulterior ea a fost inclusă arealului Lipița (**Vakulenko, 1989, 31**). O poziție de compromis a avut-o Gh. Bichir, poziționând-o într-o zonă de interferență Lipița-Poienești (**Bichir, 1983, 67; Idem, 1997, 23**). Fără să se fi lămurit definitiv problema limitelor de răspândire ale acestor două aspecte de cultură materială dacică, M. Ignat a văzut la rândul său în descoperirile de la Suceava mai degrabă un eșantion caracteristic secolului al II-lea d. Chr., în care se naștea aspectul Poienești (**Ignat, 1980, 319**).

În cadrul necropolelor carpice, definitiv este ritul incinerăției. Fără să intrăm în amănunte, trebuie menționată apariția, este drept doar în unele necropole, și a inhumării, respectivii mături - așa cum a apreciat plauzibil

Bichir - putând fi alogeni, iar copiii (mai numeroși) rezultatul căsătoriei dintre localnici și sarmați (**Bichir, 1973, 42-43**).

O caracteristică importantă este asemănarea obiceiurilor funerare dintre cele ale daco-romanilor din provincie și cele ale dacilor liberi. Din păcate și la acest capitol cantitativ nu s-au făcut încă multe descoperiri, fiind vorba doar despre 11 puncte în întreaga Moldovă, unele doar cu morminte izolate. Dintre acestea, informații deosebit de importante provin din cercetarea siturilor din județul Suceava de la Zvorâștea și Podeni/Bunești (**Ignat, 1999, passim**) cât și de la Stânca/Botoșani (**Ioniță, Șovan, 1883, 89-121**). Mai alăturăm aici pentru aceeași zonă nord-moldavă și identificarea probabilă a unei necropole, la Oniceni/Forăști (informații M. Ignat), ca și cele de la Ștefănești, Horodiștea-Botoșani (**Păunescu, Șadurschi, Chirica, 1970, 199-200, 257**) și în zona centrală cea de la Costești-Iași (**Chirica, Tanasachi, II, 1985**).

Geto-dacii au practicat în primul rând incinerarea și cu puține excepții, în teritoriile est-carpatică și inhumația în cadrul aspectelor regionale *Poienești* și *Lipița*, în special pentru copii.* Practicarea acestui „biritualism complementar” (**Babeș, 1983, 11**) a suportat numeroase discuții, asupra cărora nu este cazul aici să ne referim. Arderea morților se făcea în afara necropolei, probabil totuși nu prea departe. Doar la Verhnija Lipica M. Smiško a identificat trei suprafețe de arsură, dintre care cel puțin una, de întindere mai mare și cu un strat de pământ ars la roșu în zona centrală, pe o profunzime de circa 40 de centimetri, putea să fi fost rug funerar (**Smiško, 1932, 54**). O astfel de suprafață, ce a suferit temperaturi ridicate, a fost descoperită și în necropola de la Suceava, la care vom face referiri mai jos (**Foit, 1973, 258**), dar asupra căreia avem îndoieli.

Necropola de la Zvorâștea (de fapt sat Dealu), a beneficiat de săpături ample, ceea ce a dus la dezvelirea a 93 de morminte de incinerare, dispuse pe un fost grind al unui pârâu, probabil inițial de mici dimensiuni după forma terenului de aici, ulterior colmatat pl. 22/2-3,6-9). Firește, numărul celor îngropați în acest loc fusese mai mare, poate cu încă 20-30 de cazuri. Disponerea generală a mormintelor, fără să se suprapună, cu o singură excepție, redă o formă relativ ovală (**Ignat, 1999, 28-31**).

La rândul său, cimitirul antic de la Podeni/Bunești a fost descoperit tot în condiții întâmplătoare, cercetarea reușind săparea a 34 de morminte de incinerare pe o poziție dominantă a dealului ce poartă numele localității (pl.

* Pentru o încercare de reconstituire a ceremoniei de înmormântare și a conceptelor funerare la dacii liberi, vezi (**Ignat, 1999, 70-81**).

22/1, 4-5). Nu departe, la poalele sale, în apropierea cursului pârâului satului. s-a aflat așezarea contemporană (*Ibidem*, 23-27).

Din analiza descoperirilor de mai sus rezultă sintetic câteva concluzii. Mormintele de incinerare prezintă unele variante, probabil în funcție în primul rând de starea socială a defunctului. Dacă în toate cazurile arderea cadavrelor se făcea în alt loc, predestinat (*ustrium*), în schimb depunerea resturilor de ardere se practica în oale (în majoritatea covârșitoare a cazurilor), sau în simple gropi (în acest caz cu foarte rare obiecte de inventar funerar), obiceiuri întâlnite practic la toți dacii liberi. Uneori se depuneau în gropi, de forme diverse, și o parte din resturile de ardere rămase de la rug, ritual constatat arheologic pentru prima dată la Zvorâștea. Rareori urnele, sau resturile de oase de pe fundul gropilor, erau protejate de capace (ca și foarte frecvent în mediul carpic din zona centrală a Moldovei), sau fragmente ceramice mai mari.

Tot la Zvorâștea o mare parte dintre urne (62%) poartă urme de lovire, de spargere intenționată, constatare care a dus la diverse explicații de natură spiritual-religioasă în diverse necropole carpice inclusiv în cea de la Stânca/Botoșani (*Ibidem*, 51). De aceeași natură a explicației poate fi și prezența la Podeni, respectiv Zvorâștea, în cel puțin 10-15% dintre morminte a rășinii de urnă sub forma unor bucățele de forme neregulate, a căror ardere producea un miros asemănător tămâiei. Obiceiul folosirii rășinii a fost atestat din timpuri străvechi și pe arealuri europene deosebit de întinse. După unele opinii, multe populații, mai ales germanice, aflate în contact cu lumea romană l-au preluat de acolo. În ultimele decenii el a început să fie atestat și la unele necropole ale populației dacice est-carpătice, care însă l-ar fi putut prelua în urma contactelor cu purtătorii germanici ai culturii Przeworsk*. Totuși, ținând cont de abundența pădurilor de rășinoase și de experiența autohtonilor acumulată în timp, considerăm că acest obicei al arderii rășinii, frecvent în lumea antică și preluat cum bine se știe și de creștinism, a aparținut din timpuri imemorabile populației locale.

Continuând ritualuri atestate încă din epoca bronzului, geto-dacii, ca și în cazurile necropolelor de mai sus, depuneau frecvent ca ofrande alimentare carne de mamifere și păsări, practică documentată și la costoboci, precum în cimitirul de la Lipița (*Smiško*, 1932, 113). Alte alimente, sub forma lichidelor se depuneau în vase, descoperite arheologic ulterior cu urme de ardere secundară și în stare fragmentară. Tot ca ofrande, au fost puse în rug câteva pahare din sticlă, importuri romane, ale căror resturi, puternic deformate de la ardere, s-au descoperit în unele morminte de la Zvorâștea.

* Pentru întreaga problematică vezi **Ignat, 1999, 57.**

Mormintele în groapă cu resturi de la rug (20,4% din cazurile din această necropolă), constând în cărbuni, cenușă sau chiar mici bucăți de lut ars provenind de pe suprafața inițială de ardere a mortului, s-au descoperit datorită fondului autohton geto-dacic și în Dacia romană, unde există în general o anumită identitate de rituri și ritualuri funerare, așa cum apreciau pe drept cuvânt mai demult M. Babeș, sau G. Popilian (**Babeș, 1971, 34-36; Popilian, 1980, 60**), dar și în extremitatea nord-estică a lumii dacilor liberi, în cadrul culturii Lipița, descoperirile din necropolele de la Zvenigorod/*Livada Velikač* și Grinev/Zaguminki, fiind elocvente în acest sens (**Kozak, 1984, 14-15**). Deosebit de sugestiv este și faptul că în gropile funerare de aici zăceau și numeroase fragmente de vase de factură dacică.

Față de alte necropole, adulții incinerati în cele două situri sucevene nu au avut în momentul înmormântării prea multe piese de port și podoabe. Între acestea s-au evidențiat unele piese de podoabă (mărgele de sticlă sau de cornalină, fibule, pandantive din os, pandantive în formă de căldărușă miniaturală din fier sau bronz) și accesorii vestimentare (ace, cataramă), care au însoțit defunctul, ofrande și unele obiecte depuse la rugul funerar, sau în morminte (amnare, cuțite, tub din fier pentru ace de cusut, pensetă din bronz, pepteni din os ...). Dintre toate acestea, cele care poartă semnificațiile cele mai importante, sunt pandantivele de tip *căldărușă*, putând demonstra contacte cu populația culturii Przeworsk, unde ele erau folosite în primul rând de femei (**Godlowski, 1977, 43**). Dacă mai demult se considera ca posibilă o circulație a lor din nord spre lumea dacilor liberi est-carpatici, în primul rând în cultura carpică, în ultimele decenii s-au descoperit astfel de piese la sud de Carpații Meridionali (Ocnița, Popești), și în Moldova la Răcătău și Brad, cu o vechime (secolul I î. Chr.) mai mare decât cele din cultura Przeworsk, ceea ce a inversat sensul circulației acestui tip de piesă.* Rămâne ca pe viitor să se poată lămurii mai sigur destinul acestor pandantive căldărușă, deoarece nici ipoteza preluării lor din mediul sud-dacic, nu este pe deplin mulțumitoare. În plus, în spațiul Nistrului Superior, în cultura materială Lipița, nu au apărut – ca etapă de itinerare – astfel de piese. La Dolinjeni – e drept, descoperire singulară până acum – s-a consemnat apariția unei astfel de podoabe, dar la nivel tot timpuriu, în faza târzie a culturii Poienești-Lucașeuca (**Smirnova, 1981, 204, pl. 3/5**).

Purtătoare de semnificații este și depunerea în unele morminte de la Zvorâștea de fusaiole, asociate poate cu sexul defunctelor, care practicaseră în viață torsul. Dacă în general în lumea geto-dacilor nu se prea uzitează astfel de

* Astfel de podoabe, iată răspunzând probabil și unei mode, apar sporadic și în Dacia romană, ca și la geții din Muntenia, în aspectul cultural Chilia-Militari (**Ignat, 1999, 117-118**).

depuneri (**Diaconu, 1965, 88**), în schimb. în mediul cultural al costobocilor (**Smiško, 1932, 104-105, 167**) și în cel al Tumulilor carpatici, (**Idem, 1960, passim**), acest obicei este atestat, poate fiind preluat din cultura Przeworsk, sau parțial de la sarmați. Tot depuși inițial ca ofrande de la rugul funerar, atât la Podeni, cât și la Zvorâștea, au fost și unii piepteni din os, obicei și tip de pieptene, după opinia lui M. Ignat, de proveniență nordică. Uneori, la Zvorâștea s-au descoperit bucăți de silex ars, trecut prin focul rugului, fie provenind de la amnarul cu care se aprindea rugul, fie purtând semnificații legate de lumină, purificarea sufletului ș. a. (**Ignat, 1999, 62**).

Cum este și firesc, cel mai numeros inventar îl constituie ceramica*. Peste 80% din întreaga sa cantitate, în ambele necropole, a fost modelată cu roata, dintr-o pastă fină arsă de cele mai multe ori la nuanțe de cenușiu și mai rar la cele cărămizii. Ca forme se pot menționa ca tipuri principale, fără variante: castroane, străchini, cupe, căni, urcioare, capace, vase globulare, bitronconice, amfore și vase de mai mari dimensiuni, de provizii. Ca vase de import, la Zvorâștea s-au găsit în peste 10% din morminte, ca și pe nivelul vechi de călcare în necropolă, fragmente de amfore, aparținând unui singur tip relativ unitar, cu formă piriformă sau ovoidală, databile în secolele II-III d. Chr. (până spre ultimul sfert al veacului, când, din cauza unor atacuri ale migratorilor, centrele de distribuție precum Olbia sau Tyrasul au avut mult de suferit - **Ioniță, 1972, 29**). La rândul său, ceramica modelată tradițional numai cu mâna cunoaște calități tehnologice și un repertoriu de forme inferioare. Cea mai uzitată formă este vasul borcan, cu buza și umerii mai mult sau mai puțin ieșiți în evidență, importante fiind și ceștile tipice dacilor, cu sau fără toartă.

Forme de vase deosebite, modelate tot numai cu mâna, sunt cele cinci urne, asemănătoare, relativ tronconice, descoperite la Zvorâștea (pl.22/7-8). Ca ingredient al pastei, alături de cioburi pisate s-a adăugat și o anumită cantitate de cărbuni și cenușă. Aspectul lor primitiv este dat și de stângăcia, asimetria, cu care s-au realizat pereții vasului. În urma documentării pentru acest tip de vase, de natură hibridă, neîntâlnite în repertoriul ceramicii lucrate numai cu mâna geto-dacice, și nici în cel tipic Przeworsk, M. Ignat a considerat că ele totuși aparțin unor elemente etnice alogene de origine nordică, din bazinul hidrografic al Nistrului Superior, cu descoperiri Lipița (Bolotnoe, Zveni-gorod), sau totuși din arealul Przeworsk, unde s-au descoperit unele vase tot atipice vreunei culturi în parte (**Ignat, 1999, 110-111**, cu bibl. probl.). Nu cunoațem însă – și aici factorul de risc este la fel de mare ca și în aprecierile de mai sus – în ce măsură aceste forme primitive nu

* Pentru multe alte date, *Ibidem*, 1999, 83-112.

au fost făcute la nivel autohton în mod întâmplător, ca simple realizări artizanale la îndemâna oricui chiar și în cadrul ceramicii culturii Tumulilor carpațici (Smiško, 1960, pl. V/4; Vakulenko, 1977, 23-24, pl. V/14).

În sfârșit, un ultim aspect ce merită atenție este încadrarea cronologică a celor două necropole. Cea de la Zvorâștea, pe a cărei suprafață s-au conturat patru grupări, fie faze de îngropări succesive, fie aglomerări de morminte aparținând separat unor mari familii a comunității de acolo, a funcționat se pare spre sfârșitul secolului al III-lea d. Chr. și în primele două decenii ale celui următor, putând fi astfel considerată printre cele mai târzii monumente ale culturii Poienești a dacilor liberi. În schimb, cea de la Podeni, a putut exista pe la mijlocul veacului al III-lea d. Chr. Conform încercării meritoase a lui M. Ignat de a stabili fazele culturii Poienești, pe baza datării principalelor piese descoperite, a celor mai importante caracteristici de rit și ritual funerar și a evenimentelor majore cunoscute în istoria dacilor liberi, aceasta ar fi avut patru astfel de intervale cronologice, cu limite ușor suprapuse între ele: **I**: 106 d. Chr. - 170; **II**: 150 - 240; **III**: 230-275; **IV**: 275-315 (dată după care se poate considera constituită cultura Sântana de Mureș) (Ignat, 1999, 125 și urm). Desigur, în mod cert cultura Poienești a cunoscut faze evolutive, după cum analiza statistică a arheologului sucevean a surprins acest proces, dar totuși ținem să subliniem și noi, la rândul nostru, relativitatea cu factor mare de risc a rezultatelor analitice, deoarece încă suntem departe de a stabili și aspectele, diferențierile zonale din întreaga cultură materială, care au existat sincron pe întreg arealul Poienești și care pot crea totuși imaginea de succesiune de fază.

Primei faze, numită *Văleni I*, când se înregistrează contemporaneitatea acesteia cu aspectul cultural (sau culturii) *Lipița*, i-ar aparține în Bucovina necropola de la Suceava. Limita cronologică superioară se poate lega de marea invazie a costobocilor în Imperiul roman.

Faza a doua (*Poienești*), cea mai bogată în vestigii, cunoaște sincronism și ea cu aspectul din vecinătatea nordică *Lipița*, care dispare spre sfârșitul secolului al II-lea d. Chr., fără să înregistreze interferențe culturale cu cel sudic Poienești, din această fază. În schimb, acum se constată relații intense cu lumea sarmatică de la est și mai ales de la vest de Nistru, demonstrate prin unele piese tipice acestora: oglinzi metalice cu *tamga*, tipuri de mărgele, în primul rând din corali și lapislazuli, unele vase cu torți zoomorfe ș. a., toate databile în acest interval cronologic.

Inventar mai modest și schimbări în ritualurile funerare caracterizează în general cea de-a treia fază, numită de autor *Sohodor*, în care se încadrează și situl de la Podeni și care debutează spre mijlocul secolului al III-lea,

perioadă în care carpicii devin menționați istoriografic datorită creșterii puterii lor și a unor incursiuni ostile imperiului, ceea ce a avut în paralel drept urmări și preluarea frecventă de către împărați a titlului onorific *Carpicus Maximus* (Gostar, 1975, 643-649). Poate aceste eforturi militare deosebite, succesive ale carpilor, au contribuit și ele, alături de alte cauze, la o posibilă diminuare în timp a populației, care ar putea explica descoperirea până acum de necropole cu număr mai mic de morminte. Pe de altă parte, influențele materiale de natură sarmatică dispar, fenomen ce se poate lega de o anumită expansiune a carpilor la răsărit de Prut, în Basarabia. Descoperirile mai noi, deja amintite, de aici (Vornic et alii, 2007, 8-14), se pot asocia cu atestările arheologice din nord-estul Munteniei și cu o anumită pătrundere a sarmaților mai intensă spre Câmpia Română și chiar în zone submontane ale Carpaților Meridionali. În schimb, în această fază începe înregistrarea unor elemente culturale nordice, fie de ritual (apariția rășinei de urnă), fie obiecte (piepteni din os, realizați din trei plăci, fenomen care va prefigura infiltrarea unor elemente alogene de mai târziu.

Datorită importanței sale, necropola de la Zvorâștea a dat numele său ultimei faze, care se desfășoară până spre cel de-al doilea deceniu al secolului al IV-lea, când carpicii au mai fost încă amintiți în textele literare antice. Este un lucru cert că părăsirea administrativ-militară a Daciei de către romani a dus la o serie de mișcări de populație, unele legate de altele. În acest context general-zonal, poate tocmai slăbirea puterii carpice a dus la penetrarea purtătorilor culturii Tumulilor carpatici în zona submontană din nord-vestul Moldovei, ca și apariția în cadrul descoperirilor de acum a unei populații, destul de reduse numeric, venite din părțile septentrionale ale aspectului cultural carpic, care va conviețui cu autohtonii cu care vor folosi în comun și necropolele. Acesteia, după M. Ignat, i s-ar datora folosirea obiceiului depunerii în mormânt și a unor resturi de la rug, inclusiv mici bucăți de lipitură arsă, care s-a practicat și în cimitirele mixte Lipița-Przeworsk, la care ne-am referit deja, cât și un anumit tip de vase tronconice, atestat de asemenea la Zvorâștea (Ignat, 1999, 135). După cât se pare, elemente alogene s-au mai constatat și la Cozia și Todireni/Botoșani (nordici ?) (Ioniță, 1972, 183-197). Totodată, s-a constatat, că spre sfârșitul fazei încep să fie înregistrate unele forme de vase care prefigurează viitorul repertoriu ceramic al culturii Sântana de Mureș, după cum, în urma altor realități încă insuficient cunoscute arheologic, forme ceramice comune culturii carpice sunt semnalate în estul Slovaciei sau nordul Carpaților, acolo unde - așa cum s-a văzut - în ultimele secole anterioare lui Hristos a pulsat o vie existență dacică (Kotigoroško, 1995, *passim*; Ignat, 1999, 135, cu bibl.).

Un alt sit de referință în materie de necropole este și cel de la Suceava, publicat de Gr. Foit. Din păcate, lipsa de informații legate de condițiile de săpătură (șantier de construcții) și numărul redus de morminte investigate cu acest prilej (se estima suprafața cu vestigii arheologice la două hectare !?) nu sunt capabile să ofere informații după dorința cercetătorului. Dintre cele nouă urne întregi, numai un singur vas, de dimensiuni mai mari, bitronconic alungit a fost realizat tradițional numai cu mâna (Foit, 1973, 257 și urm.). Din păcate autorul nu ne oferă informații despre forma resturilor de urne sparte de constructori și nici despre numărul de morminte de incinerare simple în groapă pe care le-a observat. Urnele, care nu aveau capace sau lespezi de piatră spre acoperire, fuseseră îngropate în gropi simple, fără urme de ritualuri suplimentare. În schimb, unele dintre mormintele de incinerare în gropi simple, aveau pe fundul lor pietre cu rol de pavaj. Tot din păcate, ceramica este singura categorie de inventar descoperită aici.

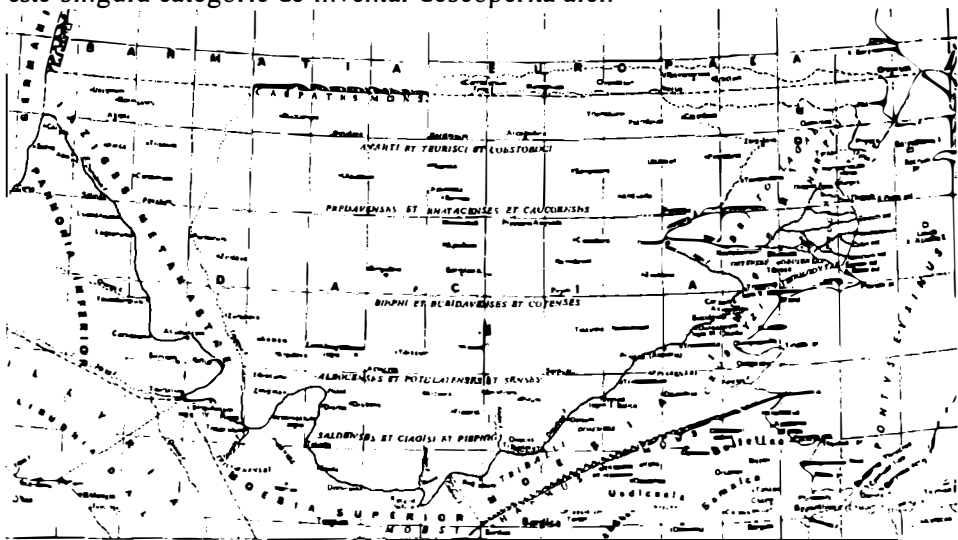

Fig. 17 – Dacia în secolele I-II d. Chr., după Ptolemeu.

Legat de ritualul funerar trebuie să mai amintim și îndoiala pe care o avem asupra identificării aici a unei suprafețe cu arsură cu urme de cenușă, lungă de peste doi metri, pe care Gr. Foit o bănuia ca rug funerar, deoarece un astfel de loc comun de ardere a defuncțiilor de-a lungul chiar a mai multor ani, dacă nu decenii de folosire, ar fi trebuit să lase un strat de pământ deosebit de ars, până la zgurificare. Mai degrabă aceste urme au putut aparține unei suprafețe unde s-au făcut în mod relativ dispersat focuri pentru ospete funerare.

În privința datării largi a necropolei în secolele II-III d. Chr. nu se pot face comentarii, cu excepția opiniei - deoarece se afirmă că lipsesc obiecte tipic sarmatice - că situl aparține unei perioade anterioare pătrunderii sarmaților în zonă (ca și în cazul așezării de la *Siliștea-Șcheii*). În această ordine de idei trebuie să menționăm faptul că numărul infim de morminte și fără inventar adiacent, nu ne permite să susținem o astfel de opinie. În al doilea rând încă nu cunoaștem cu certitudine limita altitudinală la care această populație răsăriteană stepică a migrat în zona de podiș, spre a fi fost prezentă ca etnic distinct și la Suceava, la Zvorâștea, sau Podeni și cu atât mai mult limitele vestice ale arealului geografic al penetrării de obiecte sarmatice.

Trebuie de asemenea de pus sub semnul întrebării și argumentul fragmentului decorat prin ștampilare de la Șcheia, considerat de autor "de proveniență străină, probabil germanică" (*Idem*, 1969, 262), deoarece nu se cunosc date stratigrafice din sit legate de această piesă, unde a existat și un nivel de locuire Sântana de Mureș, dincolo de faptul că în epocă în ceramica romană provincială, de contact cu dacii liberi, ca și în cea ulterioară, de secol IV d. Chr., se folosea adesea și această metodă de ornamentare.

*

Costobocii și cultura Lipița. Înflorirea culturii Lipița coincide cu primele secole creștine în care se resimt, așa cum s-a spus, până departe de Dunărea de Jos o serie de influențe romane. În purtătorii săi, caracterizați prin sedentaritate agro-pastorală și o cultură arheologică proprie, au fost văzuți încă cu mult timp în urmă costobocii, chiar dacă în atmosfera de puternică politizare sovietică a istoriei de după război, deja cunoscuta cultură Sântana de Mureș-Černeahov, care va urma cronologic, era văzută chiar ca o manifestare arheologică a vechilor slavi (*Smiško*, 1948, 129-130). Este cunoscută de multă vreme și vechea teorie din secolul al XIX-lea a originii slave a costobocilor - și pentru unii chiar și a geto-dacilor - a lui L. Niederle, P. S. Safarik și K. Müllenhoff, ultimul cu încercări incredibile de explicații etimologice a numelui lor, preluată mai târziu și de Z. Nejedly (*Nejedly*, 1952, 218).

Teoretizarea culturii a fost făcută de *Smiško* (*Šmiszko*, 1932; *Idem*, 1952, 67-82). Pornindu-se de la unele lacune și incertitudini rezultate în urma celor scrise de Ptolemeu (*III*, 8, 3, respectiv *III*, 5, 9), de-a lungul vremii s-au iscat unele discuții asupra teritoriului locuit de populația astfel numită în antichitate: cursul superior al Tisei (inclusiv Maramureșul istoric), valea Siretului sau a Vistulei, sau chiar zona nord-est pontică (sic !) – *Russu*, 1959, 343-344.* Actualmente identificarea culturii Lipița cu etnicul costobocilor

* A se vedea în acest sens și *Gostar*, 1956, 183-199.

intrunește acordul specialiștilor, discuții putând fi doar în legătură cu atribuirea acestui etnic a așezărilor acelor care locuiau la vest de Carpați, în vecinătatea anarților și teuriscilor, de neam celtic. După Gh. Bichir costobocii *transmontani* locuiau în nordul Maramureșului, în Transcarpatia ucraineană și în sud-estul Slovaciei, *Setidava* putând fi localizată la Malaja Kopanija-Ucraina, iar *Susudava* la Zemplin-Slovacia, ambele fortificate (**Bichir, 1997, 17-18**). Deosebit de interesante probleme se pot pune legat de prezența, după Ptolemeu (**II, 11, 13**), la vest de Vistula, a celor două dave dacice deja amintite, de-a lungul vremii exprimându-se opinii diverse (**Macrea, 1968, 175-176**). Dintre acestea ni se pare cea mai plauzibilă plasarea acestor așezări mai aproape de spațiul de habitat geto-dac, undeva în sud-vestul Ucrainei actuale, Podolia sau Galiția, la est de Carpați, practic în arealul costobocilor, cei care s-au afirmat în acele timpuri, fiind cunoscuți prin incursiunile lor în Imperiul Roman. Descoperirile de la vest de Carpații Păduroși, inclusiv necropola tumulară de la Zemplin (sec. I î. Chr. – sec. II d. Chr.), ar aparține deci tot după Bichir, culturii Lipița, ca și cea, tot tumulară, de la Iza II. Culturii Lipița i-a fost atribuită inițial de către Smiško și cunoscuta necropolă de la Nižnii Strutini, din spațiul est-carpatic ucrainean, unde se mai puteau observa la acea vreme 46 de tumuli (**Šmiszko, 1932, 65-67, 114-115**), ca ulterior ca să fie inclusă culturii Tumulilor carpatici (**Idem, 1960, 31-38**).

După o analiză complexă a numelui lor, atestat în diverse variante la scriitorii antici, dintre care cea corectă ar fi cea aflată în uz și acum, ca etimologie și semnificații, I. Russu a considerat că acesta, de origine traco-dacică, s-ar compune din două componente, *Costo-bōci*, cu semnificația de „strălucitori – nobili” (**Russu, 1959, 347-349**).

Deși a trecut mai bine de un secol de la primele descoperiri funerare, în analiza culturii Lipița se cantonează încă numeroase incertitudini și necunoscute, situație cauzată în parte și de aflarea sa la periferia nord-estică a lumii geto-dacice, unde s-au exercitat și consistente penetrări și influențe alogene, vizibile încă de la prima necropolă cercetată, Verhnija Lipica – Ivano-Frankivs'k, cea care a dat de altfel și numele culturii (**Šmiszko, 1932, 26-45**). Din analiza celor 60 de morminte de incinerare de aici, inclusiv privind inventarul, a reieșit în mod evident caracterul său dacic. O caracteristică a celor decoperite aici este prezența inhumării de copii, și acest lucru apropiind-o de alte necropole dacice, carpice, de la răsărit de Carpați. Ceva mai târziu se pare că au fost și cimitirele de la Zavale (**Vakulenko, 1991, 22-38**) și Zvenigorod/*Livada Velikač*-L'viv (**Kozak, 1978, 96-107**). O altă categorie de necropole, mixte, este cea unde se constată efectele unei coabitări cu purtătorii culturii Przeworsk, apărând și aici cazuri de inumați (peste 10

procente), dar adulți. Ele aparțin fazei timpurii a culturii, datând se pare în prima jumătate a secolului I d. Chr. Edificatoarele sunt în acest sens descoperirile de la Zvenigorod, unde s-au cercetat mai multe situri (Svešnikov, 1957, 63-70; Kozak, 1978, 96-107) și Bolotnoe (*Ibidem*, 70-72), interferențele de inventar funerar de aici făcând dificil de tranșat multe din morminte într-o cultură sau alta (Vakulenko, 1988, 22-33). Ceea ce ridică în continuare multe semne de întrebare este faptul că inhumările de adulți nu sunt caracteristice nici dacilor și nici purtătorilor culturii Przeworsk, astfel de înmormântări, dar de data aceasta izolate, făcându-se în tumuli mai vechi, cu inventar de fast aristocratic, inclusiv vase romane din bronz, la Kolokolin/Rohatin - Ivano-Frankivs'k, sau Čížikov aproape de L'viv, în același areal Lipița (Smiško, 1935, 155-164 ; *Idem*, 1957, 238-243).

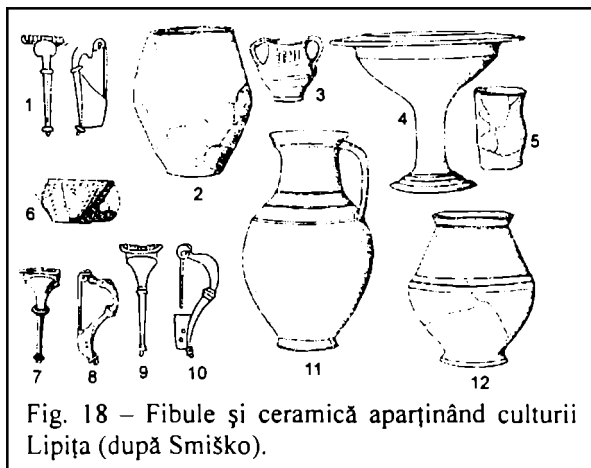

Fig. 18 – Fibule și ceramică aparținând culturii Lipița (după Smiško).

În sfârșit, așa cum bine a sesizat M. Ignat, în necropolele de incinerare de la Zvenigorod/*Livada Veličak* și de la Grinev/*Moghila-Zaguminki* s-au înregistrat și morminte simple, în groapă, dar cu vărsare și de resturi de la rug, obicei funerar constatat și în necropola de la Zvorăștea (Ignat, 1999, 46).

Este foarte posibil ca și triburile costobocilor

să fi luat și ele parte la războaiele lui Decebal cu romanii, inclusi cei, nominalizați ca *transmontani* de către Ptolemeu (III, 5, 9). Cel mai cunoscut eveniment, însă, legat de costoboci este invazia organizată la sudul Dunării în anul 170 d. Chr., în condițiile militare favorabile create în urma desfășurării lungilor războaie ale imperiului cu marcomanii și sarmații, coalțiție la care s-au asociat și acești geți nordici (168-172 d. Chr.). Bine organizată și cu forțe umane remarcabile, expediția a afectat patru provincii romane (Moesia Inferior, Thracia, Macedonia și Grecia), până la hotarele Aticii. Conform relatărilor lui Pausanias (X, 34, 5), „bandiții” de costoboci, care au prilejul să jefuiască și marele sanctuar de la Eleusis, au avut de înfruntat în Ellada și un detașament organizat de către Mnasiboulos, unul dintre laureații jocurilor Olimpice. A trebuit în cele din urmă să intervină generalul roman L. Iulius Vehilius Gratus Iulianus, comandantul militar al trupelor din Macedonia și

Ahaia pentru respingerea „barbarilor”, a căror retragere s-a precipitat la aflarea veștii invadării propriului lor teritoriu de către neamurile germanice ale vandalilor asdingi se pare incitați la rândul lor de către romani. Deoarece baza de atac a vandalilor a fost teritoriul dacic intracarpatic, cu sprijinul guvernatorului Daciei Sex Cornelius Clemens, M. Macrea a lansat ipoteza conform căreia țara costobocilor cucerită de către asdingi se plasa la hotarele provinciei, deci la vest de munți (**Macrea, 1968, 189**).

După alții, inclusiv V. Pârvan, evenimentele s-au derulat invers, costobocii sub efectul invaziei vandalilor conduși de Raptos și Raos, au coborât în sudul Dunării, jefuind până în Grecia (**Pârvan, 1926, 241**). Tot legat de confruntările militare din teritoriul costobocilor, se poate lega și refugiarea – sau predarea ca ostateci de către vandali – la Roma, a unor descendenți ai regelui costoboc Pieporus, principesa Zias și nepoții săi Natoporus și Drilgisa, atestați într-un cunoscut epitaf roman databil spre sfârșitul secolului al II-lea d. Chr., ultimul document ce atestă puterea acestui neam geto-dacic (**CIL, VI, 1801 = ILS, 854**).

Decăderea militară a costobocilor nu a fost bruscă, deși se poate aprecia că ea a fost mult diminuată în urma puternicei lor incursiuni în Balcani, dar și a atacării teritoriului lor de trai de către asdingi. La întrebarea în ce măsură acestea au putut genera declinul acestei populații și culturi, în funcție de gradul încă modest atins de cercetare, nu se poate răspunde cu mai multă exactitate.

După interpretarea scenelor redată pe columna lui Marcus Aurelius, s-a apreciat că ulterior înfrângerii iazigilor și ocupării unei părți a câmpiei dintre Dunăre și Tisa, fapte petrecute între 173 și 174 d. Chr., împăratul sosește în Dacia purtând lupte la granița sa nord-estică, cu neamuri bastarnice și apoi cu costobocii, care sunt înfrânți într-o încheștare de cavalerie (**Macrea, 1968, 189**).

Poate legată de o incursiune de pacificare a costobocilor sau mai sigur ca o captură de război a acestora, este importanta descoperire a unei mâini cu două degete ținând o bilă, din bronz, găsită pe Siret, un afluent al Nistrului de Sus, la Mytkiv-Ternopol (**Brajčevs'kij, 1964, 355**). Piesa a fost închinată lui *I.O.M. Dolicemus* (sic!) de către subofițerul cohorței *I Hispanorum milliaria*, *Gaius Optio*, care și după cercetările lui M. Macrea rezida tocmai în castrul nord-estic de la Odorheiul-Bistriței (**Macrea, 1968, 189**).

Dispariția costobocilor în izvoarele istorice antice nu a însemnat însă și cea fizică a lor, teritoriul lor nedevenind un pustiu, asupra lor ulterior extinzându-se, după opinia noastră, etnonimul populației carpice aflată în afirmare ascendentă militară față de imperiu. Decăderea puterii costobocilor a fost urmată de ridicarea carpilei, care reușesc deja în anul 214 d. Chr. să

efectueze o primă mare expediție militară la Dunărea de Jos (**Doruțiu-Boilă, 1973, 434-441**). După Gh. Bichir, părțile nordice ale Moldovei, zonă de interferență dintre cultura carpilor și cea a costobocilor, după anii 170-174 d. Chr., vor intra sub controlul primilor (**Bichir, 1997, 23**).

*

Sarmații*, populație aparținând ca și sciții aceluiași mare grup iranian apusean, înaintând spre vest, au trecut de Don încă din secolul al II-lea î. Chr. Până la sfârșitul secolului I î. Chr. ocupă spațiul până la Nipru, intrând în contact cu sciții târzii și orașele grecești nord-pontice. Începând cu secolul al II-lea î. Chr., ajung să înlăture dominația scitică la nordul Mării Negre, instaurând-o pe a lor, de unde în primul secol creștin, mai ales pe la mijlocul său, se itinerează în valuri succesive spre spațiul est-carpatic, locuit de geto-daci. În incursiunile lor spre vest și spre Dunărea de Jos, ei încep să lase primele lor urme materiale, concretizate de obicei la vest de Nistru în morminte tipice. Ca etapă de migrare, cele mai timpurii vestigii ale lor din Basarabia se datează spre sfârșitul secolului I î. Chr. Aici cele mai multe descoperiri, demonstrând în fapt și intensitatea fenomenului de etapă a circulației lor, au fost datate în primele două secole d. Chr., corespunzând în fapt și perioadei lor de maximă dezvoltare etno-culturală. Contactele inițiale cu populația geto-dacică au loc însă la început chiar în unele localități plasate la est de Nistru (Zolotaja. Balka, Gavrilkva, Znamenskoe, Ljubimovka, Kozyrka, Olbia și altele), unde prezența acesteia a fost deja atestată arheologic pentru intervalul veacurilor IV î. Chr. - I d. Chr. (**Bârcă, 2002, 47**).

De-o parte și de alta a Prutului ei au preferat zonele de șes, propice creșterii turmelor de animale, ca de exemplu, zona confluenței dintre Bârlad și *Flan*, *stepa Jijiei*, *Bugeacul* sau *zona nordică* a cursului mijlociu al Prutului (raioanele Costești și Edineț din Basarabia). Totuși, în anumite regiuni de contact dintre stepă și podiș, considerăm că a fost posibil ca ei să fi locuit și în sectoare mărginașe de așezări autohtone, foarte greu de sesizat arheologic ținând cont de scara redusă de sondare practică până acum în siturile de epocă. După descoperirile osteologice ei creșteau în principal cai și oi, animale care nu sufereau din cauza mobilității modului lor de trai, staționar doar pe timpul iernatului. Cele 30 de puncte cu descoperiri, toate de caracter

* De-a lungul vremii, pentru sarmați s-au ocupat mai îndeaproape Gh. Diaconu, I. Ioniță, Gh. Bichir, V. Palade, E. A. Rikman (care face și prima repertoriere a vestigiilor de la est și vest de Prut), I. A. Rafalovici, I. S. Vinokur, L. V. Vakulenko și I. V. Grosu (pt. bibl. generală, **Bârcă, 2006, 23-24**).

sarmatic din părțile nordice ale Moldovei aparțin doar câmpiei (**Bichir, 1977, 167-197; Ignat, 1999, 20**, cu bibl.). Deoarece aceste spații geografice au fost slab locuite de către populația getică autohtonă (**Zaharia, Petrescu-Dîmbovița, Zaharia, 1970, 67**), pătrunderea la vest de Nistru a sarmaților (am considera mai degrabă infiltrare), s-a petrecut în mod normal fără conflicte militare, în chip pașnic, începând cu etapa secolelor I î. Chr. - I d. Chr. Este vorba despre semințiile iazigilor, roxolanilor și aorsilor. (pl. 23/A). Dacă descoperirile sarmatice în secolul I î. Chr. sunt destul de rare, în primul veac al erei creștine ele se înmulțesc.

Scăderea puterii geto-dacilor, prin divizarea în mai multe regate a fostului stat al lui Burebista, demonstrată și prin înfrângerea incursiunii dacilor și bastarnilor de către romani (28 î. Chr.), a favorizat în mod normal stabilirea sarmaților în spațiul carpato-nistriean în mediul autohton, în care, firește, nu se înregistra o densitate de locuire identică peste tot. După numărul descoperirilor de morminte sarmatice din primul secol creștin, spre deosebire de teritoriul basarabean, se poate afirma că la vest de Prut unde suntem mai interesați analitic, prezența migratorilor a fost considerabil mai redusă. Incertă deocamdată în Muntenia acestei perioade, existența sarmaților nu a fost încă demonstrată pe cale arheologică, deși s-au făcut de către M. Babeș sau R. Harhoiu unele încercări de redare mai timpurie (sec. I d.Chr.) a unor morminte de aici (**Bichir, 1996 a**).

După informațiile lui Dio Cassius, în anul 16 î. Chr. sarmații ajung expediționar să treacă Dunărea, fiind însă înfrânți de romani. Insuccesul, dar și scopul comun de jefuire a bogatelor teritorii romane de la sud de fluviu, îi apropie de daci, cu care, după același autor antic, inițiază în anul 6 d. Chr. o nouă incursiune în Moesia (**LIV, 20, 3; LV, 30, 4**). Prezența efectivă a lor în Dobrogea este atestată în mod clar în următorul deceniu în opera lui Ovidiu, după cum bine se știe exilat la Tomis (**Tristele, III, 3, 5-6; IV, 1, 94, ...**).

În prima jumătate a secolului I d. Chr., în vremea împăratului Claudius, mari mase sarmatice înaintează spre vest. Cazul neamului iazigilor este cel mai bine cunoscut, tranzitând spațiul geto-dacic pe la 20 d. Chr. și stabilindu-se în Câmpia Panoniei, de unde vor acorda ocazional ajutor armatelor romane (**Pliniu cel Bătrân, Nat. Hist, IV, 80; Macrea, 1968, 174**). La rândul lor, sarmații roxolani controlau ținuturile nord-vestului pontic, de unde atacau și jefuiau în sudul Dunării în provincia Moesia.

În timpurile împăraților Augustus și Nero, după cum s-a constatat, se crează un spațiu de siguranță în estul Munteniei, printr-o depopulare controlată, realizată de romani în forță, situație care se schimbă după cucerirea Daciei, o dată cu includerea Munteniei și sudul Moldovei în cadrul Moesiei

Inferior. Deci, dacă în primul caz trebuie exclusă pătrunderea sarmaților în zonă, primul val de migratori se poate accepta ca prezent după acest moment istoric (106 d. Chr.). Dacă I. Nestor, sau Gh. Diaconu au vorbit numai despre alani în teritoriul est-carpatic, care în realitate au reprezentat ultimul val sarmatic, Gh. Bichir, reanalizând descoperirile catalogate drept sarmatice, a considerat marea majoritate a mormintelor drept roxolane (**Bichir, 1996, 305**). După autor, pătrunderea iazigilor în Câmpia Tisei nu s-a petrecut prin Muntenia (unde lipsesc morminte atribuibile lor, datele în primul secol creștin), Oltenia și Banat (unde în sud-estul său deocamdată nu au apărut morminte sarmatice) - *Ibidem*, 312. Aici putem însă replica - un astfel de caz de exod de populație, de durată minimă, desfășurat în mod organizat, practic nu va putea fi surprins niciodată pe cale arheologică. După cât se pare, mai degrabă se poate presupune o tranzitare de către iazigi a zonei de N-V a Moldovei și chiar mai spre nord, prin aria culturii Lipița în drumul lor spre câmpia Dunării de Mijloc, dintre fluviu și Tisa, deoarece deplasarea facilă a lor spre Dobrogea și Muntenia nu mai era posibilă din cauza prezenței romanilor la Dunăre. Ori tocmai acestei tranzitari este posibil să-i datorăm cel puțin unele descoperiri precum cele de la Ostrivec - Ivano-Frankivs'k, la care ne vom referi puțin mai jos.

De aceea cea mai plauzibilă cale spre Panonia era cea nordică, amintită deja, parțial de-a lungul Nistrului, fapt demonstrat de lipsa descoperirilor timpurii sarmatice în Moldova. Oltenia și Banat și de repartiția celor mai vechi urme sarmatice din Ungaria. De altfel, cei mai mulți specialiști români, dar și străini admit această cale.

Spre deosebire de teritoriul est-carpatic, ajunși într-un spațiu geografic panonic mai strâmt, sarmații vor fi obligați să se sedentarizeze în mare măsură, devenind astfel mai cunoscuți pe cale arheologică, în primul rând în cazul vestigiilor de locuire.*

Populație sarmatică s-a putut instala și mai mult în Moldova, la începutul secolului II p. Chr. favorizată de înfrângerea definitivă a getodacilor de către Traian, dar mai ales în veacul următor, împinsă fiind de goții care se stabiliseră în stepele din nordul Mării Negre. Mormintele sarmatice din spațiul extracarpatic din această vreme (sec. II-III d. Chr.) aparțin roxolanilor și deocamdată nu ultimului val sarmatic, alaniilor. În secolul al III-lea d. Chr.,

* Strabon (VII, 3,17) relatează că sarmații, au corturile „făcute din păslă...bine fixate pe carele unde ei își petrec viața. În jurul corturilor se află turmele, ale căror lapte ei îl folosesc drept hrană, făcând din acesta și brânză, iar carnea animalelor o mănâncă. Ei le urmează la pășune, schimbând mereu locurile, după cum au iarbă.”

sarmații ajung să se infiltreze din Câmpia Munteniei chiar și în regiunile deluroase ale ei, așa cum s-a demonstrat în necropola de la Târgșor/Prahova, unde aproape 50 % dintre schelete prezintă deformări artificiale ale craniilor, obicei binecunoscut unora dintre neamurile acestei etnii migratoare (**Diaconu, 1963, 323-343**). Ulterior, în timpurile constituirii complexului cultural Sântana de Mureș-Černajohov și a migrației goților spre partea vestică a arealului viitoarei sinteze arheologice amintite, este de presupus, după opinia noastră, că o parte din sarmații spațiului pruto-nistean (și chiar mai din răsărit) au fost și ei antrenați dincolo de Prut. Este deci posibil ca prezența, de altfel în general redusă cantitativ, a sarmaților în spațiul nord-est carpatic să fi fost astfel mai mare în prima jumătate a secolului al IV-lea d. Chr. Pătrunderea neamurilor sarmate s-a petrecut deci în mai multe etape în cursul secolelor II-IV d. Chr.

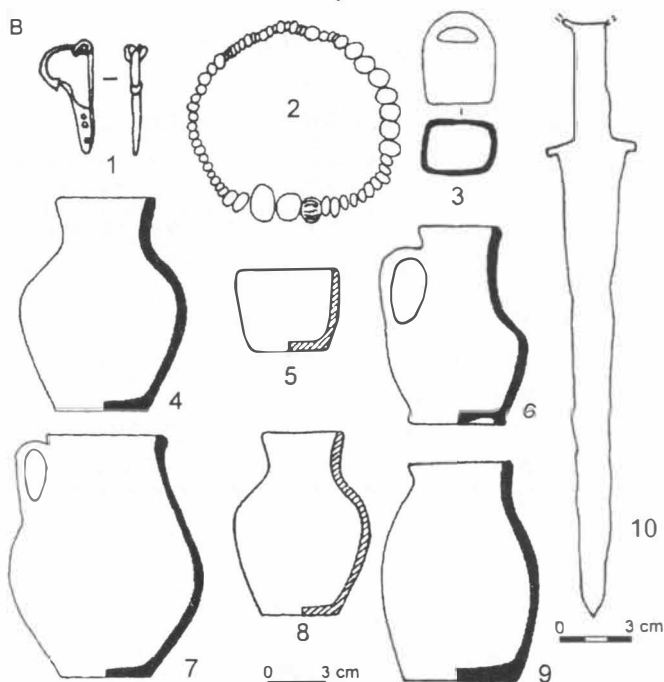
Până în prezent nu s-a descoperit arheologic un orizont de distrugere a așezărilor getice, cauzată de sarmați. Prin urmare, pătrunderea unor grupuri de sarmați la vest de Nistru în perioada istorică de maximă dezvoltare a culturii geto-dacilor s-a desfășurat în condiții de toleranță, totul mergând chiar până la alianțe și atacuri comune asupra frontierelor romane. În cadrul tabloului complex al raporturilor de forțe din timpul celor două războaie daco-romane, neamurile sarmatice au avut atitudini deosebite. În cazul primului conflict, iazigii din câmpia dintre Tisa și Dunăre au fost de partea imperiului, pe când roxolanii plasați la nordul gurilor fluviului, simțind aceeași primejdie ca și dacii, au luptat de partea acestora, dovezi cunoscute bine în acest sens fiind unele scene de pe Columna traiană de la Roma și binecunoscuta inscripție de la Adamclisi.

În privința teritoriului est-carpatic, inclusiv nord-moldav, se poate spune cu siguranță că între geți și sarmați s-au dezvoltat relații economice, politico-militare și demografice, care vor converge pentru anumite grupe de populație alogenă până la asimilare. În ceea ce privește influențele sarmaților asupra dacilor liberi, ele au venit fie din est în spațiul de la răsărit de Carpați, fie dinspre vest în zona vestică a regiunilor apusene din Transilvania, locuite de daci.* Nu este cazul aici să intrăm în amănunte, dar trebuie specificat că în marile așezări getice de la răsărit de Carpați s-au descoperit dovezi ale acestor influențe și contacte – ceramică, pixide, podoabe, oglinzi metalice, precum cele de la Ștefănești (**Bichir, 1977, 189; Idem, 1993, 146, 152-156**), sau Drăgușeni /Botoșani în nordul Moldovei (**Crâșmaru, 1981, 86**)

* Vezi și **Bichir, 1976, 203-213**.

A Harta cu aşezarea triburilor sarmatice în a doua jumătate a secolului I d. Chr. după informațiile autorilor antici și Bichi

Pl. 22: 1-2 fibulă M 2 și mărgelile Ostrivec/Verteba; 3- pandantiv tip coșuleț T 1/M 9; vase de la Lenkivci (4- T1/M12; 5- T1/M2), Ostrivec/Olečina (6 – M2) și Verteba (7 - M 8); 8 - sabie scitică de la Ostrivec-Verteba (M2). A – după Bichir, B – după Grosu.

Deosebit de interesante sunt în același sens și semnele de tip *tamga* descoperite pe unele obiecte, cele mai multe din Moldova, fiind prezente doar după apariția sarmaților în zonă, cu frecvente analogii în regiunea de la nordul Mării Negre. Influențele s-au manifestat și invers, sarmații preluând în mare ceramica autohtonă sau unele podoabe getice, inclusiv fibule. O piesă deosebită în acest sens este și cuțitul de luptă curb, tipic geto-dacic, descoperit într-un mormânt sarmatic la Kiselev/Kicman' (**Vinokur, Vakulenko, 1967, 126, pl. 42/2**).

Unul dintre principalele scopuri ale relațiilor comerciale dintre geți și sarmați, și în spațiul bucovinean, a fost reprezentat și de necesitatea nomazilor migratorilor de a-și procura sarea atât de necesară creșterii animalelor, existentă aici sub forma izvoarelor de saramură.

În stadiul actual al cercetării se pot delimita patru zone de evidențiere mai mare a densității vestigiilor lor: estul României (cu 23 descoperiri), zona dintre părțile Nistrului inferior și gurile Dunării pe de-o parte și regiunea Odesa pe de alta (cu 21), spațiul Republicii Moldova (cu 96) și zona care ne interesează, regiunile Cernăuți, Ternopol și Ivano-Frankivs`k (cu 32) – **Bârcă, 2006, 24**. Cele mai mari densități de descoperiri sarmatice de până acum în teritoriul est-carpatic se pot observa în Câmpia Jijiei și în nordul Basarabiei, inclusiv pe cursul Nistrului (**Ibidem, 642, fig. 222**).

Din punct de vedere politico-militar puterea sarmaților s-a diminuat pe măsura ridicării carpilor, spre mijlocul secolului al III-lea, amintind aici și începerea atacurilor dacice asupra teritoriului roman de la sud de Dunăre, ea probabil dispărând total o dată cu pătrunderea goților.

Ceramica descoperită în necropolele sarmatice est-carpatică este destul de diversă (străchini, farfurii, urcioare și mai ales căni, acestea din urmă fiind majoritare procentual)*. Cea dacică din mormintele sarmatice mai timpurii, ca mai apoi componența celei de tip *Sântana de Mureș*, nu poate duce la concluzia decât a unor influențe și contacte reciproce.

Contribuind la formarea complexului cultural Sântana de Mureș-Cerneahov (Černjahov) și fiind antrenați de migrația gotică, poate unii renunțând la modul de viață nomad, este de presupus că o mică parte din sarmații care nu dispăruseră în masa de populație autohtonă, în secolul IV viețuiau într-un amestec de populații și în teritoriul bucovinean. Adoptând în general, ca și populația getică autohtonă, aceeași cultură materială, comună, în acest ultim secol sarmații nu mai pot fi identificați pe cale arheologică, dovadă

* Pentru cultura materială sarmatică, mai nou, **Bârcă, 2006, 65-230**.

a unei etape înaintate pe calca asimilării lor. Este posibil totuși, ca în zonele de câmpie, fără să aibă așezări stabile datorită vieții lor nomade, și aflați acolo în număr mai mare să își fi păstrat individualitatea o perioadă mai lungă de timp.

În județul Suceava nu s-au descoperit vestigii de certă proveniență sarmatică. În schimb, datorită economiei lor pastorale, în partea de câmpie a județului Botoșani s-au marcat astfel de prezențe. Locuind în căruțe, sau simple corturi și colibe, până în prezent nici aici nu s-au descoperit așezări sarmatice și în mod normal este greu de presupus ca acest lucru să se întâmple de acum vreodată. Cele mai sigure complexe arheologice atribuibile lor sunt însă mormintele, cu elemente materiale și de rit și ritual tipice lor. La Vlăsinești-Botoșani s-au cercetat opt morminte de inhumatie, cu orientare generală cu capul spre nord și mâinile lăsate paralel pe lângă corp. Inventarul a constatat în ceramică (în special căni), într-un fragment de oglindă de bronz și mărele diverse de sticlă (**Foit, 1970, 668-673**). Datarea complexului poate fi în a doua jumătate a primului secol creștin, deși autorul cercetării optase la acea vreme pentru a doua jumătate a secolului al III-lea d. Chr. (vezi **Bichir, 1993, 149-150**).

Ca dovezi ale pătrunderii sarmaților roxolani în nordul Câmpiei Moldovei, sunt și descoperirile de morminte de la Drăgușeni/Botoșani, unde se pare că au existat două mici necropole (punctul *Ostrov*, respectiv *La Ocoale*), ceea ce ne întărește mai mult convingerea că nomazii nu trăiau în comunități prea mari. Ca și la mormintele de la Vlăsinești ceramica din inventarul funerar de aici, căni lucrate la roată, sunt de factură dacică. Elemente caracteristice însă sunt o oglindă din metal alb (fără mâner și cu perforație marginală pentru agățat, cu analogii la Ștefănești/Botoșani (pentru a da un exemplu din zonă), mărele (ca și la Mitoc-Botoșani - **Chirica, 1979, 631-635**) și o brățară din bronz. Deosebit de importantă este și deformarea artificială a oaselor craniului unui schelet, obicei tipic roxolan, atestat și în alte puncte din țară, inclusiv din Moldova, cu care ei au venit din stepele nord-pontice, de unde au adus și moda oglinzilor, cu sau fără mâner, preluată ulterior și de dacii liberi de la est de Carpați. După opinia autorului piesele de aici datează mormintele în secolul al III-lea d. Chr. (**Crâșmaru, 1981, 83-89**).

Descoperiri calitative deosebite s-au făcut și la Ștefănești, localitate amintită deja: inhumată în poziție chircită pe partea dreaptă, cu brațele îndoite spre abdomen și capul spre apus, și cu inventar excepțional (mărele, inclusiv trei piese din faianță egipteană, trei scarabei din același material, o oglindă, un clopoțel din bronz, cochilii de molusce *Cypraea Tigris* cu gaură fiecare pentru atârnat, o cană și o fusaiolă din lut (**Zaharia, Petrescu-Dîmbovița, Zaharia, 1970, 281**).

Și în regiunea Cernăuți s-au făcut importante descoperiri sarmatice. La Kiselev, s-au identificat patru morminte plane distruse și s-au cercetat alte șase. Inhumății au fost depuși cu capul spre sud, sau cu deviații spre est și vest, cu mâinile pe lângă corp, în gropi rectangulare cu colțuri rotunjite. Pe lângă ceramică s-au descoperit un fragment de oglindă din bronz, un pumnal curb din fier, lame de cuțite din fier, oase de animale de la ofrande ș. a. Autorii cercetării au datat necropola în perioada cuprinsă între secolul I d. Chr. și până la începutul celui de-al doilea, iar V. Grosu începând cu sfârșitul secolului I d. Chr. (**Vinokur, Vakulenko, 1967, 126-131; Grosu, 1990, 67-68**). Din același interval cronologic par să dateze cele șapte mormintele de la Lenkivci/Kel'menci, amenajate într-un tumul mai vechi scitic. Pe lângă ceramică, și aici în special căni, un fragment de oglindă și un cercel din bronz, un pandantiv din fier de tip *căldărușă*, se evidențiază măregele din chihlimbar, carneol și sticlă, dar mai ales cele din faianță egipteană de culoare turcoaz. Inițial autoarea a optat pentru secolele II-III d. Chr. (**Meljukova, 1953, 65-66**), dar V. Grosu le-a datat mai timpuriu (1990, 54, și fig. 12A/1-18).

Seria descoperirilor funerare se completează cu alte câteva mai la nord de acestea. La Ostrivec - Ivano-Frankivs'k, s-au cercetat două necropole, la o depărtare una de alta de 400 m. prima în punctul *Verteba*, cu 10 morminte, a doua la *Olečina* cu patru (**Smiško, 1962, 55-69**) (pl. 23/1-2,6-8). Ceea ce este mai deosebit aici este varietatea mai mare a poziției scheletelor, orientate cu craniul preferențial spre est. Dacă Smiško a datat aceste vestigii în prima jumătate a secolului I d. Chr., în schimb Grosu le-a atribuit intervalul dintre sfârșitul secolului I î. Chr. și începutul celui următor (**Grosu, 1990, 39**). Tot sarmați timpurii, iazigi, venind din stepele nord-pontice, a văzut aici și Fedorov (**Fedorov, 1956, 49-63**). În sfârșit, foarte aproape de limita nordică a Bucovinei, la Burjakovka/Zaleščick - Ternopol a fost descoperit un inhumat cu ceramică și podoabe, datat inițial în secolul III d. Chr. (**Maleev, Pioro, 1973, 73-76**), ulterior mai timpuriu (sfârșitul secolului I - secolul II d. Chr. - **Grosu, 1990, 67-68**).

Printre obiectele tipice găsite în mormintele sarmaților (oglinzi din metal, cu sau fără *tamga*, clopoței, scoici, bulgări de ocru roșu, unele tipuri de căni, amulete reprezentând scarabei și altele) s-au descoperit și vase cu fund cvasisferoidal, bine datate în secolul I d. Chr. la vest de Nistru. Astfel de exemplare s-a descoperit la Vlășinești-Botoșani, la Giurcani în valea Elanului (jud. Vaslui), la Oltenița în Muntenia și chiar la Ostrivec în Ucraina în aria culturii Lipița. Această formă de vas este atestată în două morminte și mai târziu (sec. II d. Chr.) la Bocani/Fălești în Basarabia, fiind destul de frecvente în aria culturii Proharova (sec. IV-II î. Chr.), reprezentate în special de aorsi.

dar și zona dintre Don și Nistru, la nord de Marea de Azov (sec. II î. Chr.-II d. Chr.) Mai demult, începuse să se considere, că și pandantivele prismatice din os, decorate cu cercuri concentrice le-ar fi tipice (**Diaconu, 1962, 441-443**), ceea ce nu a putut fi susținut până la capăt. Oricum este foarte posibil ca și sarmații să le fi purtat. Astfel de exemplare s-au descoperit în necropola de la Moara (**Emandi, 1976**), sau la Botoșani/*Dealul Căramidăriei* (**Zaharia, Zaharia, Rață, 1961, 468, fig. 9/2**), situri datate însă mai târziu, din mediul cultural Sântana de Mureș. Răspândite și la sarmați sunt și pandantivele-*căldărușă* (mai potrivit ar fi după noi denumirea de *pandantive-degetar*), cu atestări materiale la Ostrivec/*Verteba* (M 5 - exemplar din aur), sau Lenkivci, cu rol de protecție spirituală datorită unor substanțe care se puneau în ele (pl. 23/3). Ca și la dacii liberi, moda purtării lor nu era nouă, ele fiind întâlnite mai înainte în cadrul culturilor contemporane Poienești-Lucașeuca și mai la nord Przeworsk. Astfel, chiar în raionul Hotin la Doliniani, în mormântul nr. 2, Poienești-Lucașeuca, s-au descoperit două astfel de piese din fier împreună cu o fibulă La Tène mijlociu, filiformă, de tip *Kostrzewski H* (**Smirnova, 1981, 195; Babeș, 1993, 113**).

În privința datării culturii sarmatice există în continuare tendința de-a o structura pe etape, în funcție de afirmarea grupelor etno-tribale ale acestor migratori. V. Grosu a propus, de exemplu, trei niveluri, cel timpuriu (sec. I î. Chr. – sec. I d. Chr.) datorat iazigilor; cel mijlociu (sec. I d. Chr., iazigilor, aorsilor și roxolanilor și sec. II d. Chr., dar fără iazigi) și cel târziu (sec. II d. Chr./mai puțin/ - sec. III – IV d. Chr.) alanilor (**Bârcă, 2006, 36**). Mai recent A. V. Simonenko a coborât nivelul timpuriu la secolele II-I î. Chr., cel târziu încadrându-se între cea de-a doua jumătate a secolului al II-lea d. Chr. și secolul al IV-lea d. Chr. (**Simonenko, 1999, 5, 9, 12, 27**).

Fără îndoială și în cazul sarmaților a existat o oarecare diversitate etnică, reflectată și în planul unor elemente diferite de cultură materială și spirituală, așa cum rezultă din descoperirile de până acum. În urma analizei sintetice a lui V. Bârcă vizând întregul areal est-carpatic, se pot face unele nuanțări. Dacă circa 30% dintre morminte au fost plane, majoritatea, circa 57% au folosit tumuli mai vechi. La Ostrivec morții s-au înhumat chiar în movelele cenușarelor unei așezări din epoca bronzului. Și modul de săpare a mormântului a fost diferit, de la simple gropi, cu sau fără trepte, până la catacombe cu spațiul funerar destul de spațios. Ca o moștenire a tradițiilor stepelor nord-pontice capul defunctului era orientat spre miazănoapte, cu unele excepții la Ostrivec, sau în alte câteva localități basarabene. De asemenea în zona noastră de studiu nu s-a practicat obiceiul presărării peste cadavru de ocru, cretă sau alte materii colorate (**Bârcă, 2006, passim**).

Prin urmare, Bucovina a reprezentat o zonă marginală a arealului sarmatic. Aici nu s-au făcut nici descoperiri de piese spectaculoase legate de aristocrația lor, sau de relațiile lor comerciale mai ales cu orașele grecești nord-pontice sau cu Regatul Bosforan. Totuși, trebuie să acceptăm ideea că și populația destul de rarefiată sarmatică din nordul Moldovei istorice (inclusiv reg. Cernăuți) a luat activ parte la o serie de alianțe militare cu autohtonii, chiar și cu cei de dincolo de Nistrul Mijlociu, în primul rând în cadrul evenimentelor sângeroase dintre geto-daci și romani (101-102 d. Chr.), dar și în cel al unor invazii ulterioare în imperiu.

*

Probleme deosebit de interesante le ridică existența urmelor arheologice sau a unor toponime ale unor valuri de pământ (și șanțuri adânci adiacente) aflate în spațiul dintre Siret și Prut sau chiar Nistru. Nu credem că ridicarea pe zeci și chiar sute de kilometri a unor cantități imense de pământ ar fi avut ca scop în sine doar demarcarea de limite de teritorii, aceasta poate doar în subsidiar. Mari rezerve avem și asupra utilității lor defensive, deoarece nu credem că se putea asigura pe lungimea lor o pază eficientă, precum reușeau să o facă romanii. Chiar și sectoare de trecere peste șanțurile adânci puteau fi cu o mobilizare adecvată de forță umană vrășmașă acoperite pentru a fi practicate de cavalerie și căruțe în numai câteva ore. Și cu toate acestea ele s-au construit, nu numai la răsărit de Carpați, dar și în multe alte zone de contact a romanilor cu barbarii, și nu numai. Eficiența lor dovedită în timp, este o altă problemă însă, imposibil de probat azi din punct de vedere științific.

Astăzi în Moldova se cunosc următoarele valuri: cel dintre Șerbești și Tuluțești, la nord de Galați, cele două (romane după cât se pare) din jumătatea sudică a Basarabiei, cel oblic dintre Siret și Prut (dintre Ploscuțeni și Stoicani), cel al Moldovei de Mijloc și „Troianul Moldovei de Sus”, care necesită aici mai multe informații.*

Informații târzii despre un val nordic ni le-a transmis Philippe Le Masson Du Pont: “Acest val se întinde continuu de la munții Carpați până la fluviul Tyras sau Nistru și străbate în întregime pădurea feroasă a Bucovinei; l-am trecut în mai multe părți unde este încă destul de înalț”. Referiri generale despre existența Valului lui Traian din Bucovina au făcut și alți călători străini (Croitoru, 2007, II, 179-180).

În privința originii numelui de “troian”, el derivă ca formă populară fie de la Traian, în timpul căruia s-au făcut numeroase astfel de eforturi

* Firește, aceste amenajări antropice nu au fost la vremea lor sincrone. Despre restul monumentelor sudice, vezi Ioniță, 1982, 114-115. cu bibl.

constructive, fie de la valurile de zăpadă, uneori de mari dimensiuni, numite tot popular "troian" (nămeț), ambele sensuri, de valuri de pământ sau de zăpadă, fiind enunțate în ultimul *Dicționar explicativ al limbii române* (1998, 1115). Interesantă este și prezența o vreme în nord-vestul Podoliei, într-o serie de localități cu nume românesc, a toponimului "Troian", denumire păstrată până spre începutul secolului trecut (Smochină, 1941, 4).

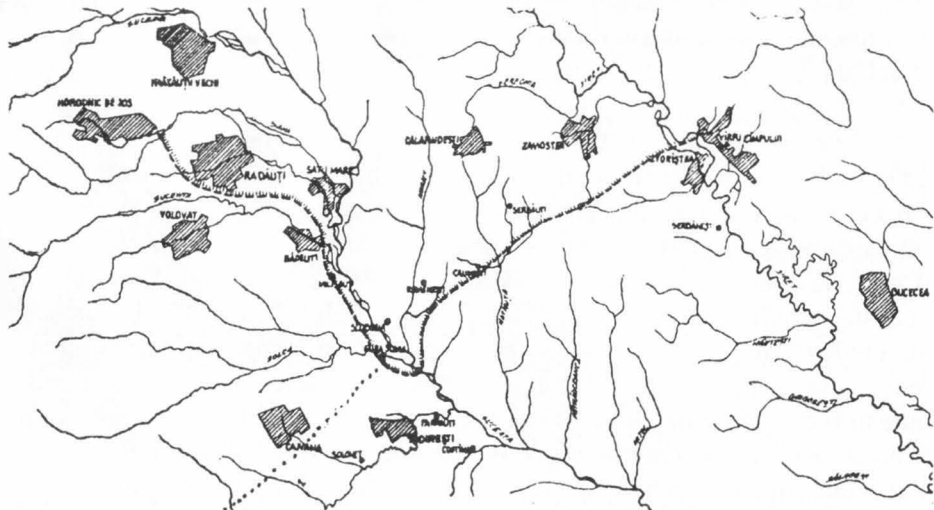

Fig. 19 – Partea vestică a traseului Troianului Moldovei de Sus, cu adăugarea ipotetică punctată a segmentului din bazinul Solonețului (după Ignat; respectiv Andronic).

În continuarea acestui val nordic - și aici trebuie să subliniem meritul arheologului sucevean M. Ignat care l-a analizat temeinic - existase un segment bucovinean cu sprijinirea capătului său vestic aproape de rama montană a Carpaților. Este practic, singurul caz cunoscut până acum în Moldova, în care un astfel de sistem cu rol defensiv fusese amenajat până atât de aproape de munți.

În sectorul dintre Prut și Siret, datorită profesorului N. Gostar, a fost cercetat mai bine *Troianul Moldovei de Sus*, care era desfășurat între Manoleasa și Siret, până la Dângeni putând fi bine cartat (fig. 19). Importantă aici este și dispunerea șanțului spre N-NV, vizând pericole potențiale deci venind din această direcție*, cât și o tehnică de inspirație romană prin existența bermei (Ignat, 1986, 112). După materialul ceramic descoperit aici

valul se poate data cel mai plauzibil în intervalul secolelor II-IV d. Chr., putând aparține dacilor (Șadurschi, 1980, 333). Într-adevăr, ținând cont de datare și de existența șanțului dispus la N-NV de val, putem presupune că el s-a ridicat de către carpi, poate cu ajutor ingineresc roman, care au stimulat întotdeauna contradicțiile chiar dintre popoarele înrudite, toate însă potențiali agresori asupra frontierelor imperiale. Deși nu se cunosc în izvoarele istorice scrise știri despre conflicte militare dintre carpi și costoboci, mai precis dintre populațiile din zona central-moldovenească și cele din arealul fostei culturi Lipița, într-o gândire istoriografică sinceră este foarte posibil ca acestea să fi existat, așa cum acestea au existat pretutindeni între etnii strict înrudite de-a lungul multor etape istorice. În contextul primului război marcomanic și al atacurilor costobocilor la sudul Dunării de Jos, este foarte posibil ca romanii să fi încercat realizarea unui echilibru între cele două etnii dacice, primii fiind cointeresați în ridicarea unui astfel de val de pământ protector. În această ordine de idei merită să notificăm aici și observația lui M. Ignat, conform căreia valul respectiv nu avusese rol protector antisarmatic, deoarece aceștia nu au folosit o astfel de direcție de penetrare, descoperiri sarmatice fiind semnalate de-o parte și de alta a acestui hotar realizat antropic (Ignat, 1986, 116).

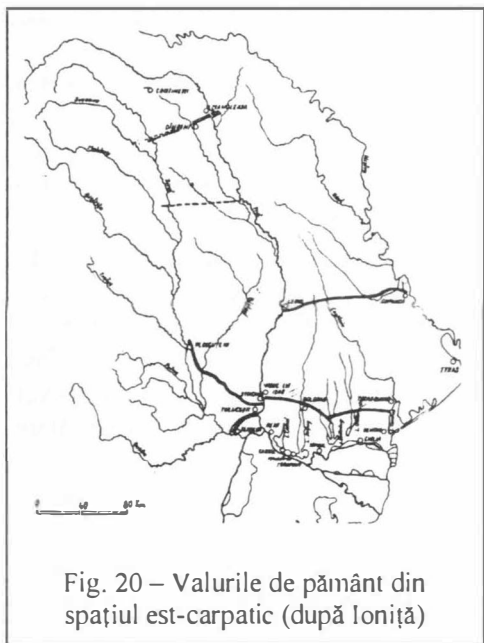

Fig. 20 – Valurile de pământ din spațiul est-carpatic (după Ioniță)

Urmărind cu tenacitate consemnările dintre cele mai diverse, de ev mediu sau epocă austriacă, M. Ignat la rândul său, a încercat reconstituirea segmentului vestic al acestui val, de la cursul râului Siret (Vârfu Câmpului-Botoșani), la Zvorăștea-Suceava, și în continuare în județ la Șerbăuți/ Calafindești, Românești/ Grănicești și cursul râului Suceava, în zona satului Gura Solcei /Grănicești. De aici însă situația se complică prin schimbarea la circa 90 de grade spre nord-vest pe care o ia traseul, de circa 46 de kilometri, ipotetic, al acestui val (fig. 19). Urmărind oarecum paralel malul drept al Sucevei, această amenajare antropică a fost mai târziu consemnată în documente în zonele Milișăuți - Satu Mare și Rădăuți - Volovăț - Horodnic. Într-adevăr, după un

document din 1768, la câțiva kilometri sud-vest de Rădăuți, pe dealul Osoi (482 m), dominând împrejurimile, se pare că se găsea „sfârșitul Troianului” (*Ibidem*, 105-110).

Tot producând multiple semne de întrebare, începând cu zona fostului sat medieval Hrințești, azi dispărut (**Andronic, 1999**), sunt o serie de informații care converg spre ipoteza existenței unei alte ramificații, cu itinerare logică după opinia noastră, fiind oarecum în continuare în linie dreaptă de data aceasta cu traseul dintre râurile Siret și Suceava, deja amintit. Începutul seriei de atestări documentare ale unor șanțuri sunt la Hrințești, unde alături de „șanțul cel mare”, apare „începutul, unui șanț care se aprofundează în valea Voinei” (azi pârâul Răstoci - **Idem, 1997 b, 88**),* și hotarele satelor Hrințești, Todirești și Soloneț, segment care însă după M. Ignat, deoarece apar toponime semnificative și la Costâna și Părhăuți, era paralel cu Suceava, apărând o zonă de podiș din dreapta râului (**Ignat, 1986, 107, nota 22, 110, nota 32**). Ulterior însă studiului său, cercetarea de teren efectuată de autor a dus la noi informații. Lăsând la o parte toponimul „Între Șanțuri”, consemnat de I. Dan, unde în jurul anului 1968 - după informațiile pe care le-am cules în localitate - utilajele fostului CAP din Todirești au efectuat nivelări mecanice, loc probabil de amplasament al unei foste tabere militare medievale, importantă rămâne consemnarea lui D. Olinescu de la sfârșitul secolului al XIX-lea – un șanț mare „pe un deal la Soloneț” (**Andronic, 1997 b, 88-89**). Conform informării autorului pe teren, persoane vârstnice au confirmat că în același an, utilaje mecanice au nivelat și anumite urme ale unui șanț ce se mai putea observa pornind din marginea actualei păduri Todirești, se apropia destul de mult de locul „Între Șanțuri”, lăsat la vale, spre sud, și intersectând valea pârâului Hornoi se desfășura spre cea a pârâului Voina (Răstoci). La jumătatea secolului trecut. în anumite sectoare. după aceiași informatori, șanțul mai avea o adâncime de doi metri, o lățime la fund de circa un metru și una la gură de circa trei metri, valul de pământ fiind ridicat pe marginea nordică (?) a șanțului. Intim legat de șanțul (și respectiv valul) de la Todirești considerăm că sunt și alte atestări toponimice din strictă vecinătate, consemnate de Olinescu (Părhăuți – „un șanț pe muchia unui deal” și „Trojana oder Schanze”). De asemenea incitantă este și denumirea dealului Troian din Cacica, de la confluența Solonețului cu afluentul său pârâul Blândeț, unde deși la data cercetării de teren efectuate de către N. Gostar și M. Ignat nu se descoperiseră vestigii arheologice (**Ignat, 1986, 102, nota 5**), ulterior s-a

* Pentru traseul acestui val, vezi *Ibidem*, 88-90.

identificat ceramică fragmentară din mai multe epoci istorice, demonstrând aici o locuire relativ intensă de-a lungul timpului (Andronic, 1997 b, 66, pct. 116). Așa cum am mai afirmat, în acest complex informativ deja prezentat, putem pune și problema existenței unui segment de traseu venind de la Hrințești, pe valea Voinei, la nord de Părhăuți, Todirești și Soloneț.

În sfârșit trebuie avute în vedere pe mai departe și unele toponime cu rezonanță asemănătoare din actuala regiune Cernăuți: la Crasna – pârâul și pădurea Traian(ul), Lucavăț (Troianul), Putila (poiana Troiana), Mosoreni (Toporuciuca), sau Noua Suliță (Grămadă, 1996, *passim*).

O dată creat obiceiul valurilor de demarcare-apărare a unor teritorii, de către romani, considerăm că aici stă originea la cele mai multe dintre aceste linii fortificate. După unele observații, două dintre cele trei valuri plasate la nord de *Troianul Moldovei de Sus*, între Nistru și Prut, și ele cu atestări toponimice în unele documente medievale moldovenești, par să fi fost ridicate pe parcursul primului mileniu creștin (Vinokur et alii, 1984, 123-126; Timoščuk, f. a., 30-36; Ignat, 1986, 114). Ca și în alte cazuri din sudul Moldovei și aici apare încercarea de a lega construcția cel puțin a unui val de încercarea disperată a goșilor regelui Athanaric de-a bara calea hunilor spre apus, avându-se în vedere și existența șanțului de apărare spre sud-est, de unde pândeau pericolele. Până la noi și serioase cercetări de teren și săpături arheologice totul rămâne o simplă supoziție. Mai mult, renumitul arheolog ucrainean B. O. Timoščuk, s-a hazardat de-a atribui unele dintre aceste construcții slavilor (f. a., 36). Tot din epoca romanilor ar data după unii și alte două astfel de trasee, cu plecare de pe malul stâng al Nistrului Mijlociu spre N-NV și cu dispunerea șanțurilor în direcția stepelor nord-pontice (Jung, 1881, 345-346; Kaindl, 1896, 22; Onciul, 1968, 287-288). O opinie mai veche, diferită, a avut T. Sulimirski, considerându-le a fi ridicate în Hallstatt (1936, 120), exemple în acest sens putând fi unele valuri din Crimeea populațiilor scitice. Nu este totuși exclus, așa cum se gândea și M. Ignat, ca aceste ultime trasee (valul nordic dintre Prut și Nistru/deci nu din Bucovina – cum îl denumește colegul sucevean și cele din actuala Ucraină), să fi fost concepute ca protecție de către costoboci, ale căror limite de locuire atingeau în sud-est aceste amenajări defensive, față de anumite pericole reprezentate de nomazii nord-pontici (Ignat, 1985, 116).

Se încheia astfel, în spațiul nord-est carpatic, istoria unei foarte lungi perioade de timp, începând cu unele etapele paleolitice ulterioare antropogenezei umane și terminându-se în pragul a ceea ce s-a numit generic o vreme „mileniul întunecat” din istoria noastră națională, caracterizat, așa cum se cunoaște, prin marile migrații pe care le-a cunoscut pământul românesc de mai târziu. Așa cum s-a văzut până acum, dar din păcate doar pe baze arheologice, este foarte posibil ca teritoriul nostru național, inclusiv cel al Bucovinei, să fi cunoscut valuri de populații mult mai mari în preistorie, ale căror proporții, în lipsa documentului scris, vor rămâne pe mai departe tot atâtea enigme.

BIBLIOGRAFIE, CAPITOL III:

Alexianu M.,

1988 *Răspândirea amforelor cu inscripții pe teritoriul dacic liber din estul României (secolele II-III e. n.), în ArhMold, XII.*

Alexianu M., Ellis L.,

1987 *Date noi asupra necropolei de tip Sintana de Mureș de la Izvoare - Piatra Neamț, în MemAntiq, XV-XVII.*

Andronic M.,

1986 *Sondajul arheologic din așezarea de secol IV e. n. de la Podeni (jud. Suceava). în Suceava. XI-XII (1984-1985).*

1993 *Cercetări arheologice în așezarea de secol IV D. C. de la Podeni (com. Bunești, jud. Suceava), în Suceava, XX.*

1993 a *Noi descoperiri monetare antice în județul Suceava, în Jubileu – 15 ani de activitate a secției Suceava. Societatea Numismatică Română, Suceava.*

1997 a *Cercetări arheologice în așezarea dacică de epocă romană de la Todirești (județul Suceava) în Carpica, XXVI.*

1997 b *Evoluția habitatului uman în bazinul hidrografic Soloneț din paleolitic până la sfârșitul secolului al XVIII-lea, Iași.*

1999 *Hrințești – un sat bucovinean dispărut, în Carpica, XXVIII.*

2005 *Teritoriul nord-est carpatic în cea de-a doua jumătate a primului mileniu creștin, supliment IX, Suceava.*

Andronic M., Batariuc V., Hău Fl., Gogu M., Niculică B. P., Mareș.I
2004 *Noi cercetări arheologice de teren în județul Suceava, în Suceava, XXIX-XXX, vol. I, (2002-2003), Suceava.*

Babeș M.,

1971 *Necropola daco-romană de la Enisala, în SCIV, 22, 1.*

1983 *Noi contribuții la cunoașterea culturii materiale a carpilor, în SCIVA, 16, 4.*

1993 *Die Poienești-Lukaševka Kultur. Ein Beitrag für Kulturgeschichte im Raum östlich der Karpaten in den Letzen Jahrhunderten von Cristi Geburt, Bonn.*

Baran V. D. (red.),

1985 *Etnokul'turnaja karta territorii Ukrainskoj SSR v I tys. n. e., Kiev.*

Bichir Gh.,

1965 *Noi contribuții la cunoașterea culturii materiale a carpilor, în SCIV, 16, 4.*

1966 *Cuptoarele de ars ceramică din cadrul culturii Vîrteșcoiu-Poienești. Un atelier de olărie descoperit la Butnărești, în SCIV, 17, 3.*

1971 *Carpicii în istoriografia română și străină, în SCIV, 22, 2.*

1973 *Cultura carpică, București.*

1976 *Relațiile dintre sarmați și geto-daci până la sfârșitul secolului I e. n., în SCIVA, 27, 2.*

1977 *Les Sarmates au Bas-Danube, în Dacia, N. S., XXI.*

1983 *Ramura nordică a dacilor - costobocii, în TD, IV, 1-2.*

1993 *Date noi cu privire la pătrunderea sarmaților în teritoriul geto-dacic (I), în SCIVA, 44, 2.*

1996 *Dacii liberi din nordul Daciei, în TD, XVII, 1-2.*

1996 a *Date noi cu privire la pătrunderea sarmaților în teritoriul geto-dacic (II), în SCIVA, 47, 3.*

1997 *Dacii liberi în nordul Daciei, în Spațiul, Iași.*

Bârcă V.,

2002 *Pătrunderea sarmaților la Dunărea de Jos și de Mijloc și relațiile cu geto-dacii (sec I a. Ch. – sec. I p. Ch.), în EphNap, XII.*

2006 *Istorie și civilizație. Sarmații în spațiul est-carpatic (sec. I a. Chr. - începutul sec. II p. Chr.), Cluj.*

Brajčevs'kij M. Ju.,

1964 *Bilja vitokiv slov'jans'koj deržavnosti, Kiev.*

Brajčevskij M. Ju., Dovženok V. I.,

1964 *Poselenie i svjatilışče v sele Ivankovcy v srednem Podnestrov'e*, în *MIA*, 116.

Chirica V.,

1979 *Morminte sarmatice descoperite la Mitoc (jud. Botoșani)*, în *SCIVA*, 30, 4.

Chirica V., Tanasachi M.,

1985 *Repertoriul arheologic al județului Iași*, II, Iași.

Crășmaru A.,

1981 *Descoperiri sarmatice pe valea Podrigei, județul Botoșani*, în *Hierasus*, f. n.

Croitoru C.,

2007 *Fortificații liniare romane în stânga Dunării de Jos (II), Terminologie relativă*, Brăila.

Diaconu Gh.,

1962 *Despre pandantivele prismatice de os din necropola de la Tîrșor*, în *SCIV*, 13, 2.

1963 *Despre sarmații la Dunărea de Jos în lumina descoperirilor de la Tîrșor*, în *SCIV*, 14, 2.

1965 *Tîrșor. Necropolele din secolele III – IV e. n.*, București.

1983 *Despre datarea culturii Sintana de Mureș-Çerneahov*, în *SCIVA*, 34, 3.

Doruțiu-Boilă E.,

1973 *Incursiunea carpilor din anul 214 e. n.*, în *SCIV*, 24, 3.

Dumitrașcu S., Bader T.,

1967 *Așezarea dacilor liberi de la Medieșul Aurit, Satu Mare*.

Emandi E.,

1976 *Descoperiri arheologice din secolele IV-I' e. n. în Bazinul Superior al Șomuzului Mare (jud. Suceava)*, în *SCIVA*, 27, 3.

Fedorov G. B.,

1956 Fedorov G. B., *K voprosu o sarmatskoj kul'ture v Moldavii*, în *IMF AN SSSR*, 4 (31).

1959 *Rezultatele și problemele principale ale cercetărilor arheologice din sud-vestul URSS, referitoare la primul mileniu al e. n.*, în *SCIV*, 10, 2.

Foit Gr.,

1969 *Așezarea dacică de la Siliștea Șcheii (sec. II-III e. n.)*, în *SMI*, 1.

- 1970 *Mormintele sarmatice de la Vlăsinești (jud. Botoșani)*, în *SCIV*, 21, 4.
- 1973 *Cimitirul de incinerare dacic din secolele II-III e. n. de la Suceava*, în *Suceava*, III.
- Godlowski K.,
1977 *Materiały do poznania kultury przeworskiej na Górnym Ślądsku*, în *Materły starożytne I wczesnośredniowieczne*, IV.
- Gostar N.,
1956 *Ramura nordică a dacilor-costobocii*, în *BUC*, I, 1-2.
1965 *Ceatea dacică de la Piatra Neamț – Bâta Doamnei*, în *Omağıul lui P. Constantinescu – Iași*, București.
1972 *Moldova în timpul stăpânirii romane*, în *Studii și articole de istorie*, 19.
1975 *Les titres impériaux Dacicus Maximus et Carpicus Maximus*, în *Actés de la III-e Conférence Internationale d'Études Classiques - Eirene*, Cluj, 1972, București-Amsterdam.
- Gostar N., Lica V.,
1984 *Societatea geto-dacică de la Burebista la Decebal*, Iași.
- Grămadă I.,
1996 *Topografia minoră a Bucovinei*, Iași.
- Grosu V. I.,
1990 *Hronologija pamjatnikov sarmatskoj kul'tury dnestrovsko-prutsogo meždureč'ja*, Chișinău.
- Gutter J.,
1885 *Funde in Sereth*, în *MKHD*, XI.
- Ignat M.,
1973 *Șantierul arheologic de la Rus-Mănăstioara. Cercetările din anii 1967 și 1969*, în *SMI*, III.
1977 *Contribuții numismatice la istoria dacilor din nordul Moldovei în secolele II-III e. n.*, în *Suceava*, IV.
1979 *Cercetări arheologice privind cultura dacilor liberi din nordul Moldovei în secolele II-III e. n.*, în *Materiale*, Oradea.
1980 *Les populations daces au nord-est des Carpates aux II-e – III-e siècle de n. ère*, în *Actes*, București.
1986 *Contribuții la cunoașterea valurilor de pământ din spațiul est-carpatic. Valul din Bucovina*, în *Suceava*, XI-XII (1984-1985).

1999 *Dacii liberi din Moldova. Contribuții arheologice. Necropolele de la Podeni și Zvorâștea, Iași.*

Ioniță I.,

1964 *Noi descoperiri sarmatice pe teritoriul Moldovei, în ArhMold, II-III.*

1972 *Unele probleme privind populația autohtonă din Moldova în secolele II-V e.n., în Crisia, II.*

1982 *Din istoria dacilor liberi, Iași.*

Ioniță I., Șovan L. O.,

1981 *Săpăturile de la Ipotești (jud. Botoșani), în Hierasus, f. n.*

1983 *La necropole dace de Stânca (com. Ștefănești dep. de Botoșani), în Hierasus, V.*

Ioniță I., Ursachi V.,

1988 *Văleni – o mare necropolă a dacilor liberi, Iași.*

Jung J.,

1881 *Die romanischen Landschaften des Roemischen Reiches, Innsbruck.*

Kaindl R. F.,

1896 *Geschichte der Bukowina..., I, Cernăuți.*

Kozak D. N.,

1978 *Mogil'nik počatku našoi eri u s. Zvenigorodi na L'vivščini, în Arheologija.*

1984 *Pšeworska kul'tura u Verhn'omu Podnistrov'j i Zahidnomu Pobužži, Kiev.*

Kotigoroško V. G.,

1986;

1995 *Ținuturile Tisei Superioare în veacurile III î. e. n. – IV e. n. (Perioadele La Tène și romană), București.*

Kropotkin V. V.,

1961 *Klady rimskih monet na territorii SSSR, în Arheologija SSSR, G 4-4, Moscova.*

Levinschi Al.,

1988 *Κάρποδκάλας - (sic !) - Zosimos, IV, 34, 6, în Tirageția, VI-VII (1996-1997).*

- Macrea M.,
1968 *Dacii liberi în epoca romană, în Apulum, VII/1.*
- Maleev Iu. M., Pioro I. S.,
1973 *Sarmats'ke pohovannja v s. Burjakivka na Ternopol'sčinj, în Arheologija, 12.*
- Mansuelli A. G.,
1978 *Civilizațiile Europei vechi, București.*
- Meljukova A. I.,
1953 *Pamjatniki skijskogo vremeni na srednem Dnestre, în KSJMK, 51.*
- Mihăilescu- Bârliba V.,
1979 *La monnaie romaine chez les Daces orientaux, București.*
1990 *Dacia răsăriteană în sec. VI-I î. e. n. Economie și monedă, Iași.*
- Mitrea B.,
1956 *Contribuții numismatice la istoria triburilor daco-getice din Moldova în a doua jumătate a secolului al II-lea e. n., în SCIV, 7, 1-2.*
- Nejedly Z.,
1952 *Istorija četskogo naroda, Moscova.*
- Onciul D.,
1968 *Din istoria Bucovinei, în Scrieri Istorice, I, București.*
- Păunescu Al., Șadurschi P., Chirica V.,
1976 *Repertoriul arheologic al județului Botoșani, București.*
- Petolescu C., C.,
1997 *Carpții în lumina izvoarelor narative și epigrafice, în Spațiul, Iași.*
- Pivovarov S.,
2002 *Nymizmatični pam'jatniki Bukovini, Cernăuți.*
- Pârvan V.,
1926 *Getica - O protoistorie a Daciei, București.*
Poenaru-Bordea Gh., Mitrea B.,
1995 *Découvertes monétaires en Roumanie, 1993 XXXVII, în Dacia. N.S., 38-39 (1994-1995).*

- Popilian G.,
1980 *Necropola daco-romană de la Locusteni, Craiova.*
- Preda C.,
1975 *Circulația monedelor romane posauveliene în Dacia, în SCIVA, 26, 4.*
- Râbakov B. A., *Problema formării vechii Rusii, în Studii și referate, 11.*
- Russu I.,
1959 *Les Costoboces, în Dacia, N. S., 3.*
- Sanie S.,
1981 *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei (sec. II e. n. – III e. n.), Iași.*
- Sanie Ș.,
1968 *Două mici depozite de amfore romane descoperite în Moldova, în SCIV, 19, 2.*
- Sanie S., Dragomir I. T., Sanie Ș.,
1975 *Noi descoperiri de ceramică romană cu inscripție în Moldova, în SCIVA, 26, 2.*
- Sanie Ș., Șadurschi P.,
1981 *La circulation des monnaies aux II-e siècle av n. è. – IV- e siècle n.è dans le département de Botoșani, în Hierasus, f. n.*
- Simonenko A. V.,
1999 *Sarmaaty Pivničnogo Pryčornomor'ja. Hronologija, periodizacija ta etno-politična istorija. Avtoreferat disertacii na zdohuttja stupenja doktora istoričnyh nauk, Kiev.*
- Smirnova G. I.,
1981 *Mogil'nik tipa Poieneșty-Lukașevka u s. Dolinjany na Bukovine (raskopki 1977-1978 gg.), în SA, 3.*
- Śmieszko M.,
1932 *Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Malopolske wschodniej, Lvov.*
1934 *Osady kultury Lipickiej. Prace Lwówskiego towarzystwa Prehistorycznego, nr. 1, Lvov.*
1935 *Station de la période romaine de Kolokolin, district de Rohatyn, în*

Smiško M.,

1948 *Doba poliv pohovan v zapodnih oblastjah URSS*, în *Arheologija*, 2.

1952 *Rannelslavjanskaja kul'tura Podnestrov'ja v svete novyh areologičeskikh dannyh*, în *KSIA*, 44.

1957 *Un riche sépulture du début de n. è. dans la region de Liou (l. rusă)*, în *SA*, 1957, nr. 1.

Smiško M. Iu.,

1960 *Karpatski kurgani peršoi polovini I tysjacolittja našoi eri*, Kiev.

1962 *Sarmats'ki pohovannja bilja s. Ostrivec' Stanislavskoj obl.*, în *MDAPV*, 4.

Smochină N. P.,

1941 *Românii de peste Nistru*, București.

Sulimirski T.,

1936 *Scytowie na zachodniem Podoly*, Liou.

Svešnikov I. K.,

1957 *Mogil'niki Lipičkoi kul'tury L'vovskoi oblasti*, în *KSIIIMK*, 68.

Șadurschi P.,

1980 „Troianul” Moldovei de Sus în *Materiale*, Tulcea.

Șadurschi P., Ungureanu N.,

1996 *Așezarea dacilor liberi de la Botoșani-Groapa lui Ichim (sec II d. Hr.). Raport de săpătură - 1993-1994*, în *Hierasus*, X.

Șovan O. L., Șadurschi P.,

1981 *Noi descoperiri de amfore romane în jud. Botoșani* în *Hierasus*, f. n.

Tel'nov N., Vornic V., Bubulici V.,

2006 *Centrul de olărie dacic din epoca romană de la Pruteni*, în *Akademios*, 1(2), Chișinău.

Teodor S.,

1975 *Săpăturile de la Cucorâni (jud. Botoșani)*, în *ArhMold*, VIII.

1978, *Săpăturile arheologice de la Budeni - com. Dolhasca (Suceava)*, în *Suceava*, V.

1983 *Construcțiile de lemn din turbăria de la Lozna, jud. Botoșani*, în *TD*, IV.

Teodor S, Rață S.,
1969 *Cercetări arheologice în așezarea din secolele II-III e. n. de la Medeleni, comuna Cucorâni*, în SMI, I.

Timoščuk B. O.,
f. a. *Întâlnire cu legenda*, Ujgorod.

Cygylyk V. N.,
1990 *Lipickaja kul'tura*, în APVZ, Kiev.

Vakulenko L. V.,
1977 *Pam' jatki pidgi'ja Ukraïns'kih Karpat peršoi polovini tisjačolittja n. e.*, Kiev.
1988 *Etnokul'turnaja situacija v Verhnem Podnestrov'e v I-II vv. n. e.*, în *Drevnie slavjane i Kievskaja Rus'*, Kiev.
1991 *Lipickaja kul'tura v svete raskopok mogil'nika u s. Zaval'e na Prikarpat'e*, în *Drevnosti jugo-zapadaSSSR*, Chișinău.

Vinokur I. S., Vakulenko L. V.,
1967 *Kiselevskij mogil'nik I-II vv n. e.*, în KSIA, 112.

Vinokur I, Gucal A. F., Penjak S. I., Timoščuk B. O.,
1984 *Dovidnik z arheologii Ukraini – Hmel'nic'ka Černivec'ka Zakarpats'ka oblasti*, Kiev.

Vornic V., Telnov N., Bubulici V., Ciobanu L.,
2007 *Pruțeni. Un centru de olărie ducic din epoca romană*, Chișinău

Zaharia N., Petrescu-Dâmbovița M., Zaharia Em.,
1970 *Așezări din Moldova de la paleolitic până în sec. al XVIII-lea*, București.

Zaharia N., Zaharia Em. și Rață S.,
1961 *Sondajul arheologic de la Botoșani „Dealul Cărâmidăriei”*, în *Materiale*, VII.

ABREVIERI

- AACarp - Acta Archaeologica Carpatica, Cracovia
Actes - Actes du II-e Congrès International de Thracologie, Bucarest, sept. 1976, București, 1980, vol. I-III
Akademos . Revistă de știință, Inovare, Cultură și Artă, Chișinău.
AIM - Arheologhičeskie Issledovanija Moldavii, Chișinău
AKM - Arheologhičeskaja Karta Moldavskoj SSR, Chișinău
AMM - Acta Moldaviae Meridionalis, Vaslui
AMNap - Acta Musei Napocensis, Muzeul de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca
AMT - Acta Musei Tutovenss, Muzeul „V. Pârvan”, Bârlad
Angustia - Muzeul Carpaților Răsăriteni, Sf. Gheorghe
AO - Arheologhičeskie otkrytija, Moscova
Apulum - Acta Musei Apulensis, Alba-Iulia
APol. - Archeologia Polski, Varșovia
APri - Arheologija Pricarpat'ja, Volyni i Zakarpat'ja (eneolit. bronză i rannee železo), Kiev, 1990
AP URSS - Arheologični Pam'jatki URSS, Kiev
APVZ - Arheologija Prikarpat'ja, Vol'yni i Zakarpat'ja, Kiev.
AR - Arheologické Rozhledy, Praga
Arheologija - Arheologija, Kiev
ArhMold - Arheologia Moldovei, Iași
ARH. PAM - Arheologični Pam'jatki URSS, Moscova
ArhPam - Arheologični pam'jatki Prikarpat'ja, i Volini dobi bronzi ta rann'ogo zaliza, Kiev, 1982
ARH.SSSR - Arheologija SSSR, Moscova
ArhUcr - Tratatate de arheologie ale Ucrainei/Arheologija Ucrains'koj RSR, Kiev, 1971 și 1985/1986
ASGE - Arheologhičeskij sbornik Gosudarstvennogo Ermitaža, Leningrad
AST - Arheologični Studij, Kiev-Cernăuți
ASUI - Analele științifice ale Universității „Al. I. Cuza”, Iași
AVU - Arheologični vidkrittja v Ukrajin, Kiev
BAM - Bibliotheca Archaeologica Moldaviae
BAI - Bibliotheca Archaeologica Iassiensis
BCMI - Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice. București
BerRGK - Bericht der Römisch Germanischen Kommission, Berlin
BMA - Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, Piatra Neamț.
BSGR - Buletinul Societății Geografice Române. București
BT - Bibliotheca Thracologica, București
Btyr - Biblioteca „Tyragetia”. Chișinău

- BUC - Buletinul Universităților „V. Babeș” și „Bolyai”, Cluj
 Carpica - Carpica, Muzeul județean „I. Antonescu”, Bacău
 CerArh – Cercetări Arheologice, Muzeul Național de Istorie a României,
 București
- CI - Cercetări Istorice, Muzeul de Istorie a Moldovei, Iași
- CC - Codrul Cosminului, Analele Științifice, Universitatea „Ștefan cel
 Mare”, Suceava
- Celticum – Celticum – Supplément à Ogam tradition celtique, Rennes
- Cronica - Cronica cercetărilor arheologice, București
- CCD - Culture et Civilisation au bas Danube, Călărași
- Dacia - Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie
- Dacia - Dacia. Nouvelle série. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne,
 București
- Documente – Documente recent descoperite și informații arheologice,
 București
- DPKT - Drevnie pamjatniki kul'tury na teritorii SSSR, Leningrad
- Drobeta - Drobeta. Muzeul Porților de Fier, Turnu Severin
- EphNap - Ephemeris Napocensis, Cluj-Napoca
- FolArch. - Folia Archaeologica, Budapesta
- Hierasus - Hierasus. Anuarul Muzeului Județean Botoșani
- IMF AN SSSR - Izvestija Moldavskogo filiala A.N. SSSR, Chișinău
- Istros - Istros. Muzeul Județean Brăila
- JBLM - Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums, Cernăuți
- JZK - Jahrbuch der K. K. Zentral-Kommission, Viena
- KSIA - Kratkie soobščenija Instituta Arheologhij, Kiev
- KSIIIMK - Kratkie soobščenija Instituta Istorij Materialnoj Kultury,
 Moscova-Leningrad
- MAGW - Mitteilungen des Anthropologischen Gesellschaft in Wien, Viena
- Materiale - Materiale și Cercetări Arheologice, București
- MDAPV - Materiali i Doslidženii z Arheologii Pricarpatte i Volini. I.vov
- MemAntiq - Memoria Antiquitatis. Complexul Muzeal Județean Neamț,
 Piatra Neamț
- MIA - Materialy i issledovanija po arheologhij, Moscova-Leningrad
- MKHD - Mitteilungen der k. k. Zentralkommission für Kunst – und
 historische Denkmale, Viena
- Natura – Revistă Științifică de Popularizare, București
- NC - Nature et Culture, Actes du colloque international de Liège, 13-17
 décembre 1993
- PBF - Prähistorische bronzefunde, München-Stuttgart.
- PGPM - Pam'jatki gal'stats'kogo periodu mežiriričči Visli, Dnistra i
 Prip'jati, Kiev.
- Practiques – Practiques funéraires dans l'Europe, Tulcea.

- Prima - Prima epocă a fierului la gurile Dunării și în zonele circumpontice, colocviul internațional, Tulcea, 1993.
- PSSIAE - Pitannja starodavn'oj ta seredn'ovičnoj istorij, arheologij j etnologij, Cernăuți
- RMM. Muz - Revista muzeelor și monumentelor. Seria Muzeu, București
- RA - Rossijskaja Arheologija, Institutul de Arheologie, Moscova
- RAr - Revista Arhivelor, București.
- RArh - Revista Arheologică, Chișinău
- SA - Sovetskaja Arheologhija, Moscova,
- SAA - Studia Antiqua et Archaeologica, Iași
- SCIV(A) - Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), București
- SCȘ - Studii și Cercetări Științifice, Iași
- SGE - Soobščeniija Gosudarstvennogo Ermitaža, Leningrad/St. Petersburg
- Symposia Thracologica – Institutul de Tracologie, București
- SLAr(c)h - Slovenská Archeologia, Nitra
- SMI - Studii și materiale. Istorie, Suceava
- Spațiul - Spațiul nord-est carpatic în mileniul întunecat (coord. V. Spinei)
- Studii - Studii de istorie veche și medievală – Omagiu Profesorului Gh. Postică, Chișinău.
- Suceava - Anuarul Complexului Muzeal Bucovina, Suceava
- TD - Thraco-Dacica, Institutul Român de Tracologie, București
- Tirageția – Tirageția, Muzeul Național de Istorie a Moldovei, Chișinău
- Tombes - Tombes tumulaires de l'Âge du Fer dans le Sud-Est de l'Europe. Actes du II-e Colloque International d'Archéologie Funéraire, Tulcea
- TGOLE - Trudy Gosudarstvennogo Ordena Lenina Ermitaža, Leningrad
- TWCC -The Thracian World at the Crossroads of Civilisations, București
- WiaArch - Wiadomosci archeologiczne, Varșovia
- ZAG - Zeitschrift der Anthropologischen Gesellschaft, Viena

*

Summary/illustration

A complete premiere, this work determines to analyse the historical phenomena that occurred in the realm from the north-east of the Carpathians since time immemorial until the Austrian takeover of this area of Moldavian territory (1774) – Moldavia being at the time a state that had enjoyed more than four centuries of European recognition – phenomena which resulted into the appearance of a new geopolitical European concept, known as **Bukovina**. Since this first volume deals almost exclusively with archaeology, our analysis is based on a comparative approach that includes both present-day Romania and Ukraine, and even more. Of course, many uncertain, if not outright unknown, aspects shall remain to be debated over, but what is important is the fact that certain stages of research in this field correspondingly require the publication of more synthetic papers such as this.

The appearance of human habitation in the geographical space of Bukovina, in what is today to the South the Suceava County (Romania) and to the North the Chernivtsi Region (Ukraine), is primarily due to human circulation and to the short-lived human settlements of the people from the Paleolithic on the upper course of the Prut and the middle course of the Dniestr. If in southern Bukovina, today in Romania, the oldest archaeological remnants date from the the beginning of the Upper Paleolithic, in the northern part of the region traversed by these two great rivers, man appears only in the Lower Paleolithic (the Acheulean). At the end of the Mesolithic, the local population either disappeared or entered a process of cohabitation and/or assimilation with the wave of Balkan migrators who were bringing with them the *Neolithic way of life (the Starcevo-Criş/SC culture)*.

During the Neolithic, the space of Bukovina experiences different directions of migration. The SC culture features far more archaeological sites in southern Bukovina (as many as 27), whereas in the north of the region only three sites have been as yet identified on the terraces of the Middle Dniestr. The appearance of its northern version into the territory belongs to the third stage of this culture's existence, being related more to the central and northern areas of Transylvania. In the wake of the population waves that came from central Europe, through present-day Slovakia, appeared the middle stage of the culture characterized by linearly decorated pottery (*Notenkopf*), a period during which such phenomena reoccur, exemplified by a number of as many as 21 settlements in the south and only five in the north. As a result of the

interference of this culture and its neighbours, was born the Precucuteni culture, in its final stage (stage III), along with an expansion phenomenon of the cultural area, but also with an increase in the number of settlements, which anticipated the Cucuteni phenomenon that came later. In the Suceava County, most of the sites belong to Stage III, and this time the share of settlements that fall to each of the two halves of historical Bukovina is approximately equal (around 20). With a lifespan of nearly a millennium, the Cucuteni-Tripolie cultural archaeological complex manifested itself as one of the most advanced European civilizations of its time. As living conditions were very favourable in the Chernivtsi area, watered by the Prut and the Dniestr, around 300 settlements (most of them of the Cucuteni A type) were recorded, while the south region displayed around 120 settlements, most of them belonging to Stage B. Fewer still were those settlements belonging to the transition stages, A-B. The last level of B2 habitation was followed by that of the Horodistea-Erbiceni culture, inexistent in the Chernivtsi Region, a stage partly contemporary with the culture of spheric amphorae (Stage II), strangely not yet represented by vestiges in the northern part of Bukovina. Just like in other regions, the early stage of the Bronze Age is still very sparsely known, as this phase attest sporadic infiltrations by Eastern populations belonging to the Jamnaja culture as well, whose tombs have yet to be discovered in the Chernivtsi region. Instead, this region features several archaeological sites where cord-decorated pottery was found. The next culture, the Costișa-Kpmariv, proved vigorous and its place of formation was Podolia. At this stage of research, there is no clear geographical delimitation between the two aspects mentioned above. Unlike the south of the province, in the north there have been isolated discoveries of Mnogovalikovaja vestiges. As a result of the inpour of Eastern populations during the late Bronze Age, the number of settlements belonging to the Noua (Sabatinovka) culture became particularly large. Whereas the Suceava County displays only two sites with agglomerations of ashes (zolniki), the northern region, out of the nearly 40 identified settlements, reports two thirds of these settlements as having such archaeological complexes, of non-local allogenic origin. From the middle and late periods of the Bronze Age, we can count numerous findings of adornments and weapons, some of them bundled into deposits, whose place of production – Transylvania or the area of the Ural Mountains – provides further references as to the commercial exchanges of the age. After the middle of the 12th century, the Bukovina area was penetrated from beyond the Carpathians by the Thracian population with Gava culture, which here acquired an Holihrady aspect. Thus, a remarkable cultural uniformization was

achieved, as well as a further perfection of the bronze manufacture craftsmanship, as attested by several findings of isolated artefacts and especially deposits, presumably belonging to either craftsmen or tribal aristocrats. As another effect of social stratification, the first Hallstattian fortifications (Siret, Ruhotin, Preutesti) began to be erected at about the same time. Until the invasion of the Scythians, there was a propitious period for the development of the northern Thracians, as attested by the large number of settlements – around 100 in the south and more than 70 in the northern part of the province. In comparison with the Romanian county of Suceava, the Chernivtsi Region features the eastern Čornij Lis culture as proven by several settlements located at its limit of diffusion, a culture characterized by strong influences from the part of the Thracian Hallstatt.

The invasion of the Scythians beyond the Carpathians certainly contributed to the eventual establishment of Getic-Dacian culture. The former's influence tinge on the latter's culture varying from one area to another. Cultural Scythian elements (the fashion of the age), mainly concerning weaponry, appeared in the zone of Bukovina within the broader Podolic-Moldavian cultural group. We also owe the Scythians the introduction of pottery manufactured on the potter's wheel, brought from the commercial Greek cities on the northern shore of the Black Sea. Many other such aspects are also linked with the geographical location of the Agathyrsi and the Neuri by Herodotus.

If in the southern part of the province and in the neighbouring counties, diggings were carried out with regard to Getic culture, in the Ukrainian region particular emphasis was given to later cultures, especially with relation to the Slaves. During the last heathen centuries, we found, either in isolation or within Getic-Germanic settlements (namely Bastarnae), several items of Celtic origin as such populations lived for some time in Galicia, but also to the south and in the area around the Mouths of the Danube. Quite differently, the Poienești-Lucașeuca culture is the expression of the cohabitation between the natives and the Bastarnae arrived in Bukovina and in the central area of Moldavia from somewhere in the region of Silesia. At about the middle of the 1st century BC, Burebista, the great king of all Geto-Dacians, at the time ruling over the territory from Olbia City situated by the mouth of the Southern Bug into the Black Sea up to present-day Slovakia, and posing the greatest European military threat for the Romans, managed to eventually dislocate these Germanic populations who would later inhabit other territories. As it was only natural, the territory under scrutiny then entered the Dacian kingdom led by King Decebalus, a state soon to be disintegrated by

the Romans in the wake of two fiercely fought wars, which some Sarmatians joined as allies of the Geto-Dacians.

In the Suceava County, as compared to its eastern neighbour, made up mostly by mountainous areas and plateaus, no Sarmatian tombs were found. whereas the north of the studied region allowed for the research of several such monuments, maybe connected with the presence of the Sarmatian *lazyges*, who eventually crossed the mountains on their way to Pannonia. We then analysed the Getic-Dacian habitation from the first AD centuries – both the Carpi, with their area of demographic density in the central region of Moldavia, and the Costoboci, with their Lipita culture, spread deep into Ukraine, almost as far as to Lviv, both populations undertaking fierce attacks against the Roman borders on the Lower Danube. If in the Suceava County we may safer speak of a ethnic-cultural transit zone between the Carpi and the Costoboci, the northern region eventually accounted for a cultural realm on the basis of numerous settlements identified in situ. We finally analysed the influences exerted by the Roman provincial civilization on the Geto-Dacians from Bukovina. Consequently, we reached the conclusion that, throughout the ages, Bukovina experienced both influences and population inflows from both the West and the East.

*

Pl. 1: **A**, fragment of mammoth shoulder blade with incised figures, Molodova I, Musterian; **B**, the area of spreading of the archaeological remainders belonging to a Mousterian shelter-dwelling from Molodova I (level 4): 1- places where the fire burned; 2-big animal bones; 3- mammoth teeth; 4-remainders of animal skulls; 5-remainders of shoulder blades and pelvic bones, **C**, the reconstitution of the Paleolithic shelter, Molodova I (level 4). After A. Černyš. Different steps.

Pl. 2: Lithical pieces from Udești (1,3,5), Poiana Micului (2), Teșna (4), Breaza (8, 9) and Molodova V, level 10 (7,10) and anthropomorphous Gravettian figurine of marl from Molodova V, level 3 (6) – after Bitiri (1,3,5), Andronic (2,4,8,9) and Černyš.

Pl. 3: Paleolithical archaeological sites: 1, Părhăuți, 2,4, Breaza, 3, Vatra Dornei, 5, Pietrele Doamnei-Rarău, 6. Slatina Doroteia.

Pl. 4: Ceramics Starčevo-Criș from the Suceava site, after Ursulescu. Different steps.

Pl. 5: 1-10, 12, linear decorated ceramics from Mihoveni (Ursulescu, Batariuc); 11,13 Precucuteni pots from Rus-Mănăstioara (Ignat), and pieces Precucuteni from Bernovo-Luka (28 – Passek) and 14-29 Lenkivci (Černyš). Different steps.

Pl. 6: 1.9, pots Cucuteni from Preutești (Ursulescu, Ignătescu), 2, idol from Lipcani (Ambrojevici), 3, zoomorphic statue from Mihoveni (Batariuc, Haimovici, Niculică), 4.6, pots Zveniačin (Zaharuk, *Arh. Ucr.*, 1971), 5, binocular-like pot from Șipeniț (Kandiba), 7, the reconstitution of “briquetage” pot (Cacica, Andronic), 8, androgynous idol from Mihoveni (Ursulescu, Batariuc), and 10, the reconstitution of a early Tripolie dwelling (Masson, Merpert). Different steps.

Pl. 7: Lithical pieces from Coșna (1), Cacica (2), Ciocănești (4), hammer presumed for mining (3), flint point of arrow from Boroaia (5), bifacial point of spear and flint tools from Părhăuți (6, 8-10), axe from Câmpulung Moldovenesc (13), antler furrow opener from Dolhasca (7), bludgeon-sceptre from Bucovina, unknown place (11), copper axe-holders from Comănești (12), Plăvălari (14), Probota (15) and Bucovina, unknown place (16). After Andronic (1, 2, 4-6, 8-10, 12-13), Chirica, Tănăsache (7), Dumitroaia (11) and Mareș (14-16). Different steps.

Pl. 8: Sites Cucuteni from Uncești (1), Dolheștii Mari (2), Dornești (3) and the aeneolithic salt exploitation center at Cacica.

Pl. 9: 1-4, 6-7, Horodiștea ceramics from Dolheștii mari; 5, flint dagger from Părhăuți; 10, axe from Mănăstioara-Siret; 8, bowl from Suceava-Șipot; 11, pot from the tomb from Burdujeni; 9, rushlight from Suceava; 12, flint axe from Șcheia; 13-17, pieces of the spherical amphorae culture from Dolheștii Mari; 18, tomb no. 2, Dolheștii Mari. After (1-4, 6-7, 13-18), Andronic (5), Batariuc (8, 11), Ursulescu, Andronic, Hău (10) and Diaconu, Constantinescu (12). Different steps.

Pl. 10: Pieces from the Cajvana necropolis (1,4,7,9), hammers from Șerbănești and Corni (2,10); axes from Solca (3), Rotunda (5), Cajvana (6, 8), Călugăreni (11) and Soloneț (12). After Ignat (1, 4, 6-11), Andronic (2, 3, 12) and Niculică, Cojocar (5). Different steps.

11 Pieces from the bronze age, from Ițcani (1), Șcheia (2). Ostrivec (3,7,9,13-14,16-18,21-22). Cernăuți-Mahala (8, 24), Suceava (10-12, 26), Calafindești (15), Botoșana (19-20, 23) and Șcheia (25). After Mitrea, Ursu (1), Ignat (2, 15), Chițescu (10-12, 26), Florescu (19, 20, 23) and Balaguri. Different steps.

Pl. 12: Tumuli with uncertain dating: Bălăceana (1) and Codru/Cajvana from the surrounding of the necropolis - (4); settlements from the Bronze Age - Noua from Bălăceana (2) and Petia/Bunești (3).

Pl. 13: Bronze pieces from Șcheia (1), Liteni (2), Mihoveni (3), Merești (4), Mitocaș (5), Dumbrăveni (6, 7), Siminicea (8, 9), Văratec (10), Petia (11), Părhăuți (12), Siret

(13), Succava (14), Dolinjani (15, 23), Nezvisko (16), Merești (17, 19), Ilișești (18) and Prelipca/Prilipce (20-22, 24).

14: Hallstatt pieces from Grănicești (1-4, 6-7, 9, 13), Siret (10, 11 - moulding after no 12), Todirești (5) și Mahala (8). After László (1-4, 6-7, 9, 13), Ursulescu, Andronic, Hâu (10, 11), Andronic (5) and Smirnova (8). Different steps.

Pl. 15: Discoveries from Voloca (1-8, 10-13), Măneuți (9), Bucovina (unknown place) (14, 15, 18), Corni (16) and Coțmani (17, 19-22). After Vojnarovskij, Smirnova (1-8, 10-13), Batariuc (9), Hänsel (14, 15, 18), Ignat (16), Pivovarov, Ill'kiv (17, 19-22). Different steps.

Pl.16: Pieces from the settlements from Dolinjani (1, 3-5), Perebikovci (2) and from Nagorjani (16, 17 with the linear development of the decorative motif); pieces from the Kruglik necropolis (T 1, 6-14). After Smirnova and Šovkopljaz (16-17). Different steps.

Pl.17: A/ Cultural groups from the Late Hallstatt, formed on the post-Gáva basis. e - the territorial limit of the culture Gáva-Holihrad, f - the limit of the steppe. B/ Cultural areas East of the Carpathians. d- Scythian archaic tombs (after Mejukova), e - Scythian tumuli, f - isolated discoveries from the Scythian archaic age, g - the limit of the steppe. After Ignat.

Pl. 18: A/ The project and the profile of the tumulus no 3, from Cajvana; B/ the project of the stone sarcophagus; C/the main discoveries of the cultural group Podolya/Moldavia: a-tumuli necropolis; c-isolated discoveries; d-tumuli belonging to the group Kustanovice. Inventory pieces from T3 Cajvana (1, 3-4), T 1 from Satu Mare (2), T 6 Cajvana (5-6, 11) and T 7 Cajvana (7-10, 12) – after Ignat. Different steps.

Pl. 19: The project and the profile of the tumulus no 2, from Dolinjani: 1 -vegetal layer, 2 - chernozem, 3 - dark layer, 4 - dark layer humid, 5-6 - padding material, 7 - wood, 8 - traces of wood, 9 - charcoal, 10 - human bones, 11 – animals bones, 12 - ceramics, 13 - arrow points. After Smirnova.

Pl. 20: Dacian ceramics from Bosanci (1-5, after Ignat), and Poienești-Lucașeuca from Kruglic (6-8, 11, după Pačkova) and Dolheștii Mari (9-10, 12-15, after Andronic). Different steps.

Pl. 21: Celtic pieces: weapons from Lozna, (1), Botoșana (2, 8), Corni (3), Budeni (7) and Hârtop (11); pattern from Răchitna (4), fibula from Părhăuți (5), fragment of

bracelet from Horodiștea (6); ceramics from Zvorâștea (9) and Botoșana (10). After Teodor (1-3, 5-10) and Vinokur, 1985.

Pl. 22. Ceramical forms of the free Dacians: Podeni (1, 4, 5), Zvorâștea (2-3, 6-9), Todirești (12, 18-19) and Șcheia (11, 21-23). After Andronic (12, 18-19), Foit (11, 21-23), and Ignat. Different steps.

Pl. 23: A/ the map with spreading of the Sarmatic tribes (the second half of the 1 century B. Ch.), according to ancient authors; B/ 1-2 fibua M 2 and beads from Ostrivec/*Verteba*; 3- pendant T 1/M 9; pots from Lenkivci (4- T1/M12; 5- T1/M2), Ostrivec/*Olečina* (6 – M2) and *Verteba* (7 - M 8); 8 - Sarmatian sword from Ostrivec-*Verteba* (M2). A – after Bichir, B – after Grosu.

*

Fig. 1 - Massive flint piece.

Fig. 2 - The placement of the salt marsh Ocna.

Fig. 3 - Copper axe from Oniceni.

Fig.4 - The position of the site Cucuteni on a drawing from the Austrian epoch (after *Die Bukovina*, 221 – Cernăuți, 1899).

Fig. 5 - Head of mace of polished stone.

Fig. 6 - Hammer from the Bronze age from Oprișeni.

Fig. 7 - Flint sickles discovered in the Cernăuți region.

Fig. 8 - The territorial diffusion of the sickles with hook (after Dergačev, Bočkarev).

Fig. 9 - Cultural interferences North-East of the Carpathians (after Smirnova).

Fig. 10 - Ornament of golden wafer discovered at Cajvana.

Fig. 11 - Mirror (Bukovina, unknowl place).

Fig. 12 - Traces of sanctuary with posts from Dolinjeni: 1-burned ground; 2-ashes, charcoal; 3- stones; 4 – ceramics; 5 – padding materials; 6 – yellow clay.

Fig. 13 - Posts holes of the sanctuary from Novosil'ski (after Ključević).

Fig. 14 - Silver coins - Alexander Macedon (after Pivovarov).

Fig. 15 - Cultures and cultural grups towards the middle of the 1 century B. Ch. (after Babeș).

Fig. 16 - The territory of Burebista's Dacia and the limits of The Roman Empire during Caesar (after Crișan).

Fig. 17 - Map of Dacia (I-II century A. Ch.), after Ptolemeus.

Fig. 18 - Pieces Lipița/Lipica, after Smiško.

Fig. 19 - The route of the ground wafe from Bucovina with an add of hypothetical segment – the Soloneț basin (after Ignat, and Andronic).

Fig. 20 – The ground waves east of the Carpathians.

Translated by S.C. Impact/Suceava

Резюме

Робота вперше пропонує проаналізувати історичні феномени, які мали місце на території північно-східних Карпат з найдавніших часів, які разом з австрійським завоюванням цієї території (1774) Молдови, європейської держави, визнаної на міжнародному рівні протягом більш ніж чотирьох століть, стала новим геополітичним європейським концептом – **Буковиною**. Мова йде, в цьому випадку, про те, що своїм обсягом, майже виключно археологічним, у нашому аналізі ми розглядали у порівнянні більший простір, Румунії й сучасної України, і навіть більший. Звичайно залишаться на майбутнє багато непевних або навіть невідомих питань, але важливим є те, що на певних етапах дослідження необхідні й такі синтетичні роботи.

Поява людського поселення в географічному просторі Буковини, на півдні, сьогодні це, в основному повіт Сучава, Румунія, а на півночі, приблизно Чернівецька область, Україна, пов'язана, головним чином, з пересуванням людей та короткострокових поселень людей в період палеоліту у верхній течії Пруту та середньому – Дністра. Якщо на півночі Буковини, у Румунії, найдавніші археологічні пам'ятки-сліди датують початком верхнього палеоліту, в північній частині, зволоженої тими двома великими ріками, людина з'являється найпізніше у нижньому палеоліті (*Acheulean*). В кінці мезоліту місцеве населення або зникло, або співіснувало та асимілювалося хвилею балканських мігрантів, які приносили з собою неолітичний стиль життя (культура *Starcevo-Criș/SC*).

В період неоліту буковинський простір зазнає-піддається різним напрямкам міграції. Культура *Starcevo-Criș* залишає по собі набагато більше поселень на півночі Буковини (27), на півночі знайдено поки що три на теренах середнього Дністра. Її поява у північному варіанті належить третьому етапу свого існування, та більше пов'язана з центральною та північною зоною Трансільванії. Внаслідок потоку населення з центру Європи, через Словаччину, на своєму середньому етапі з'являється культура з лінійною декоративною керамікою (*Notenkopf*), період, коли феномени повторюються, 21 поселення на півдні і тільки п'ять на півночі. Внаслідок взаємодій між цією культурою

та сусідніми народжується культура Precucuteni, останнім етапом (III) був феномен поширення як культурного ареалу, так й кількістю поселень, які сформували пізніше феномен Кукутень. У повіті Сучава найбільш поселень належать III-му етапу, цього разу кількість поселень в двох половинах, частинах історичної Буковини приблизно однакове (приблизно 20). Триваючи приблизно тисячу років, культурно-археологічних комплекс Cucuteni-Tripolie, проявив себе як один з найрозвинутіших європейських цивілізацій того часу. Користуючись дуже сприятливими умовами життя на території Чернівецької області, зволоженої Прутом та Дністром, було зареєстровано 300 поселень (найбільше Кукутень А), а на півдні біля 120, в основному у фазі Б. Набагато менш численними залишаються транзитні поселення А-Б. За останнім рівнем поселення Б2 продовжується культура Хородиштя-Ербічень, якої майже немає у Чернівецькій області, частково одночасна з культурою сферичних амфор (фаза II а.), дивовижним чином ще не представлена на півночі Буковини. Як і на інших територіях, початковий період бронзового періоду ще дуже мало відомий, тепер часом засвідчуються й деякі інфільтрації східного населення культури Jamnaja, поховання яких ще не були знайдені у Чернівецькій області. Натомість тут було знайдено в деяких археологічних поселеннях декорована шнуром кераміка. Наступна культура Costița-Komariv була тривалою і була сформована на Поділлі. На цьому етапі дослідження географічна лінія демаркації між цими двома аспектами ще не добре делімітована. На відміну від півдня провінції, на півночі ізольовано знайдено сліди Мног (*Mnogovalikovaja*). В результаті потоку східного населення, в пізньому бронзовому періоді кількість поселень культури Нова(Sabatinvka) стає особливо великим. Якщо у Сучавському повіті відомі лише два таборища із залишками золи, натомість на півночі з них 40 ідентифікованих поселень, три чверті представляють такі археологічні комплекси, алогенно-нелокованого походження (alogenă-nelocală). З середнього та пізнього етапу епохи бронзи походять численні знахідки прикрас та зброї, деякі зібрані на складах, місцем виготовлення яких є Трансильванія або Уральські гори, вказують на товарний обмін тієї епохи. Після середини XII століття відбувається проникнення із-за Карпат на Буковину населення траків культури Gava, тут виду Н. Таким чином досягається визначне культурне вирівнювання, а також вдосконалення майстерності обробки бронзи, доказами в цьому плані є серія знахідок ізольованих деталей, і особливо складів, які належали майстрам або аристократам племен. Також, як наслідок соціальної

стратифікації, починають підніматися перші халлстатійні (hallstattiene) укріплення (Сирет, Рухотин, Преутешть). До вторгнення скіфів це сприятливий період розвитку північних траків, доказом є велика кількість поселень – приблизно 100 на півдні та понад 70 в північній частині провінції. У порівнянні з повітом Румунії, у Чернівецькій області знайдена декілька поселень на межі свого поширення східної культури Ciojni Lis, яка характеризується великим впливом тракійського Халлстатту (Hallstattul). Очевидно вторгнення скіфів за Карпати зробило свій внесок в оформлення культури гето-даків. Їхній вплив був різноманітним, в залежності від зони. Елементи скіфської культури (епохи), в першу чергу, матеріал зброї, з'являється в буковинському просторі в рамках подільсько-молдавської культурної групи. Їм завдячуємо і занесення деяких проектів, включно кераміку оброблену колесом, з торгівельних грецьких міст на півночі Чорного моря. Численні аспекти пов'язані і з географічним розташуванням агатирсів та неурів, які згадуються Геродотом.

Якщо на півдні та у сусідніх повітах було проведено багато розкопок культури гетів, в області України надзвичайний акцент був поставлений на пізнішому періоді, пов'язаному зі слов'янами. В період останніх язичницьких століть встановлено ізолювано, або в рамках деяких гето-германських поселень (бастарн), наявність деяких речей кельтського походження, певні групи населення проживали деякий час і в Галичині і на півдні в зоні устя Дунаю. Натомість культура Poienesti Lucașeusa є вираженням співіснування корінного населення та бастардів, які прийшли сюди на Буковину та в центр Молдови приблизно з району Сілезії. Десь у середині I століття до н.е. великий король всіх гето-даків Бурбеста, володіючи територією від фортеці Олбя в усті у Чорне Море й до Словаччини, який став найбільшою європейською військовою небезпекою для римлян, витісняє цих германців, які відійдуть на інші території. Природно, територія, яка вивчається увійшла у Дакію, на чолі з Дечбалом, яка розпалася після двох тривалих та важких війн з римлянами, в конфлікті на боці гето-даків брала участь й частина сарматів. У повіті Сучава, у порівнянні з східним, збудованого горами та плоскогір'ям, не було знайдено сарматським поховань, натомість на півночі цієї території досліджуються такі поховання, можливо пов'язані зі сарматами язiгами (iazigi), які згодом перейшли гори до Панонії. На завершення розглядається й проживання гето-даків у перших століттях нашої ери, як карпів, з їхнім демографічно густо заселенням в центральній зоні Молдови, так й костобоків, з їхньою ліпичкою (Lipitã)

культурою, поширеною в Україні майже до Львова, обидві групи населення потужно атакували кордони римлян на нижньому Дунаї. У повіті Сучава можна скоріше говорити про етнокультурну перехідну транзитну зону між карпами та костобочками, натомість північна область увійшла в ареал культури як на то вказують численні поселення знайдені на місцевості. На останок аналізується й вплив провінційної римської цивілізації на гето-даків на Буковині. Отже, упродовж всього часу Буковина відчула вплив та притоки населення як із заходу, так й зі сходу.

Переклад – АСАП, Чернівці

*

Transcrierea cuvintelor străine care folosesc alfabetul chirilic, după norme internaționale:

(după SCIVA, 1995, 46, 3-4, p. 370-371)

А В Г Д Е Ж З И Й К Л М Н О П Р С Т У Ф Х Ц Ч Ш Щ Ъ Ь Э Ю Я
А В V G D E Ž Z I J K L M N O P R S T U F H C Ć Š ŠČ Y ' E Ju Ja

а б в г д е ж з и й к л м н о п р с т у ф х ц ч ш щ ь ь э ю я
a b v g d e ž z i j k l m n o p r s t u f h c Ć š šč y ' e ju ja

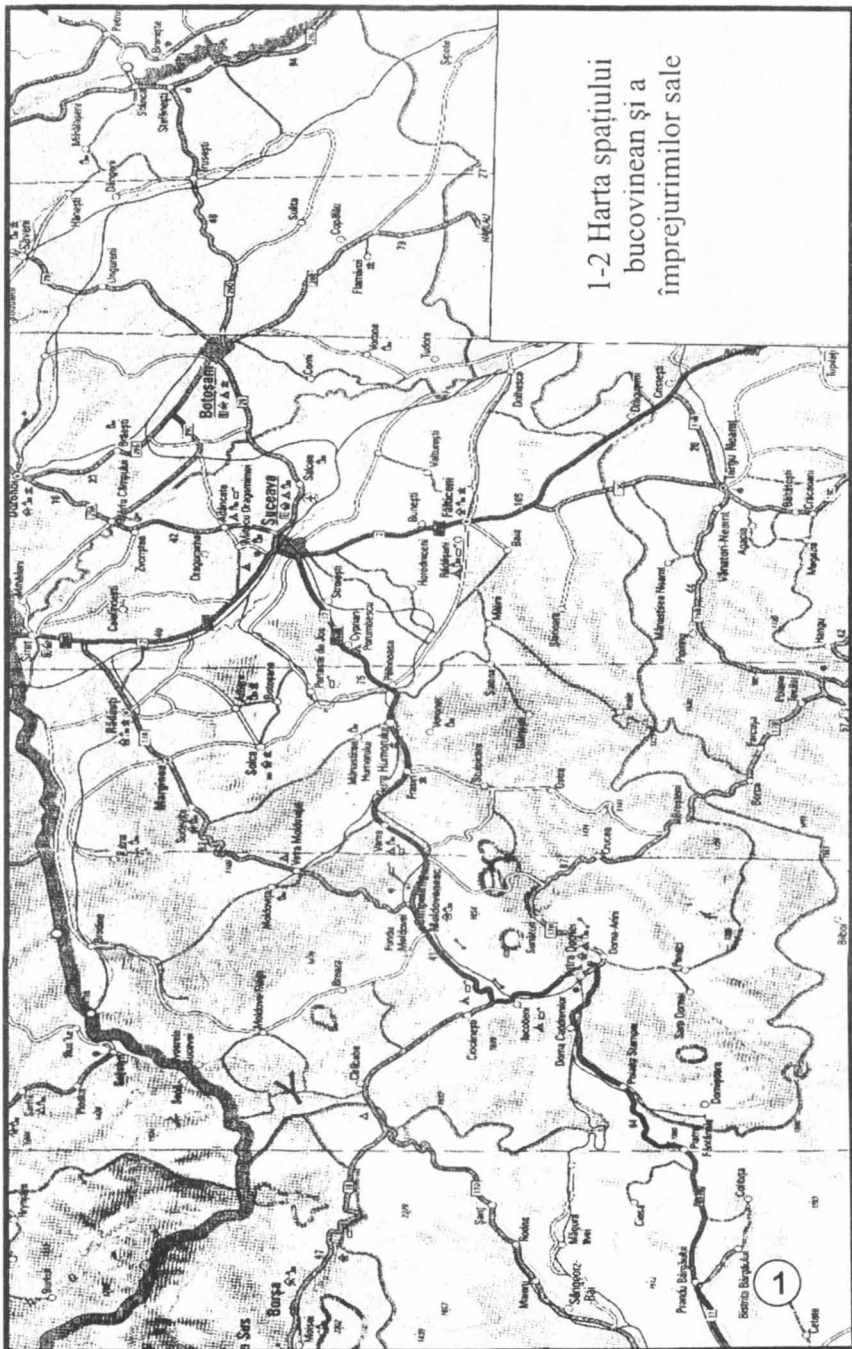
Pentru limba ucraineană, ca mai sus, cu următoarele adăugări:

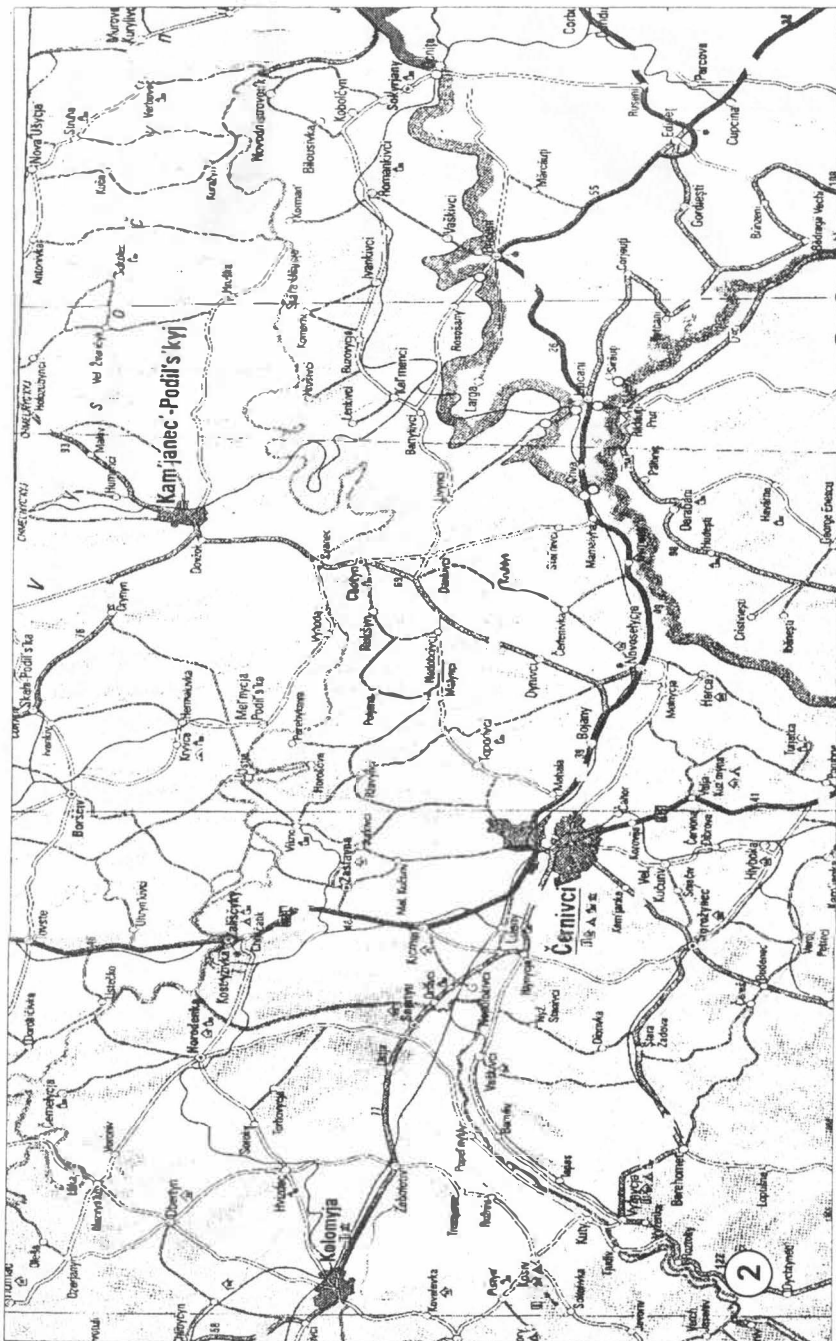
Є, є - Є, е;

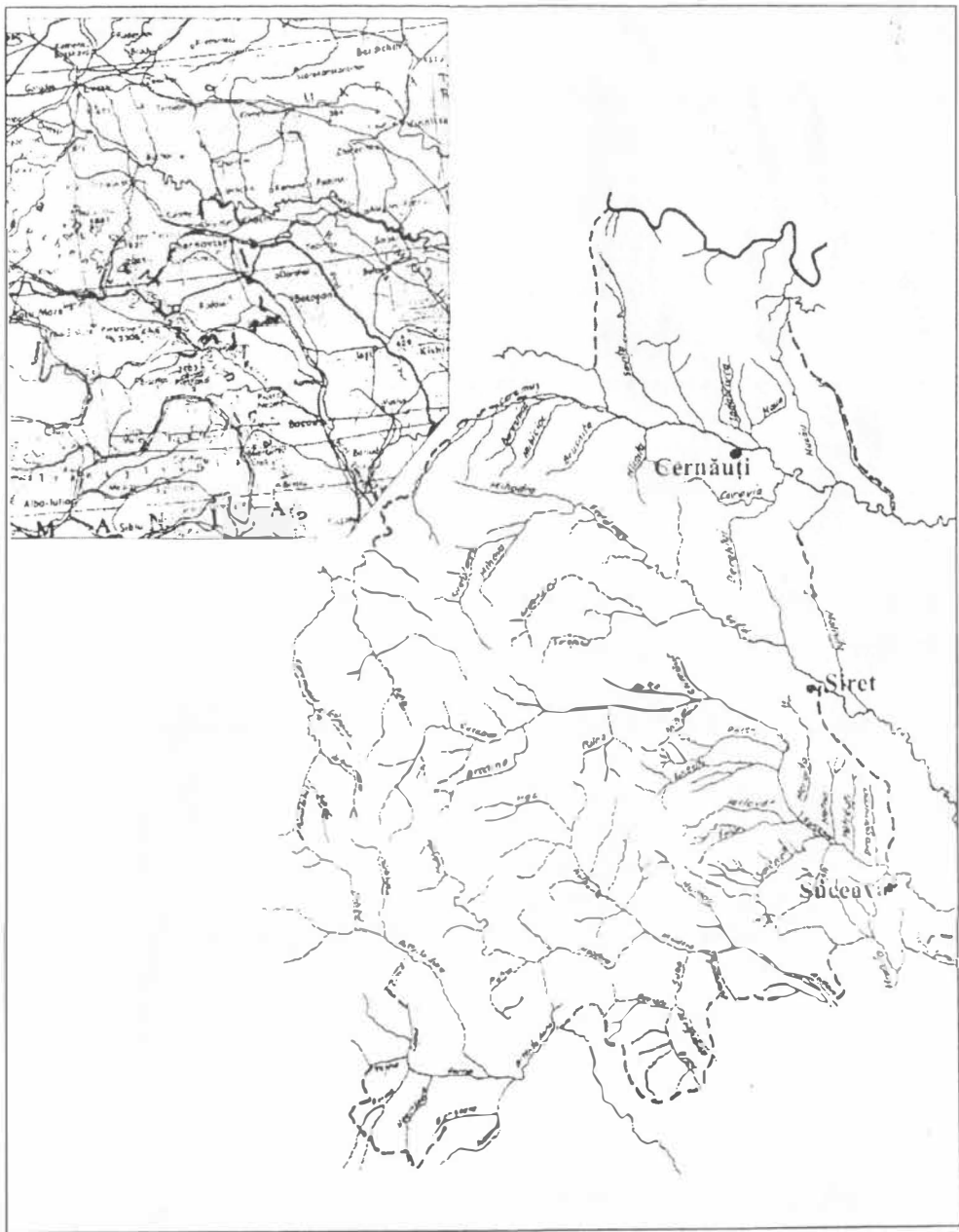
І, і - І, і;

Ї, ї - Ї, ї.

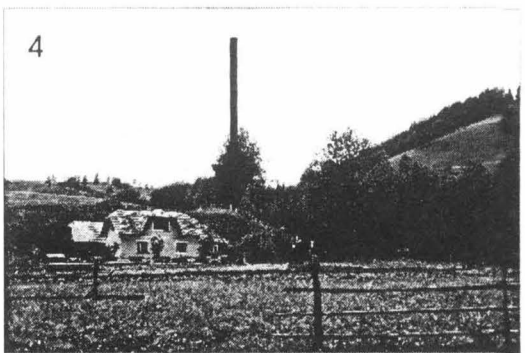
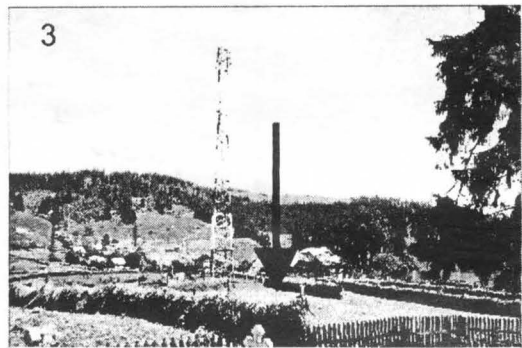
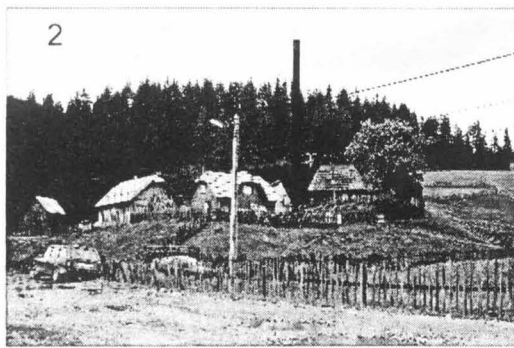
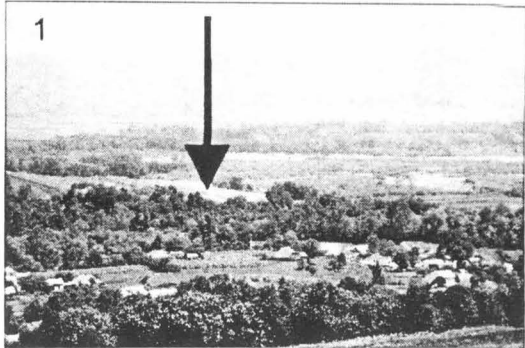
1-2 Harta spațiului bucovinean și a împrejurimilor sale

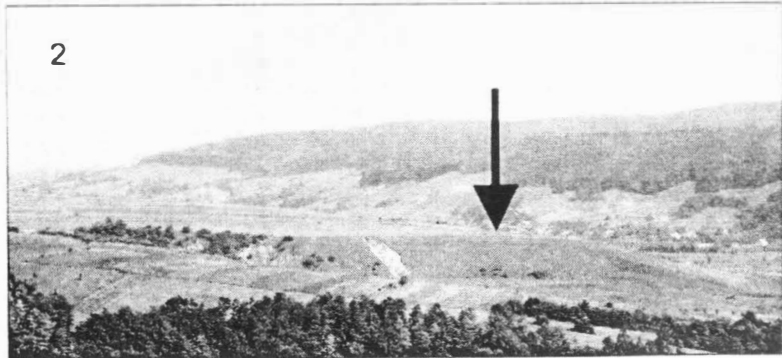
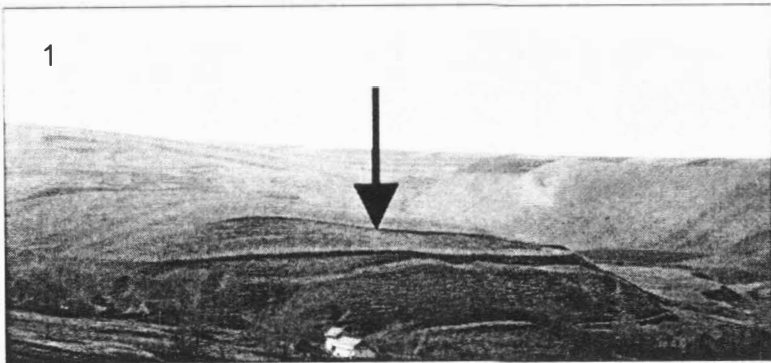

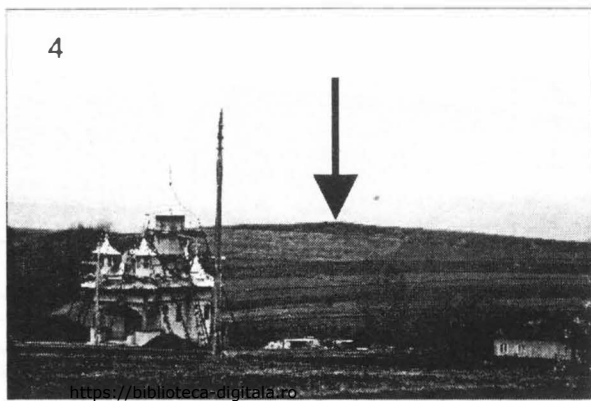
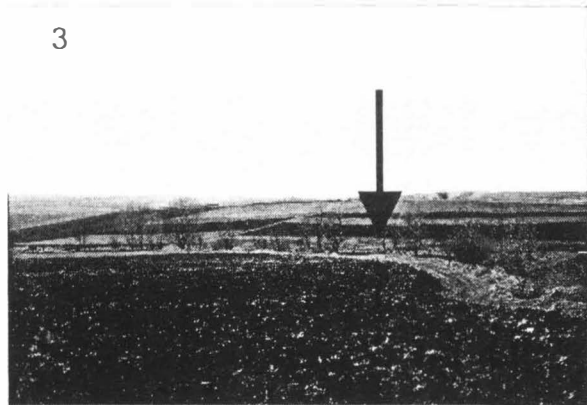
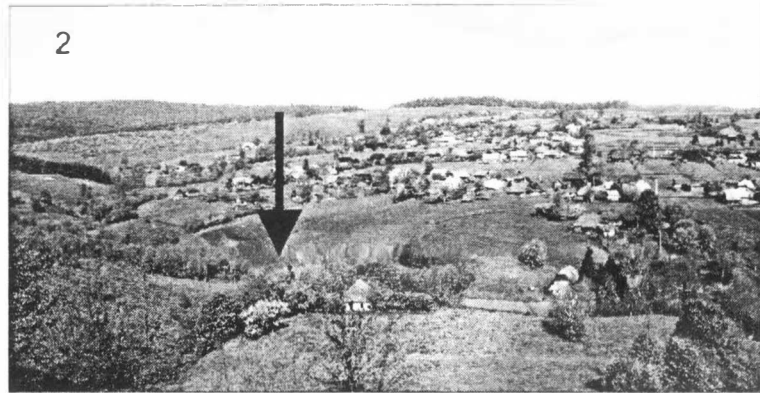
Harta hidrografică a Bucovinei și încadrarea ei în spațiul nord-est carpatic.

Pl. 3: Situri arheologice paleolitice: 1, Pârâuți-Dealul Muncel; 2,4, Breaza; 3, Vatra Domei-Pârâuț Chilieii; 5, Pietrele Doamnei-Rarău; 6, Slatina Doroteia/Frasin.

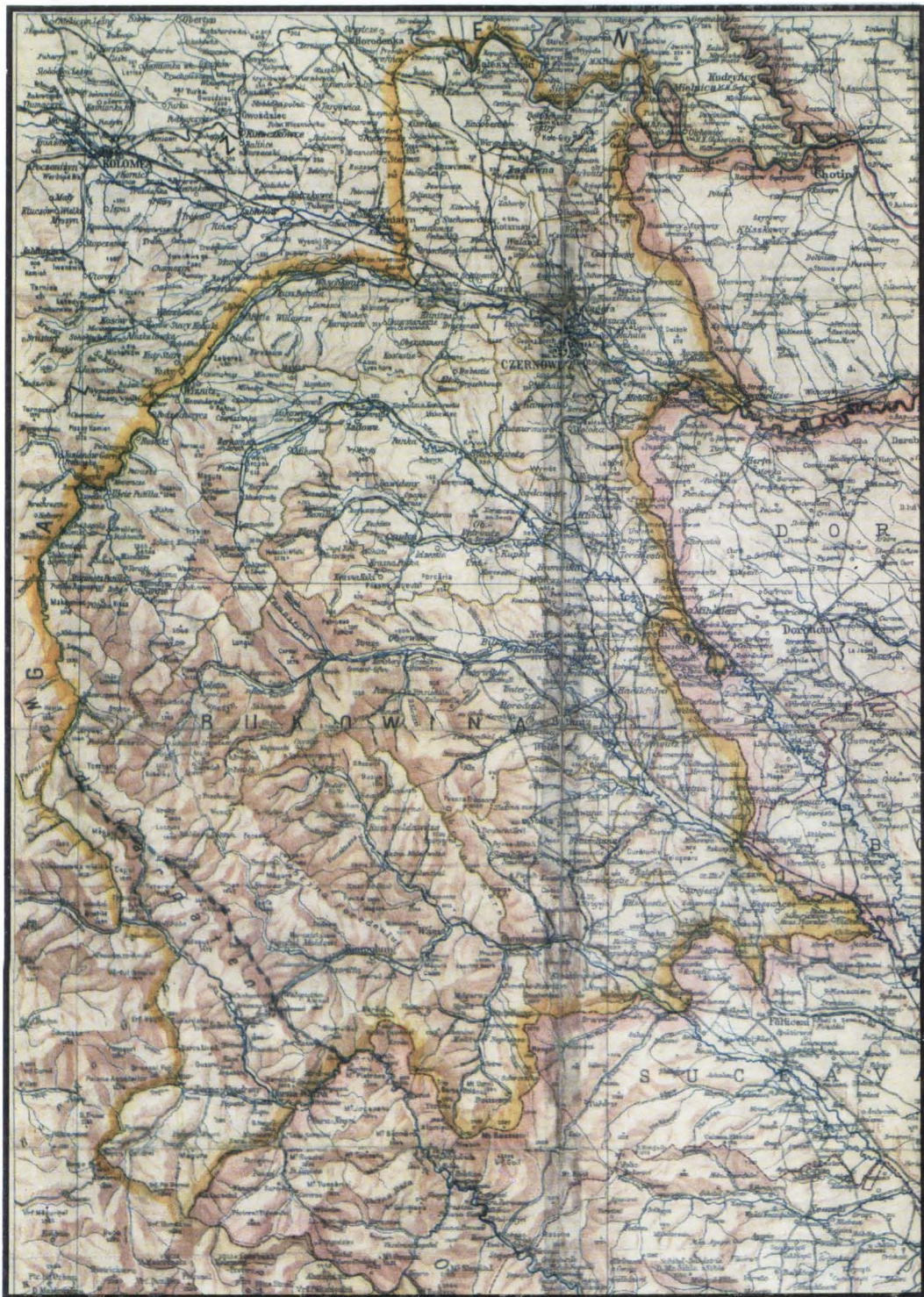
Pl. 6: Situri Cucuteni de la
Unești/Bunești (1),
Dolheștii Mari (2),
Dornești (3) și centrul de exploatare
eneolitică a sării de la
Cacica (4).

Pl.12: Tumuli cu datare incertă: Bălăceana (1) și Codru/Cajvana - din vecinătatea necropolei - (4); așezări din epoca bronzului - Noua de la Bălăceana (2) și Petia/Bunești (3).

Alfabetica
SC ROF IMP SRL
Suceava

Str. Mărășești Nr. 7A
tel. 0230-532 299
tel. fax. 0230-523 476
mobil: 0745 392 984
0745 585 954
em.ail: rofimpsrl@yahoo.com

Harta Bucovinei în perioada administrației austriece.

<https://biblioteca-digitala.ro>

Date despre autor:

Istorie, arheolog, poet, prozator și grafician, Laureat al Academiei Române, inițiatorul, animatorul și președintele executiv al Societății Culturale „Ștefan cel Mare”-Bucovina, (19 ani de voluntariat), primul ONG creat în Bucovina, în scopul de interes național-patriotic de susținere culturală a românilor din teritoriile ocupate de către imperiul stalinist. Absolvent al Facultății de Istorie-Filozofie a Universității din București, doctor în științe istorice, manager general adj. al Complexului Muzeal Bucovina

(2002-2007), membru al Societății Scriitorilor din Bucovina, arheolog expert și expert evaluator bunuri arheologice. Responsabil a numeroase șantiere arheologice, autorul a mai multe zeci de studii și articole de specialitate, participant la zeci de sesiuni științifice, naționale, internaționale, cât și la Congresul Mondial de Arheologie de la Dublin/Irlanda 2008. Beneficiarul a mai multe premii pentru unele dintre cărțile tipărite. Stagiu de pregătire în stațiunea galo-romană de la Saint Romain-en-Gal/Franța și bursă de studii în Austria și Germania.

Lucrări tipărite:

Gânduri postume; Bucovina-pământ românesc; Evoluția habitatului uman în bazinul hidrografic Soloneț din paleolitic până la sfârșitul secolului al XVIII-lea; Hupulii - o minoritate din Bucovina (redactor, coautor), Societatea Culturală „Ștefan cel Mare”-Bucovina, un deceniu în slujba Bucovinei; Toate drumurile duc la... Putna. Ghidul turistic, complet și practic al Moldovei lui Ștefan cel Mare și Sfânt (redactor și coautor); Contribuții culturale-ortodoxe la afirmarea unității naționale la români în evul mediu; Părteștii de Jos (1415-2000) (coautor); Poiana - o așezare din secolele VIII-IX d. Chr.; Teritoriul nord-est carpatic în a doua jumătate a primului mileniu creștin; În umbra marilor imperii uigase. Romanul soldatului australian bucovinean în vâltorile primului război mondial și în prizonierat în Italia și Siberia.

ISBN 978-973-1871-22-6

<https://biblioteca-digitala.ro>